

ਤ੍ਰੈਮਾਸਿਕ ਪੁਸਤਕ ਲੜੀ

ਵਾਹਗਾ

ISSN : 2454-7344

ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਅੰਕ • ਜਨਵਰੀ-ਮਾਰਚ • 2016

ਸੰਪਾਦਕ

ਚਰਨਜੀਤ ਸੋਹਲ
ਸੁਖਚੈਨ ਢਿੱਲੋਂ

ਵਾਹਗਾ

ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ
ਤ੍ਰੈਮਾਸਿਕ ਪੁਸਤਕ ਲੜੀ

ਵਾਹਗਾ

ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਅੰਕ • ਜਨਵਰੀ-ਮਾਰਚ • 2016

ਇਸ ਅੰਕ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਹਿਯੋਗ :
ਅਮਰਜੀਤ ਚੰਦਨ

ਸਰਵਰਕ ਤਸਵੀਰ :
ਅਰਪਨਾ ਕੌਰ

ਸੰਪਾਦਕ
ਚਰਨਜੀਤ ਸੋਹਲ
ਸੁਖਚੈਨ ਢਿੱਲੋਂ

ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਸੰਪਾਦਕ
ਤੇਜਿੰਦਰ ਬਾਵਾ

ਸਹਿਯੋਗੀ ਸੰਪਾਦਕ
ਤੇਜਵੰਤ ਗਿੱਲ
ਸਤਿਆਪਾਲ ਗੌਤਮ
ਪਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ
ਕੇਵਲ ਪਾਲੀਵਾਲ
ਸਤਿੰਦਰ ਔਲਖ
ਪਰਮਜੀਤ ਜੱਜ
ਦਲਜੀਤ ਮੋਖਾ
ਬਲਬੀਰ ਮਾਧੋਪੁਰੀ
ਜਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ
ਬਲਰਾਜ ਧਾਰੀਵਾਲ
ਹਰਬਿੰਦਰ ਸਿੰਘ
ਸੁਖਪਾਲ
ਸਵਰਾਜਬੀਰ

ਕਲਾ
ਸੰਦੀਪ * ਹਰਪ੍ਰੀਤ * ਮੰਨੂੰ

ਖਤ ਪੱਤਰ :

7, ਐੱਸ.ਸੀ.ਐੱਫ਼.

ਸੀ-ਬਲਾਕ ਮਾਰਕੀਟ, ਰਣਜੀਤ ਐਵੀਨਿਊ

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ- 143001

7, SCF, C-Block Market, Ranjeet Avenue
Amritsar-143001

ਮੋਬਾਇਲ :

(+91) 7837412401

(001) 647-774-1870

ਈ-ਮੇਲ :

wahga2015@gmail.com

charanjit.sohal@yahoo.com

ਮੁੱਲ :

50 ਰੁਪਏ • ਸਾਲਾਨਾ 175 ਰੁਪਏ

ਜੀਵਨ ਸਾਥ : 5000 ਰੁਪਏ

ਵਿਦੇਸ਼ : 20 ਡਾਲਰ • ਜੀਵਨ ਸਾਥ 500 ਡਾਲਰ

ਟਾਈਟਲ :

ਹਰਪ੍ਰੀਤ • ਸੰਦੀਪ

ਰੂਪ ਸੱਜਾ : ਮਨਤੇਜ ਗ੍ਰਾਫਿਕਸ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਛਾਪਕ

ਪ੍ਰਿੰਟਵੈੱਲ, 146, ਫੋਕਲ ਪੁਆਇੰਟ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

- ਪ੍ਰਮਿੰਦਰਜੀਤ ਦੀ ਅਣਛਪੀ ਕਵਿਤਾ / 5
- ਮੁਨੀਰ ਨਿਆਜ਼ੀ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ
-ਅਮਰਜੀਤ ਚੰਦਨ / 7
- ਭਾਸ਼ਾ: ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ
-ਸੁਰਜੀਤ ਹਾਂਸ / 14
- ਰੰਗਮੰਚ: ਭਾਜੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਟਕ
-ਸਵਰਾਜਬੀਰ / 18
- ਕਵਿਤਾਵਾਂ/ਗਜ਼ਲਾਂ
ਅਮਰਜੀਤ ਚੰਦਨ / 24, ਰਾਜਾ ਸਾਦਿਕਉੱਲਾ / 26, ਮਹਮੂਦ ਅਵਾਣ / 27
ਅਜਾਇਬ ਹੁੰਦਲ / 30, ਗੁਰਭਜਨ ਗਿੱਲ / 31, ਸੁਖਚੈਨ ਮਿਸਤਰੀ / 32
ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਤਲਵਾੜ / 53, ਪਰਮਜੀਤ ਦਿਉਲ / 55, ਨੀਲ ਹਾਲ/56,
ਵਿਦਰੋਹੀ / 134
- ਇੱਟਾਂ ਤੇ ਗਾਰਾ: ਵੱਡੀ ਰਚਨਾ 'ਨਿਰਮਾਣ' ਹੁੰਦੀ ਹੈ
-ਸੁਖਪਾਲ / 33
- ਵੰਡ ਨੂੰ ਨਾ ਭੁੱਲਦਿਆਂ: -ਸਤਯਪਾਲ ਗੋਤਮ / 41
- ਅਲਵਿਦਾ: ਕਹਾਣੀ / ਧੀ
-ਮਹੀਪ ਸਿੰਘ / 47
- ਸ਼ਿਲਪਕਾਰੀ: ਨਕਾਸ਼ ਦਾ ਚਾਤ੍ਰਕ
-ਸ. ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰੂਪ / 57
- ਜੇ ਸਿਰ ਦਿੱਤਿਆਂ ਹੱਕ ਹਾਸਿਲ ਹੋਵੇ ਬਾਹੂ...
-ਤਸਕੀਨ / 62
- ਨੀਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ - ਮ੍ਰਿਤਯੁੰਜਯ ਅਵਸਥੀ / 73
- ਆਪਨੜੈ ਹੱਥ ਆਰਸੀ: ਟੈਲੀਫੋਨ ਡਿਊਟੀ
-ਜਿੰਦਰ / 76
- ਇਕ ਪਾਤਰੀ ਨਾਟਕ: ਮੈਂ ਸਾਰਾ...
-ਸ਼ਾਹਿਦ ਅਨਵਰ / 81
- ਤਨਕੀਦ: ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਭਾਰਤੀ ਅਵਚੇਤਨ ਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦ
-ਡਾ. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ / 100
- ਲੋਕਧਾਰਾ: ਰਾਸ-ਲੀਲਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਚਿਹਨ ਵਿਗਿਆਨ ਅਧਿਐਨ
-ਡਾ. ਸਤਿੰਦਰ ਔਲਖ /
- ਯਾਦਾਂ: ਕੈਨਵਸ, ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਕਾਦਰੀ
-ਸੁਰਿੰਦਰ ਸੋਹਲ /
- ਪੁਸਤਕ: ਸਵਰਾਜਬੀਰ ਦੇ ਨਾਟਕ 'ਹੱਕ' ਦੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸਮਝਦਿਆਂ
-ਦੇਸ ਰਾਜ ਕਾਲੀ / 128
- ਸ਼ਖਸੀਅਤ: ਲੋਕ ਸੇਵਕ ਕਾਮਰੇਡ ਜਗੀਰ ਸਿੰਘ ਜੋਗਾ
-ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਮਹਿੰਦਰ ਕੌਰ
- ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਸਾਹਿਤ: ਬਾਲ ਸਾਹਿਤ: ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ
ਬਲਰਾਜ ਧਾਰੀਵਾਲ

ਰੀਝ : ‘ਵਾਹਗਾ’ ਕੱਢਣਾ ਥੋੜ੍ਹੀਆਂ ਜਹੀਆਂ ਰੂਹਾਂ ਦੀ ਰੀਝ ਹੈ। ‘ਕੱਲੀ-ਕਾਰੀ ਰੀਝ ਵੀ ਸਮੂਹਿਕ ਸੱਚ ਦੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੀੜਾਂ ਦਾ ਪਰਛਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਵਤਨਾਂ ਦੀ ਕੁੰਡਲੀ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਸਿਆਣੇ ਆਂਹਦੇ ਨੇ ਕਿ ‘ਸੱਚ’ ਹਰ ਸ਼ੈਅ ‘ਚ ਖਿਲਰਿਆ ਹੈ, ਹਰ ਪਾਸਾਰ, ਹਰ ਘਟਨਾ, ਹਰ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾ ਤੇ ਰੁਝਾਨ, ਕਲਾ-ਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਹਰ ਅਦਾ ‘ਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਸੱਚ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕਰਨ ਨਿਕਲੇ ਹਾਂ। ਸਾਡਾ ਇਹ ਚਾਵਾਂ ਨਾਲ ਪੁੱਟਿਆ ਕਦਮ ਕਿਸੇ ਵੱਡੇ ਕਾਫ਼ਲੇ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਹਰ ਕਦਮ ਪੈੜਾਂ ਵੀ ਛੱਡਦਾ ਹੈ, ਓਹੋ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ। ਅਗਲੇਰੇ ਰਾਹ ਵੀ ਉਲੀਕਣੇ ਹਨ। ਉੱਝ ਕਿਸੇ ਸਾਹਿਤਕ ਰਿਸਾਲੇ ਤੋਂ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਝੂਲਦੇ ਤੁਰਦੇ ਹਾਥੀ ਨੂੰ ਆਰਾਂ ਮਾਰਨ ਦੀ ਆਸ ਕਰਨੀ ਐਵੇਂ ਸੁਪਨਗਾਹ ਸਿਰਜਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਵੀ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਹਾਲ ਦੀ ਘੜੀ ਅਸੀਂ ਇਹ ਭਰਮ ਵੀ ਪਾਲ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਕੀ ਪਤਾ ਕਦੋਂ ਕੋਈ ਪੱਥਰ ‘ਤਬੀਅਤ’ ਨਾਲ ‘ਤਾਂਹ ਸੁੱਟਿਆ ਜਾਵੇ ਤੇ ਅੰਬਰ ‘ਚ ਸੁਰਾਖ ਹੋ ਜਾਣ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਪੱਥਰ ਸੁੱਟਣ ਦਾ ਗੁਣਾ ‘ਵਾਹਗਾ’ ਸਿਰ ਪਿਆ ਹੋਵੇ।...ਆਮੀਨ!

ਲੀਕ ਅਤੇ ਲਾਂਘਾ : ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਪਿੰਡ ਦੇ ਨਾਂ ਤੋਂ ਪਿਆ ‘ਵਾਹਗਾ’ ਹੁਣ ਦੋਵਾਂ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਲੀਕ ਅਤੇ ਲਾਂਘੇ ਦਾ ਚਿਹਨ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸੋਚਾਂ, ਦੁਚਿਤੀਆਂ ਦਾ ਦੁਮੇਲ ਵੀ ਹੈ। ਦਹਿਸ਼ਤ ਦਾ ਦਰਿਆ ਵੀ ਜਿਹਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪੱਤਣਾਂ ‘ਤੇ ਰੂਹਾਂ ਤੇ ਸੋਚਾਂ ਵਸਲ ਦੀ ਵੰਝਲੀ ਸੁਣਨ ਲਈ ਤਰਸ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸ਼ਹੀਦ ਵੀ ਨੇ ਇਸ ਲੀਕ ਦੀ ਸਲਾਮਤੀ ਲਈ ਲਾਮਬੰਦ...ਉੱਝ ਵੀ ਇਸ ‘ਆਗ ਕਾ ਦਰਿਆ’ ਦੇ ਨਾਂ ‘ਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੀਆਂ ਰੋਟੀਆਂ ਸੇਕਣ ਵਾਲੇ ਬਥੇਰੇ ਨੇ। ਜਦੋਂ ਪਹਿਲਾ ਅੰਕ ਕੱਢਣ ‘ਚ ਚਿਰ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਅਮਰਜੀਤ ਚੰਦਨ ਹੁਣਾਂ ਹੁੱਝ ਮਾਰੀ—‘ਵਾਹਗਾ ਕਦੋਂ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਰਿਹੈ’। ਇਹ ਲੀਕ ਵਾਲਾ ਵਾਹਗਾ ਹੈ, ਸਰਹੱਦ, ਦੀਵਾਰ, ਵੀਜ਼ੇ ਵੇਖਣ ਵਾਲਾ ਦਫ਼ਤਰ, ਹਰ ਸੋਚ ਦੇ ਕੇਸਰ-ਛਿੜਕੇ ਲਿਫ਼ਾਫ਼ੇ ਨੂੰ ‘ਪਾੜ’ ਕੇ ਘੋਖਣ ਵਾਲਾ ਵਾਹਗਾ।

ਵਾਹਗਾ ਸ਼ਬਦ ਜੋੜਾਂ ਦਾ ਵੀ ਮੁਗਾਲਤਾ ਸੀ। ‘ਗ’ ਦੀ ਥਾਂ ‘ਘ’ ਜ਼ਿਆਦਾ ਠੀਕ ਹੈ। ‘ਹਾਹਾ’ ਪਹਿਲਾਂ ਹੈ ਕਿ ‘ਗੱਗਾ’। ‘ਹਾਹਾ’ ਪੂਰਾ ਠੀਕ ਹੈ ਜਾਂ ਪੈਰਾਂ ‘ਚ ਜਚਦਾ ਹੈ। ਰਜਿਸਟਰਾਰ ਆਫ਼ ਨਿਊਜ਼ ਪੇਪਰ ਕੋਲ ‘ਵਾਘ’, ‘ਬਾਘ’ (ਖ਼ਾਸ ਕਰ ਮਰਾਠੀ ‘ਚ) ਅਤੇ ਮਿਲਦੇ-ਜੁਲਦੇ ਨਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਬੁੱਕ ਸਨ। ਸੋ ਵਾਹਗਾ ਪ੍ਰਵਾਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਾਨੂੰ ਮਾਣ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਸੰਪਾਦਕੀ ਮੰਡਲ ‘ਚ ਨਾਮਵਰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਅਤੇ ਜ਼ਿਹਨੀ ਹਿਮਾਇਤ ‘ਚ ਸਾਨੂੰ ਵਾਹਗੇ ਦੇ ਵਿਗਸਣ ਦਾ ਯਕੀਨ ਹੈ।

ਮੁਸ਼ਤਰਕਾ ਮਹਿਬੂਬ : ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ : ਪੰਜ ਪਾਣੀਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਅਸੀਂ ਹਰ ਵਾਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਤਕਸੀਮ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਿਆਂ। ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਫ਼ਿਕਰਿਆਂ ਦੀ ਫਿਰਕੀ ‘ਚ ਸ਼ਾਇਦ ਫਿਸ ਹੀ ਗਈ ਹੈ, ਇਹਦੀ ਧਾਰ ਖੁੰਡੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਪੰਜ ਪਾਣੀਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਤੋਂ ਅਗਾਂਹ ਅਸੀਂ ਸਾਂਝੇ ਪੈਰਾਂਬਰ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ‘ਮੁਸ਼ਤਰਕਾ ਮਹਿਬੂਬ’ ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਦੀ ਗੱਲ। ਉਸ ਸਾਂਝੇ ਰੱਬ ਦਾ ਵਾਸਤਾ ਸ਼ਾਇਦ ਕੋੜ੍ਹੇ ਚੇਤਿਆਂ ਦੀ ਵਲਗਣ ਤੋੜ ਕੇ ਦਿਲਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਆਰੀਆਂ ਜੂਹਾਂ ਤੀਕ ਅੱਪੜ ਜਾਵੇ। ਅਰਪਨਾ ਕੌਰ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਦਾ ਰੰਗ ਤੇ ਢੰਗ ਵਾਹਗੇ ਨੂੰ ਲੀਕ ਤੋਂ ਲਾਂਘਾ ਬਣਾਉਣ ‘ਚ ਮਦਦ ਕਰਨਗੇ।

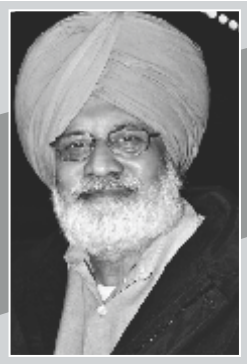
...

ਸਰਵਰਕ ਉਪਰ ਅੰਕਿਤ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਸਤਰਾਂ ਦੇ ਅਰਥ : ਹੇ ਕਰਤਾਰ ! ਮੈਂ ਸਾਂਹਸੀਆਂ ਵਾਲੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਇਕ ਕੁੱਤਾ (ਲੋਭ) ਹੈ, ਦੋ ਕੁੱਤੀਆਂ (ਆਸ਼ਾ, ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ) ਹਨ, (ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਵਿਚ) ਝੂਠਾ ਛੁਰਾ ਹੈ, ਮੈਂ ਮਾਇਆ ਵਿਚ ਠੱਗਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ (ਤੇ ਪਰਾਇਆ ਹੱਕ) ਮੁਰਦਾਰ (ਖਾਂਦਾ ਹਾਂ)। ੧।

ਪ੍ਰਮਿਦਰਜੀਤ

ਦੀ ਅਣਛਪੀ ਕਵਿਤਾ

• ਬੋਹ : ਇਕ ਪਿੰਡ ਦੀ ਹਿਜਰਤ ਕਥਾ

ਕਿਤੇ ਜਾਂਦਿਆਂ ਆਉਂਦਿਆਂ
 ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ
 ਦਿਸ ਹੀ ਪੈਂਦੀਆਂ ਨੇ ਖੰਡਰ ਇਮਾਰਤਾਂ, ਢੱਠੀਆਂ ਹਵੇਲੀਆਂ, ਬਾਰਾਂਦਰੀਆਂ
 ਆਪਣੇ ਅਤੀਤ ਦੀ ਗੂੜ੍ਹੀ ਨੀਂਦ ਵਿਚ ਸੁੱਤੀਆਂ
 ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਦਿਸ ਪੈਂਦਾ ਏ ਕੋਈ ਬੋਹ
 ਸੁੱਤੀ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਅੰਬਾਰ
 ਪਰ ਇਹ ਸੁੱਤੀ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਅੰਬਾਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ
 ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਏ ਏਥੋਂ ਹਿਜਰਤ ਕਰ ਗਈ
 ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਅਲਵਿਦਾ ਦਾ ਚਿਹਰਾ
 ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਕਿਸੇ ਪਿਛੋਕੜ ਦਾ ਖੰਡਰ ਵਰਤਮਾਨ
 ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਅਨੇਕਾਂ ਕਥਾ-ਕਥਾਵਾਂ ਦੀ ਗਵਾਹੀ

ਪ੍ਰਮਿਦਰਜੀਤ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ
 ਹਯਾਤੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ
 ਅੰਗ-ਸੰਗ ਬਿਤਾਈ । ਉਸ
 ਦੁਆਰਾ ਤੈਅ ਕੀਤੇ ਜਿਊਣ ਦੇ
 ਨੇਮ ਤੇ ਤਰੀਕੇ ਹੰਢਾਉਣੇ ਹਾਰੀ-
 ਸਾਰੀ ਦੇ ਵੱਸ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ । ਉਸ
 ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਲਿਖਣ ਢੰਗ ਦੀ
 ਨਕਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ।
 ਹਥਲੀ ਕਵਿਤਾ ਪ੍ਰਮਿਦਰਜੀਤ ਦੇ
 ਆਖਰੀ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਹੈ
 ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ 23 ਮਾਰਚ ਦੀ
 ਰਾਤ ਨੂੰ ਅਲਵਿਦਾ ਆਖਣ ਤੋਂ
 ਕੁਝ ਦਿਨ ਹੀ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖਿਆ
 ਸੀ । ਅਸੀਂ ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਵਾਹਗਾ
 ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਅੰਕ ਵਿਚ ਛਾਪ ਕੇ
 ਮਾਣ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ ।

ਬੋਹ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਨੇ ਵੀ ਹੰਢਾਈ ਹੋਵੇਗੀ ਕਦੇ
 ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਸਭਿਅਤਾ
 ਵਸਦੀ ਰਹੀ ਹੋਵੇਗੀ ਏਥੇ
 ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ 'ਚ ਪਰਚੀ ਰਹਿਤਲ
 ਇਹਦੇ ਵਾਸੀ ਤੁਰ ਗਏ ਹੋਣਗੇ ਹੋਰ ਕਿਤੇ
 ਨਵਾਂ ਪਿੰਡ ਵਸਾਉਣ ਦੀ ਤਾਂਘ ਲੈ ਕੇ
 ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਸੁੰਢੇ ਕੱਚੇ ਘਰਾਂ ਦੀ ਨੁਹਾਰ ਹੀ ਬੋਹ ਹੋਈ
 ਜਾਗਦੀ ਮਿੱਟੀ ਹੀ ਬਾਤਾਂ ਪਾਉਂਦੀ ਸਦਾ
 ਬੋਹ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਨਹੀਂ ਬੋਲਦੀ ਕਦੇ

ਇਹਦੀ ਚੁੱਪ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਏ ਇਸ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸ ਕਥਾ
 ਇਹਦੀ ਬੋਬੋਲਤਾ 'ਚ ਹੁੰਦੀ ਏ ਇਹਦੀ ਬੋਲ ਬਾਣੀ
 ਇਹਦੇ ਕੋਲ ਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਪਰਵਾਜ਼ ਭਰਦੀ ਹੋਏਗੀ
 ਏਥੇ ਵਗੇ ਹੋਣਗੇ ਹਲਟੀਆਂ ਖੂਹਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀ
 ਮਨੁੱਖਾਂ ਤੇ ਖੇਤਾਂ ਦੀ ਬੁਝੀ ਹੋਏਗੀ ਪਿਆਸ
 ਸਿੰਜੀ ਗਈ ਹੋਏਗੀ ਧਰਤੀ ਦੀ ਕੁੱਖ
 ਫਸਲਾਂ ਤੇ ਬਿਰਖਾਂ ਨੇ ਗਾਇਆ ਹੋਏਗਾ
 ਹਰਿਆਵਲ ਦਾ ਗੀਤ
 ਪੰਛੀਆਂ ਨੇ ਆਲ੍ਹਣਿਆਂ 'ਚੋਂ ਉਡਾਰੀਆਂ ਭਰ ਕੇ

ਭਰ ਦਿੱਤਾ ਹੋਏਗਾ ਅਸਮਾਨ ਕਦੇ
ਕਈ ਬਚਪਨ ਹੋਏ ਹੋਣਗੇ ਗੱਭਰੂ
ਕਈ ਜਵਾਨੀਆਂ ਬਿਰਧ ਹੋਈਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ
ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਇਕ ਪਿੰਡ

ਘੁੱਗ ਵਸਦਾ ਹੋਏਗਾ ਏਥੇ

ਛਣਕੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ ਚੂੜੀਆਂ, ਚੂੜੇ/ਬੱਝੇ ਹੋਣਗੇ ਸਿਹਰੇ, ਕਲੀਰੇ
ਨੱਚੇ ਹੋਣਗੇ ਗੁੱਤਾਂ ਪਰਾਂਦੇ ਤੇ ਸਮੁਲੇ
ਆਈਆਂ ਤੇ ਚੜ੍ਹੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ ਬਰਾਤਾਂ
ਗੂੰਜਿਆ ਹੋਏਗਾ ਗਿੱਧਾ, ਭੰਗੜਾ, ਨਿਕਲੀ ਹੋਏਗੀ ਜਾਗੋ
ਮੁਰਕੀਆਂ, ਨੱਤੀਆਂ, ਝਾਂਜਰਾਂ, ਤਵੀਤੜੀਆਂ ਨੇ
ਗਲੀਆਂ 'ਚ ਰੌਣਕ ਭਰੀ ਹੋਏਗੀ
ਕਿਸੇ ਦਾ ਪੇਕਾ ਤੇ ਕਿਸੇ ਦਾ ਸਹੁਰਾ ਘਰ ਰਿਹਾ ਹੋਏਗਾ ਏਥੇ

ਏਥੇ ਵੀ ਚੇਤਰ ਬਣ ਕੇ ਖਿੜੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ ਰੁੱਤਾਂ
ਵਰਸੇ ਹੋਣਗੇ ਸਾਉਣ ਭਾਦੋਂ ਦੇ ਮੇਘਲੇ
ਬਾਰਾਮਾਹ ਦੀ ਸਰਗਮ ਛਿੜਦੀ ਰਹੀ ਹੋਏਗੀ
ਆਉਂਦੀ ਹੋਏਗੀ ਮੱਸਿਆ ਤੇ ਸੰਗਰਾਂਦ
ਸੁੱਖ ਸਾਂਦ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਲੈ ਕੇ
ਉਮੰਗਾਂ ਲੱਦੇ ਆਉਂਦੇ ਹੋਣਗੇ ਦਿਨ ਤਿਉਹਾਰ
ਹੁੰਦੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ ਮੰਨਤਾਂ ਮਨੌਤਾਂ, ਅਰਦਾਸਾਂ

ਘੁੱਗ ਵਸਦੇ ਪਿੰਡ ਦੀ

ਆਪਣੀ ਤਾਸੀਰ ਤੇ ਨੁਹਾਰ ਹੁੰਦੀ

ਬੋਹ ਵੀ ਕਦੇ ਬੋਹ ਨਹੀਂ ਸੀ

ਜਾਗਦੀ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਹੁੰਗਾਰਾ ਸੀ

ਵਸਦੇ ਰਸਦੇ ਕੱਚੇ ਘਰਾਂ ਦੀ ਰੁਣਝੁਣ ਸੀ

ਰਿਜ਼ਕ ਨਾਲ ਭਰੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ ਭੜੋਲੀਆਂ, ਭੜੋਲੇ

ਚਾਟੀਆਂ, ਮਧਾਣੀਆਂ 'ਚ ਰੁਮਕਦਾ ਸੰਗੀਤ ਹੋਏਗਾ

ਚੌਂਕੇ ਚੁੱਲ੍ਹਿਆਂ 'ਚ ਰੰਗਤ ਭਰਦੇ ਹੋਣਗੇ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਮੋਰ

ਵਿਹੜਿਆਂ 'ਚ ਫੁਲਕਾਰੀਆਂ ਸਾਲੂਆਂ ਤੇ ਘਗਰਿਆਂ ਦੇ ਰੰਗ ਖਿੱਲਰੇ ਹੋਣਗੇ

ਲੋਰੀਆਂ, ਘੋੜੀਆਂ, ਸੁਹਾਗ ਗਾਏ ਗਏ ਹੋਣਗੇ

ਸ਼ਗਨਾਂ ਤੇ ਉਦਾਸੀਆਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੋਏਗੀ ਜੁਗਲਬੰਦੀ

ਪਰ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਤਾਂ ਬੀਤ ਗਿਆ ਏ

ਬੋਹ ਦੀ ਮਿੱਟੀ 'ਚੋਂ ਹੁਣ ਕਿਸੇ ਕੀ ਫੋਲਣਾ

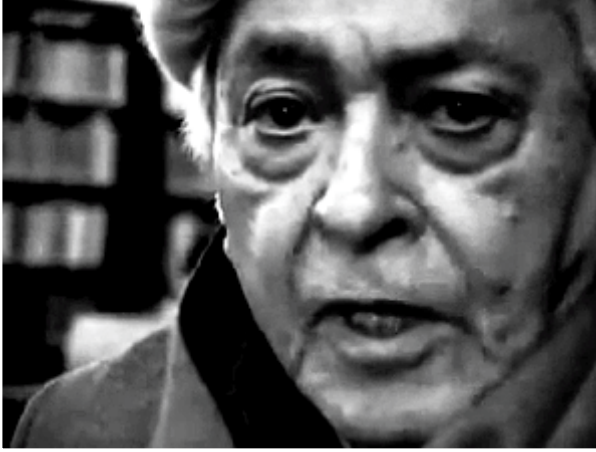
ਹੁਣ ਇਹਨੇ ਕੀ ਬੋਲਣਾ

ਆਉਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹੀ ਇਕ ਬੋਹ ਨੇ

ਇਹ ਇਕ ਕਥਾ ਸੁਣਾਈ ਏ

ਓਹੋ ਕਥਾ ਹੀ ਮੈਂ ਦੁਹਰਾਈ ਏ

•

ਮੁਨੀਰ ਨਿਆਜ਼ੀ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ

ਅਮਰਜੀਤ ਚੰਦਨ

ਅਦਬ ਕਿਤਾਬੀ ਨੁਸਖਿਆਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ ਪਰ ਇਹਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹਾ-ਬਹੁਤ ਸਮਝਣ ਲਈ ਦੋ ਨੁਸਖੇ ਤਾਂ ਕੰਮ ਆ ਜਾਂਦੇ ਨੇ ਕਿ ਸ਼ਾਇਰ ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਤੇ ਸਮਾਜੀ ਤਰਬੀਅਤ ਕੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਤਵਾਰੀਖੀ ਹਾਲਾਤ 'ਚ ਵਿਚਰਦਾ ਰਿਹਾ।

ਨਿਆਜ਼ੀ ਪਠਾਣਾਂ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਮੁਨੀਰ ਸੰਨ ਸੰਤਾਲੀ ਦੇ ਉਜਾੜੇ ਤੋਂ ਵੀਹ ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਦੁਆਬੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ਖਾਨਪੁਰ ਵਿਚ ਜੰਮਿਆ ਪਰਵਾਨ ਚੜ੍ਹਿਆ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਰ ਮੁਨੀਰ ਨਿਆਜ਼ੀ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦੀ ਤਾਸੀਰ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਸੰਨ ਸੰਤਾਲੀ ਦਾ ਜੀਆਘਾਤ ਦਿਸਦਾ ਹੈ। ਇਹਨੇ ਉਮਰ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਹਿਰ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਲਿਖੀ ਕਵਿਤਾ ਕਿੱਥੋ ਜਾਈਏ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਟੁੱਟਣ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਨਿਆਜ਼ੀ ਵਾਂਝ ਹੀ ਉਹਦੇ ਦੋ ਹਮਉਮਰ ਸ਼ਾਇਰ ਅਹਮਦ ਰਾਹੀ ਤੇ ਹਬੀਬ ਜਾਲਿਬ ਨੂੰ ਸੰਤਾਲੀ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰੋਂ ਤੇ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰੋਂ ਉਜੜਨਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਸੰਤਾਲੀ 'ਚ ਔਰਤਾਂ 'ਤੇ ਢਹੇ ਕਹਿਰ ਦਾ ਵਿਰਲਾਪ ਰਾਹੀ ਦੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਕਿਤਾਬ 'ਤ੍ਰਿਵਣ' ਦੀ ਉੱਚੀ ਸੁਰ ਹੈ। ਜਾਲਿਬ ਲਸ਼ਕਰੀ (ਉਰਦੂ) 'ਚ ਲਿਖਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਭਟਕਣ ਨੂੰ ਟੁੱਟੇ ਰੁਲਦੇ ਪੱਤੇ 'ਬਰਗ-ਏ-ਆਵਾਰਾ' ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ, ਜੋ ਉਹਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦੀਵਾਨ ਦਾ ਨਾਂ ਸੀ। ਫੈਜ਼ ਨੇ ਪੰਦਰਾਂ ਅਗਸਤ ਸੰਤਾਲੀ ਦੀ ਸਵੇਰ ਦਾ ਦਾਗੀ ਉਜਾਲਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੇਖ ਲਿਆ ਸੀ। ਸੋ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦੀ ਸਿਆਣ ਬਣੀ ਰਹੀ। ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਮਉਮਰ ਤਿੰਨ ਸਿੱਖ ਸ਼ਾਇਰ ਲਾਹੌਰੋਂ ਬੇਘਰ ਹੋ ਕੇ ਨਵੀਂ ਬਣੀ ਸਰਹੱਦ ਦੇ ਪਾਰ ਚਲੇ ਗਏ—ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਤੇ ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਸੰਤਾਲੀ ਦਾ ਵਿਰਲਾਪ ਕੋਈ ਬਹੁਤਾ ਨਹੀਂ। ਸੋਚਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਏ ਕਿ ਮੁਸਲਿਮ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਬਣੇ ਮੁਸਲਿਮਸਤਾਨ 'ਚ ਜਾ ਕੇ ਮਰਦੇ ਦਮ ਤਕ ਵੀ ਚੈਨ ਨਾ ਮਿਲਿਆ ਤੇ ਬੇਵਤਨ ਹੋਏ ਸਿੱਖ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਦੁੱਖ ਦੀ ਸ਼ਿੱਦਤ ਘਟਦੀ-ਘਟਦੀ ਕਿਉਂ ਘਟ ਗਈ। (ਅਹਿਮਦ

ਰਾਹੀ ਲਾਹੌਰ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਪਿਆ ਆਖਰੀ ਸਾਹ ਲੈਂਦਿਆਂ ਤਰਲੇ ਲੈਂਦਾ ਰਿਹਾ : ਮੈਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਲੈ ਚੱਲੋ।)

***

ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਪਰਾਈਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਤੇ ਲਿਪੀਆਂ ਵਿਚ ਲਿਖਣਾ ਸਾਡੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਉਦਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਪੱਖ ਹੈ। ਨਿਆਜ਼ੀ ਨੇ ਬਹੁਤੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਲਸ਼ਕਰੀ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਰਾਹੀ ਤੇ ਜਾਲਿਬ ਨੇ ਵੀ। ਖ਼ਿਆਲ ਤੇ ਲਹਿਜ਼ੇ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਸ਼ਕਰੀ ਕਲਾਮ ਵਿਚ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਹੀ ਬੋਲਦੀ ਸੁਣਦੀ ਹੈ। ਨਿਆਜ਼ੀ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਕਲਾਮ, ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਉਤਾਰਦਿਆਂ ਮੈਨੂੰ ਇੰਜ ਲੱਗਦਾ ਰਿਹਾ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਪਰਦੇਸੀ ਬਾਰੀਂ ਵਰ੍ਹੀਂ ਘਰ ਪਰਤ ਇਸ਼ਨਾਨ-ਪਾਣੀ ਕਰਕੇ ਵਿਹੜੇ 'ਚ ਡਾਹੇ ਮੰਜੇ 'ਤੇ ਨਿੱਸਲ ਬੈਠਾ ਆਪਣਿਆਂ ਨਾਲ ਗੱਲੀਂ ਲੱਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਉਂ ਗਾਇਕ ਤੁਫੈਲ ਨਿਆਜ਼ੀ ਦੀ ਵਾਣੀ ਵਿਚ ਠੇਠ ਦੁਆਬੀ ਦਾ ਕਣ ਹੈ ਤਿਉਂ ਸ਼ਾਇਰ ਮੁਨੀਰ ਨਿਆਜ਼ੀ ਦੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਾਲ ਪੁਰਾਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਦੇਸ ਦੁਆਬੇ ਦੇ ਕੂਕਦੇ ਮੋਰ ਦੀ ਜੀਭ ਕੰਬਦੀ ਹੈ।

ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਪਠਾਣ ਮੁਨੀਰ ਦੀ ਬੋਲੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਇਹ ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਸਦੀਆਂ ਪਹਿਲੋਂ ਗਜ਼ਨੀਓਂ ਹੁਜ਼ਿਆਰਪੁਰ ਜਾ ਕੇ ਵਸੇ ਉਹਦੇ ਜਠੋਰਿਆਂ ਨਾਲ ਜਾ ਜੁੜਦੀ ਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਸ਼ਤੋ ਵਿਸਾਰਨ 'ਚ ਕਿੰਨਾ ਸਮਾਂ ਲੱਗਾ ਹੋਵੇਗਾ ? ਲਸ਼ਕਰੀ ਤੇ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਸਾਡੇ ਇਸ ਸ਼ਾਇਰ ਨੇ ਕਦੇ ਪਸ਼ਤੋ ਦਾ ਸੋਚਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ? ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਬੋਲੀ ਹੋਈ ਹੀ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਲਿਖੀ ਜਾ ਕੇ ਇਹ ਸਰਸਵਤੀ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਨਿਖਰਨ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਅਦਬੀ ਬੋਲੀ ਬਣਨ ਲੱਗਦੀ ਏ। ਪਰ ਨਿਖਾਰ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਵੀ ਨਿਆਰੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਏ ਕਿ ਸ਼ਾਇਰੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਕਸ਼ੀਦ ਹੋਇਆ ਸਤ ਹੁੰਦੀ ਏ। ਨਿਆਜ਼ੀ ਨੇ ਲਸ਼ਕਰੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਲੋਂ ਤਿੰਨ ਗੁਣਾ ਵੱਧ ਕਿਤਾਬਾਂ ਲਿਖੀਆਂ। ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਦਰਜ ਹੋਈਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨੇ ਉਹਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦਾ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਪੁੱਛਿਆ। ਸਵਾਲ ਇਹ ਬਣਦਾ ਸੀ-ਉਹਨੇ ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ, ਉਹ ਉਸ ਲਸ਼ਕਰੀ ਵਿਚ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ, ਜਾਂ ਉਸ ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ, ਕੀ ਉਹ ਲਸ਼ਕਰੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ?

ਨਿਆਜ਼ੀ ਆਪਣੇ ਵੇਲੇ ਦੀ ਰਹਿਤਲ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਦੁਆਬੇ ਦੀ ਸਦੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਸਰਬ-ਸਾਂਝੀ ਰਹਿਤਲ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਵੀ ਕਰਵਾਂਦਾ ਹੈ; ਜਦ ਉਹ ਰਾਮ, ਸੀਤਾ, ਭੈਰੋਂ, ਸੁੰਦਰ ਬਨ, ਮਸਾਣ, ਅਰਜਨ, ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ ਵਰਗੇ ਨਾਮ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਆਪਣੀ ਸ਼ਾਇਰੀ 'ਚ ਜੁੜਦਾ ਹੈ। ਨਿਆਜ਼ੀ ਤੇ ਅਖ਼ਤਰ ਅਹਿਸਨ ਹੀ ਦੋ ਸ਼ਾਇਰ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਵਿਰਸੇ ਦੇ ਝਲਕਾਰੇ ਹਨ। ਇਹ ਵਾਲਾ ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਮੁਹਾਵਰਾ ਇਹਦੀ ਲੈਅ, ਵਾਣੀ ਦਾ ਢੰਗ, ਤਰਜ, ਆਵਾਜ਼ ਦਾ ਕਣ ਗੁਣ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ 'ਚੋਂ ਅਲੋਪ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਏ।

***

ਨਿਆਜ਼ੀ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦੀ ਦੁਨੀਆ ਜਾਣੀ-ਪਛਾਣੀ ਦੇਖੀ ਸੁਣੀ ਹੈ; ਪਰ ਇਹ ਓਥੋਂ ਦੇ ਚੰਨ ਤਾਰੇ, ਜੀਅ ਜੰਤੂ ਸੂਰਜ ਸੱਯਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਨਜ਼ਰ ਬਾਣੀਂ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਆਖਦਾ ਏ। ਚੰਨ ਤਾਂ ਓਹੀ ਹੈ, ਜੋ ਬੰਦਾ ਨਿਤ ਵੇਖਦਾ ਏ, ਪਰ ਨਿਆਜ਼ੀ ਆਪਣੇ ਨਵੇਂ ਬਣਾਏ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਉਹ ਚੰਨ ਜੜ ਕੇ ਨਵੇਂ ਰੰਗ ਭਰ ਕੇ ਸਾਨੂੰ ਵਿਖਾਂਦਾ ਏ। ਇਹੀ ਸ਼ਬਦਕਾਰੀ ਕਲਾਕਾਰੀ ਏ।

ਨਿਆਜ਼ੀ ਨੇ ਕਿਤੇ ਆਖਿਆ ਸੀ-ਮੇਰਾ ਖ਼ੋਫ਼ ਈ ਮੇਰੀ ਤਾਕਤ ਏ।

ਇਹਦੀ ਸਾਰੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਡਰ ਤਾਰੀ ਏ। ਡਰ ਵੀ ਨਹੀਂ, ਸਹਿਮ ਏ। ਡਰ ਤਾਂ ਲੱਖ ਜਾਂਦੈ। ਭਾਵੇਂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦ ਸਹਿਮ ਦਾ ਅਰਥ ਡਰ ਹੀ ਏ, ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਇਹ ਉਹ ਭਾਵ ਬਣ ਗਿਆ ਏ ਜੋ ਪਾਲਣਾ ਪੈਂਦਾ ਜਾਂ ਪਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਏ। ਡਰ ਕਿਸੇ ਸ਼ੈਅ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਹਿਮ ਚਿੰਤਨ ਹੈ। ਨਿਆਜ਼ੀ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਆਪਣੇ ਤਖ਼ਲੀਕ ਦਾ ਸੰਦ ਬਣਾ ਲਿਆ; ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਖੇਡਾਂ ਖੇਡਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਸਾਰਾ ਲੈਂਡਸਕੇਪ ਸ਼ੀਰਾਂ, ਸੱਪਾਂ, ਸੂਰਾਂ, ਮਗਰਮੱਛਾਂ, ਚੁੜੇਲਾਂ, ਸੁੰਵੀਆਂ ਦਰਗਾਹਵਾਂ, ਕਬਰਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਪਿਆ ਏ। ਓਥੇ ਮੌਤ ਦਾ ਜਾਲ ਵਿਛਿਆ ਪਿਆ ਏ। ਓਥੇ ਘੁੱਪ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਦੁੱਖ ਦੇ ਦੀਵੇ ਬਲਦੇ ਨੇ। ਓਥੇ ਨਾ ਕੋਈ ਰੂਹ ਵਾਲਾ ਬੰਦਾ ਏ ਤੇ ਨਾ ਬੰਦੇ ਦੀ ਜ਼ਾਤ ਏ। ਮੁਸ਼ਕਾਂ ਬੰਨ੍ਹੀਂ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਟੁਰੇ ਫਿਰਦੇ ਨੇ। ਤਿੰਨ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਧਾੜਵੀਆਂ ਜਾਬਰਾਂ ਦੀ ਵਲੂਧਰੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਰਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਤਸਵੀਰਕਸ਼ੀ ਇੰਜ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਭੈ/ਭਉ ਅਨੇਕ ਵਾਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਰੱਬ ਤੋਂ ਡਰ ਕੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਮੁਹਾਵਰਾ ਵੀ ਹੈ। ਨਿਆਜ਼ੀ ਦਾ ਭੈ ਵਿਧਾਰਮਿਕ (ਸੈਕੂਲਰ) ਹੈ, ਜਿਹਦਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਇਤਿਹਾਸਕ ਹੈ। ਇਹ ਮਜ਼ਲੂਮ ਦਾ ਡਰ ਹੈ। ਰੱਬ ਤੋਂ ਡਰੇ ਤਾਂ ਕਲਯੁਗੀ

ਜ਼ਾਲਮ ਡਰੇ, ਮਜ਼ਲੂਮ ਕਿਉਂ ਡਰੇ ? ਰੱਬ ਤਾਂ ਮਜ਼ਲੂਮ ਦੀ ਧਿਰ ਹੈ। ਮੈਂ ਨੂੰ ਨਿਆਜ਼ੀ ਦੀ ਬਣਾਈ ਤਸਵੀਰ ਡਰਾਉਂਦੀ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਵਿਚ ਪਿਕਾਸੋ ਦੇ ਚਿਤ੍ਰ ‘ਗੁਇਰਨਿਕਾ’ (1937) ਵਰਗੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਹੈ ਤੇ ਮੁੱਕ ਦੇ ਚਿਤ੍ਰ ‘ਏਸਕ੍ਰੀਕ’—ਚੀਖ (1893) ਵਰਗੀ ਘਿਣ। ਮੂਰਤ ਵਿਚਲੇ ਡਰ ਤੇ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚਲੇ ਅਮੂਰਤ ਡਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਫ਼ਰਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਡਰ ਨਿਰਾਕਾਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਘੱਟ ਡਰਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਡਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਨਿੱਜੀ ਜਜ਼ਬਾ ਹੈ। ਬੰਦੇ ਦਾ ਹੰਢਾਇਆ ਡਰ ਵੰਡਿਆਇਆ ਜਾ ਈ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਕਵੀ ਤਾਂ ਉਹਦਾ ਪਰਛਾਵਾਂ ਕਾਗਜ਼ ’ਤੇ ਛੱਡ ਆਪ ਓੜਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਾਠਕ ਕਵੀ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਡਰ ਜਾਣ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਟੁਰਨ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹਦਾ ਡਰ ਰਤਾ ਘਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦਾ ਏਨਾ ਕੁ ਸੁਖ ਤਾਂ ਹੈ ਵੇ।

ਨਿਆਜ਼ੀ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦਾ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਮਾਂ-ਭੈਣ-ਸਹੇਲੜੀ ਹਾਰ ਨਹੀਂ; ਕਿਸੇ ਹੈਂਸਿਆਰੀ ਪੱਕੜ ਰੰਨ ਦਾ ਏ। ਇਹ ਉਹ ਸ਼ੌਕੀਨ ਕੁੜੀ ਏ ਜੋ ਵੱਡੀ ਹੋ ਕੇ ਕਲਪੀ ਹੋਈ ਦੁਨੀਆ ਦੀ ਲਹੂਪੀਣੀ ਡੈਣ ਚੁੜੇਲ ਬਣੀ ਦਿਸਦੀ ਏ। ਇਹਦਾ ਵਾਸਾ ਸ਼ੀਰਾਂ ਸੱਪਾਂ ਨਾਲ ਏ। ਕਿਤੇ ਹਮਦਰਦੀ ਮਰਦ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਪਿਓ ਭਰਾ ਜਾਂ ਮਿਤ੍ਰ ਨਹੀਂ। ਪਿਆਰ ਵਸਲ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਵਿਗੋਚਾ ਤਾਂ ਹੈ ਪਰ ਉਹਦਾ ਵਿਰਲਾਪ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਰੰਜ ਤੇ ਪਛਤਾਵਾ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਸ਼ਾਇਰ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਨਸੀਬ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਨਜ਼ਮ ‘ਪੰਜਾਬ ਮੇਰਾ’ (ਗੁੜ੍ਹਤੀ, 2000) ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ‘ਨਿਰਮੋਹੇ ਪਿਉ’ ਨਾਲ ਤਸਬੀਹ ਦਿੱਤੀ ਏ। ਪਿਉ-ਪੁੱਤ ਦਾ ਇਹ ਚੁੱਪ ਰਿਸ਼ਤਾ ਨਿਆਜ਼ੀ ਦੀ ਨਜ਼ਮ ‘ਪਰਛਾਵਿਆਂ ਪਿੱਛੇ ਤਸਵੀਰ’ ਵਿਚ ਨਿਭਦਾ ਹੈ।

ਜੀਵਨ ਵਿਛੋੜੇ ਦੇ ਪੁੜਾਂ ਵਿਚ ਦਿਸਦਾ ਹੈ : ਜੰਮਣਾ (ਵਿਛੋੜਾ) <ਜੀਵਨ> ਮਰਨਾ (ਵਿਛੋੜਾ)। ਬੰਦਾ ਆਪਣੀ ਹੋਣੀ ਤੋਂ ਡਰੇ ਨਾ ਡਰੇ (ਹੋਣੀ ਦਾ ਡਰ) ਪਰ ਉਹ ਇਸ ਤੋਂ ਭੱਜ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਨਿਆਜ਼ੀ ਨੇ ਇਸ ਨਾ-ਦਿਸਦੇ ਡਰ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਹਿੱਸਿਆਂ—ਅੱਖ, ਕੰਨ, ਗੰਧ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਛੇਵੀਂ ਹਿੱਸ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਦਿਖਾਇਆ। ਹੋਣੀ ਪਰਛਾਵੇਂ ਵਾਂਗ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦੀ ਏ—‘ਸਭ ਰਾਹਵਾਂ ’ਤੇ ਮੌਤ ਖਲੋਤੀ ਕਿਹੜੇ ਪਾਸੇ ਜਾਵਾਂ’। ਲਹੂ ਲਿਬੜੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਵਾਲੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਮਕਾਨ ਵੀ ‘ਆਪਣੇ ਈ ਡਰ ਤੋਂ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਨੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ’।

***

ਮੁਨੀਰ ਨਿਆਜ਼ੀ ਨੇ ਆਖਿਆ ਸੀ : ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦਾ ਕੋਈ ਕਾਇਦਾ (ਸਿਧਾਂਤ) ਨਹੀਂ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਨਿਰੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਏ, ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ। ਕੋਈ ਫ਼ਲਸਫ਼ਾ ਨਹੀਂ, ਕੋਈ ਨਜ਼ਰੀਆ ਨਹੀਂ। ਮੇਰੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਹੀ ਮੇਰਾ ਨਜ਼ਰੀਆ ਹੈ।

ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ‘ਚ ‘ਪਿਓਰ ਪੋਇਟਰੀ’ ਯਾਨਿ ‘ਨਿਰੀ ਸ਼ਾਇਰੀ’ ਆਖਦੇ ਨੇ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਪੋਗੈਂਡੇ ਦਾ ਦਖ਼ਲ ਨਹੀਂ; ਬੋਲੀ ਤੇ ਖ਼ਿਆਲ ਦੀਆਂ ਖੇਡਾਂ ਦੀ ਲੁਤਫ਼ਅੰਗੀਜ਼ੀ ਹੁੰਦੀ ਏ। ਚਾਰਲਸ ਬੁਦਲੇਅਰ ਤੇ ਟੀ.ਐੱਸ. ਈਲੀਅਟ ਇਸ ਸਿਨਫ਼ ਦੇ ਵੱਡੇ ਨਾਂ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਨੇ।

ਨਿਆਜ਼ੀ ਨੂੰ ਇਹ ਬਿਆਨ ਦੇਣ ਦੀ ਭਾਵੇਂ ਲੋੜ ਨਾ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਪਿੱਛੇ ਰੋਲਾ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਉਰਦੂ ਦੇ ਜਾਅਲੀ ਤਰੱਕੀਪਸੰਦਾਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਇਕ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੀ ਪਾਈ ਦਹਿਸ਼ਤ ਬੋਲਦੀ ਸੁਣੀਂਦੀ ਏ। ਮੂਰਖਾਂ ਦੇ ਡਰਾਏ ਬੰਦੇ ਦਾ ਏਨਾ ਕੁ ਦੱਸਣਾ ਤਾਂ ਬਣਦਾ ਈ ਸੀ। ਮੰਟੋ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੂਰਖਾਂ ਦਾ ਸਤਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਨਿਆਜ਼ੀ ਆਖਦਾ ਏ : ‘ਮੇਰੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਹੀ ਮੇਰਾ ਨਜ਼ਰੀਆ ਏ।’ ਇਹਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਕੀ ਏ ? ਜੇ ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਏ, ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਰ ਦਾ ਨਜ਼ਰੀਆ ਹੀ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਵੇਗਾ। ਪਰ ਇਹ ਪਤਾ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਵੀ ਕੀ ਏ ? ਸ਼ਾਇਰ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਟੁਰਦੇ ਜਾਵੇ; ਜੋ ਵੀ ਦਿਖਾਂਦਾ ਏ; ਉਹਦਾ ਦਰਸ ਕਰੋ। ਇਕ ਵਾਰ ਨਹੀਂ; ਵਾਰ ਵਾਰ।

ਨਿਆਜ਼ੀ ਨਿੱਕੀ ਨਜ਼ਮ ਦਾ ਉਸਤਾਦ ਸ਼ਾਇਰ ਹੈ। ਵਾਅਜ਼ ਨਜ਼ਮਾਂ ਇਕ-ਸਤਰੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨੇ ਰੁਬਾਈ ਦੇ ਕਤਅ ਦੀ ਬਹਰ ਨੂੰ ਰਲਾ ਕੇ ਨਵਾਂ ਛੰਦ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਹਦੀ ਕੋਈ ਰੀਸ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਇਹਦਾ ਨਾਂ ‘ਨਿਆਜ਼ੀ ਛੰਦ’ ਧਰ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ।

ਮ੍ਰਿਤਯੁੰਜਯ ਅਵਸਥੀ ਲਿਖਦਾ ਏ : ਮੁਨੀਰ ਨਿਆਜ਼ੀ ਉਹ ਪਲ-ਖਿਣ ਚਿਤਰਦਾ ਏ, ਜਿਥੋਂ ਕਵਿਤਾ ਟੁਰਨ ਲੱਗਦੀ ਏ। ਇੰਜ ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ ਏ ਤੇ ਜ਼ਿਕ੍ਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਹੀ ਮੁਕੰਮਲ ਏ। ਇਸ ਪਲ-ਖਿਣ ਦਰਸ ਵਿਚ ਸਭ ਕਥਾਵਾਂ, ਸਭ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਹਨ; ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ’ਚ ਹਰ ਉਹ ਬਾਤ ਹੈ, ਜੋ ਟੁਰਦੀ ਰਹੇਗੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਮੁਨੀਰ ਨਿਆਜ਼ੀ ਨੂੰ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਕਵੀ ਵੀ ਬਣਾਉਂਦੀ ਏ।

ਮੁਨੀਰ ਨਿਆਜ਼ੀ ਦੀਆਂ ਦਸ ਕਵਿਤਾਵਾਂ

• ਮੇਰੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ

ਕਿਸ ਨੂੰ ਮਿਲਾਂ ਤੇ ਕਿਸ ਤੋਂ ਵਿਛੜਾਂ
ਸਮਝ ਨਾ ਆਵੇ ਮੈਨੂੰ
ਕਿੱਥੋਂ ਤੁਰਾਂ ਤੇ ਕਿੱਥੇ ਜਾਵਾਂ
ਸਮਝ ਨਾ ਆਵੇ ਮੈਨੂੰ

ਕਿਸ ਵੱਲ ਜ਼ਹਿਰ ਦੀ ਅੱਖ ਨਾਲ ਤੱਕਾਂ
ਕਿਸ ਨੂੰ ਗਲ ਨਾਲ ਲਾਵਾਂ
ਕਿਹੜੇ ਰਸਤੇ ਕਦਮ ਨੂੰ ਰੱਖਾਂ
ਸਾਹਮਣੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰਾਹਵਾਂ

ਅੱਖ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲੱਖਾਂ ਸ਼ਕਲਾਂ
ਲੱਖਾਂ ਧੁੱਪਾਂ ਛਾਵਾਂ
ਰੋ ਰੋ ਕੇ ਬੁਲਾਂਦੀਆਂ ਗਹਿਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ
ਵਾਜ਼ਾਂ ਦਿੰਦੀਆਂ ਬਾਫ਼ਾਂ

ਕਿਸ ਨੂੰ ਦਿਆਂ ਮੈਂ ਨਫ਼ਰਤ ਦਿਲ ਦੀ
ਕਿਸ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਵਧਾਵਾਂ ॥

• ਇਕ ਬੜਾ ਪੁਰਾਣਾ ਖੌਫ਼

ਓਸ ਵੇਲੇ ਵੀ ਜਦੋਂ ਐਹ ਸਾਰੇ
ਪੱਕੇ ਘਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਸਨ
ਰਾਹਵਾਂ 'ਚ ਫਿਰਦੀ ਮੌਤ ਦੇ ਐਨੇ
ਬਹੁਤੇ ਫ਼ਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਸਨ

ਲੋਕ ਅਸਮਾਨ ਦੀ ਚੁੱਪ ਤੋਂ ਡਰ ਕੇ
ਇੰਜ ਈ ਰੌਲਾ ਪਾਂਦੇ ਸਨ
'ਕੱਲਿਆਂ ਰਹਿਣ ਤੋਂ ਉਹ ਵੀ ਸਾਰੇ
ਸਾਡੇ ਈ ਵਾਂਙ ਘਬਰਾਂਦੇ ਸਨ

• ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਦੁਸ਼ਮਣ

ਐਸ ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਪੁੱਟੇ ਜਾਵੇ
ਅੱਗੇ ਹੋਵੇਗਾ ਪਾਣੀ
ਐਸ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਤੁਰਦੇ ਜਾਵੇ
ਅੰਤ ਮਿਲੇਗਾ ਪਾਣੀ

ਸਾਰੀਆਂ ਰਾਹਵਾਂ ਮੱਲ ਕੇ ਬੈਠਾ
ਲਾ ਕੇ ਫਾਹੀਆਂ ਪਾਣੀ
ਚੰਨ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਸ਼ੁਕਰ ਮਾਰੇ
ਵਾਂਙ ਸ਼ੁਦਾਈਆਂ ਪਾਣੀ

• ਗੱਲ ਇਕ ਸ਼ਾਮ ਦੀ

ਉੱਚਾ ਕੱਦ ਤੇ ਸ਼ਾਨ ਨਿਰਾਲੀ
ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਾਂਙ ਖ਼ਿਆਲ
ਰੰਗ ਕਮੀਜ਼ ਦਾ ਭਿੱਜਿਆ ਹੋਇਆ
ਗਰਮ ਪਸੀਨੇ ਨਾਲ

ਬੁੱਲ੍ਹ ਸਨ ਓਸ ਕੁੜੀ ਦੇ
ਜਿਵੇਂ ਲਾਲ ਲਹੂ ਦਾ ਜਾਲ
ਸੱਪ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਬਦਨ ਸੀ
ਬੇਪਰਵਾਹ ਜਿਹੀ ਚਾਲ

ਕਿਵੇਂ ਉਹ ਖੁਸ਼ ਖੁਸ਼ ਚੱਲੀ ਸੀ ਘਰ ਨੂੰ
ਡਰ ਨੇ ਦਿੱਤਾ ਰੋਕ
ਐਸਾ ਹੁਸਨ ਸੀ ਸ਼ਾਮਾਂ ਵੇਲੇ
ਚੁੱਪ ਜਿਹੇ ਕਰ ਗਏ ਲੋਕ

• ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਬਾਅਦ ਮੁਲਾਕਾਤ

ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਲੰਘ ਗਿਆ ਐਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਅਣਜਾਣ
ਫੇਰ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਪਛਾਣ ਕੇ ਹੋਇਆ ਬਹੁਤ ਹੈਰਾਨ ॥

• ਮੈਂ ਤੇ ਖਾਨਪੁਰ ਦੇ ਹੋਰ ਲੋਕ

ਸ਼ਾਹ ਨੂਰ ਜਮਾਲ ਦੇ ਮਜ਼ਾਰ ਜਾ ਰਹੇ ਸਾਂ
ਓਸ ਬਜ਼ੁਰਗ ਦੇ ਮਜ਼ਾਰ 'ਤੇ ਲੱਗਣ ਵਾਲੇ ਮੇਲੇ

ਸਖ਼ਤ ਪੱਥਰ ਵਾਲੇ ਪਹਾੜ ਦੇ ਅੰਦਰ
ਓਸ ਬਜ਼ੁਰਗ ਦੇ ਮਜ਼ਾਰ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਗੰਧਕ ਦਾ ਚਸ਼ਮਾ ਸੀ
ਤੇ ਓਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ
ਸੀਤਾ ਕੁੰਡ ਤੇ ਰਾਮ ਕੁੰਡ

ਹਾਂ, ਯਾਦ ਆਇਆ
ਓਸ ਮਜ਼ਾਰ ਦੇ ਉੱਪਰ ਇਕ ਸ਼ਜ਼ਰ ਸੀ
ਜਿਸ ਦੇ ਫਲ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਸੱਪ ਵਰਗੀ ਸੀ
ਖ਼ੈਰ, ਐਹ ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹਿਣਗੀਆਂ
ਅਸਲ ਗੱਲ ਮੈਂ ਐਹ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ
ਪਈ ਜਦੋਂ ਰਾਹ ਦੇ ਵਿਚ ਆਂਦਿਆਂ
ਅੰਬੀਆਂ ਦੇ ਬਾਗ਼ਾਂ 'ਚੋਂ ਲੰਘੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਾਂ
ਅਚਾਨਕ ਘਟਾ ਦਾ ਰੰਗ ਅਜੀਬ ਜਿਹਾ ਹੋ ਗਿਆ

ਮੈਂ ਜਿਹੜੇ ਹੋਰਾਂ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸਾਂ

ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਨਿਗਾਹ ਕੀਤੀ
ਬੇਰੀਆਂ ਦੇ ਜ਼ਖ਼ੀਰੇ ਵਿਚ
ਮੌਰ ਆਪਣੀ ਇਕੱਲ ਵਿਚ ਮਸਤ ਪੈਲ ਪਾਈ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ
ਤੇ ਉਹਦੇ ਉਪਰ ਘਟਾ ਦਾ ਰੰਗ ਇੰਜ ਹਰਾ ਸੀ
ਜਿਵੇਂ ਓਸ 'ਤੇ ਨੀਲ ਫਿਰ ਗਿਆ ਹੋਵੇ

ਇਕ ਹਰਫ਼ ਦੇ ਕਿੰਨੇ ਮਤਲਬ ਨਿਕਲ ਆਉਂਦੇ ਨੇ
ਯਾਦ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਨੇ
ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਦਿਆਂ ਨੂੰ ਖ਼ਵਰੇ ਇਹ ਮੇਲਾ ਕਿੰਜ ਯਾਦ ਹੋਣਾ ਏ

• ਬੇਉਨਵਾਨ

ਪੰਜ ਵੇਲੇ ਪੰਜ ਦਰ ਨੇ
ਜਿਹੜੇ ਓਸ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹਦੇ
ਪੰਜ ਵੇਲੇ ਪੰਜ ਨਕਸ਼ ਨੇ ਦਿਲ 'ਤੇ
ਜੋ ਭੁਲਾਇਆਂ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲਦੇ

ਪੰਜ ਰੰਗ ਦਰਬਾਰ ਨੇ ਰੱਬ ਦੇ
ਵਿਚ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਲੱਗਦੇ
ਪੰਜ ਦਰਿਆ ਜਿਵੇਂ ਦੇਰ ਦੀ ਪਿਆਸੀ
ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਵਗਦੇ

ਪੰਜ ਦੁਆਵਾਂ ਖ਼ਾਲੀ ਦਿਨ ਵਿਚ
ਅੱਗੇ ਸੱਚੇ ਰੱਬ ਦੇ
ਪੰਜ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਖ਼ਾਲੀ ਦਿਨ ਵਿਚ
ਪੰਜ ਉਡੀਕਾਂ ਜੱਗ 'ਤੇ

• ਕਿੱਥੇ ਜਾਈਏ

ਐਸ ਜਗ੍ਹਾ ਤੋਂ ਹਿਜ਼ਰਤ ਕਰਕੇ
ਜਿਹੜੀ ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਜਾਈਏ
ਕਿਹੜੀ ਥਾਂ ਹੁਣ ਰਹਿਣ ਨੂੰ ਲੱਭੀਏ
ਕਿੱਥੇ ਕੋਠੇ ਪਾਈਏ

ਜੋ ਕੁਝ ਗੁਜ਼ਰਿਆ ਏਥੇ ਆ ਕੇ
ਕਿੱਥੇ ਜਾ ਭੁਲਾਈਏ
ਜੋ ਕੁਝ ਸੋਚ ਕੇ ਆਏ ਸਾਂ ਏਥੇ
ਕਿਸ ਥਾਂ ਲੱਭਣ ਜਾਈਏ

• ਪਰਛਾਵਿਆਂ ਪਿੱਛੇ ਤਸਵੀਰ

ਬਾਪ ਮਰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ
ਮਾਂ ਬੜੀ ਦਿਲਗੀਰ ਸੀ
ਚੁੱਪ ਸੀ ਉਹ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ
ਖ਼ਾਬ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਸੀ

ਸ਼ਾਮ ਦੇ ਪਰਛਾਵਿਆਂ ਦਾ
ਰੰਗ ਸੀ ਗੂੜ੍ਹਾ ਬਹੁਤ
ਬਾਗੀ ਬੇਟਾ ਬਾਪ ਦੇ
ਐਸ ਹਾਲ 'ਤੇ ਰੋਇਆ ਬਹੁਤ

ਵੇਖ ਕੇ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਵੱਲ
ਦੋਨੋਂ ਕੁਝ ਬੋਲੇ ਨਹੀਂ
ਕੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਸੀ
ਭੇਤ ਐਹ ਖੋਲ੍ਹੇ ਨਹੀਂ

ਦਿਲ ਦੁਖੀ ਸਨ
ਨਜ਼ਰਾਂ ਡੂੰਘੇ ਗ਼ਮ ਨਸੀਬ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ
ਫੇਰ ਵੀ ਉਹ ਲੱਗ ਰਹੇ ਸਨ
ਦੋ ਰਕੀਬਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ

• ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਰਹੇ

ਜਿਹੜੇ ਅਪਣੇ ਜਹੇ ਕੁਝ ਲੱਗਦੇ ਸਨ, ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਕਸ਼ ਵੀ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਰਹੇ।
ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਘਰਾਂ 'ਚ ਉਮਰਾਂ ਬੀਤੀਆਂ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਘਰਾਂ ਦੇ ਰਸਤੇ ਵੀ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਰਹੇ ॥

ਭੁੱਲ ਗਏ ਉਹ ਮੁਖੜੇ ਖ਼ਾਬ ਵਰਗੇ, ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਯਾਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਲਬਰਾਂ ਦੀ,
ਕਦੀ ਬਾਰੀਆਂ ਵਿਚ, ਕਦੀ ਮਹਿਫ਼ਲਾਂ ਵਿਚ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਜਲਵੇ ਵੀ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਰਹੇ ॥

ਏਡੇ ਮਸਤ ਹਾਂ ਅਪਣੇ ਆਪ ਦੇ ਵਿਚ, ਏਡੇ ਗੁੰਮ ਹਾਂ ਅਪਣੀ ਜ਼ਾਤ ਦੇ ਵਿਚ,
ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵੇਲਿਆਂ ਨੂੰ ਹੁਣੇ ਹਿਸਾਬ ਦਿੱਤਾ, ਉਹ ਹਸ਼ਰ ਦੇ ਵੇਲੇ ਵੀ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਰਹੇ ॥

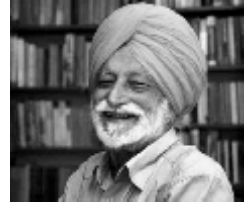
ਇਹ ਵੀ ਸਾਲ ਨੇ ਅਜਬ ਮੁਹੱਬਤਾਂ ਦੇ, ਅਸੀਂ ਭੁੱਲ ਗਏ ਉਹ ਵੀ ਭੁੱਲ ਗਿਆ।
ਗਿਲੇ ਓਸਦੇ ਕੌਲ ਕਰਾਰ ਦੇ ਕੀ, ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੀ ਵਾਅਦੇ ਵੀ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਰਹੇ ॥

ਕੋਈ ਅਮਲ ਮੁਨੀਰ ਨਹੀਂ ਮਿਟ ਸਕਦਾ, ਇਸ ਬਾਗ ਦੀ ਮਹਿਕ ਸਦਾ ਉੜਦੀ ਏ,
ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੰਮਾਂ ਨੇ ਸਾਡਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਹੋਣਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੰਮਾਂ ਦੇ ਵੇਲੇ ਵੀ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਰਹੇ ॥

*

ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ

—ਸੁਰਜੀਤ ਹਾਂਸ

ਤੁਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਬਹਿਸ ਦੀ ਥਾਈਂ ਮੈਂ ਦੋ ਮਿਸਾਲਾਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਜੋ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਦੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਤੀਸਰੀ 'ਚ ਤਾਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਹੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਆਪਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਹੀ ਇਹਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਸੋਚ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

ਪਹਿਲੀ ਮਿਸਾਲ 'ਚ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵ ਭਰ ਵਿਚ ਉਦਯੋਗੀ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਜਨਮ ਦੀ ਹੈ। ਸੰਨ 1844 ਵਿਚ Engels, The condition of the working class in England ਵਿਚ ਮਜ਼ਦੂਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀ ਉਪਜ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਕੇ ਇਹਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਾ 1. ਇਹਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਅਤੇ 2. ਇਹਦੇ ਸਮਾਜਵਾਦ ਲਈ ਇਨਕਲਾਬੀ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਗੱਲ ਛੇੜਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ Engles 1848 ਦੇ The Communist Manifesto ਵਿਚ ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ ਦਾ ਸਹਿਯੋਗੀ ਹੋ ਗਿਆ।

ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ (reaction) ਦੀ ਸੌ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਮਜ਼ਦੂਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਛੁਟਿਆਇਆ ਜਾਵੇ, ਜਿਵੇਂ 1. ਮਜ਼ਦੂਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਮੁਕਾਬਲਤਨ ਘਟ ਰਹੀ ਹੈ, 2. ਇਹ ਉਹ ਨਹੀਂ ਰਹੀ ਜੋ ਪਹਿਲਾ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਜਾਂ ਫਿਰ ਵਿਹਾਰਕ ਰੂਪ ਵਿਚ (Practically) ਬਰਤਾਨਵੀ ਵਜ਼ੀਰ-ਏ-ਆਜ਼ਮ ਥੈਚਰ Thatcher ਨੇ ਕੋਲੇ ਦੀਆਂ ਖਾਨਾਂ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਖਣਜ (mines) ਤਕਰੀਬਨ ਤਕਰੀਬਨ ਮੁਕਾ ਦਿੱਤੇ। ਹੁਣ outsource ਮਜ਼ਦੂਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨੂੰ ਤਿੱਤਰ-ਬਿੱਤਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਲਤੀਫ਼ਾ ਉਹ ਜੋ ਠੱਠਾ ਕਰਦਾ ਸੱਚੀ ਗੱਲ ਵੀ ਕਹਿ ਜਾਵੇ। ਕਿਸੇ ਸੈਲਾਨੀ ਨੇ ਅਮਰੀਕਨ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਮਜ਼ਦੂਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨਜ਼ਰ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ? ਅਮਰੀਕਨ ਕਹਿੰਦਾ: ਉਹ ਚੀਨ ਚਲੀ ਗਈ ਹੈ।

ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਦਾ ਨੁਕਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਜਾਂ ਆਧਾਰ ਵਰਣਨ ਨੂੰ ਮਗਰੋਂ ਜਾ ਕੇ ਜਾਂ ਤਾਂ ਉਣਾ, ਅ-ਪੂਰਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਫਿਰ ਇਹਦੇ ਵਿਚ ਨਿਰਧਾਰਤ ਸੀਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਯੋਗ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਉੱਤਰੀ-Position (ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕੀ, ਉੱਤਰ-ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ) ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਦੂਸਰੀ ਮਿਸਾਲ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਇਨਕਲਾਬ 1789, ਦੀ ਸਹਿ-ਉਪਜ (byproduct) ਪਾਗਲਪਣ ਦੀ ਹੈ, ਵਬਾ/ਮਹਾਮਾਰੀ ਦੀ ਹੈ। ਇਹਦੇ ਸਮਰਥਕ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧੀ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇੰਨਾ ਹਿੱਲ ਜਾਂਦੇ ਕਿ ਏਸ ਨੂੰ ਕਮਲਵਾ ਦਾ ਰੋਗ ਲੱਗ ਗਿਆ। raving mad ਅਰਥਾਤ 'ਬਕੜ-ਕੁੱਲਾ' ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਓਦੋਂ ਦੀ ਹੈ। ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਪਾਗਲਪਣ ਸਿਆਸੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਜਿਥੇ ਫਰਾਂਸ 12ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੇਣਿਕ ਘੋਲ ਲਈ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਲਈ ਓਥੇ ਇਹਦੀ ਪਾਗਲਪਣ ਦੀ ਜਾਂਚ ਪੜਤਾਲ (ਵਿਗਿਆਨ) ਦੀ ਮਸ਼ਹੂਰੀ ਸੀ। ਕੋਈ ਹੈਰਾਨੀ ਨਹੀਂ ਜੇ Freud ਨੇ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਪੈਰਿਸ ਵਿਚ ਮਾਨਸਿਕ ਚਕਿਤਸਾ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਸੀ। ਮਾਨਸਿਕ ਚਕਿਤਸਾ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਇਹਦੇ ਮੌਲਿਕ ਆਧਾਰ (Pinal 1745-1826) ਨੂੰ ਵੰਗਾਰ ਅਤੇ ਇਹਦੀ ਹੱਦਬੰਦੀ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦਾ ਹੈ।

ਤੀਜੀ ਮਿਸਾਲ ਅਲੌਕਿਕ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ, ਨਾ ਹੀ ਸੀਮਾਵਾਂ ਦਾ ਅੰਤਰੀ ਵਰਣਨ ਹੋ ਸਕਿਆ।

Occupy ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੋ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ, Monthly Review ਫਰਵਰੀ 2015, ਨਿਊਯਾਰਕ। ਕਿਉਂ ਜੋ 'ਵੰਡ' (Social Distribution) ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਇਕੱਠੀ ਹੋਈ ਮਾਨਵਤਾ ਦਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਪੈਦਾਵਾਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਸ਼੍ਰੇਣਿਕ ਮੁਹਾਵਰੇ 'ਚ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ। 'ਦਿਸਦੇ' ਦੀ 'ਸਮਝ ਨਾ ਆਉਣੀ' ਪ੍ਰਤੱਖ ਸੀ ਜੋ ਅਗਿਆਤ ਦੀ ਮੂਲਤਾ ਮਯੂਸ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਸਾਡੇ ਰੇਲ-ਰੋਕੂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਇਕੱਠਾਂ ਦੀ ਸਾਰ ਵਾਮ-ਪੱਖ ਨੇ ਨਹੀਂ ਲਈ, ਨਾ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਨੀਤੀਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹਦੀ ਸਮਝ ਲੱਗੀ ਹੈ।

...

ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਵੇਲੇ ਹੀ ਅੱਖਰ ਦੀ ਅੰਤਲੀ ਸਿਹਾਰੀ (f) ਜਾਂ ਔਕੜ ( ) ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਵੇਖੋ ਗੋਰੀ ਸੇਤੀ ਤੁਟੈ ਭਤਾਰੁ / ਪੁਤੀ ਗੰਢੁ ਪਵੈ ਸੰਸਾਰਿ

...

ਏਤੁ ਗੰਢੁ ਵਰਤੈ ਸੰਸਾਰੁ / ਮੂਰਖ ਗੰਢੁ ਪਵੈ ਮੁਹਿ ਮਾਰ (ਮ. 1. ਰਾਗ ਮਾਝ ਵਾਰ, ਸਲੋਕ 2 ਪਉੜੀ 12, ਪੰਨਾ 143)

(ਤੁਟੈ-ਜੇ ਤੁਟੈ ਜਾਵੇ; ਮੁਹਿ ਮਾਰ-ਕੁਟ ਕੁਟਾਪਾ) ਪਹਿਲੇ 'ਰ' ਦੇ ਅੱਕੜ ਦਾ ਸਿਹਾਰੀ ਨਾਲ ਤੁਕਾਂਤ, ਕਾਫੀਆ (rhyme) ਭੰਗ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਫੇਰ 'ਅੱਕੜ' ਅਤੇ 'ਮੁਕਤੇ' ਦਾ ਕਾਫੀਆ ਹੈ।

ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਈ।

ਹੁਣ ਵੀ ਅੰਤਲੀ ਸਿਹਾਰੀ ਦਾ ਅੱਧਕ ਨਾਲ ਬਦਲ ਸੁਝਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ 'ਅੱਤਵਾਦੀ' ਅਤੇ 'ਅਤਿ ਧੰਨਵਾਦੀ'। ਫੇਰ 'ਹਾਨਿ ਲਾਭ' ਅਤੇ 'ਮਾਣ ਹਾਨੀ'।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਆਖਰੀ ਯ (ਪੂਰੇ ਜਾਂ ਅੱਧੀ ਦਾ) ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਸੰਦਿਹਜਨਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਸ਼ੂਯ ਆਸਰਾ ਹੋ ਗਿਆ ਯਗਯ-ਯੱਗ। 'ਮਯ' ਪਿਛੋਕੜ ਤਾਂ 'ਮੈ' ਜਾਂ 'ਮਈ' ਸੁਣਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਗੁਣ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਤਾਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ 'ਵਧੇਰੇ ਲੰਬਾ', ਪਰ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਕੋਈ ਕਹੇ 'ਸਾਇਬੇਰੀਆ ਦੀ ਠੰਢ ਭੂ-ਮੱਧ ਦੀ ਗਰਮੀ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਰੜੀ ਹੈ ਤਾਂ ਗੱਲ ਦਾ ਕੋਈ ਸਿਰ ਪੈਰ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ ਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ cold in Siberia is far more bitter than warmth at the equator ਕੋਈ ਹਰਜ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਡਾਰਵਿਨ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ 'ਚ ਏਸ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋਇਆ, ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਠੰਢ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਗਰਮੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਨਾਲ ਕਰਨਾ ਹੀ ਠੀਕ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਯਾ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ adverb ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਦੀ ਗੁਣਾਤਮਕ ਤਬਦੀਲੀ ਕ੍ਰਿਯਾ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ humbly doubtful। ਇਹਦਾ ਘਾਟਾ ਮਾਮੂਲੀ ਨਹੀਂ। ਧਰਤਿ ਹੀ ਨਰਕ ਸੁਰਗ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਜੜਤ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਮਾਣਸ ਤਾਂ ਕਵੀ ਪੋਪ (Pope 1688-1744) ਅਨੁਸਾਰ rudely wise and darkly great ਹੈ, ਨਾਲੇ ਗੱਲ ਡੂੰਘੀ ਹੈ ਜੋ ਬੰਦੇ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਉਹਦੇ ਵੱਸ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਧਾਰਮਿਕ ਜੁਗਰਾਫੀਏ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ। ਪਰ (ਪਰਾਯਨ/ਪਰਾਇਣ) ਪਛੇਤਰ ਨਾਲ ਸ਼ਾਇਦ ਸਰ ਜਾਵੇ ਜਿਵੇਂ ਤੱਤਪਰ, ਕਾਹਲਪਰ।

ਕਿਉਂਕਿ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਕਵੀ ਬੋਦਲਾ (Baudelaire, 1821-67) ਦੀ ਸਾਰੀ ਕਵਿਤਾ ਕ੍ਰਿਯਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਰਤਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਦਲਾ ਸਾਡੇ ਕ੍ਰਿਯਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਖੁਣੋਂ ਅਣਹੋਇਆਂ 'ਚ ਰਲ ਗਿਆ ਹੈ।

ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਿਸੇ ਮਹਾਂ ਵਿਜਯ ਦਾ ਪਰਿਣਾਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸਗੋਂ ਨਿੱਕੀਆਂ-ਨਿੱਕੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਨਾਲ ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵ-ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ does/did not ਦੀ ਜੰਤਕ ਕਾਢ 15ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ midland ਵਿਲਾਇਤ ਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਗਰੋਂ ਜਾ ਕੇ ਸਾਰੇ ਮੁਲਕ ਨੇ ਅਪਣਾ ਲਿਆ। ਫੇਰ ਸੋਲ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਅਮੂਰਤ ਨਾਉਂ ਲਈ ਲਾਤੀਨੀ ਬਨਾਵਟ ਦੇ ਪਛੇਤਰ ਲਈ tion ਦੀ ਕਾਢ ਹੋਈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਲਈ ਲੇਖਕ ਜ਼ੋਰ ਲਾਉਂਦੇ ਰਹੇ।

ਨਿੱਕੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਜ਼ਮਰੇ (Category) ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਦੀ ਲਗਨ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਆਈਸਕ ਸਿੰਗਰ (Singer) 1978 ਨੋਬਲ ਇਨਾਮ, ਤਕਰੀਬਨ ਮਰ ਗਈ ਜ਼ੁਬਾਨ ਜ਼ਿੰਡਿਸ਼ Yiddish ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਰਿਹਾ ਪਰ ਕੈਨੇਡਾ ਜਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਜਾਂ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਹਿਤ ਤਿਆਗੀ ਨਹੀਂ।

ਜੈਰਲਡ ਮੈਨਸੀ ਹੋਪਕਿਨਜ਼ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਛੰਦਾਬੰਦੀ ਦੀ ਥਾਉਂ ਨਵੀਂ ਕਾਵਿਕ-ਪੰਗਤੀ ਵੀ ਸ-ਰਚਨਾ ਲੱਭਦਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਇਸੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਇਰੀ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਅਸਲੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਆਸੇ-ਪਾਸੇ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਉਹਦੀ ਅਨੁਪਰਾਸ ਆਧਾਰਿਤ ਰਚਨਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕਾਵਿ (Parody) ਦੀ ਯੋਗ ਮਿਸਾਲ ਹੈ bracket bold, parenthesis proud and happiest with hypheens.

ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਦੇ 'ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼' ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਉਹਦੀ ਨਿੱਕੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਸ਼ਾਇਦ ਹਾਸਯ-ਪਰ ਲੱਗੇ ਪਰ ਮਹਿਮੀ ਤੋਂ ਸਰਦੀ ਨਿੱਕੀ ਗੱਲ ਜਨ ਸਧਾਰਨ ਲਈ ਸ਼ੋਭਨੀਕ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਕਈ ਵਾਰ ਕਰਨੀਯ (ਕਰਨੀ) ਭਰਨੀਯ (ਭਰਨੀ) ਦੀ ਮਸਾਲ 'ਤੇ ਯੋਗ ਦੀ ਥਾਉਂ-ੀਂ ਪਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਅਧਕ ਅਤਿ ਦੀ ਸਿਆਰੀ ਦਾ ਬਦਲ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਇਵੇਂ ਬਿਹਾਰੀ ਦਾ ਬਲ-ਸਹਿਤ ਉਚਾਰਨ 'ਯ' ਦਾ ਬਦਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

'ਅਤਿ ਅੱਤ' ਦੇ —ਯੋਗ-ੀਂ ਬਾਰੇ ਮੱਤ-ਭੇਦ ਤਾਂ ਕੀ, ਧੜੇ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਫ਼ੈਸਲਾ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਵਿਕਾਸ 'ਤੇ ਛੱਡ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਹੋਰ ਤਾਂ ਹੋਰ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਹੀ ਪਰਾਈ ਅਤੇ ਇਹਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਲੱਗਣ ਲੱਗ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਅਕਸਰ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਸੁਣੀਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਸ਼ਾਇਦ 'ਗੈਸ' (gas) ਦੀ ਮਸਾਲ ਦੋਵੇਂ ਧੜਿਆਂ ਨੂੰ ਨਰਮ ਹੋਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰੇ। ਇਹਦੀ 17ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਡੱਚ ਕਾਢ, ਯਵਨ ਕੇਐਸ (Chaos) ਵਾਯੂਮੰਡਲ ਤੋਂ ਹੋਈ ਕਿਉਂਕਿ ਗੈਸ ਠੀਕ ਵਾਯੂ ਵਰਗੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹਨੂੰ 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਫਰਾਂਸ ਨੇ ਅਪਣਾ ਲਿਆ ਸੀ ਪਰ Birmingham Lunar

ਸੁਰਜੀਤ ਗਾਂਥ ਦੀ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਦਾ ਨਮੂਨਾ

ਆਰੀ ਸਾਂਝੇ ' - ਸੋਗ - 40 ਘੰਟੇ ਮੌਤ-ਕੋਰ
 ਪੜ੍ਹੇ ਨੂੰ ਸਦੇ ਤੇ ਪਰ ਇਹਨਾ ਘੰਟੇ
 ਤੁਹਿਮ ਦੇ ਸਿਰਜਨ ਦੇ ਤੌਰ ਦੇਣ ਕਰੀਬ 4
 ਤੇ ਤੇ ਸਿਰਜਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਦੀ
 ਪੜ੍ਹਾਈ ਆਏ ਸਿਰੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਸਿਰੰਸੀ
 ਲਗੇ ਹਨ ਸਦੇ 4 । ਅਰਥਾਤ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਸੁਣੀ ਦੀ 4
 ਤੇ ਆਪਣੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਝ ਕੀ ਆਈ ਦੀ
 ਸ਼ਬਦ 'ਸੋਗ' (Sog) ਦੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋਏ
 ਪੜ੍ਹਿਆਂ ਤੇ ਹਰਮ ਖੋਲ ਕਰੇ ਪੁੱਛੇ । ਸਿਰੀ/ਪੜ੍ਹੀ
 ਕਰੀਬ 4 ਤੌਰ ਦੇ, ਕਲਾਸ (class) ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਸਮਝਾਉਣ ਤੇ
 ਤੇਰੀ ਸਿਰੀ ਸੋਗ ਤੌਰ ਤਾਜ਼ੁ ਹਨੀ ਤੇਰੀ 4 ਸਿਰੀ
 18-ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਹਰਮ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸਿਰੀ ਸੀ ਪਰ
 Birmingham Lumen Society ਆਏ ਸਿਰੀ
 ਲੀਡ ਮਾਰੀ ਕਰੀ (Luminally) ਪੁੱਛੇ ~~ਸੋਗ~~ ਦੀ
 ਸਮਝਾਉਣ, ਸਿਰੀ ਹਰਮ ਸਿਰੀ ਕੇ
 ਸੋਗ ਦੀ ਕਾਰੀ heated air 'ਸਮਝੀ ਗਈ'
 (ਸਿਰੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਸਮਝ) ਆਪਣਾ ਸਿਰੀ ਸੀ ।
 ਗੇੜ ਦੀ ਤੌਰ ਤੇ ਸਮਝਾਉਣ ਦੀ ਤੌਰ ਤੇ
 ਸਿਰੀ 4 ਪਰ ਮਹਿਮਾਨ ਦੀ ਤੌਰ ਤੇਰੀ
 ਤੇ ਸਮਝਾਉਣੀ ਤੇਰੀ 4

ਪੁਸ਼ਟੀਕਰਨਾਂ ਦਾ ਹਰਮ ਤੇ ਸਿਰੀ ਸਾਂਝੇ ਸੀ
 ਦੀ ਸਮਝਾਉਣੀ ਸਦੀ ਪੰਜਾਬ ਕਰੀ ਕੀਤੀ ਸਮਝੇ ਆਈ
 ਤਾਜ਼ਾ ਸਿਰੀ ਸਿਰੀ ਪੜ੍ਹੇ ਦੇ ਸਮਝਾਉਣ ਤੌਰ । ਸਿਰੀ ਸਮਝ
 ਸਿਰੀ ਦੇ ਸੀ ਹਰਮ ਤੇ ਸਿਰੀ ਹਰਮ ਸਿਰੀ ਦਾ ਸੀ
 ਸਿਰੀ ਸਮਝ ਕੀ ਸਿਰੀ । ਸਮਝਾਉਣ ਦੀ ਤੌਰ ਪੜ੍ਹਾਈ ਆਏ
 ਸਿਰੀ ਸਮਝਾਉਣ ਤੇ ਸਮਝਾਉਣ ਦੀ ਤੌਰ ਤੇਰੀ ਤੇਰੀ
 ਤੇ । ਪੁੱਛੇ ਤੇ ਪੁੱਛੇ ਸਮਝਾਉਣ ~~ਸਮਝਾਉਣ~~
 ਮ-3 (ਸਿਰੀ) ਤੇ ~~ਸਮਝਾਉਣ~~
 ਸਮਝਾਉਣ ਕੇ ~~ਸਮਝਾਉਣ~~

Society ਅਤੇ ਇਹਦਾ ਲੀਡਰ ਪਰੀਸਟਲੀ (Priestly) ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਸਾਇਣਕ, ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਜੋ ਗੈਸ ਦੀ ਥਾਉਂ treated air 'ਕਮਾਈ ਹਵਾ' (ਜਿਵੇਂ ਕਮਾਇਆ ਚਮੜਾ) ਅਪਣਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਹੀਣ ਦੀ ਭੁੱਲ ਤਾਂ ਸਮਕਾਲੀ ਹੀ ਠੀਕ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਮਹਿਮੀਆਂ ਦੀ ਭੁੱਲ ਭਵਿੱਖ ਨੇ ਬਖਸ਼ਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਫ਼ਖ਼ਰ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਲਈ ਪੇਸ਼ ਕਦਮੀ ਕੀਤੀ। ਨਾਲੇ ਅਵਾਮੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਪੜ੍ਹਨ ਦੇ ਦਾਅਵੇਦਾਰ ਹਨ। ਇਕ ਕੰਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੀ ਕਰਨ ਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵੱਲ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦਾ ਵੀ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਗਿਆ। ਜਨ-ਭਾਖਾ ਦੀ ਡੂੰਘਾਈ ਅਤੇ ਸਿਰਜਣਾਤਮਿਕਤਾ ਨੂੰ ਵਾਚਨ ਦੀ ਕੋਤਾਹੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਪ੍ਰਤੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ।

ਅ-ਕ੍ਰਯ (ਜਿਵੇਂ ਕ੍ਰੀ, ਵਿਕ੍ਰੀ, ਕਰਿਆਨਾ, ਜੋ ਖਰੀਦਿਆ ਨਾ ਜਾ ਸਕੇ) ਜਨ ਬੋਲੀ ਉਹ 'ਅੱਕਰਾ' ਹੈ ਜਿਸ 'ਤੇ ਉਹ ਖਰੀਦ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ।

ਕ੍ਰੰਡ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ ਥੋੜ੍ਹੀ ਵਰਖਾ ਨਾਲ ਬਿਜਾਈ ਦੀ ਉਪਰਲੀ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਆਠਰ ਜਾਣਾ। ਬੀਜ ਦਾ ਸਾਹ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਫਸਲ ਉੱਗਦੀ ਨਹੀਂ। ਖੇਤ ਨੂੰ ਮੁੜ ਕੇ ਹਲਕਾ ਜਿਹਾ ਵਾਹਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕਿਸਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਜਾਨੋਈ ਨਹੀਂ ਪਰ ਵਿਹਾਰ ਨੇ ਉਹਨੂੰ 'ਵਿਗਿਆਨਕ' ਆਹਰ ਲਾਇਆ ਹੈ।

ਅੱਗੇ ਰਾਜ ਦੀ ਕਰੰਡੀ ਮਾਰੇ ਜਾਂ ਸੀਮਿੰਟ ਨੂੰ ਹਲਾ ਹਲਾ ਕੇ ਇੱਟ 'ਤੇ ਲਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਵਿਹਾਰ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਸਮਝਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਆਠਰਿਆ ਗਾਰਾ, ਸੀਮਿੰਟ ਇੱਟਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜਨ 'ਚ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਜੱਟ ਕੋਲ ਕ੍ਰੰਡ ਭੰਨਣ ਦਾ ਸੰਦ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਪਰ ਰਾਜ ਨੂੰ ਇਸੇ ਕੰਮ ਲਈ ਸੰਦ ਬਣਾਉਣਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਠੀਕ ਨਾਉਂ ਪਾਉਣਾ ਆ ਗਿਆ।

ਅਵਾਮੀ ਜ਼ਬਾਨ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਨ ਦੇ ਗੁਪਤ ਮਨ ਦੀ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਡਿਓੜੀ ਹੈ।

ਅਜੋਕੇ ਮਾਣਸ ਵਿਗਿਆਨ (anthropology) ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਦਰਸਾਇਆ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਮੰਤਵ ਲਈ ਨਿਪੁੰਨ/ਪੂਰਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੋਈ ਭਾਸ਼ਾ ਪਛੜੀ ਜਾਂ ਫਾਰਵਰਡ (forward) ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਕਲਾਸਕੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਸੰਸਨੀ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਹਦਾ ਠੱਪਾ ਜਨ ਦੇ ਹਿਤ 'ਚ ਨਹੀਂ।

ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਦੀ ਅਵਾਮੀ ਜ਼ਬਾਨ 'ਚ ਅਕਾਦਮਿਕ ਦਿਲਚਸਪੀ, ਉਹਦੇ ਜਨ ਪ੍ਰਤੀ ਸਤਿਕਾਰ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਪ੍ਰਬਲ ਬਣਾਵੇਗੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਸਵਾਲ ਅਸਾਧਾਰਨ ਯਥਾਰਥ ਜਿਹਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨਾ ਸੁਤੇ-ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ। ਅਰਬੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲਾ ਖ਼ਲੀਫ਼ਾ ਗਰੁੱਪ ਗ਼ਸੀਦ (786-809) ਆਪਣੇ ਵੇਲੇ ਦੀ ਪਰਮ ਸ਼ਕਤੀ (Super Power) ਸੀ। ਹੁਣ ਚੀਨ ਜੀਵ-ਮੰਡਲ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਚੀਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦਾ ਵਿਸ਼ਵ-ਨੇਤਾ ਹੋਣ ਲੱਗਿਆ ਹੈ।

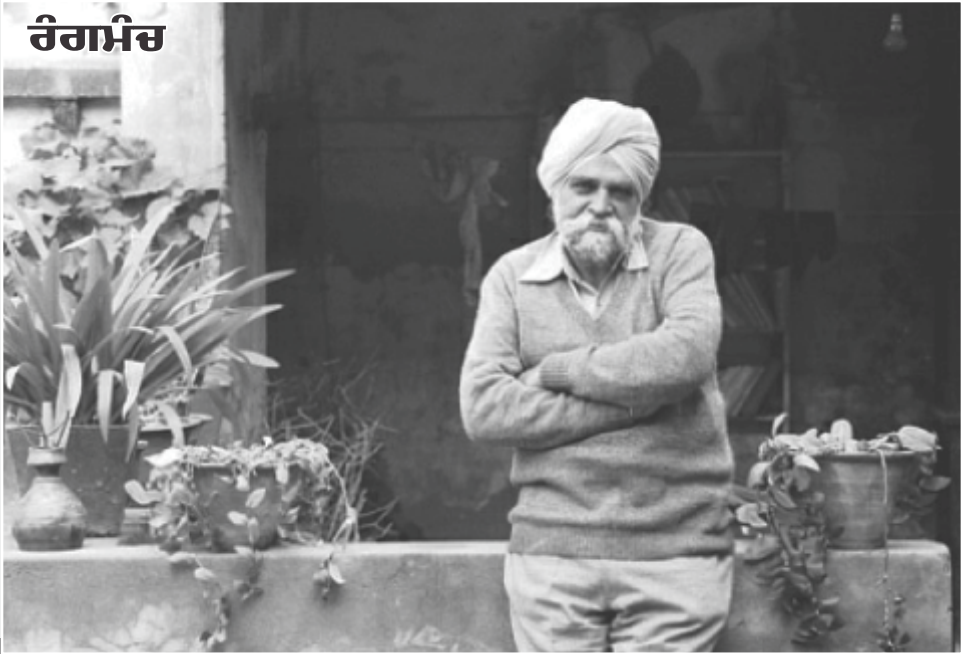
ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਹਨੇ ਕਰਨਾ ਹੈ ? ਇਹ ਕੰਮ ਸਾਹਿਤ ਸਭਾਵਾਂ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ, ਜਨ ਦੀ ਉਤਸੁਕਤਾ, ਇੱਕਾ-ਦੁੱਕਾ ਅਕਾਦਮਿਕ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਕੁਵੈਲਾਂ ਦੀ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰਬਾਜ਼ੀ ਨਾਲ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹਨ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਕੰਮ ਸਾਰਾ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਕਰਨ ਦਾ ਹੈ। ਅੱਗੇ ਵੇਖੋ ਅਸੀਂ ਕੀ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਸਾਥੋਂ ਕੀ ਸਰਦਾ ਹੈ ?

ਅਸੀਂ ਪਰਮ-ਸ਼ਕਤਿ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਲੀਗ (league) ਦੇ ਖਿਡਾਰੀ ਨਹੀਂ। ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਆਧੁਨਿਕ ਜਗਤ ਦੇ ਗਿਆਨ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਭਾਗੀ ਹੋ ਕੇ 'ਦਿਨ-ਕਟੀ' ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਦਿਨ-ਕਟੀ ਤੋਂ ਵੀ ਜਾਂਦੇ ਲੱਗਣਾ ਹੈ—ਆਰਮੀਨੀਅਨ-ਾਂ (Armenian) ਵਾਂਗੂੰ ਜੋ (ਐੱਨ.ਆਰ.ਆਈ.) ਵਿਦੇਸ਼ ਰਹਿੰਦੇ ਆਰਮੀਨੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ, ਆਰਮੀਨੀਆ 'ਚ ਵਸਦਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਸੋਵੀਅਤ ਰੂਸ ਨੇ ਸਪੁਤਨਿਕ (Sputnik) ਉਡਾਇਆ ਤਾਂ ਸਰਮਾਏਦਾਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਭਾਜੜ ਪੈ ਗਈ। ਅਮਰੀਕੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਪਾਸਾਰ ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਸੁਘੜ ਅਨੁਭਵ ਸੀ ਕਿ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਥਾਉਂ ਸਮਝ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਸਮਝ ਦੀ ਗੱਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਭੌਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨੀ ਸਰ ਜੇਮਜ਼ ਜੀਨਜ਼ (Sir James Jeans) ਨੇ ਕੀਤੀ—ਰੂਸ ਵਿਚ ਦਸਵੀਂ ਜਮਾਤ ਦੇ ਸਿਲੇਬਸ (Syllabus) ਵਿਚ ਉਹ ਕੁਝ ਹੈ ਜੋ ਸਾਡੇ (ਇੰਗਲੈਂਡ) ਦੇ ਬੀ.ਐੱਸ.ਸੀ. ਦੇ ਕੋਰਸ (Course) ਵਿਚ ਹੈ। ਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ, ਅਧਿਆਪਕ, ਵਿਦਿਅਕ ਪ੍ਰਬੰਧ, ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਲੋਕ ਇੰਨੀ ਕੁ ਹਿੰਮਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜੋ ਸੋਵੀਅਤ ਰੂਸ ਨੇ ਕੀਤੀ ? ਸਾਡੀ ਸਮੁੱਚੀ ਸਪੁਤਨਿਕ-ਯੋਗ ਹਿੰਮਤ ਨਾਲ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕੁਝ ਸਾਲ ਹੋਏ ਕਿਸੇ ਜਾਪਾਨੀ ਨੂੰ ਸਿਧਾਂਤਕ ਭੌਤਿਕ-ਵਿਗਿਆਨ theoretical physics (ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਕਾ-ਰੀ ਨੋਬੇਲ ਇਨਾਮ) ਪੁਰਸਕਾਰ ਮਿਲਿਆ ਜਿਹੜਾ ਕੇਵਲ ਜਾਪਾਨੀ ਜ਼ਬਾਨ ਹੀ ਜਾਣਦਾ ਸੀ।

* *

ਰੰਗਮੰਚ

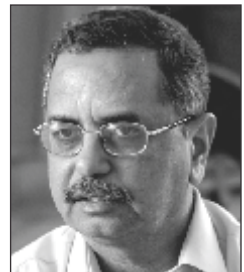
(ਭਾ'ਜੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਬਰਸੀ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਕਰਵਾਏ ਗਏ ਸੈਮੀਨਾਰ 'ਤੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਕੁੰਜੀਵਤ ਭਾਸ਼ਣ ਦਾ ਸੋਧਿਆ ਹੋਇਆ ਰੂਪ)

ਭਾ'ਜੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਟਕ

ਸਵਰਾਜਬੀਰ

ਮੈਂ ਭਾ'ਜੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਬਾਬਤ ਗੱਲਬਾਤ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇਕ ਰੂਬਰੂ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਇਹ ਸ਼ਾਇਦ 1993 ਮਾਰਚ ਜਾਂ ਅਪਰੈਲ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਦਾ ਰੂਬਰੂ ਸੀ। 1992 ਦਸੰਬਰ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜੋ ਕੁਝ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਅਜੇ ਹਰਿਆ ਸੀ। ਇਕ ਸਰੋਤੇ ਨੇ ਕਿਸੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ ਤੋਂ ਦਿਖਾਈ ਫਿਲਮ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਹ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਥਾਂ 'ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਨੰਗਿਆਂ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਲੂਸ ਕੱਢਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਕ ਹੋਰ ਸਰੋਤੇ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਕਿਹੜੀ ਖ਼ਾਸ ਗੱਲ ਹੈ, ਇਹ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਸ਼ਹਿਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਸੰਨ '47 'ਚ। ਏਥੇ ਵੀ ਇਕ ਜਲੂਸ ਕੱਢਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨੰਗਿਆਂ ਕਰਕੇ ਬੇਪਤੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਨੇਤਾ ਉਸ ਜਲੂਸ ਵਿਚ ਘੋੜਿਆਂ 'ਤੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਨ। ਇਹ ਜਲੂਸ ਕੱਟੜਾ ਜੈਮਲ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਉੱਠੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਹ ਜਲੂਸ ਜ਼ਰੂਰ ਨਿਕਲਿਆ ਸੀ ਪਰ ਇਹ ਜਲੂਸ ਰੋਕਿਆ ਵੀ

ਗਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਜਲੂਸ ਨੂੰ ਰੋਕਿਆ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭੈਣ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭੈਣ ਨੇ ਅਗਾਂਹ ਹੋ ਕੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਇਹ ਜਲੂਸ ਨਾ ਰੋਕਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਹ ਬੇਪਤੀ ਬੰਦ ਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪ ਵੀ ਆਪਣੇ ਕੱਪੜੇ ਪਾੜ ਕੇ ਇਸ ਜਲੂਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਔਰਤਾਂ ਨਾਲ...। ਤੇ ਫਿਰ ਜਲੂਸ ਰੁਕ ਗਿਆ ਸੀ, ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਬੋਲ ਰਹੇ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਾ ਤੇ ਹੁਣ ਵੀ ਮੈਂ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਦੇਣ ਸਿਰਫ ਸਾਹਿਤਕ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹਨ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਬਹਿਸ ਜਾਂ ਤਰਕ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਮੇਰਾ ਇਹ ਭਾਸ਼ਣ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਹੈ। ਮੈਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਇਸ ਗੱਲ ਵੱਲ ਦਵਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਆਓ ਵੇਖੀਏ ਕਿ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਕੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਸਨ, ਕੀ ਵਿਕਲਪ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੀ ਕੀਤਾ? ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਨੇ ਕੀ ਕੀਤਾ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਕੀ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਭਾ'ਜੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੀ ਕੀਤਾ?

ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਜਰਮਨੀ ਦੇ ਹਲਾਤਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਜਿਹੜਾ ਪਹਿਲੇ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧਾਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਰਿਹਾ। ਪਹਿਲੇ ਸੰਸਾਰ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅੰਦਾਜ਼ਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਨੱਬੇ ਲੱਖ ਤੋਂ ਡੇਢ ਕਰੋੜ ਤਕ ਲੋਕ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਇਹ ਯੁੱਧ ਬਸਤੀਆਂ ਹਥਿਆਉਣ ਲਈ ਲੜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਰਮਨੀ ਵਿਚ ਨਾਜ਼ੀਵਾਦ ਉੱਭਰਿਆ ਤੇ ਜਰਮਨੀ 'ਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹ ਗੱਲ ਸ਼ਾਇਦ ਇਤਿਹਾਸਕ ਇਤਫ਼ਾਕ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਹਾਲਾਤਾਂ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ ਕਿ ਓਥੇ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਨਾਟਕਕਾਰ ਬਰੈਖਤ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਨਾਜ਼ੀਵਾਦ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਾਈ ਲੜੀ। ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉਠਾਏ। ਬਰੈਖਤ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਭੁੱਖੇ ਬੰਦਿਆ! ਕਿਤਾਬ ਫੜ! ਇਹ ਹਥਿਆਰ ਹੈ।” ਉਸ ਨੇ ਮਹਾਂ-ਕਾਵਿਕ ਨਾਟਕ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਤੇ ‘ਕਜਾਕੀਅਨ ਚਾਕ ਸਰਕਲ’ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ‘ਮਦਰ ਕਰੇਜ਼’ ਵਰਗੇ ਵੱਡੇ ਨਾਟਕ ਲਿਖੇ ਜੋ ਜਰਮਨੀ ਵਿਚ ਨਾਜ਼ੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਖੇਡੇ ਹੀ, ਪਰ ਨਾਲ ਨਾਲ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਕੋਨੇ ਕੋਨੇ ਵਿਚ ਬਸਤੀਵਾਦ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਜਬਰ ਜ਼ੁਲਮ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਖੇਡੇ। ਬਰੈਖਤ ਦੇ ਨਾਟਕ ਸੰਘਰਸ਼ਸ਼ੀਲ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੇ ਸ੍ਰੋਤ ਬਣੇ। ਆਪਣੇ ਨਾਟਕ ‘ਗੁੱਡ ਪਰਸਨ ਆਫ ਸਜੇਵਨ’ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਸਾਡੇ ਸਮਿਆਂ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਤੇ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉੱਤਰ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੇਈਮਾਨ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਈਮਾਨਦਾਰ ਬੰਦਾ ਕੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਇਹ ਨਾਟਕ ਇਕ ਚੀਨੀ ਲੋਕ ਕਥਾ ‘ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਦੇਵਤੇ ਨਾਟਕ ਦੀ ਨਾਇਕਾ ਜੋ ਇਕ ਚੰਗੀ ਔਰਤ ਹੈ, ਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਜੀਣਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਏ। ਦੇਵਤੇ ਔਰਤ ਨੂੰ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਜੀਣ ਲਈ ਤੈਨੂੰ ਬੇਈਮਾਨੀ ਨਾਲ ਲੜਨ ਲਈ ਕੋਈ ਢੰਗ ਤਰੀਕਾ ਲੱਭਣਾ ਪਵੇਗਾ ਤੇ ਹੋ ਸਕਦਾ ਏ ਕਿ ਉਹ ਢੰਗ ਤਰੀਕਾ ਪੂਰੀ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਵਾਲਾ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਰੈਖਤ ਨੇ ਮਾਰਕਸ ਦੀ ਦੁਨੀਆ ਨੂੰ ਬਦਲ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਕਥਨਕਾਰੀ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾਇਆ ਤੇ ਕਿਹਾ, “Because the things are way they are, thing will not stay the way they are” ਅਰਥਾਤ ਇਹ ਵੱਖਰੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਹਾਲਾਤ ਜਿੰਦਾਂ ਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਹ ਵੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੈ ਕਿ ਹਾਲਾਤ ਉਦਾਂ ਦੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਗੇ ਜਿੰਦਾਂ ਦੇ ਹਨ। ਬਰੈਖਤ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਿਆਂ ਬਰੈਖਤ ਦਾ ਇਹ ਕਥਨ ਦੁਹਰਾਉਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ: “ਜਦ ਮੈਂ ‘ਕੈਪੀਟਲ’ (ਮਾਰਕਸ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ‘ਸਰਮਾਇਆ’) ਪੜ੍ਹੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਜਾਣਿਆ ਕਿ ਮੇਰੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਦਰਸ਼ਕ ਕੌਣ ਹੈ।” ਕਹਿਣ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਰਮਨੀ ਵਿਚ ਨਾਟਕਕਾਰ ਕੋਲ ਕਹਿਣ, ਸੁਣਨ ਤੇ ਲਿਖਣ ਲਈ ਜੋ ਬਚਿਆ ਸੀ, ਉਹ ਸੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਤੇ ਬਰੈਖਤ ਨੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਕੀਤਾ।

ਜਰਮਨੀ ਦੇ ਗੁਆਂਢੀ ਦੇਸ਼ ਫਰਾਂਸ ਵਿਚ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ? ਉਸ ਦੇਸ ਦੇ ਤੇਰ੍ਹਾਂ ਲੱਖ ਬੰਦੇ ਪਹਿਲੀ ਸੰਸਾਰ ਜੰਗ ਵਿਚ ਮਾਰੇ ਗਏ, ਬਤਾਲੀ ਲੱਖ ਘਾਇਲ ਹੋਏ ਤੇ ਪੰਜ ਲੱਖ ਲਾਪਤਾ। ਦੂਸਰੀ ਸੰਸਾਰ ਜੰਗ ਵਿਚ ਜਰਮਨੀ ਨੇ ਫਰਾਂਸ ਨੂੰ ਨੇਸਤੋਨਬੂਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਨਾਜ਼ੀਆਂ ਦਾ ਫਰਾਂਸ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਆਓ ਵੇਖੀਏ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਾਲਾਤਾਂ ਵਿਚ ਫਰਾਂਸ ਦੇ ਚਿੰਤਕ ਤੇ ਲੇਖਕ ਕੀ ਕਰਦੇ ਹਨ? ਯਾਂ ਪਾਲ ਸਾਰਤਰ ਤੇ ਕਾਮੂ ਕੀ ਕਰਦੇ ਹਨ? ਯਾਂ ਪਾਲ ਸਾਰਤਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੇਲਿਆਂ ਵਿਚਲੀ ਬੇਗਾਨਗੀ ਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਦਾ ਚਿਤਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ‘ਨਾਜ਼ੀਆ’ ਵਰਗਾ ਨਾਵਲ ਲਿਖਦਾ ਹੈ। ਅਸਤਿਤਵਵਾਦੀ ਫਲਸਫੇ ਨਾਲ ਜੁੜਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅਸਤਿਤਵਵਾਦੀ ਫਲਸਫੇ ਦੀ ਕਲਾਸੀਕਲ ਕਿਤਾਬ ‘ਬੀਇੰਗ ਐਂਡ ਨਥਿੰਗਨੈੱਸ’ ਲਿਖਦਾ ਹੈ। ਨਾਜ਼ੀ ਵਿਰੋਧੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜਦ ਉਹ ਆਪਣਾ ਵਿਰੋਧ ਆਮ ਜਨਤਾ ਵਿਚ ਦਰਜ ਕਰਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਝਿੰਜੋੜਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਨਾਟਕ ਦੀ ਵਿਧੀ ਚੁਣਦਾ ਹੈ। ‘ਮੱਖੀਆਂ’ ਨਾਮਕ ਨਾਟਕ

ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਾਇਕ ਗੁਲਾਮੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਮਹਾਂ-ਦੇਵ ਜ਼ਿਊਸ (Zeus) ਇਹ ਕਹਿਣ 'ਤੇ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦਾ (ਰੱਖ ਜਾਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ) ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖਾਂ 'ਤੇ ਕੋਈ ਹੁਕਮ ਨਹੀਂ ਚੱਲ ਸਕਦਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰ ਲਈ ਹੋਵੇ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਫ਼ਲਸਫ਼ਾ, ਚੋਣ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ, ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਹੋਣੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਹੱਥ ਵੱਸ ਹੋਣ ਦਾ ਫ਼ਲਸਫ਼ਾ ਤੇ ਇਹ ਚੁਣਨ ਦਾ ਫ਼ਲਸਫ਼ਾ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਕਰਨਾ ਕੀ ਹੈ, ਅਜਿਹੇ ਸੰਕਲਪ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਸਾਰਤਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨਾਜ਼ੀਵਾਦ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਨ ਲਈ ਵੰਗਾਰਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਮੂ ਨਾਟਕ ਲਿਖ ਕੇ ਨਾਜ਼ੀਵਾਦ ਨੂੰ ਪਲੇਗ ਦੇ ਵਜੋਂ ਚਿਤਰਦਾ ਹੈ। 'ਪਲੇਗ' ਨਾਂ ਦਾ ਨਾਵਲ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪੇਨ ਵਿਚ ਲੋਰਕਾ ਲੋਕ-ਪੱਖੀ ਨਾਟਕ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫਾਸ਼ੀਵਾਦ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਉਣ ਦੀ ਕੀਮਤ ਉਹਨੂੰ ਦੇਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਉਹਨੂੰ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨਾਜ਼ੀਵਾਦ ਤੇ ਫਾਸ਼ੀਵਾਦ ਵਿਰੁੱਧ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਟੈਰੈਂਸ ਰੈਟੀਗਾਨ ਤੇ ਐਨਥਨੀ ਮਾਰਿਸ ਹਿਟਲਰ ਉੱਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹ-ਮ-ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਵਿਅੰਗ ਕਰਦੇ ਹਨ, 'ਫਾਲੋ ਮਾਈ ਲੀਡਰ' ਲਿਖਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹਕੂਮਤ ਇਸ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ। ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਸਿਆਸੀ ਨਾਟਕ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਬਹੁਤ ਵਸੀਰ ਹੈ। ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਜਾਰਜ ਬਰਨਾਰਡ ਸ਼ਾਅ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਆਰਨਲਡ ਵੈਸਕਰ, ਹਾਰਲਡ ਪਿੰਟਰ ਤੇ ਆਂਦਰੇ ਬਰੈਟਨ ਤੇ ਐਡਵਰਡ ਬਾਂਡ ਜਿਹੇ ਨਾਟਕਕਾਰ ਸਿਆਸੀ ਪੈਂਤੜੇ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਸੈਮੂਅਲ ਬੈਕਟ ਦਾ ਨਾਟਕ 'ਵੇਟਿੰਗ ਫਾਰ ਗੋਦੋ' ਬੰਦੇ ਦੀ ਹੋਣੀ ਬਾਰੇ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਾਟਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਨਾਟਕਕਾਰ ਕਲਿਫੋਰਡ ਓਡਿਟ ਨੇ ਸਿਆਸੀ ਨਾਟਕ ਲਿਖਿਆ ਸੀ 'ਵੇਟਿੰਗ ਫਾਰ ਲੋਡਟੀ'। (ਏਥੇ ਸਿਆਸੀ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਪੈਂਤੜੇ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਨਾਟਕ। ਮੇਰੇ ਖਿਆਲ ਵਿਚ ਹਰ ਰਚਨਾ ਦਾ ਸਿਆਸੀ ਤੇ ਸੰਸਾਰਕ ਪਹਿਲੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। 'ਵੇਟਿੰਗ ਫਾਰ ਗੋਦੋ' ਵੀ ਸਿਆਸੀ ਨਾਟਕ ਹੈ।) 'ਵੇਟਿੰਗ ਫਾਰ ਲੋਡਟੀ' 1930 ਵਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਜਦੋਂ ਅਮਰੀਕਾ ਆਰਥਿਕ ਮੰਦਵਾੜੇ 'ਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੋਲ ਈਲੀਆ ਕਜ਼ਾਨ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਕਲਿਫੋਰਡ ਓਡਿਟ ਨੇ ਹੋਰ ਸਿਆਸੀ ਨਾਟਕ ਵੀ ਜਿਵੇਂ 'ਅਵੇਕ ਐਂਡ ਸਿਗ', 'ਪੈਰਾਡਾਈਜ਼ ਲਾਸਟ' ਆਦਿ ਵੀ ਲਿਖੇ ਜੋ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਮਜ਼ਦੂਰ ਜਮਾਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਏਸੇ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਪਾਲਾ ਰਾਸਬਰਗ, ਇੰਕ ਬਰੰਮਬਰਗ, ਜੋਹਨ ਗਾਰਫੀਲਡ ਤੇ ਹੋਰ ਨਾਟਕਕਾਰ ਹਨ।

ਪਰ ਮੈਂ ਫਿਰ ਇਲੀਆ ਕਜ਼ਾਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਉਹ ਕਲਿਫੋਰਡ ਓਡਿਟ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਰੋਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਫਿਲਮਾਂ ਦਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਮਸ਼ਹੂਰ ਫਿਲਮਕਾਰ ਬਣਦਾ ਹੈ। 1950 ਦੇ ਲਾਗੇ ਚਾਗੇ ਉਹ ਆਰਥਰ ਮਿਲਰ ਦੇ ਨਾਟਕ 'ਡੈੱਥ ਆਫ ਸੇਲਜ਼ਮੈਨ' ਦਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਟਕ ਇਕ ਸੇਲਜ਼ਮੈਨ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ ਹੈ, 'ਮਹਾਨ ਅਮਰੀਕਨ ਸੁਪਨੇ' ਦਾ ਭੰਗ ਹੋਣਾ। 1952 ਵਿਚ ਹੀ ਅਮਰੀਕਨ ਸਰਕਾਰ ਖੱਬੇਪੱਖੀ ਕਾਰਕੁਨਾਂ ਤੇ ਹਮਦਰਦਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕਰਨ ਲਈ ਅਮਰੀਕਨ ਸੈਨਟ ਦੀ ਕਮੇਟੀ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਅਪਾਰ ਦੁੱਖ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਇਲੀਆ ਕਜ਼ਾਨ ਉਸ ਕਮੇਟੀ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਖੱਬੇਪੱਖੀ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰਹੇ। ਆਰਥਰ ਮਿਲਰ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਭਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਲੀਆ ਕਜ਼ਾਨ ਨਾਲ ਬੋਲਣਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮੈਸਾਰਿਊਟਸ ਦੇ ਸਾਲੇਮ ਨਾਮਕ ਪਿੰਡ ਵਿਚ 1692 ਵਿਚ ਹੋਈਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਨਾਟਕ 'ਦੀ ਕਰੂਸੀਬਲ' ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਖੁੱਲ੍ਹ-ਮ-ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਚਲਾ ਕੇ ਚੰਗੇ ਭਲੇ ਸ਼ਰੀਫ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਗੁਨਾਹਗਾਰ ਠਹਿਰਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਤੇ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਜਕੜ ਵਿਚ ਹੈ। ਜੋ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਅਨੂਪਮ ਹੈ। 1860 ਵਿਚ ਦੀਨ ਬੰਧੂ ਮਿੱਤਰਾ ਨੀਲ ਦੀ ਫ਼ਸਲ ਜਬਰਦਸਤੀ ਉਗਾਉਣ ਬਾਰੇ ਨਾਟਕ 'ਨੀਲ ਦਰਪਣ' ਲਿਖਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਹ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਜ਼ੁਲਮ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਰੁੱਧ ਅੱਧੀ ਸਦੀ ਬਾਅਦ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਲੋਕ ਲਹਿਰ ਲਾਮਬੰਦ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਆਪਣਾ ਪਹਿਲਾ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਚੰਪਾਰਨ ਦੇ ਘੋਲ ਜਾਂ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਵਜੋਂ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਵਿਰੋਧੀ ਘੋਲ ਵਿਚ ਨਾਟਕਕਾਰ ਪਹਿਲ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਉਦਾਹਰਣ ਦਿੱਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਪਰ ਮੈਂ ਸਿਰਫ ਕੁਝ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਹੀ ਦੇਣਾ ਚਾਹਵਾਂਗਾ। ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਹਿੰਦੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਟਕਕਾਰ ਭਾਰਤੀਏਂਦੂ 'ਅੰਧੋਰ ਨਗਰੀ' ਤੇ 'ਭਾਰਤ ਦੁਰਦਸ਼ਾ' ਜਿਹੇ ਸਿਆਸੀ ਨਾਟਕ ਲਿਖਦਾ ਹੈ। 'ਅੰਧੋਰ ਨਗਰੀ' ਵਿਚ 'ਚਨਾ ਚੋਰ ਗਰਮ' ਵਾਲਾ ਗਾਣਾ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਹ ਫਿਲਮ 'ਕ੍ਰਾਂਤੀ' ਵਿਚ

ਗਾਇਆ ਗਿਆ। ਮਰਾਠੀ ਨਾਟਕ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਇਹ ਯਾਦ ਕਰਨਾ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ 1907 ਵਿਚ ਖਾਂਡੇਲਕਰ ਦੇ ਨਾਟਕ 'ਕੀਚਕ ਵੱਧ' 'ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਲਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਬੰਗਾਲੀ ਵਿਚ ਰਾਬਿੰਦਰਨਾਥ ਟੈਗੋਰ 'ਵਿਸਰਜਨ' ਜਿਹਾ ਨਾਟਕ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਲੋਕ ਲਹੂ ਚੂਸਣ ਵਾਲੀ ਧਾਰਮਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਰੁੱਧ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਦਾਹਰਣ ਲੋਕ-ਨਾਟ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਤੇ ਪੇਸ਼ੇਵਰ ਨਾਟਕ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਵੀ। ਗੁਲਾਮੀ ਦੇ ਵੇਲੇ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਨੌਟੰਕੀ ਦੀਆਂ ਕਈ ਕੰਪਨੀਆਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਨੌਟੰਕੀ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਨਾਟਕ ਪੈਸਾ ਕਮਾਉਣ ਲਈ ਵਪਾਰਕ ਨੁਕਤਾ ਨਿਗਾਹ ਤੋਂ ਖੇਡੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਇਹ ਨਾਟਕ ਕੰਪਨੀਆਂ ਆਪਣੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬੇਲਾਗ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਰਾਜਨੀਤਕ ਨਾਟਕ ਵੀ ਖੇਡਦੀਆਂ ਹਨ। ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਪਹਿਲਵਾਨ ਦੀ ਨਾਟਕ ਕੰਪਨੀ ਜਲ੍ਹਿਆਂ ਵਾਲੇ ਬਾਗ ਦੇ ਖੂਨੀ ਕਾਂਡ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ 'ਖੂਨੇ ਨਾਹਕ' ਨਾਂ ਦਾ ਨਾਟਕ ਖੇਡਦੀ ਹੈ ਤੇ 'ਸ਼ਹੀਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ' ਨਾਂ ਦਾ ਨੌਟੰਕੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। 1922 ਵਿਚ ਮਨੋਹਰ ਲਾਲ ਸ਼ੁਕਲ 'ਜੁਲਮੀ ਡਾਇਰ' ਨਾਂ ਦੀ ਨੌਟੰਕੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ। ਤ੍ਰੀਮੋਹਨ ਦੀ ਨਾਟਕ ਕੰਪਨੀ 'ਬਹਾਦਰ ਲੜਕੀ' ਨਾਂ ਦਾ ਨੌਟੰਕੀ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਸ਼ਹੂਰ ਅਦਾਕਾਰਾ ਗੁਲਾਬ ਬਾਈ ਫਰੀਦਾ ਦਾ ਰੋਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਕਾਨਪੁਰ ਵਿਚ ਬਗਾਵਤ ਵਰਗੀ ਸਥਿਤੀ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਤ੍ਰੀਮੋਹਨ ਦੀ ਕੰਪਨੀ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ-ਬਦਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਹੈ ਨਾਟਕ ਤੇ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਦਾ ਰੋਲ ਤੇ ਰੰਗਕਰਮੀਆਂ ਦਾ ਕੰਮ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਨਾਟਕ ਕੁਝ ਦੇਰ ਨਾਲ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜਦ ਆਪਣੇ ਪੂਰੇ ਜਲੌਅ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਲੋਕਪੱਖੀ ਪੈਂਤੜੇ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਜੋਗਿੰਦਰ ਬਾਹਰਲਾ ਤੇ ਤੇਰਾ ਸਿੰਘ ਚੰਨ ਇਪਟਾ ਦਾ ਝੰਡਾ ਚੁੱਕਦੇ ਹਨ। ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ 'ਬਿਸਵੇਦਾਰ' ਜਿਹਾ ਸਿਆਸੀ ਨਾਟਕ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਤੇ 'ਕਣਕ ਦੀ ਬੱਲੀ' ਤੇ 'ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾ' ਜਿਹੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਤਸਵੀਰਕਸ਼ੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਚਰਨਦਾਸ ਸਿੱਧੂ 'ਬਾਬਾ ਬੰਤੂ' ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 'ਨਾਸਤਿਕ ਸ਼ਹੀਦ' ਤਕ ਕਈ ਸਿਆਸੀ ਤੇ ਲੋਕਪੱਖੀ ਨਾਟਕ ਲਿਖਦਾ ਹੈ। ਅਜਮੇਰ ਔਲਖ ਸਿੱਧੇ ਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਲੋਕਪੱਖੀ ਪੈਂਤੜੇ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਆਤਮਜੀਤ 'ਕਾਮਰੇਡ ਮੰਗੂ' ਜਿਹਾ ਨਾਟਕ ਲਿਖਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਨਾਟਕਕਾਰ ਦੀ ਹੋਣੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਲੋਕਪੱਖੀ ਪੈਂਤੜੇ ਲਵੇ। ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰ ਵਜੋਂ ਵਰਤੇ। ਦੱਬੇ ਕੁਚਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਵੇ। ਤੇ ਭਾ'ਜੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਸੰਸਾਰ ਭਰ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਲੋਕ ਵਿਰੋਧੀ ਤਾਕਤਾਂ ਨਾਲ ਲੜਨ ਲਈ ਹਥਿਆਰ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ। 1979 ਦਾ ਵਰ੍ਹਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਮੀਲ ਪੱਥਰ ਵਾਂਗ ਹੈ। ਸੰਨ 1979 ਵਿਚ ਭਾ'ਜੀ ਵੱਡਾ ਫੈਸਲਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ, 'ਲੱਖ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਅਸਾਂ ਸੁੱਟ ਪਾਈਆਂ, ਇਕ ਇਲਮ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਰੱਖ ਲੀਤਾ'। ਉਹ ਨੌਕਰੀ ਛੱਡ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਨੌਕਰੀ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਸੁੱਖ, ਸੁਰੱਖਿਆ, ਕਮਾਈ, ਕੁਰਸੀ ਦਾ ਜਲੌਅ ਛੱਡ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਚੁਣਦੇ ਹਨ। ਸੰਨ 1979 ਵਿਚ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜੋਗੀ ਬਣ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਖਲਕ ਦੇ ਦਰ 'ਤੇ ਅਲਖ ਜਗਾਉਂਦੇ ਨੇ ਤੇ ਸੰਨ 2011 ਤਕ ਅਲਖ ਜਗਾਉਂਦੇ ਜਗਾਉਂਦੇ ਤੁਰ ਜਾਂਦੇ ਨੇ।

ਭਾ'ਜੀ ਦੇ ਨਾਟਕ ਕੀ ਕਰਦੇ ਹਨ? ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭਾ'ਜੀ ਦੇ ਨਾਟਕ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਵਿਚ ਚੇਤਨਾ ਲਿਆਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਚੇਤਨਾ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਕ ਲੁੱਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਟਲੀ ਦੇ ਨਾਟਕਕਾਰ ਡੇਰੀਓ ਫੋ ਵਾਂਗ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲੜਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਮੋਢਾ ਜੋੜ ਕੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਖੱਬੇਪੱਖੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤਾਂ ਹੈ ਈ ਪਰ ਜਿਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਹੈ ਸਮਾਜਿਕ ਏਕਤਾ, ਦੱਬੇ ਕੁਚਲੇ ਦਮਿਤ ਅਤੇ ਦਲਿਤ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਯਕਯਹਿਤੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਦ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ, ਮੱਧਵਰਗੀ ਜਮਾਤਾਂ, ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ, ਕਾਮਿਆਂ, ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੇ ਕੰਮੀਆਂ ਦੀ ਏਕਤਾ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। 80ਵਿਆਂ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ 'ਕੋਲਾਜ', 'ਤੇਰਾ ਨਾਂ ਪੰਜਾਬ', 'ਬਾਬਾ ਬੋਲਦਾ ਹੈ', 'ਕਰਫਿਊ', 'ਰਾਜ ਸਾਹਬਾਂ ਦਾ', 'ਹੋਰ ਭੀ ਉਠਸੀ ਮਰਦ ਕਾ ਚੇਲਾ' ਵਿਚ ਭਾ'ਜੀ ਆਪਣਾ ਸੁਨੇਹਾ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਇਕ ਪਾਸੇ ਅਤਿਵਾਦੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਦੇ ਹਨ ਤੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਹੀ ਸਰਕਾਰੀ ਆਤੰਕ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਵੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਇਕ ਹੋਰ ਨਾਟਕ 'ਜੰਗੀ ਰਾਮ ਦੀ ਹਵੇਲੀ' ਵਿਚ ਭਾ'ਜੀ ਵਿਅੰਗ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਡੇਰੀਓ ਫੋ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ "ਵਰਤਮਾਨ ਹਾਲਾਤ ਦੀ ਭੰਨਤੋੜ ਕਰਨੀ ਵਿਅੰਗ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਮੁਮਕਿਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।" "ਜੰਗੀਰਾਮ ਦੀ ਹਵੇਲੀ" ਮੌਜੂਦਾ ਸੂਰਤੋਹਾਲ ਦੀ ਭੰਨਤੋੜ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਨਾਟਕ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਵੇਂ ਗਗੋਲ ਦਾ 'ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਜਰਨਲ'।

ਭਾ'ਜੀ ਹੋਰ ਕਈ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਵਿਅੰਗ ਦੀ ਜੁਗਤ ਅਪਣਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ 'ਇਜ਼ਤਦਾਰ ਮੰਗਤੇ', 'ਭੰਡ ਕੈਨੇਡਾ ਆਏ' ਆਦਿ। ਵਿਅੰਗ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਭਾ'ਜੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਲੋਕ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹਨ। ਪ੍ਰਚਾਰ ਸਮਾਜਕ ਚੇਤਨਾ ਫੈਲਾਉਣ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਸੀਲਾ ਹੈ। ਬਰਨਾਰਡ ਸ਼ਾਅ ਕਿਹਾ ਕਰਦਾ ਸੀ, "ਮੈਂ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਹਾਂ, ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਪੈਣਾ ਹੈ।"

ਇਕ ਹੋਰ ਨਾਟਕ ਜਿਸ ਵੱਲ ਮੈਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦਾ ਖ਼ਾਸ ਧਿਆਨ ਦਿਵਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ, ਉਹ ਹੈ 'ਧਮਕ ਨਗਾਰੇ ਦੀ'। ਇਹ ਨਾਟਕ ਦੁੱਲਾ ਭੱਟੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਦੁੱਲਾ ਭੱਟੀ ਬਾਰੇ ਪਹਿਲੇ ਨਾਟਕ ਇਸਹਾਕ ਮੁਹੰਮਦ ਤੇ ਨਜ਼ਮ ਹੁਸੈਨ ਸੱਯਦ ਨੇ ਲਿਖੇ। ਆਪਣੇ 'ਤਖ਼ਤ ਲਾਹੌਰ' ਵਿਚ ਨਜ਼ਮ ਹੁਸੈਨ ਸੱਯਦ ਨੇ ਦੁੱਲੇ ਦੀ ਨਾਬਰੀ ਤੇ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਦਾ ਬੌਧਿਕ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦਾ ਸਮਨਵੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਅੰਦਰਲੀ ਨਾਬਰੀ ਸੁਰਾਂ ਨੂੰ ਸਹਿਧਰਮੀ ਬਣਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਭਾ'ਜੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦੁੱਲੇ ਨੂੰ ਪੂਰੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਨਾਇਕ ਬਣਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਅਲੋਕਾਰ ਹੈ। ਅਮਰਜੀਤ ਚੰਦਨ ਤੇ ਸ਼ਹਰਯਾਰ ਇਸ ਦੇ ਗੀਤ ਲਿਖਦੇ ਹਨ। ਬੰਸੀ ਕੌਲ ਉਸ ਦਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਹ ਨਾਟਕ ਵੇਖਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਕਿਵੇਂ ਇਹ ਨਾਟਕ ਰੌਂਗਟੇ ਖੜ੍ਹੇ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਨਾਟਕ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਇਹ ਦਾਅਵਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਦਰਸ਼ਕ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਕੁਸ਼ਲ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨਾ ਤੇ ਆਪਣੀ ਪੂਰੀ ਭਰਪੂਰਤਾ ਵਾਲੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਪ੍ਰਤੀ ਨਜ਼ਰੀਆ ਜ਼ਰੂਰ ਬਦਲ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਹ ਕੰਮ ਹੈ ਜੋ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਕੰਮ ਭਾ'ਜੀ ਦੇ ਨਾਟਕ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਭਾ'ਜੀ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੀ ਨਿਕਲਣਾ ਹੈ? ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਣਾ, ਆਖ਼ਰ ਭਾ'ਜੀ ਨੇ ਇਨਕਲਾਬ ਦਾ ਨਾਹਰਾ ਦੇਣਾ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਇਕ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਸਿਆਸਤ ਦਾ ਨਾਹਰਾ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਪਰ ਮੈਂ ਜਦ ਭਾ'ਜੀ ਦੇ ਨਾਟਕ ਵੇਖਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਹ ਗੱਲ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਭਾ'ਜੀ ਲੋਕਰਾਜੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਬਾਰੇ ਉਦਾਸੀਨ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਭਾ'ਜੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਨਾਟਕ ਪਲੈਨਿੰਗ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਤੇ ਬਹੁਤ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਕ ਦਲਿਤ ਔਰਤ ਦੇ ਸਰਪੰਚ ਬਣਨ ਬਾਰੇ (ਨਾਟਕ 'ਸਰਪੰਚ')। ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਜਿਥੇ ਲੋਕਰਾਜੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਲੋਕਹਿਤ ਵਾਲੀ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਨਾ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਥੇ ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਲੋਕ ਹਿਤਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਲੁੱਟ ਖੌਸ਼ਟ ਦੀ ਭਾਈਵਾਲ ਬਣਦੀ ਹੈ, ਓਥੇ ਭਾ'ਜੀ ਇਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਹਨ। 'ਮੇਲੋ' ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਨਾਟਕ ਹੈ।

ਭਾ'ਜੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਾਟਕਾਂ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਸਮੇਂ ਦੀ ਪਾਬੰਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਟਕ 'ਅਪਰੇਸ਼ਨ ਚਿੱਟਾ ਚੰਨ' ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਾਂਗਾ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਇਕ ਔਰਤ ਦੇ ਪਤੀ ਦਾ ਕਤਲ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਤਹਿਕੀਕਾਤ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਹਾਕਮ ਇਕ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਇਸ ਕੇਸ ਵਿਚ ਫਸਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਬੰਦੇ ਦਾ ਇਸ ਔਰਤ ਦੇ ਘਰ ਆਉਣ ਜਾਣ ਸੀ। ਹਾਕਮ ਔਰਤ ਤੋਂ ਇਹ ਕਹਿਲਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਕਹਿ ਦੇਵੇ ਕਿ ਉਹਦੇ ਇਸ ਬੰਦੇ ਨਾਲ ਤੁਅਲਕਾਤ ਸਨ, ਔਰਤ ਦੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਸ਼ੱਕ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਕਰਕੇ ਏਸ ਬੰਦੇ ਨੇ ਉਹਦੇ ਪਤੀ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਔਰਤ ਉੱਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਦਬਾਅ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਭਾ'ਜੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਾਠਕ ਤੇ ਦਰਸ਼ਕ ਆਸ਼ਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹੁਣੇ ਇਹ ਔਰਤ ਜਬਰ ਜੁਲਮ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਨਾਹਰਾ ਮਾਰੇਗੀ ਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹ-ਮ-ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਹਾਕਮਾਂ ਤੇ ਤਹਿਕੀਕਾਤ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਪੈਂਤੜਾ ਲਵੇਗੀ। ਪਰ ਹੁੰਦਾ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਹੈ, ਔਰਤ ਪਾਗਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਏਥੇ ਕਹਿਣਾ ਇਹ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਭਾ'ਜੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਬਾਗੀ ਜਾਂ ਨਾਹਰਾ ਮਾਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਵਾਂਗ ਨਹੀਂ ਚਿਤਰਦੇ। ਭਾ'ਜੀ ਆਪਣੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਜਟਿਲਤਾ ਤੇ ਬੇਵਸੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਚਿਤਰਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਜਟਿਲਤਾ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਖ਼ਬਰਾਂ ਤੋਂ ਸਾਹਿਤ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦਾ ਤੇ ਭਾ'ਜੀ ਖ਼ਬਰਾਂ ਤੋਂ ਸਾਹਿਤ ਬਣਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਦੁਨੀਆ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਸਾਹਿਤ ਤਤਕਾਲੀਨ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਖ਼ਬਰਾਂ 'ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ। ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਾਅਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ। ਟਾਲਸਟਾਏ ਨੇ ਆਪਣਾ ਨਾਵਲ 'ਐਨਾ ਕੈਰਨੀਨਾ' ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਸ ਸਾਹਮਣੇ ਉਸ ਔਰਤ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਰੇਲਗੱਡੀ ਹੇਠਾਂ ਆ ਕੇ ਆਤਮਹੱਤਿਆ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਸ਼ੈਕਸਪੀਅਰ ਦਾ ਨਾਟਕ 'ਦਾ ਟੈਮਪੈਸਟ' ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਇਕ ਘਟਨਾ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸੀ। ਏਥੇ ਸੈਂਕੜੇ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੀਟਰ ਸ਼ੈਫਰ ਦਾ ਨਾਟਕ 'ਈਕੁਸ' (Equus) ਘੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਅੰਨ੍ਹੇ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਇਕ ਘਟਨਾ ਬਾਰੇ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ। ਵੇਖਣਾ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਟਕਕਾਰ ਉਸ ਖ਼ਬਰ ਨੂੰ ਸਮਾਜਕ ਯਥਾਰਥ ਨਾਲ ਕਿਵੇਂ ਬੰਨ੍ਹਦਾ ਹੈ।

ਭਾ'ਜੀ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਸੰਸਾਰ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ ਸੈਂਕੜੇ ਪਾਤਰ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਲੋਕ ਜੀਵਨ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚਲੇ ਨਰਕ ਸਵਰਗ ਹਨ। ਨਾਟਕ 'ਸੈਕਬੈਥ' ਵਿਚ ਸ਼ੈਕਸਪੀਅਰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ : Hear it not, Duncan, it is a knell, That summons thee to heaven or to hell. ਤੇ ਫਿਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਡਨਕਨ ਆਪਣੇ ਸਿਰਜੇ ਨਰਕ ਦੀ ਯਾਤਰਾ 'ਤੇ ਤੁਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾ'ਜੀ ਦੇ ਨਾਟਕ ਸਾਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਬੰਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸੰਸਾਰਾਂ, ਸਵਰਗਾਂ, ਨਰਕਾਂ ਤੇ ਉਹਦੀਆਂ ਕਰਮ ਭੂਮੀਆਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਅਦੀਬਾਂ ਨੇ ਕਿਸ ਰਾਹ 'ਤੇ ਤੁਰਨਾ ਹੈ, ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਸ਼ਾਇਦ ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਅਦੀਬਾਂ ਬਾਰੇ ਇਹ ਕੰਮ ਮਿਥਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਫਿੰਜ ਪਾਉਣੀ ਹੈ। ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਏ 'ਵਾਹ ਵਾਹ ਫਿੰਜ ਪਈ ਦਰਬਾਰ' ਤੇ ਫਿਰ ਕਹਿੰਦਾ ਏ 'ਲਾਹ ਪਗੜੀ ਭੋਇੰ ਮਾਰ'। ਭਾ'ਜੀ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਫਿੰਜ ਪਾਈ। ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਤੇ ਸਰਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਿਆ। ਏਸੇ ਲਈ ਸੁਰਜੀਤ ਹਾਂਸ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਏ :

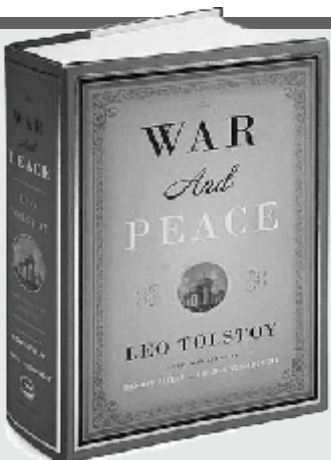
ਨਾਟਕ ਕਰੇ ਭਵਿੱਖ ਦਾ, ਮਾਨਵ ਦਾ ਤੂਰਾ
ਵਾਮਪੰਥ ਦੇ ਜੰਗਲੀ, ਇਹ ਸ਼ੇਰ ਹੈ ਭੂਰਾ

ਅਸੀਂ ਗੱਲਾਂ ਬਹੁਤ ਅਗਾਂਹ ਦੀਆਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਪਰ ਗੱਲ ਜਦ ਅਮਲਾਂ 'ਤੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਅੰਦਰ ਜਾਤੀ, ਜਮਾਤੀ ਤੇ ਨਿੱਜੀ ਅਹੰਕਾਰ ਦੇ ਭਾਵ ਜਾਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਸਮਾਜੀ ਵਿਹਾਰ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡਾ ਆਪਣੀਆਂ ਔਰਤਾਂ, ਧੀਆਂ, ਭੈਣਾਂ ਬਾਰੇ ਰਵੱਈਆ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਬਾਰੇ ਸਾਡਾ ਰਵੱਈਆ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਲਿਤ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਸਮਾਜਕ ਸੋਚ ਤੇ ਅਮਲ ਬਾਰੇ ਸਾਡਾ ਰਵੱਈਆ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦਲਿਤ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਤਬਾਕਥਿਤ ਉੱਚੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਵਾਲੇ। ਸਾਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਗੱਲ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਜੋ ਪਹੁੰਚ ਹੈ ਤੇ ਸਾਡੇ ਜੋ ਅਮਲ ਨੇ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਜੋ ਵਿੱਥ ਤੇ ਪਾੜਾ ਹੈ, ਉਹਦੇ ਬਾਰੇ ਭਾ'ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ—

ਗੱਲਾਂ ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀਆਂ ਚਲਦੀਆਂ ਨੇ
ਟੁੱਭੀਆਂ ਪਹਿਲੀ ਸਦੀ ਵਿਚ ਲੱਗਦੀਆਂ ਨੇ

ਆਓ ! ਭਾ'ਜੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮੁੜ ਪੜ੍ਹੀਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਰਗਾ ਥੋੜ੍ਹਾ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰੀਏ।

**

ਵਾਰ ਐਂਡ ਪੀਸ (War And Peace) ਦਾ ਪਾਠ

ਟਾਲਸਟਾਏ ਦੀ ਪੋਤਰੀ ਦੀ ਪੋਤਰੀ ਫੇਕਲਾ ਟਾਲਸਟਾਏ ਤੇ ਪੋਲਿਸ਼ ਫਿਲਮਸਾਜ਼ ਵਾਜਦਾ ਦੇ ਉਦਮ ਨਾਲ ਟਾਲਸਟਾਏ ਦੇ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਨਾਵਲ 'ਵਾਰ ਐਂਡ ਪੀਸ' ਦਾ ਪਾਠ 6000 ਲੋਕ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਹਰ ਇਕ ਨੇ ਦੋ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਮਿੰਟ ਤਕ ਇਸ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਰਚਨਾ ਦਾ ਪਾਠ ਕੀਤਾ। 8 ਦਸੰਬਰ (ਮੰਗਲਵਾਰ) ਤੋਂ 11 ਦਸੰਬਰ (ਸ਼ੁਕਰਵਾਰ) ਤਕ ਚੱਲਿਆ ਇਹ ਪਾਠ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਉਦਮ ਸੀ। ਤਿੜਕਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਅਤੇ ਉਲਝੀਆਂ ਖਿਆਲ ਤੰਦਾਂ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਅਮਰ-ਸੱਚ ਵਰਗੀ ਸ਼ੈਅ ਤੌਂਕਣ ਦਾ। ਕੁਝ ਹਿੱਸੇ ਫਰੈਂਚ ਪਾਠਕਾਂ ਵੀ ਪੜ੍ਹੇ। ਰੂਸ ਦਾ ਕਲਚਰ ਮਨਿਸਟਰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਇਆ। ਰੂਸੀ ਲੋਕਾਂ 2015 ਨੂੰ ਬਤੌਰ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਵਰ੍ਹਾ ਮਨਾਇਆ।

ਦੋ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਅਮਰਜੀਤ ਚੰਦਨ

• ਪਹਿਲੇ ਪ੍ਰਥਮੇ

ਮਿਲੁ ਰਾਮ ਪਿਆਰੇ ਤੁਮ ਬਿਨੁ ਧੀਰਜੁ ਕੋ ਨ ਕਰੈ ॥੧॥ਰਹਾਉ॥ ਆਸਾ ਮਹਲਾ ੫॥
ਵੈਸਾਖਿ ਧੀਰਨਿ ਕਿਉ ਵਾਢੀਆ ਜਿਨਾ ਪਰੇਮ ਬਿਛੋਹੁ॥ਮਾਝ ਬਾਰਾਮਾਹਾ॥

•

ਧੈਰਦਯਾਤੀ
ਮੇਰੀ ਧੀਰਣ ਮੇਰੀ ਮਾਈ
ਮਿਰਾ ਹਰ ਖਿਣ ਵੈਸਾਖ ਭਇਆ ਸਖੀਆ ਤੁਧ ਬਿਨ।
ਕਿਤ ਬਿਧ ਧਰਾਂ ਨ ਜਾਨੂ ਪੂਛਹ ਜਿਨ ਕਿਨ।
ਨਾ ਸਾਜਨ ਮੈਂ ਵੀਸਰਾਂ ਨਾ ਲਾਗੀ ਮਾਇਆ ਖੋਹ
ਇਕ ਦਰਸਨ ਨਿਤ ਮੰਗੀਐ ਨਾ ਕੋਇ ਹੰਕਾਰੋਹ।
ਤੂੰ ਦਿਸ ਆਵੈ ਹਰ ਸੂ ਜਾਵੈ ਉਛਲਤ ਮੋਹ।
ਮੈਂ ਖਲੀ ਜਿੰਦ ਨਿਚੁੜੀ ਤਰਸਤ ਤੇਰੀ ਛੁਹ।
ਮੇਰੀ ਧੀਰਣ ਮੇਰੀ ਮਾਈ ਮੇਰੀ ਕਾਮਣੀ।

• ਸ਼ਬਦ ਬੂੰਦ

ਸ਼ਬਦ ਬੂੰਦ ਡਿੱਗੇ ਮੇਰੀ ਸਿੱਪੀ ਅੰਦਰ
ਬਣ ਕੇ ਬੂੰਦ ਸਵਾਂਤੀ
ਮੈਂ ਮਰਜੀਉੜਾ ਝਟ ਚੁੱਭੀ ਲਾਵਾਂ ਲਭ ਲਿਆਵਾਂ
ਸੁੱਚੜਾ ਮੋਤੀ
ਜੋੜ ਜੋੜ ਕੇ ਗਾਨੀ ਤੇਰੇ ਗਲ ਵਿਚ ਪਾਵਾਂ
ਸ਼ਬਦ ਡਿੱਗੇ
ਜਿਉਂ ਰੁੱਕੇ ਲਿਪਟਿਆ ਪੱਥਰ-ਗੀਟਾ ਸੁੱਟ ਵਗਾਹੇ

ਡਿੱਗਦਾ ਜਾ ਕਰ ਪ੍ਰੇਮੀ ਵਿਹੜੇ
 ਪ੍ਰੇਮੀ ਅੱਖ ਬਚਾਵੇ
 ਨਿੰਵ ਕੇ ਚੁੱਕੇ
 ਹਿਕ ਨਾ' ਲਾਵੇ
 ਸ਼ਬਦ ਇਹ ਖੁੱਲ੍ਹਦਾ ਨਾਲ ਚੁੰਮੀ ਦੇ
 ਤਲੀ 'ਤੇ ਦਗਦਾ ਰੱਤੜਾ ਮਾਣਕ
 ਮੱਥੇ ਦੌਣੀ
 ਨਗ ਮੁੰਦਰੀ ਦਾ
 ਨੱਕ ਦਾ ਕੋਕਾ
 ਕੰਨ ਦਾ ਬੁੰਦਾ
 ਸ਼ਬਦ ਜੁ ਤੇਰੇ ਮਨ ਦੀ ਕੁੱਖ ਵਿਚ ਡਿੱਗਦਾ ਚੁੱਪ-ਚੁਪੀਤਾ
 ਲੈ ਕਰ ਪਹਿਲਾ ਸਾਹ ਫਿਰ ਫਲਦਾ
 ਤੂੰ ਜਣਦੀ ਮੇਰੀ ਕਵਿਤਾ
 ਕੰਬਦੀ ਕੁਰਲਾਂਦੀ ਨੂੰ
 ਤੂੰ ਹਿੱਕ ਅਪਣੀ ਨਾ' ਲਾਂਦੀ
 ਅਰਥ ਸ਼ਬਦ ਦਾ
 ਘੁੱਟ ਕੇ ਛਾਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਲੱਗਦਾ
 ਸਿੰਮਦੀ ਦੁੱਧ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਬੂੰਦ ਟਪਕਦੀ

* ਕੋਈ ਹੈ। ਸਾਡਾ ਸੱਚਾ ਸੌਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ : ਉਹਦਾ ਘੱਲਿਆ ਕੋਈ ਸ਼ਬਦ ਹਰ ਸਵੇਰ
 ਮੇਰੀ ਝੋਲੀ 'ਚ ਡਿੱਗਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮੈਂ ਉਹਦੀ ਕਵਿਤਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹਾਂ। ਇਹ ਕਵਿਤਾਵਾਂ
 ਇਸ ਕੌਤਕ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਵੰਨਗੀਆਂ ਹਨ। -ਅ.ਚੰ.

ਨਾਮ ਬੇਨਾਮ

ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਮੈਨੂੰ ਏਹੋ ਜਿਹੇ ਸਕੂਲ 'ਚ ਦਾਖਲਾ ਦਵਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਜਿਥੇ ਟਕਾ ਨਾ ਦੇਣਾ ਪਵੇ। ਇਕ
 ਵੇਰਾਂ ਉਹ ਪੂਰਾ ਦਿਨ ਧੱਕੇ ਖਾਂਦੀ ਰਹੀ ਤੇ ਆ ਕੇ ਆਖਣ ਲੱਗੀ : ਪੁੱਤ, ਬੰਦਾ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਏਹੋ ਜਿਹਾ
 ਮਿਲਿਆ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਤੈਨੂੰ ਦਾਖਲਾ ਦੇ ਦੇਵੇਗਾ ਪਰ ਉਹਦੀ ਸ਼ਰਤ ਹੈ “ਤੂੰ ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਿਖਾਈ ਨੂੰ ਪਿਆਰ
 ਕਰੇਂ।”

ਬੰਦਾ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਦਾ ਜਾਣੂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਕਰ ਲਿਆ। ਸਕੂਲ ਸ਼ਹਿਰ
 ਦੇ ਚੋਟੀ ਦੇ ਸਕੂਲਾਂ 'ਚ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਮਿਸਾਲ ਦੇ ਕੇ ਹੀ ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਿਖਾਇਆ ਕਿ
 ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਨਾ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਓਸੇ ਮੈਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਦਾ ਪਾਠ ਪੜ੍ਹਾਇਆ। ਮੈਨੂੰ
 ਕਿਸੇ ਦੀ ਗੱਲ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਪਚਦੀ। “ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਖੁਦ ਇਸ ਮੁਕਾਮ ਤਕ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ ਹਾਂ।”
 ਦੁਨੀਆ 'ਚ ਕੋਈ ਵੀ ਬੰਦਾ ਆਪਣੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਆਪ ਨਹੀਂ ਘੜਦਾ। ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਜਿਹੜੇ ਬੰਦੇ ਇਹ ‘ਆਪੇ-
 ਬਣੇ’ ਲੋਕ ਰਹਿੰਦੇ ਨੇ, ਉਥੇ ਲਾਗੇ ਬੰਨੇ ਕਈ ਬੇਨਾਮ ਲੋਕ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਰਾਜਾ ਸਾਦਿਕਉੱਲਾ (ਜਨਮ 1954) ਦੇ ਬਾਪ-ਦਾਦਾ ਵੀ ਸ਼ਾਇਰ ਸਨ। ਇਹ ਸੰਨ ਸੰਤਾਲੀ ਵਿਚ ਰਾਜੌੜੀਓਂ ਉੱਜੜ ਕੇ ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦ ਜਾ ਵਸੇ ਸਨ। ਰਾਜੇ ਨੇ ਸੰਨ 74 ਵਿਚ ਗੌਰਮਿੰਟ ਕਾਲਜ ਲਾਹੌਰੋਂ ਬੀ.ਏ. ਕਰਦਿਆਂ ਜ਼ਿਆ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਸਿਆਸੀ ਸਰਗਰਮੀ ਵੀ ਕੀਤੀ। ਰਾਜੇ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦੀ ਕਿਤਾਬ **ਪਹਿਲਾ ਪੂਰ** (1998) ਛਪ ਚੁੱਕੀ ਏ।

ਨਜ਼ਮ : ਰਾਜਾ ਸਾਦਿਕਉੱਲਾ

• ਗਾਮੀ ਯਾਰ

ਜਦੋਂ ਵੀ ਮਿਲਣਾ
ਨਵੀਂ ਕਹਾਣੀ ਗਾਮੀ ਯਾਰ ਸੁਣਾਈ
ਜੋ ਕਹਿਣਾ ਅਸਾਂ ਸੱਚ ਮੰਨ ਲੈਣਾ
ਕੀਕਣ ਕੂੜ ਪਚਾਉਂਦੇ

ਇਕ ਅੱਖ ਰੁੰਨੀ-ਸੁੰਨੀ ਦਿਸਦੀ
ਦੂਜੀ ਮਨ ਪਰਚਾਉਂਦੀ
ਪਲ ਪਲ ਪਰਦੇ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ
ਸਭ ਕੁਝ ਖੋਲ੍ਹ ਵਿਖਾਉਂਦੀ

ਉਹ ਬਾਰੀ ਦੁੱਖ ਦਰਦਾਂ ਦੀ ਸੀ
ਹਿਜਰ ਦੁਆਰੇ ਖੁੱਲ੍ਹਦੀ
ਵਸਲ ਸਿਆਪੇ ਕੱਟਣ ਲੱਗਿਆਂ
ਜਿੰਦੜੀ ਨਿੱਤ ਸੀ ਰੁਲਦੀ

ਉਹ ਭੁੱਲਰ¹ ਦਾ ਯਾਰ ਪਿਆਰਾ
ਇਕ ਯੁੱਗ ਪੂਰਾ ਭੁੱਲਿਆ
ਨਿੱਕੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਪਿੱਛੇ
ਮਿੱਟੀ ਮਿੱਟੀ ਰੁਲਿਆ

ਨਸ਼ਾ ਨਾ ਕਰਦਾ, ਫੇਰ ਕੀ ਕਰਦਾ ?
ਇਕ ਪਲ ਜਿਉਣ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਬੰਦਾ
ਰੋਜ਼ ਦਿਹਾੜੀ ਮਰਦਾ

ਅੱਜ ਮੋਇਆ ਤਾਂ ਐਂਜ ਲੱਗਿਆ ਜਿਉਂ
ਹੱਡੋਂ ਸੌਖਾ ਹੋਇਆ
ਭੋਰਾ ਭੋਰਾ ਜਿਉਣ ਤੋਂ ਚੰਗਾ
ਓੜਕ ਪੂਰਾ ਹੋਇਆ

•

1. ਸੋਸ਼ਲਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਗੁਲਾਮ ਹੁਸੈਨ ਗਾਮੀ (1956-2009) ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦ ਦੀ ਅਸਫ਼ਹਾਨੀ ਟੀ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਕਾਮਿਆਂ ਤੇ ਟਾਂਗੇਵਾਨਾਂ ਤੇ ਰੋੜ੍ਹੀ ਵਾਹਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਯੂਨੀਅਨ ਦਾ ਆਗੂ ਸੀ।

2. ਗੁੱਜਰਾਂਵਾਲੀਆ ਕਾਮਰੇਡ ਗੁਲਾਮ ਨਬੀ ਭੁੱਲਰ-ਸੰਨ ਸੰਤਾਲੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਤੇ ਪਿੱਛੋਂ ਮਜ਼ਦੂਰ ਕਿਸਾਨ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਆਗੂ ਸੀ।

ਮਹਮੂਦ ਅਵਾਣ

ਡਬਲਿਨ ਆਇਰਲੈਂਡ ਰਹਿੰਦਾ ਮਹਿਮੂਦ ਅਵਾਣ (ਜਨਮ 1977, ਪਧਰਾੜੂ) ਕੰਪਿਊਟਰ ਇੰਜੀਨੀਅਰੀ ਕਰਦਾ ਏ। ਇਹਦੀਆਂ ਦੋ ਕਿਤਾਬਾਂ ਛਪੀਆਂ ਨੇ : **ਰਾਤ ਸਮੁੰਦਰ ਖੇਡ** (2002) ਤੇ **ਵੀਣੀ ਲਿਖਿਆ ਦਿਨ** (2012)। ਇਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਖਬਾਰ **ਦ ਨਿਊਜ਼ ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ** ਵਿਚ ਚੜ੍ਹਦੇ ਤੇ ਲਹਿੰਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਬਾਰੇ ਬਾਕਾਇਦਾ ਲਿਖਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਏ।

ਮਹਮੂਦ ਅਵਾਣ ਦੀਆਂ ਸੱਤ ਨਜ਼ਮਾਂ

• ਕਾਫ਼ਰ ਹੱਥਾਂ ਦੇ ਨਾਂ

ਕੀ ਖੱਟਿਆ ਅਸਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੁੱਗ ਕੇ
ਕੀ ਖੱਟਿਆ ਅਸਾਂ ਰਾਵੀਂ ਬਹਿ ਬਹਿ
ਕੀ ਖੱਟਿਆ ਅਸਾਂ ਲੈ ਲੈ ਤੈਂਡਾ ਨਾਂ

ਇਸ਼ਕ ਅਸਾਡਾ ਹਾਕਮ ਹੋਇਆ
ਫੁੱਲ ਸਾਡੀ ਹੱਥਕੜੀਆਂ

ਜਿਉਂਦਿਆਂ ਸਾਡੀ ਕੈਦ ਨਾ ਮੁੱਕੇ
ਲੱਖ ਪਏ ਕਰੀਏ ਅੜੀਆਂ

• ਕੱਲ੍ਹ ਆਵਣ ਵਾਲੇ ਦੁੱਖ ਦੇ ਨਾਂ

ਅੱਜ ਵੀ ਨਵਾਂ-ਨਕੋਰ ਦਿਹਾੜਾ
ਸਾਡੇ ਹੱਥੋਂ ਮੈਲਾ ਹੋਇਆ
ਘਾਹ ਭੋਇੰ ਨਾਲ ਰਲ ਮਿਲ ਬਹਿ ਕੇ
ਅੱਜ ਰਾਤੀਂ ਅਸਾਂ ਔਖੀ ਰਾਤ ਟਪਾਈ

ਖ਼ਾਬ ਭੜੇਲੇ ਭਰਨ ਦਾ ਸੋਚ ਕੇ ਰੁੰਨੇ
ਇਕ ਦੂਜੇ ਵੱਲ ਤੱਕ ਕੇ ਹੱਸੇ
ਸੋਚਿਆ ਸੀ
ਐਵੇਂ ਰਾਤ ਟਪਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਏ
ਪਰ ਨਹੀਂ ਟੱਪਦੀ

ਕੱਲ੍ਹ ਦੇ ਦੁੱਖ ਪੱਕ ਹੋਵਣ ਤਾਂ
ਅੱਜ ਦੁੱਖ ਨਹੀਂ ਲੰਘਦੇ
ਭਾਵੇਂ ਤੈਂਡੇ ਸਾਂਗੇ¹ ਸੰਗ ਹੋਵਣ

• ਕੂਫੇ² ਵਿਚ ਹਿਕ ਹੋਰ ਰਾਤ

ਹਾਲਾਂ ਤਾਈਂ ਇੰਝ ਲੱਗਦਾ ਏ
ਸਾਡੇ ਅੰਦਰਾਂ ਦੇ ਵਿਚ
ਕਲਮਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪੂਰਾ ਹੋਇਆ

ਇੰਝ ਲੱਗਦਾ ਏ
ਸਾਡੀਆਂ ਨਾੜਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਬਜਰੀ ਟੁਰਦੀ ਫਿਰਦੀ
ਇਹ ਗਲੀਆਂ ਜਿਥੋਂ ਅੱਜ ਰਾਤੀਂ ਅਸਾਂ ਲੰਘਣਾ
ਸਾਨੂੰ ਲੰਘਣ ਨਾ ਦੇਸਣ

ਸੁਣ ਵੇ ਸੱਜਣਾ !
ਅੱਜ ਰਾਤੀਂ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਕੋਈ ਨਾ
ਸਾਡੇ ਹੱਥ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇ ਹੱਥ ਨੇ
ਪੈਰ ਨੇ ਕੂਫੇ ਵਰਗੇ

ਅੱਜ ਰਾਤੀਂ ਸਾਡਾ ਹੋਣੀ ਕੋਈ ਨਾ
ਸਭ ਨੇ ਤੇਰੇ ਵਰਗੇ

• ਪੂਣੀ ਪੂਣੀ ਰਾਤ

ਕਦੀ ਦਾਦ³ ਪੰਜਾਲੀ ਪਾ ਪਾ ਹੱਸਣ
ਜ਼ਿੰਮੀ ਰੋਵੇ
ਮੰਜੀ ਉੱਤੇ ਬਹਿਣ ਨ ਹੋਵੇ
ਢਿੱਡ ਖਾਲੀ ਰਹਿ ਵੰਞਣ
ਵਾਅ ਦਿਆਂ ਖਿਲਰਿਆਂ ਵਾਲਾਂ ਵਿਚੋਂ
ਖਿੰਡਦੇ ਇਸ਼ਕ ਨੂੰ
ਕਿਹੜੇ ਸੀਨੇ ਲਾਵੇ ?

ਵੇਹੜੇ ਦੇ ਵਿਚ
ਚੰਨ ਦਾ ਦੀਵਾ ਬਾਲ ਕੇ
ਚਰਖਾ ਕੱਤਣ ਆਲੇ ਹੱਥ
ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਵਾਂਗਰ ਪੂਣੀ ਪੂਣੀ ਰੋਵਣ
ਜਦ ਖਾਬ ਸਿਰਹਾਣੇ ਥੱਲੇ ਰੱਖ ਕੇ
ਲੋਕੀਂ ਬੁੱਢੇ ਹੋਵਣ

1. ਸੰਗ 2. ਮੁਨਾਕਫਾ—ਦੰਭੀਆਂ ਦਾ ਪਿੰਡ 3. ਬਲਦ

• ਦਿਨ ਦਰਿਆ ਪਿਆ ਵੱਗੇ

ਸਾਡੇ ਮੂੰਹ ਨਹੀਂ ਵੇਖਣੇ
ਨਿਤ ਮੋਇਆਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ
ਸੁੱਕੀਆਂ ਅੰਦਰ ਕਣੀਆਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ
ਸੱਜ ਰੁੰਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਵਿਚ
ਧੁੱਪ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ
ਛਾਂ ਹੁੰਦੀ ਏ

ਛਾਂ ਵਿਚ ਉਮਰਾਂ ਸਾੜ ਕੇ
ਆਪਣੀ ਗਿਣਤੀ ਭੁੱਲ ਜਾਵੇ ਤੇ
ਅੰਦਰਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਘਾਹ ਜੰਮਦੇ ਨੇ
ਗੱਦੜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਾਹ ਲੱਭਦੇ ਨੇ

• ਖੁਸ਼ਆਬ

ਮੈਂ ਪਾਣੀ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦਾ
ਅਤੇ ਸੂਰਜ ਮੈਂਡੇ ਨੈਣ
ਮੈਂਡੇ ਕੋਲ ਪੁਰਾਣੇ ਕਿੱਸੇ
ਪਏ ਲਫਜ਼ ਜਬਾਨੋਂ ਢੈਣ

ਮੈਂ ਪੁੱਤਰ ਉਸ ਮਾਂ ਧਰਤੀ ਦਾ
ਜਿਥੇ ਰਾਤੀਂ ਫੂੜੀ ਉੱਤੇ
ਭੁੱਖੇ ਸੌਂਦੇ ਵੈਣ

• ਨਵਾਂ ਕਹਾਣੀਕਾਰ

ਅਸੀਂ ਇਥੇ ਐਵੇਂ ਨਹੀਂ ਆਏ
ਕਹਾਣੀ ਕਰਨ ਆਏ ਆਂ
ਪਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ
ਵਈ ਕਹਾਣੀ ਕਰੀਏ ਵੀ

ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਜੇ ਕਹਿਣ ਜੋਗਾ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਏ
ਤਾਂ ਨਾ ਕਹਿਣ ਜੋਗਾ ਵੀ ਢੇਰ ਏ
ਅਸੀਂ ਜੇ ਆਪਣੇ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚੋਂ
ਦਿਨ ਨਹੀਂ ਚਾੜ੍ਹ ਸਕਦੇ
ਤਾਂ ਹੱਥਾਂ ਉੱਤੇ ਰਾਤ ਤਾਂ ਡੱਕ ਸਕਦੇ ਆਂ
ਭਾਵੇਂ ਅੱਖਰ ਈ ਸਾਡੇ ਹੱਥ ਹੋਵਣ

•

1. ਮੇਰਾ ਜੰਮਣ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ

ਦੇ ਗਜ਼ਲਾਂ
ਅਜਾਇਬ ਸਿੰਘ ਹੁੰਦਲ

-1-

ਧਰਤ ਸੀ ਉਸ ਦੀ ਨਾ ਉਸ ਦਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਅੰਬਰ ਕੋਈ ।
ਆ ਗਿਆ ਉਹ ਸ਼ਹਿਰ ਮਾਂ ਦਾ ਵੇਚ ਕੇ ਜੇਵਰ ਕੋਈ ।

ਸਿਰ ਕਿਸੇ ਦਾ ਧੜ ਕਿਸੇ ਦਾ ਪੈਰ ਵੀ ਅਪਣੇ ਨਹੀਂ,
ਕੈਸੇ ਕੈਸੇ ਦੇ ਗਿਆ ਸਾਨੂੰ ਹੈ ਇਹ ਰਹਿਬਰ ਕੋਈ ।

ਰੋਟੀਆਂ ਕੱਪੜੇ ਦਵਾਈਆਂ ਸਭ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨੇ ਜਦੋਂ,
ਕੁਝ ਰੁਪਈਆਂ ਨਾਲ ਕੀ ਕੀ ਲੈ ਕੇ ਜਾਏ ਘਰ ਕੋਈ ।

ਕੀ ਕਿਤਾਬਾਂ ਤੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ 'ਚੋਂ ਹੈ ਮੈਂ ਲੈਣਾ ਭਲਾ,
ਦੇ ਪੜ੍ਹਾ ਮੈਨੂੰ ਜੇ ਢਾਈ ਪਿਆਰ ਦੇ ਅੱਖਰ ਕੋਈ ।

ਆਦਮੀ ਤਾਂ ਆਦਮੀ ਹੈ ਆਦਮੀ 'ਤੇ ਕੀ ਗਿਲਾ,
ਚੋਟ ਖਾ ਕੇ ਰੋ ਪਏ ਵੇਖੇ ਨੇ ਮੈਂ ਪੱਥਰ ਕਈ ।

ਮੇਰੀ ਤਰਬੀਅਤ ਨੂੰ ਮੇਰੀ ਬੁਜ਼ਦਿਲੀ ਨਾ ਸਮਝਣਾ,
ਕਰਨ ਤਾਂਡਵ ਨਾਚ ਲੱਗ ਜਾਏਗਾ ਫਿਰ ਸ਼ੰਕਰ ਕੋਈ ।

ਸੋਚਦਾ ਮੈਂ ਵੀ 'ਅਜਾਇਬ' ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਾਂ ਦੋਸਤੋ,
ਦਿਨ ਗਏ ਕਿੱਧਰ ਨੇ ਉਹ ਜਦ ਖੌਫ਼ ਸੀ ਨਾ ਡਰ ਕੋਈ ।

-2-

ਮੈਂ ਵੀ ਸਾਂ ਸੂਰਜ ਵੀ ਸੀ ਐਪਰ ਮੇਰਾ ਸਾਇਆ ਨਾ ਸੀ ।
ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਆਪ ਤਨਹਾ ਇੰਜ ਕਦੇ ਲੱਗਿਆ ਨਾ ਸੀ ।

ਕੋਈ ਦਿੰਦਾ ਵੀ ਦੁਆ ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਦਿੰਦਾ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ,
ਜਦ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਮੈਂ ਵਾਸਤਾ ਰੱਖਿਆ ਨਾ ਸੀ ।

ਪੈ ਰਿਹਾ ਪੜ੍ਹਨਾ ਹੈ ਮੈਨੂੰ ਰਾਤ ਨੂੰ ਉਹ ਦੋਸਤੋ,
ਮੈਂ ਸਵੇਰੇ ਵੀ ਕਦੇ ਅਖ਼ਬਾਰ ਜੋ ਪੜ੍ਹਿਆ ਨਾ ਸੀ ।

ਰੋਕਣਾ ਮੈਨੂੰ ਬੜਾ ਚਾਹਿਆ ਸੀ ਥਾਂ ਥਾਂ 'ਤੇ ਮਗਰ,
ਮੈਂ ਹਵਾ ਦੇ ਵਾਂਗਰਾਂ ਸਾਂ ਮੈਂ ਕਿਤੇ ਰੁਕਿਆ ਨਾ ਸੀ ।

ਬੋਝ ਏਨਾ ਸੀ ਗਮਾਂ ਦਾ ਆ ਪਿਆ ਉਸ ਸ਼ਖ਼ਸ 'ਤੇ,
ਸਿਰ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਵਕਤ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਉਤਾਂਹ ਉਠਿਆ ਨਾ ਸੀ ।

ਝੜ ਗਏ ਪੱਤੇ ਤਾਂ ਲੈ ਆਈ ਹਵਾ ਸੀ ਇਕ ਜਗ੍ਹਾ,
ਫ਼ਾਸਲਾ ਬਿਰਖਾਂ ਵਿਚਾਲੇ ਦਾ ਮਗਰ ਘਟਿਆ ਨਾ ਸੀ ।

ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੈਨੂੰ 'ਅਜਾਇਬ' ਵੇਖ ਕੇ,
ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਆਪਣਾ ਘਰ ਕਦੇ ਲੱਗਿਆ ਨਾ ਸੀ ।

ਦੇ ਗਜ਼ਲਾਂ
ਗੁਰਭਜਨ ਗਿੱਲ

-1-

ਮਨ ਵਿਚਾਲੇ ਤੂੰ ਭਲਾ ਕਿੱਦਾਂ ਦੀ ਵਾਹੀ ਲੀਕ ਹੈ।
ਠੀਕ ਨੂੰ ਵੀ ਗਲਤ ਮੰਨੇਂ, ਗਲਤ ਆਖੇਂ ਠੀਕ ਹੈ।

ਤੇਰਿਆਂ ਹੋਠਾਂ ਦੀ ਥਿਰਕਣ, ਬੇਬਸੀ ਏਨੀ ਕਿ ਬਸ,
ਬਾਹਰ ਆਉਣੋਂ ਸਹਿਕਦੀ ਹੈ, ਦਿਲ 'ਚ ਗੁੰਗੀ ਚੀਕ ਹੈ।

ਜਿੰਦਗੀ ਜੇ ਬੇ-ਮਜ਼ਾ ਹੈ, ਜਾਣ ਲੈ ਤੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ,
ਖੌਲ ਵਿਚ ਬੰਦ ਹੋ ਰਿਹੈ ਇਹ ਓਸ ਦੀ ਤਸਦੀਕ ਹੈ।

ਤਪ ਰਿਹਾ ਸੂਰਜ ਦੁਪਹਿਰੇ, ਅੱਗ ਵਰੁਦੀ ਕਹਿਰ ਦੀ,
ਵੇਖ ਸਾਏ ਬਾਝ ਕਿਹੜਾ, ਜਾਨ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਹੈ।

ਇਹ ਪੁਰਾਣੇ ਬੋਹੜ ਪਿੱਪਲ, ਵਰਕ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ,
ਜਾਣਦੇ ਕਿਹੜਾ ਪਰਿੰਦਾ, ਪਿੰਡ ਦਾ ਵਸਨੀਕ ਹੈ।

ਜਿਓਂ ਸਰੋਵਰ ਵਿਚ ਤਰ ਕੇ ਸੁੱਕੀਆਂ ਮੁਰਗਾਬੀਆਂ,
ਸ਼ਬਦ-ਰੰਗਣ ਤੋਂ ਵਿਹੂਣਾ ਕਿਉਂ ਭਲਾ ਭਜਨੀਕ ਹੈ।

ਜ਼ਹਿਰ ਦਾ ਕਚਕੌਲ ਖ਼ਾਲੀ ਕਰ ਦਿਆਂਗਾ, ਠਹਿਰ ਜਾ,
ਵੇਖਦੀ ਰਹੁ ਜਿੰਦਗੀ ਹਾਲੇ ਤਾਂ ਪਹਿਲੀ ਡੀਕ ਹੈ।

-2-

ਸਮੁੰਦਰ ਜਦ ਕਦੇ ਫੁੰਕਾਰਦਾ ਹੈ।
ਉਹ ਬੇੜੇ ਡੋਬਦਾ ਹੈ, ਮਾਰਦਾ ਹੈ।

ਉਹੀ ਫਿਰ ਸ਼ਾਂਤ ਸਾਗਰ ਹੋਣ ਵੇਲੇ,
ਕਰੋੜਾਂ ਬੇੜਿਆਂ ਨੂੰ ਤਾਰਦਾ ਹੈ।

ਮੈਂ ਖੁਦ ਵੀ ਆਪ ਅੱਖੀਂ ਵੇਖਿਆ ਹੈ,
ਕਿ ਤਾਕਤਵਰ ਕਿਵੇਂ ਹੰਕਾਰਦਾ ਹੈ।

ਤੂੰ ਕਿਸ ਦੇ ਜਾਲ ਵਿਚ ਉਲਝੀ ਨੀ ਜਿੰਦੇ!
ਇਹ ਮਾਹੀਗੀਰ ਦੂਜੇ ਪਾਰ ਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਜਿਹੜਾ ਚੋਗ ਚੁਗਦੈ ਮੋਤੀਆਂ ਦੀ,
ਪਰਿੰਦਾ ਓਪਰੀ ਜਹੀ ਡਾਰ ਦਾ ਹੈ।

ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਜ਼ਖ਼ਮ ਖਾਧੇ ਦਿਲ ਮਿਰੇ ਨੇ,
ਅਜੇ ਵੀ ਬਾਜ਼ ਨੂੰ ਲਲਕਾਰਦਾ ਹੈ।

ਮੈਂ ਦਿਲ ਦਰਿਆ ਨੂੰ ਜੇ ਕਰ ਪਾਰ ਕੀਤਾ,
ਇਹ ਸਾਰਾ ਕਰਮ ਉਸ ਇਕਰਾਰ ਦਾ ਹੈ।

•

•

ਕਵਿਤਾ : ਸੁਖਚੈਨ ਮਿਸਤਰੀ

• ਯੁੱਧ

ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਖੜਕਦੀਆਂ ਨੇ ਤਲਵਾਰਾਂ ਵੀ
ਰੁਕਮਦੀਆਂ ਨੇ ਢਾਡੀਆਂ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵੀ
ਤੁਹਾਡੇ ਜੁੱਸੇ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ
ਤੁਹਾਡੇ ਪੁਰਖਿਆਂ ਦੀ ਯਾਦ ਤੁਰਦੀ ਹੈ
ਤੁਹਾਡੀ ਜੰਗ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ
ਤੁਹਾਡੀ ਔਲਾਦ ਤੁਰਦੀ ਹੈ
ਤੁਹਾਡੀ ਪਰੰਪਰਾ ਤੁਹਾਡੀ ਸੰਤਾਨ ਤੁਰਦੀ ਹੈ

ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਖੜਕਦੀਆਂ ਨੇ ਸ਼ਮੀਸ਼ਰਾਂ ਵੀ
ਤੁਹਾਡੀ ਸਿਮਰਤੀ ਵਿਚ ਪਈਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ
ਅਤੇ ਜੰਜੀਰਾਂ ਵੀ
ਤੁਹਾਡੀ ਜੰਗ ਨਾਲ ਤੁਸੀਂ ਆਪ ਤੁਰਦੇ ਹੋ
ਤੁਹਾਡਾ ਪੂਰਾ ਇਤਿਹਾਸ ਤੁਰਦਾ ਹੈ

ਤੁਹਾਡੀ ਸਭਿਅਤਾ ਤੁਰਦੀ ਹੈ
ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅਣਖ ਤੁਰਦੀ ਹੈ
ਤੁਹਾਡਾ ਸੰਤਾਪ ਤੁਰਦਾ ਹੈ ਤੁਹਾਡੀ ਖੁਸ਼ੀ ਤੁਰਦੀ ਹੈ
ਤੁਹਾਡੀ ਆਬਰੂ ਤੁਰਦੀ ਹੈ, ਤੁਹਾਡੀ ਜ਼ਮੀਰ ਤੁਰਦੀ ਹੈ

ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ
ਤੁਹਾਡੀ ਸਿਮਰਤੀ 'ਚ ਪਈ ਸ਼ਮਸ਼ੀਰ ਤੁਰਦੀ ਹੈ
ਮਾਇਆ ਤੁਰਦੀ ਮਮਤਾ ਤੁਰਦੀ ਹੈ
ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਮੋਹ-ਜਾਲ ਤੁਰਦਾ ਹੈ
ਇੰਜ ਤੁਹਾਡਾ ਖੰਡ-ਖੰਡ ਤੁਰਦਾ ਹੈ
ਇੰਜ ਤੁਰਦਾ ਹੈ ਸਾਰਾ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ

*

ਸੁਖਪਾਲ ਨੇ ਇਹ ਕਾਲਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਕੇ ਬੜੀ ਹਿੰਮਤ ਵਿਖਾਈ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਕਿਉਂ, ਕਿਵੇਂ ਅਤੇ ਕਿੰਜ ਲਿਖਦੇ ਹਨ—ਏਨ੍ਹਾਂ ਸੁਆਲਾਂ ਨਾਲ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਕਰਦਾ ਨਿਰੰਤਰ ਚੱਲਣ ਵਾਲਾ ਇਹ ਕਾਲਮ ‘ਇੱਟਾਂ ਤੇ ਗਾਰਾ’ ਰਚਨ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਰਹੇਗਾ। ਕਈ ਲੇਖਕ ਅਜਿਹੇ ਸੁਆਲਾਂ ਦਾ ਜੁਆਬ ਦੇਣ ਵੇਲੇ ਆਪਣੇ ਭੂਤਕਾਲੀ ਤਜਰਬਿਆਂ ਦੀ ਛਹਿਬਰ ਲਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਸ਼੍ਰੀ-ਅਨੁਭਵ ਰਚਨਾ ਦੀ ਨੀਂਹ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਮਾਰਤ ਉਸਰਨ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਦੀ ਚਿੰਤਨੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਵੱਡੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਵਧੀਆ ਲੇਖਕ ਨਿਰਾ ‘ਹਾਲਾਤ’ ਜਾਂ ‘ਬੀਤੇ ਵੇਲੇ’ ਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ‘ਆਪਣੀ’ ਪੈਦਾਵਾਰ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤੇਜਵੰਤ ਗਿੱਲ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ‘ਸਾਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਚੰਗਾ ਲੇਖਕ ਉਹ ਜਿਹੜਾ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇ। ਏਸ ਵਾਸਤੇ ਆਪ ਵੀ ਚੰਗਾ ਹੋਵੇ। ਸਮਾਜ-ਮੁਖਤਾ ਨੇ ਕਈ ਚੰਗੇ ਲੇਖਕ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਪਰ ਚੰਗਾ ਬੰਦਾ ਹੋਣਾ, ਚੰਗਾ ਲੇਖਕ ਹੋਣ ਦੀ ਸ਼ਰਤ ਨਹੀਂ। ਪੰਜਾਬੀ ਉਰਦੂ ਤੇ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਕਈ ਵੱਡੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ, ਸਮਾਜਿਕ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਬਣੇ ਬਣਾਏ ਚੌਠੇ ਵਿਚ ਪੂਰੇ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ। ਸਿਰਫ਼ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੀਆਂ ਮਾੜੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਲੇਖਕ ਦਾ ਯੁੱਧ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਵੀ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਆਪ ਜੋ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਨਾਲ ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਘੁਲਦਾ ਹੈ? ਆਪਣੀ ‘ਚੰਗਿਆਈ’ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਪਰਖਦਾ ਤੇ ਆਪਣੀ ਕਮੀ ਜਾਂ ਬੁਰਿਆਈ ਨਾਲ ਕਿਵੇਂ ਸਿੱਝਦਾ ਹੈ—ਚੰਗੀ ਰਚਨਾ ਏਸ ਜੱਦੋਜਹਿਦ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੁਖਪਾਲ ਦਾ ਇਹ ਕਾਲਮ ਏਨ੍ਹਾਂ ਸਵਾਲਾਂ ਜਵਾਬਾਂ ਦੇ ਅੰਗ-ਸੰਗ ਰਹੇਗਾ।”

ਸੁਖਪਾਲ

ਵੱਡੀ ਰਚਨਾ ‘ਨਿਰਮਾਣ’ ਹੁੰਦੀ ਹੈ : ਪੀਟਰ ਸਟੈਮ

‘ਲੀਵਜ਼ ਆਫ਼ ਗ੍ਰਾਸ’ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸੰਨ 1855 ਵਿਚ ਛਪੀ ਤਾਂ ਇਹਦਾ 36 ਸਾਲਾ ਲੇਖਕ ਵਾਲਟ ਵਿਟਮੈਨ ‘ਗੰਦਾ ਸਾਹਿਤ’ ਲਿਖਣ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀਓਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਕਵੀ ਜੌਹਨ ਗ੍ਰੀਨਲੀਫ਼ ਨੇ ਪੜ੍ਹਨ ਮਗਰੋਂ ਕਿਤਾਬ ਅੱਗ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤੀ। ਆਲੋਚਕ ਰੂਫ਼ਸ ਗ੍ਰੀਵੋਲਡ ਨੇ ਏਹਨੂੰ ‘ਰੂੜੀ ਦਾ ਢੇਰ’ ਐਲਾਨਿਆ। ਸੰਨ 1982 ਵਿਚ ‘ਨਿਊ ਇੰਗਲੈਂਡ ਸੁਸਾਇਟੀ ਫਾਰ ਸੱਪ੍ਰੈਸ਼ਨ ਆਫ਼ ਵਾਈਸ’ ਵੱਲੋਂ ‘ਅਸ਼ਲੀਲ’ ਆਖ ਦੁਰਕਾਰਨ ਸਦਕਾ ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਜੇਮਜ਼ ਐਂਸਗ੍ਰੈਂਡ ਨੇ ਕਿਤਾਬ ਦੁਬਾਰਾ ਛਾਪਣੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਫੇਰ ਵੀ ਵਿਟਮੈਨ ਨੇ ਏਸੇ ਪੁਸਤਕ ਦੀਆਂ 37 ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਨੌਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਜਿਲਦਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਤੇ ਸਫਲਤਾਪੂਰਵਕ ਛਾਪੀਆਂ। ਪਹਿਲੀ ਜਿਲਦ ਵਿਚ 95 ਸਫ਼ਿਆਂ ਉੱਤੇ ਸਿਰਫ਼ 12 ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਸਨ, 1992 ਦੀ ਆਖਰੀ ਜਿਲਦ ਵਿਚ 400 ਤੋਂ ਵੱਧ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਏਦਾਂ ਵੀ ਹੋਇਆ ਕਿ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਸਾਰੀ ਨਵੀਂ ਛਾਪ ਇਕੋ ਦਿਨ ਵਿਚ ਵਿਕ ਗਈ।

ਵਿਟਮੈਨ ਏਸ ਕਿਤਾਬ ਨੂੰ ਬਾਰ ਬਾਰ ਲਿਖਦਾ ਸੀ। ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੂੰ ਚੁੱਪ ਕਰਾਉਣ ਜਾਂ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਨਹੀਂ। ਆਖਦਾ ਸੀ—‘ਜਦ ਮੈਂ ਉਹੀ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਜੋ ਕੱਲ੍ਹ ਸਾਂ ਤਾਂ ਏਹ ਕਿਤਾਬ ਵੀ ਕੱਲ੍ਹ ਵਾਲੀ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ?’ ਉਹਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ‘ਤੇ ਜਿੰਨਾ ਭਰੋਸਾ ਸੀ ਓਨਾ ਹੀ ਏਹਦੇ ਪਲ ਪਲ ਬਦਲ ਜਾਣ ‘ਤੇ ਵੀ ਸੀ। ਉਹ ਦਰਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਪਾਣੀ ਤਾਂ ਉਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਕੰਢਾ ਬਦਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਵਿਟਮੈਨ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਸੌ ਸਾਲਾਂ ਮਗਰੋਂ ਉਹਨੂੰ ਸ਼ੈਕਸਪੀਅਰ ਤੇ ਦਾਂਤੇ ਦਾ ਸ਼ਰੀਕ ਗਿਣਿਆ ਜਾਵੇਗਾ ਜਾਂ ਸਵਾ ਸੌ ਸਾਲਾਂ ਮਗਰੋਂ ‘ਅਮਰੀਕਾ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਡੈਮੋਕ੍ਰੇਟਿਕ ਕਵੀ’ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇਗਾ ਜਾਂ ਡੇਢ ਸੌ ਸਾਲਾਂ ਮਗਰੋਂ ਇਕ ਵੱਡਾ ਆਲੋਚਕ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਹੈਰਲਡ ਬਲੂਮ ਆਖੇਗਾ : ‘ਤੁਸੀਂ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਇਕ ਅੱਖਰ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਨਾ ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਅਮਰੀਕਨ ਹੋ ਤਾਂ ਵਿਟਮੈਨ ਤੁਹਾਡੀ ਕਲਪਨਾ ਦਾ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਅ ਮਾਤ-ਪਿਤਾ ਹੈ।’

ਸੰਨ 1892 ਵਿਚ ਅਖਬਾਰ ‘ਦ ਨਿਊਯਾਰਕ ਹੈਰਲਡ’ ਵਿਚ ਇਸਤਿਹਾਰ ਛਪਿਆ : ‘ਵਾਲਟ ਵਿਟਮੈਨ ਆਦਰ ਸਹਿਤ ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਖਬਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਦੀ ਪੁਸਤਕ ‘ਘਾਹ ਦੀਆਂ ਪੱਤੀਆਂ’ ਜਿਸ ‘ਤੇ ਉਹ ਵੇਲੇ-ਕੁਵੇਲੇ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸ ਦੇ ਅੱਧ-ਪਚੱਧੇ ਰੂਪ ਪਿਛਲੇ ਪੈਂਤੀ-ਚਾਲਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਨਸ਼ਰ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਏਹ ਪੁਸਤਕ ਹੁਣ ਕਹਿਣ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਪਰ ਸਦਾ ਵਾਂਗ ਅਪੂਰੀ ਤੇ ਕਮੀਆਂ ਭਰੀ ਹੈ। ਫੇਰ ਵੀ ਏਸ ਆਖ਼ਰੀ ਜਿਲਦ ਨੂੰ ਪਿਛਲੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਸਮਝਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿਉਂਕਿ ਏਹ ਉਹਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਤੇ ਖ਼ਾਸ ਕਾਵਿ-ਉਚਾਰਣ ਹੈ।’

ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਮਗਰੋਂ ਵਿਟਮੈਨ ਗੁਜ਼ਰ ਗਿਆ।

ਵਿਟਮੈਨ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਨਾਂ ਪੁਰਾਣਾ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਪਰ ਅੰਦਰਲੀ ਕਵਿਤਾ ਨਿਰੰਤਰ ਨਵੀਂ ਹੁੰਦੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਕਈ ਲੇਖਕ ਹਰ ਵਾਰੀ ‘ਨਵੀਂ ਪੁਸਤਕ’ ਨਵੇਂ ਨਾ ਹੇਠਾਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਪਰ ਅੰਦਰਲੀ ਰਚਨਾ ਪਹਿਲੀ ਪੁਸਤਕ ਵਾਲੀ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਸਮਰੱਥ ਲੇਖਕ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ-ਸ਼ੈਲੀ ਕਿਵੇਂ ਬਦਲਦੇ ਹਨ ? ਲੇਖਕ ਜੋ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, ਉਹੀ ਕਿਉਂ ਤੇ ਉਵੇਂ ਹੀ ਕਿਉਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ? ਲੇਖਕ ਰੱਬ ਵਾਂਗ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਮੌਜੂਦ ਅਤੇ ਗ਼ੈਰਗ਼ਜ਼ਰ ਕਿਵੇਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ? ਲਿਖਣ ਵੇਲੇ ਸ਼੍ਰੋ-ਮੁਖਤਾ ਤੇ ਪਰ-ਮੁਖਤਾ ਦਾ ਸੰਤੁਲਨ ਕਿਵੇਂ ਬਣਦਾ ਹੈ ? ਰਚਨਾ ਪੜ੍ਹਨਯੋਗ, ਸਾਰਥਕ ਤੇ ਲੰਮੀ ਉਮਰ ਵਾਲੀ ਕਿਵੇਂ ਬਣਦੀ ਹੈ ?

ਏਸ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਵਿਟਜ਼ਰਲੈਂਡ ਦੇ ਲੇਖਕ ਪੀਟਰ ਸਟੈਮ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਤੁਹਾਡੇ ਜੋਗ ਹੈ। ਮੁਲਾਕਾਤੀ ਡਗਲੈਸ ਮੈਕਲੇਨ ਸੀ। ਇਹ ਲੇਖ ਓਸੇ ‘ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹੈ। ‘ਦ ਐਟਲਾਂਟਿਕ’ ਪਰਚੇ ਲਈ ਡਗਲਸ ਮੈਕਲੇਨ ਵੱਲੋਂ ਪੀਟਰ ਸਟੈਮ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਮੈਨੂੰ ਨਵਤੇਜ ਭਾਰਤੀ ਹੁਰਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਭੇਜੀ। ਮੈਂ ਰਿਣੀ ਹਾਂ।

* * *

ਅਕਾਊਂਟੈਂਟ ਪਿਉ ਦੇ ਘਰ ਸੰਨ 1963 ਵਿਚ ਜੰਮਿਆ ਪੀਟਰ ਸਟੈਮ। ਸਕੂਲੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਮਗਰੋਂ ਅੱਠ ਵਰ੍ਹੇ ਅਕਾਊਂਟੈਂਟ ਦਾ ਕੰਮ ਹੀ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਹਨੂੰ ਜਾਪਿਆ ਉਹ ਖ਼ਾਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘੇਰੇ ਬਾਰੇ ਕਾਫ਼ੀ ਕੁਝ ਜਾਣ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਹੁਣ ਏਹਦੇ ‘ਚ ਕੈਦ ਹੈ। ‘ਸੁਤੰਤਰ’ ਹੋਣ ਲਈ ਉਸ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਰਤ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਹਿਤ, ਕਾਰੋਬਾਰ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਪੜ੍ਹਿਆ। ਮਨੋਰੋਗ-ਇਲਾਜ ਦੇ ਕਲੀਨਿਕ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਫਿਰ ਨਿਊਯਾਰਕ, ਪੈਰਿਸ ਅਤੇ ਸਕੈਂਡੇਨੇਵੀਆ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਰਿਹਾ। ਸੰਨ 1990 ਵਿਚ ਉਹ ਆਪਣੇ ਦੇਸ ਸਵਿਟਜ਼ਰਲੈਂਡ ਦੇ ਜ਼ਿਊਰਿਕ ਸ਼ਹਿਰ ਟਿਕ ਗਿਆ ਤੇ ਨਿਰੰਤਰ ਲਿਖਣ ਲੱਗਾ। 12 ਗੱਦ ਰਚਨਾਵਾਂ, 5 ਰੇਡੀਓ ਨਾਟਕ, 5 ਸਟੇਜ ਨਾਟਕ, 1 ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਤੇ 1 ਸਾਹਿਤਕ ਪਰਚੇ ਦਾ ਸੰਪਾਦਕ, ਪੀਟਰ ਸਟੈਮ 7 ਸਵਿੱਸ ਸਾਹਿਤਕ ਇਨਾਮਾਂ ਦਾ ਜੇਤੂ ਹੈ। ਸੰਨ 2013 ਵਿਚ ਉਹ ਮੈਨ-ਬੁਕਰ ਇਨਾਮ ਲਈ ਵੀ ਸੂਚੀਬੱਧ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮਾਈਕਲ ਹੌਫਮੈਨ ਨੇ ਉਹਦੀਆਂ ਕਈ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਜਰਮਨ ਤੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ‘ਅਦਰ ਪ੍ਰੈਸ’ ਨੇ ਛਾਪੀਆਂ ਹਨ : ‘ਸੈਵਨ ਯੀਅਰਜ਼’, ‘ਐਗਨਿਜ਼’, ‘ਦ ਅਨਫ਼ਰਮਡ ਲੈਂਡਸਕੇਪ’, ‘ਐਨ ਏ ਡੇਅ ਲਾਈਕ ਦਿਸ’, ਅਤੇ ‘ਸਟ੍ਰੇਂਜ ਗਾਰਡਨ ਅਦਰ ਸਟੋਰੀਜ਼’।

ਸਟੈਮ ਨਿਮਰ ਲੇਖਕ ਹੈ। ਚੰਗੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਦੇਣ ਵੇਲੇ ਦੂਜੇ ਲੇਖਕ (ਜਾਰਜ ਪੈਰੇ) ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ‘ਛਾਲ’ ਵਾਂਗ ਬਖਾਨਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਤਜਰਬੇ ਵਾਂਗੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਸ਼ਖ਼ਸੀ ਨਿਮਰਤਾ ਦਾ ਪਤਾ ਹੈ—ਹਲੀਮੀ ਨਾਲ ਬੋਲਣਾ, ‘ਹੁਕਮ’ ਮੰਨਣਾ ਜਾਂ ਬਹਿਸ ਨਾ ਕਰਨਾ। ਰਚਨਾਤਮਕ ਨਿਮਰਤਾ ਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ? ਸ਼ਖ਼ਸੀ ਨਿਮਰਤਾ ਅਤੇ ਰਚਨਾਤਮਕ ਨਿਮਰਤਾ ਕਈ ਥਾਈਂ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਅਲਹਿਦਾ ਗੁਣ ਹਨ। ਜਾਰਜ ਸਟੈਮ ਰਚਨਾਤਮਕ ਨਿਮਰਤਾ ਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਏਸ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ, ਜੋ ਸਾਡੇ ਵਾਸਤੇ ਏਸ ਲਈ ਸਮਝਣਯੋਗ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਭਾਅ ਉੱਚੇ ਬੋਲ ਨੂੰ ਵਡਿਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਨਾਨਕ ਦੇ ‘ਗਗਨ ਮੈ ਥਾਲਿ’ ਵਾਲੇ ਕਾਵਿਕ ਬੋਲ ਨਾਲੋਂ ਗੋਬਿੰਦ ਦਾ ਨਗਾਰਾ ਵਧੇਰੇ ਖਿੱਚਦਾ ਹੈ। ਬਾਵਜੂਦ ਕਿ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਸੁਰ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦੇ ਸਨ। ਫ਼ਰੀਦ

ਦੀ ਸ਼ੈ-ਆਲੋਚਕ ਬਾਣੀ ਨਾਲੋਂ, ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਕਾਜ਼ੀ ਨੂੰ ਪਾਈ ਵੰਗਾਰ ਵੱਧ ਧੂੰਹਦੀ ਹੈ ਬਾਵਜੂਦ ਕਿ ਸਾਰੇ ਹੀ ਸੂਫੀ ਬਾਬੇ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ, ਕਰੜੀ ਮਰਿਆਦਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਵਿਚ ਸਨ। ਇਹ ਧਿਆਨ-ਖਿੱਚੂ ਸੁਭਾਅ ਸਾਡੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਉੱਤਰਦਾ ਹੈ। ਮੂਲ ਸੰਵੇਦਨਾ ਨੂੰ ਪਿਛਾਹ ਰੱਖ ਕੇ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਚਮਕਦਾਰ ਜਾਂ ਭਾਰ-ਪਾਉ ਅਲੰਕਾਰ ਭਰਨੇ ਜਾਂ ਘਟਨਾ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਭੁੱਲ ਕੇ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਘਟਨਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਸਨਸਨੀਖੇਜ਼ ਤਰੀਕੇ ਕਰਨਾ, ਏਸ ਦੀਆਂ ਅਲਾਮਤਾਂ ਹਨ। ਮੇਰਾ ਮਿੱਤਰ ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਭੁੱਲਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਗੁਜ਼ਰ ਗਏ ਕਿਸੇ ਕਹਾਣੀ ਲੇਖਕ ਬਾਰੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ: “ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਚੀਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ, ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਅਸਹਿਤ ਜ਼ਖ਼ਮ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ, ਸੈਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸੁਤੇਸਿੱਧ ਹੀ ਮਾਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਆਮ ਸਧਾਰਨ ਬੰਦੇ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਸਾਡੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਕਾਲਪਨਿਕ ਪਾਤਰ ਹੀ ਹੋਣ। ਜੇ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਣ ਦਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ‘ਵਰਤਣ’ ਦਾ ਸਾਨੂੰ ਕੀ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ?”

ਮੈਕਲੇਨ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ—‘ਆਲ ਡੇਜ਼ ਆਰ ਨਾਟੀਟ’ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਰਚੇਤਾ ਪੀਟਰ ਸਟੈਮ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਾਟਕ ਵਿਧਾ ਵਿਚ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਪਰ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਉਹ ਨਾਟਕੀ ਕਰਤੂਤਾਂ ਕਰਨੋਂ ਝਿਜਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਚਕਾਚੌਂਧ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਸੂਖਮ ਅਹਿਸਾਸ-ਬਿਆਨੀ ‘ਤੇ ਧਿਆਨ ਧਰਦਾ ਹੈ। ਉਹਨੂੰ ਜਾਪਦਾ ਹੈ—ਵਧੀਆ ਰਚਨਾ ਨਿਮਰ, ਰੋਜ਼ਮੱਰਾ ਦੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪਰੋਈ ਤੇ ਨਿੱਕੇ-ਨਿੱਕੇ ਵੇਰਵੇ ਨੂੰ ਗਹੁ ਨਾਲ ਵੇਖਣ ਵਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਟੈਮ ਡਰਾਮੇ ਨੂੰ ਖਾ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ, ਸਗੋਂ ਏਹਨੂੰ ਅਣਹੋਈਆਂ ਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਲੱਭਦਾ ਤੇ ਅਣਬੁੱਝ ਵੇਲਿਆਂ ‘ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬਸ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਤੇ ਹੌਲੀ ਜਹੀ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ‘ਆਲ ਡੇਜ਼ ਆਰ ਨਾਈਟਸ’ ਰਚਨਾ ਜਾਨਲੇਵਾ ਦੁਰਘਟਨਾ ‘ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਕੋਈ ਜੋੜਾ ਰਾਤੀਂ ਪਾਰਟੀ ਦੌਰਾਨ ਪੀ ਕੇ ਆਪੋ ਵਿਚ ਲੜ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਘਰ ਪਰਤਦਿਆਂ ਕਾਰ ਹਾਦਸਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਤੀ ਮਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਚ ਗਈ ਪਤਨੀ, ਜੋ ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ-ਹੋਸਟ ਹੈ, ਨਾਲ ਏਦੂੰ ਮਾੜੀ ਵਾਪਰਦੀ ਹੈ, ਏਨੀ ਬਦਸ਼ਕਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪਛਾਣੀ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ। ਉਹਦਾ ਨੱਕ ਲਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਕੰਨ ਕੁਤਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਾੜਾ ਲੇਖਕ ਅਜਿਹੇ ਹਾਦਸੇ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ‘ਸੁਆਦ’ ਲਏਗਾ, ਵੇਰਵੇ-ਦਰ-ਵੇਰਵੇ ਬਖਾਨ ਕਰੇਗਾ। ਪਰ ਪੀਟਰ ਸਟੈਮ—ਉਡਦੇ ਚੰਗਿਆੜਿਆਂ ਜਾਂ ਵੱਢ-ਮਾਰਦੇ ਲੋਹੇ ਦਾ ਬਸ ਨਿੱਕਾ ਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਜਿਹਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਾਰੀ ਸੁਰਤ ਏਸ ਗੱਲ ‘ਤੇ ਲਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਘਟਨਾ ਮਗਰੋਂ ਬਚ ਗਿਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕੀ ਕੁਝ ਵਾਪਰਿਆ? ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗੱਲਾਂ ਤਾਂ ਸੱਚਮੁੱਚ ਏਹੀ ਹੋ ਨਾ...।”

* * *

“ਫਰੈਂਚ ਲੇਖਕ ਜਾਰਜ ਪੈਰੇ ਦਾ ਨਾਵਲ ‘ਏ ਮੈਨ ਐਸਲੀਪ’ ਸਾਦੀ ਤੇ ਵਧੀਆ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਖੂਬਸੂਰਤ। ਸੰਨ 1967 ਵਿਚ ਛਪੀ ਕਿਤਾਬ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਣਨ ਅਤੇ ਸਮਝਣ ਲਈ ਮੈਂ ਏਹਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਫਰੈਂਚ ਤੇ ਜਰਮਨ—ਤਿੰਨ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਿਆ। ਏਹਦਾ ਨਾਇਕ ਅੱਲ੍ਹੜ ਉਮਰ ਦਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਹੈ।

ਕਿਤਾਬ ਏਥੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਮੁੰਡਾ ਪੋਪਰ ਦੇਣੋਂ ਫਰਲੇ ਮਾਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹਨੂੰ ਏਦਾਂ ਕਰਨੋਂ ਕੋਈ ਰੋਕ ਤਾਂ ਸਕਦਾ ਨਹੀਂ ਪਰ ਏਦਾਂ ਕਰ ਲੈਣ ਮਗਰੋਂ ਉਹਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਹੁਣ ਉਹ ‘ਸੁਤੰਤਰ’ ਹੈ। ਹੁਣ ਉਹਨੂੰ ਐਸਾ ਕੋਈ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਉੱਕਾ ਲੋੜ ਨਹੀਂ, ਜੀਹਨੂੰ ਕਰਨ ‘ਤੇ ਉਹਦਾ ਚਿੱਤ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਸੋਚਦਾ ਹੈ—ਉਹਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਸਾਰੇ ਜਣੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਚੁੱਕੀ ਫਿਰਦੇ ਨੇ ਤਾਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਾ ਚੁੱਕਣਾ ਉਹਨੂੰ ‘ਖਾਸਾ’ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ—ਲਗਪਗ ‘ਜੀਨੀਅਸ’। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਉਹ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੋਂ ਏਹਦੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕੰਮਾਂ-ਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਅੱਖਾਂ ਫੇਰਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਅਸੀਂ ਏਦਾਂ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋਣ ਲੱਗਦੇ ਹਾਂ। ਅਸੀਂ ਮੰਨੀਏ ਜਾਂ ਨਾ ਮੰਨੀਏ। ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਹ ਮੁੰਡਾ ਜਿਉਣਾ ਲਗਭਗ ਬੰਦ ਹੀ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਇਕੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖਾਣਾ ਰੋਜ਼ ਖਾਈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਕੋ ਅਖ਼ਬਾਰ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਸਿਰੇ ਤਕ ਪੂਰਾ ਪੜ੍ਹ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਬਸ...ਹੋਰ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਉਹ ਬੜੇ ਹੀ ਚਿਰ ਤਕ ਲਗਭਗ ਨਾਵਲ ਦੇ ਅਖ਼ੀਰ ਤਕ ਏਵੇਂ ਈ ਕਰੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਕੋਈ ਵੇਲਾ ਸੀ, ਮੈਂ ਵੀ ਉਸ ਮੁੰਡੇ ਵਰਗਾ ਸਾਂ—ਅਪਹੁੰਚ, ਬੇਪਰਵਾਹ, ਆਪਣੇ ਦੁਆਲੇ ਦੀ ਹਰ ਆਮ ਸਧਾਰਨ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ‘ਨਾਂਹ’ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ। ਉਦੋਂ ਮੈਂ 20 ਕੁ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਸਾਂ, ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਲਿਖਣ ਲੱਗਾ ਸਾਂ। ਮੈਂ ਉਹ ‘ਸਿਆਣਾ ਲੇਖਕ’ ਬਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ ਜਿਹੜਾ ਕਿਸੇ ਕਾਲਪਨਿਕ ਰੱਬ ਵਾਂਗ ਹਰ ਵਸਤ-ਵਰਤਾਰੇ ਤੋਂ ‘ਉਤਾਂਹ’ ਹੋਵੇ, ਸਭ ਕੁਝ ਨੂੰ ‘ਉਪਰੋਂ ਵੇਖਦਾ’, ‘ਸਭ ਕੁਝ ਨੂੰ ਸਮਝਦਾ’। ਮੈਂ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਅਲੋਕਾਰ ਨੀਝ ਨਾਲ ਵੇਖਦੀਆਂ ‘ਮਹਾਨ ਕਿਤਾਬਾਂ’ ਲਿਖਣੀਆਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ। ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਪੈਰਾਂਬਰ ਵਾਂਗ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ‘ਕਿਵੇਂ ਜੀਣਾ’ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ? (ਸ਼ਾਇਦ ਏਹ ਮੇਰੀ ਸਵਿਟਜ਼ਰਲੈਂਡੀ ਆਦਤ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਸਵਿੱਸ ਬੰਦੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸੋਚਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਵੇਂ? ਪਰ ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਖ਼ਾਸ ਹਾਂ!

‘ਰੱਬ’ ਵੱਲੋਂ ਚੁਣੇ ਹੋਏ)।

ਫੇਰ ਸ਼ੁਕਰ ਹੈ, ਕੁਝ ਐਸੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਾਪਰੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੇ ਉੱਚੇ ਥੜ੍ਹੇ ਥੱਲੇ ਪਟਕਾਅ ਮਾਰਿਆ। ਘਟਨਾਵਾਂ ਸਾਦੀਆਂ ਜਿਹੀਆਂ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਮੇਰੇ ਘਰ ਬੱਚੇ ਜੰਮ ਪਏ। ਪਰ ਏਦਾਂ ਹੁੰਦੇ ਸਾਰ ਹੀ ਕੁਝ ਖ਼ਾਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਖ਼ਿਆਲਾਂ ਤੇ ਖ਼ਾਮ-ਖ਼ਿਆਲਾਂ ਨਾਲ ਜੀਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੋ ਗਿਆ। ਜਦ ਤੁਸੀਂ ਗੰਦੇ ਪੋਤੜੇ ਧੋਣ ਡੂੰਢੇ ਹੋਵੋ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ‘ਮਹਾਨ ਲੇਖਕ’ ਜਾਂ ‘ਵੱਡਾ ਬੰਦਾ’ ਹੋਣ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਚੁੱਕੀ ਰੱਖਣਾ ਔਖਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਧਰਤੀ ‘ਤੇ ਲਹਿ ਆਇਆ। ਮੈਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ—ਮੇਰੇ ਪਾਖੰਡਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਮੈਂ ਦੂਜੇ ਜਣਿਆਂ, ਮਾਵਾਂ, ਪਿਉਆਂ ਵਰਗਾ ਹੀ ਸਧਾਰਨ ਬੰਦਾ ਸਾਂ...‘ਏ ਮੈਨ ਅਸਲੀਪ’ ਦੇ ਨਾਇਕ ਮੁੰਡੇ ਨਾਲ ਵੀ ਇੰਨ-ਬਿੰਨ ਏਹੋ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ। ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਆਖ਼ਰੀ ਬਾ-ਕਮਾਲ ਪੰਨਿਆਂ ਵਿਚ ਉਹਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਮ ਮੁੰਡਾ ਹੈ। ਸਾਧਾਰਨ ਜਿਹਾ। ਬਸ, ਹੋਰ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ।

ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਸੂਤਰਧਾਰ—ਨਾਇਕ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ‘ਤੂੰ’ ਕਹਿ ਕੇ ਸੰਬੋਧਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। (ਸ਼ਾਇਦ ਏਹ ਸੂਤਰਧਾਰ ਉਸ ਮੁੰਡੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਲੁਕਿਆ ਹੈ। ਉਹਦੀ ਹਰ ਹਰਕਤ ਨੂੰ ਨੀਝ ਨਾਲ ਵੇਖਦਾ। ਇਹ ਸੂਤਰਧਾਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮੁਖ਼ਾਤਬ ਹੈ)। ਉਹ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਉਹਦੀ ‘ਆਜ਼ਾਦੀ’ ਦੇ ਵਿਖਾਵੇ ਲਈ ਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ‘ਉੱਚੇ ਹੋਣ’ ਦੇ ਖ਼ਿਆਲ ਲਈ ਛੁਟਿਆਉਂਦਿਆਂ ਆਖਦਾ ਹੈ :

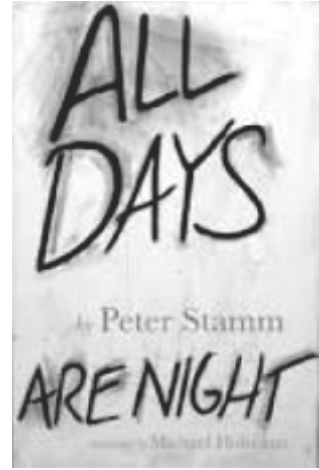
“ਤੂੰ ਕੱਖ ਨਹੀਂ ਸਿੱਖਿਆ, ਸਿਵਾਏ ਇਸ ਤੋਂ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਇਕੱਲੇ ਹੋ ਕੇ ਕੱਖ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਿੱਖ ਸਕਦੇ ਜਾਂ ਸਿਵਾਏ ਇਸ ਤੋਂ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਲਾਪਰਵਾਹ ਹੋ ਕੇ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਸਕਦੇ। ਏਹ ਇਕੱਲ ਤੇ ਲਾਪਰਵਾਹੀ। ਸਿਰਫ ਫਲੇਡਾ ਸੀ ਜਾਂ ਫਿਰ ਜਾਦੂਮਈ ਮਿਰਗ-ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ, ਜੀਹਦੀ ਤਲਹੱਟੀ ਵਿਚ ਖਾਣ ਜਿੱਡਾ ਡੂੰਘਾ ਟੋਇਆ ਲੁਕਿਆ ਸੀ। ਅਸਲ ਗੱਲ ਬਸ ਏਨੀ ਹੀ ਸੀ ਤੂੰ ਇਕੱਲਾ ਸੀ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਤੁੱਛ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਤੇ ‘ਬਚਣਾ’ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੈਂ ਏਸ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਤੈਨੂੰ ਡਰ ਲੱਗਦਾ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਤੁੱਛਤਾ ਨਾਲ ਲੜਨ ਦੀ ਥਾਂ, ਤੂੰ ਇਕੱਲ ਨੂੰ ਕਵਚ ਵਾਂਗੂੰ ਪਹਿਨ ਕੇ ਆਪਣੇ ਅਤੇ ਜਗ ਵਿਚਲੇ ਸਾਰੇ ਪੁਲ ਢਾਹ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਤੂੰ ਸੀ, ਇਕ ਨਿਗੂਣਾ ਕਿਣਕਾ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸੰਸਾਰ ਜੋ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਤੇ ਭਾਰਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਤੈਥੋਂ ਕੁਝ ਨਾ ਢੱਠਾ, ਨਾ ਉਸਰਿਆ। ਤੂੰ ਤਾਂ ਸੰਸਾਰ ਉੱਤੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਤਕ ਨਾ ਪਾ ਸਕਿਆ। ਤੂੰ ਏਨਾ ਹੀ ਕਰ ਸਕਿਆ—ਸ਼ਹਿਰ ਦੁਆਲੇ, ਸੜਕਾਂ ਚੁਰਾਹਿਆਂ, ਚਾਰਦੀਵਾਰੀਆਂ, ਪਾਰਕਾਂ ਦੁਆਲੇ ਮੀਲਾਂ-ਮੀਲ ਭੱਲਿਆ ਤੇ ਬਸ। ਕਰਮ—ਕੁਝ ਨਾਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਤੂੰ ਜੋ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਉਹ ਤੇਰੀ ਇਕੱਲ ਤੇ ਡਾਵਾਂਡੋਲਤਾ ‘ਚੋਂ ਨਿਕਲੀ ਭਟਕਣ ਹੀ ਸੀ। ਤੇਰੀ ‘ਬਗਾਵਤ’, ਤੇਰੇ ਝੱਲ-ਬੇਮਕਸਦ ਵਹਿਣ ਸਨ ਤੇ ਢਕਵੰਜ ਸਨ ਆਪਣੇ ਨਿਗੂਣੇਪਣ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਹੀ ਲੁਕਾਅ ਕੇ ਰੱਖਣ ਲਈ। ਤੇਰੀ ਹੋਂਦ, ਨਿਰੀ ਆਮ, ਰਸਮੀ ਤੇ ਮੱਧਲੀ ਸੀ, ਬਗੈਰ ਕਿਸੇ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਜਾਂ ਮੌਲਿਕਤਾ ਦੇ। ਉਂਜ ਇਹ ਕੋਈ ਮਾੜੀ, ਅਜੀਬ ਜਾਂ ਨਵੀਂ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਤੂੰ ਨਾ ਏਹਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ, ਨਾ ਏਹਦੇ ਨਾਲ ਲੜਿਆ, ਭੱਜਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ, ਬਸ ਆਪਣੇ ਚਾਰ ਚੁਫੇਰੇ ਪਖੰਡ ਜਿਹਾ ਸਿਰਜ ਲਿਆ, ਆਪਣੇ ‘ਕੁਝ ਖ਼ਾਸ’ ਹੋਣ ਦਾ। ਏਦੂੰ ਤਾਂ ਚੰਗਾ ਸੀ ਤੇਰੀ ਸ਼ਕਲ ਹੀ ਭੱਦੀ ਹੁੰਦੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਓਹ ਵੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਦਿਲਚਸਪ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀ। ਤੂੰ ਕੁੱਬਾ ਜਾਂ ਥਥਲਾਉਂਦਾ ਹੁੰਦਾ, ਲੂਲੂ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂ ਮਾੜਾ ਮੋਟਾ ਲੰਗੜਾਉਂਦਾ ਹੁੰਦਾ। ਤੇਰੇ ਵੱਲ ਕਿਸੇ ਦਾ ਧਿਆਨ ਤਾਂ ਜਾਂਦਾ। ਤੂੰ ਤੁੱਛ ਨਾ ਰਹਿੰਦਾ, ਕੁਝ ਤਾਂ ਹੁੰਦਾ—ਕਿਵੇਂ ਵੀ ਸਹੀ, ਕਿਸੇ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਦਾ ਪਾਤਰ ਹੀ ਬਣਦਾ। ਪਰ ਹੁਣ ? ਹੁਣ ਤਾਂ ਤੂੰ ਕੱਖ ਵੀ ਨਹੀਂ...”

ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਵੱਡੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਹੈ ਨਾਵਲਕਾਰ ਏਸ ‘ਸੱਚ’ ਨੂੰ ਨਾਇਕ ਮੁੰਡੇ ਅੰਦਰ ਕਿਹੜੀ ਘਟਨਾ ਨਾਲ ਜਗਾਉਂਦਾ ਹੈ ? ਕੀ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ (ਕਥਾ ਵਿਚ) ਜੋ ਉਸ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਦਿਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਭੀੜ ਵਿਚ ਬਾਕੀਆਂ ਵਰਗਾ ਹੀ ਸਾਧਾਰਨ ਬੰਦਾ ਹੈ ? ਕਹਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹਨੂੰ ਕੋਈ ਇਲਹਾਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਨਾ ਗੈਰੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਭਿਆਨਕ ਹਾਦਸਾ, ਨਾ ਕੋਈ ਚਮਤਕਾਰੀ ਗੱਲ ਵਾਪਰਦੀ ਹੈ। ਐਵੇਂ ਨਿੱਕੀ ਤੇ ਕਹਿ ਲਉ ਨਿਕੰਮੀ ਜਿਹੀ ਘਟਨਾ ਵਾਪਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮੀਂਹ ਪੈਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਭਿੱਜਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ।

ਮੁੰਡੇ ਅੰਦਰਲਾ ਸੂਤਰਧਾਰ ਆਖਦਾ ਹੈ—“ਨਹੀਂ, ਤੂੰ ਏਸ ਦੁਨੀਆ ਦਾ ਨਾਮ ਨਿਹਾਦ ਰੱਬ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਕਾਲ ਜਾਂ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਪਕੜ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇ, ਤੂੰ ਆਮ ਆਦਮੀ ਲਈ ਅਛੋਹ ਹਸਤੀ ਨਹੀਂ, ਜਿਹੜਾ ਭਿੱਜ ਜਾਣ ਵਰਗੀਆਂ ਦੁਨਿਆਵੀ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਬੇਨਿਆਜ਼ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇ...ਤੂੰ ਖੁਦ ਆਮ ਜਣਾ ਹੈਂ...ਆਮ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਾਂਗ ਡਰਿਆ ਹੋਇਆ...ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਵਾਂਗ ਸਟੇਸ਼ਨ ‘ਤੇ ਗੱਡੀ ਉਡੀਕਦਾ...ਆਮ ਬੰਦਿਆਂ ਵਾਂਗ ਮੀਂਹ ਦੇ ਠਹਿਰ ਜਾਣ ਨੂੰ ਉਡੀਕਦਾ...”

ਜਿਵੇਂ ਪੇਪਰ ਨਾ ਦੇਣ ਵਰਗੀ ਆਮ ਗੱਲ ਨਾਲ ਜਾਰਜ ਪੈਰੇ ਏਨਾ ਉਲਝਿਆ ਘਟਨਾ-ਚੱਕਰ ਆਰੰਭ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਵੇਂ ਹੀ ਮੀਂਹ ਪੈਣ ਵਰਗੀ ਮਾਮੂਲੀ ਘਟਨਾ ਨਾਲ ਉਹ ਏਡਾ ਵੱਡਾ ਸ਼ੈ-ਅਹਿਸਾਸ ਉਜਾਗਰ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਉਹਦਾ ਪਾਤਰ ਏਸ ਪਲ ਉਸ ਨਿਆਸਰੀ ਭੀੜ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਭਿੱਜਣੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਪੈਰਿਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਕੌਲਿਆਂ, ਸ਼ਤੀਰਾਂ, ਮਹਿਰਾਬਾਂ, ਰੁੱਖਾਂ ਤੇ ਟੀਨ ਦੇ ਛੱਪਰਾਂ ਦੀ ਓਟ ਲੱਭਦੀ ਫਿਰਦੀ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਜਾਪਦਾ ਹੈ—ਇਹ ਬਿੰਬ ਜਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਜਿਹੜਾ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਸੈਆਂ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਸਾਡੇ ਧਿਆਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਹੀ ਵਾਪਰੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਸੇ 'ਵੱਡੀ ਘਟਨਾ' ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਵਧੇਰੇ ਤਾਕਤਵਰ ਤੇ ਅਸਰਦਾਰ ਹੈ, ਸੱਚ ਉਘਾੜਣ ਲਈ। ਏਸ ਬਿੰਬ ਦਾ 'ਛੋਟਾਪਣ' ਹੀ ਪਾਤਰ ਦੇ ਅਖੌਤੀ ਵਡੱਪਣ, ਵਡੱਪਣ ਦੀ ਹਵਾਸ ਅਤੇ 'ਮਹਾਨ ਉਮੰਗਾਂ' ਨੂੰ ਚੀਰ ਸੁੱਟਦਾ ਹੈ।

ਮੈਨੂੰ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਸਾਡੇ ਵਰਗੇ ਲੇਖਕਾਂ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਉਸ ਮੁੰਡੇ ਨਾਲ ਵਾਪਰਿਆ ਨਿਆਣਾਪਣ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਤਹਿ ਦਿਲੋਂ ਇਹ ਮੰਨ ਲੈਣਾ ਕਿ ਅਸੀਂ 'ਅਮਰ' ਜਾਂ 'ਅਕਾਲ' ਨਹੀਂ ਜਾਂ ਸਾਡਾ ਬੋਲਿਆ ਬਚਨ 'ਆਖਰੀ' ਨਹੀਂ। ਸਾਡੇ ਲਈ ਚੰਗਾ ਹੀ ਹੈ। ਆਖਰਕਾਰ ਜਿਹੜੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਰਹਿ ਰਹੇ ਹਾਂ, ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਲਿਖ ਰਹੇ ਹਾਂ—ਅਸੀਂ ਲੈ ਦੇ ਕੇ ਉਸੇ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੀ ਹਾਂ, ਉਹਦੇ ਸੱਚ ਸਾਡੇ 'ਤੇ ਵੀ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਏਸ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਆਏ ਗਏ ਤੇ ਲੰਘੇ ਲੱਖਾਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਵਾਂਗ ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਅਸੀਂ ਵੀ ਭੁਲਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਲੱਖ ਸ਼ੋਹਰਤ, ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਪਾਠਕ, ਸੈਆਂ ਖਤ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਦੇ, ਵੀਹ ਪੁਸਤਕਾਂ, ਦਸ ਇਨਾਮ ਜੇ ਸਾਡੇ ਪੱਲੇ ਹੋਣ ਤਾਂ ਵੀ ਅਸੀਂ ਸਧਾਰਨ ਬੰਦੇ ਹੀ ਹਾਂ, ਜਿਹੜੇ ਮੀਂਹ ਵਿਚ ਭਿੱਜਣ ਤੋਂ ਡਰ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ। ਦੇਰ ਹੋ ਜਾਏ ਤਾਂ ਖਿੜ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ, ਕੋਈ ਹਾਲ ਪੁੱਛ ਲਏ ਤਾਂ ਅੰਦਰੋਂ ਖਿੜ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਪੁੱਛਗਿੱਛ ਤੇ ਤਾੜੀਆਂ, ਏਹ 'ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ' ਉਸ ਹਵਾਈ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਰਚਣ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਸ ਅੰਦਰ ਲੁਕ ਕੇ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ, ਉਸ ਮੁੰਡੇ ਵਾਂਗ 'ਸੁਰੱਖਿਅਤ' ਕਰਦੇ ਫਿਰਦੇ ਹਾਂ। ਸਾਨੂੰ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਇਹ ਹਾਸਲਤਾਵਾਂ ਸਾਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲੋਂ 'ਵੱਡਾ ਤੇ ਵੱਖਰਾ' ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਸ ਮੁੰਡੇ ਕੋਲ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵੱਡਾ ਤੇ ਵੱਖਰਾ ਸਮਝਣ ਲਈ ਏਦਾਂ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਦਲੀਲਾਂ ਸਨ।

ਹਵਾਈ ਕਿਲਿਓਂ ਨਿਕਲਣ ਵਿਚ ਡਾਢੀ ਤਕਲੀਫ਼ ਹੈ। ਜਦ ਮੈਂ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਆਪਣੇ ਨਿੱਕੋਪਣ ਨੂੰ ਕਬੂਲ ਕਰ ਲਿਆ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਲਿਖਣਾ ਔਖਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਆਪਣੇ ਵਡੱਪਣ ਦਾ ਭੁਲੇਖਾ, ਕਈ ਵਾਰੀ ਸਾਡਾ ਕੰਮ 'ਸੌਖਾ' ਤਾਂ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਆਪਣੇ ਨਿਗੂਣੇਪਣ ਦਾ ਸਹੀ ਅਹਿਸਾਸ ਸਾਡੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਅਸਲ ਵਿਚ 'ਗਹਿਰਾ' ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ।

ਵੈਸੇ ਜੁਆਨ ਉਮਰੇ ਅਜਿਹੇ ਨਤੀਜੇ 'ਤੇ ਅੱਪੜ ਸਕਣਾ ਟੇਢੀ ਖੀਰ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਕਲਾਵਾਂ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਪੁੱਜ ਕੇ ਘੁਮੰਡੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵੇਖਣੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਵੇਲਿਆਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਲੇਖਕ ਅਰਨੈਸਟ ਹੈਮਿੰਗਵੇ, ਉਹਨੇ ਆਪਣਾ ਰੂਪ ਤਕੜੇ ਸ਼ਿਕਾਰੀ, ਬਾਪੂ, ਛੋਟਾ ਲੜਾਕੂ ਤੇ ਵੱਡੇ ਮੱਛੀ ਫੜਾਕੂ ਵਾਲਾ ਘੜ ਰੱਖਿਆ ਸੀ ਜੋ ਉਹ (ਪਾਠਕਾਂ ਸਮੇਤ) ਸਭ ਨੂੰ ਵਿਖਾਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਉਹ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਸੀਂ ਉਹਨੂੰ ਲੇਖਕ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਏਦਾਂ ਦਾ ਵੇਖੀਏ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਏਸ ਮਦਾਰੀਪੁਣੇ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ 'ਤੇ 'ਤਕੜਾ' ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ ਪਰ ਲੇਖਕ ਵਜੋਂ ਇਹ ਬਹੁਤੀ ਸਿਆਣੀ ਜਾਂ ਵਡੱਪਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਲੇਖਕ ਦੀ ਤਾਕਤ ਉਹਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਹੈ ਜਾਂ ਏਸ ਵਿਚ ਕਿ ਲੇਖਕ 'ਕਿੱਡਾ ਕੁ ਵੱਡਾ ਮਰਦ' ਹੈ? ਹੈਮਿੰਗਵੇ ਦਾ ਬੁੱਲ-ਫਾਈਟਰ ਹੋਣਾ ਉਹਦੇ ਲਿਖੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਸਾਡੀ ਕੀ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ? ਕੱਥ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਮੇਰਾ ਅਨੁਮਾਨ ਹੈ—ਏਦਾਂ ਦੀ ਪੋਸਟਰਬਾਜ਼ੀ ਅਸਲ ਵਿਚ ਤੁਹਾਡੇ ਲਿਖੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤਕ ਬਰਬਾਦ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਾਠਕ ਜਦ ਰਚਨਾ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਲੇਖਕ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਏ ਹੀ ਪਿੱਠਭੂਮੀ ਵਿਚ ਖਿਸਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਲੇਖਕ ਪੰਨਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਮੁੜ-ਮੁੜ ਉਛਲ ਕੇ ਪਾਠਕ ਦੇ ਮੂੰਹ ਅੱਗੇ ਹੱਥ ਮਾਰਦਾ ਫਿਰੇ ਜਾਂ ਗੋਲੀ ਚਲਾਉਂਦਾ ਫਿਰੇ ਤਾਂ ਪਾਠਕ ਖਿੜ ਕੇ ਕਿਤਾਬ ਪਾਸੇ ਰੱਖ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਮੁੱਢਲੀ ਗੱਲ ਪਾਠਕ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਹੈ, ਲੇਖਕ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਅਤੇ ਕਮਾਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਗੱਲ ਹੈਮਿੰਗਵੇ ਨੂੰ ਵੀ ਪਤਾ ਸੀ। ਜਿਉਂ ਹੀ ਤੁਸੀਂ ਉਹਦੀ ਪੁਸਤਕ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹੋ, ਉਹ ਗਾਇਬ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਏਸ ਲਈ ਕਿ ਉਹ ਨਿਰਾ ਲੜਾਕੂ ਪੱਠਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਬਹੁਤ ਮਿਹਨਤੀ, ਸਿਦਕੀ ਤੇ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਕਲਾਕਾਰ ਵੀ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੇ ਅੱਖਰ-ਅੱਖਰ 'ਤੇ ਦਿਨ ਭਰ ਮਿਹਨਤ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਉਂਜ ਏਸ ਵੱਡ-ਪੁਣੇ ਦੇ ਨਾਟਕ ਲਈ ਸਦਾ ਲੇਖਕ ਜਾਂ ਕਲਾਕਾਰ ਨੂੰ ਹੀ ਦੋਸ਼ ਦੇਣਾ, ਸਹੀ ਨਹੀਂ। ਜਦ ਅਸੀਂ ਪਾਠਕ ਜਾਂ ਦਰਸ਼ਕ ਹੁੰਦੇ ਹਾਂ, ਸਾਡੀ ਅਚੇਤ ਇੱਛਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਘੜਨ ਵਾਲੇ ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਖ਼ਾਸ ਵਧੀਆ ਤੇ

ਆਮ ਜੀਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਉੱਚੇ ਬੰਦੇ ਹੋਣ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਧਾਰਨ ਬੰਦਿਆਂ ਵਾਲੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਨਾ ਹੋਣ, ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ 'ਸਿਰ ਚੁੱਕ ਕੇ' ਵੇਖ ਸਕੀਏ।

ਪਾਠਕ ਵਜੋਂ ਏਹ ਸਾਡੀ 'ਲੋੜ' ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਪਰ ਸਾਡੀ 'ਤਾਂਘ' ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਦ ਪਾਠਕ ਲੇਖਕ ਨਾਲ ਨਾਤਾ ਜੋੜ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਲੇਖਕ ਦਾ 'ਹਉਮੈ ਯੋਗ' ਹੋਣਾ ਪਾਠਕ ਦੀ ਹਉਮੈ ਨੂੰ ਵੀ ਸਾਣ ਚੜ੍ਹਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਤਾਈਂ ਲੇਖਕ ਆਪਣੀ ਟੈਕਸਟ ਵਿਚ ਇਮਾਨਦਾਰ ਹੈ, ਉਹਦੀ ਹਉਮੈ ਪਾਠਕ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਨੁਕਸਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਹੈ ਇਹ ਬਚਕਾਨੀ ਗੱਲ ਹੀ। ਚੰਗੇ ਜਾਂ ਵੱਡੇ ਹੋਣਾ ਤੇ ਪ੍ਰੌੜ ਹੋਣਾ ਵੱਖਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹਨ। ਮੇਰਾ ਖ਼ਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰੌੜ ਹੋਣ ਦਾ ਯਤਨ ਦਿਆਨਤਦਾਰੀ ਨਾਲ ਆਖ਼ਰੀ ਸਾਹ ਤਕ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਪੱਛਮੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਲੇਖਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸ਼ੈ-ਨਾਟਕਪੁਣਾ ਰਚਾਉਣ ਅਤੇ ਲਿਖਤਾਂ ਨੂੰ 'ਲਾਈਟ ਐਂਡ ਸਾਊਂਡ' ਵਿਚ ਭਿਓਂ ਦੇਣ ਦੀ ਆਦਤ ਕਾਫ਼ੀ ਆਮ ਹੈ। ਏਹ ਡਰਾਮਾ ਲੋੜ ਨਾਲੋਂ ਵਾਧੂ ਹੈ। ਮੈਂ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਪੜ੍ਹ ਰਿਹਾਂ। ਏਸ ਨਵੀਂ ਲੇਖਕ ਕੁੜੀ ਨੇ ਹਰ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀ, ਕਤਲ ਜਾਂ ਬਲਾਤਕਾਰ ਦੀ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਇਕ ਘਟਨਾ ਜ਼ਰੂਰ ਪਾਈ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੇਖਕ ਸੋਚਦੇ ਹਨ ਕਿ ਏਦਾਂ ਕਰਨਾ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ 'ਕੁਝ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਾਉਣ' ਲਈ ਆਵੱਸ਼ਕ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਾਠਕ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਬੰਦਾ ਨਹੀਂ, ਕੋਈ ਘਟੀਆ ਮਾਰਕਾ ਯੱਭਲ ਪੱਥਰ ਹੈ। ਜੁਆਨ ਲੇਖਕ ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਏਦਾਂ ਛੇਤੀ ਤੇ ਵੱਧ ਸੋਚਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਉਹ 'ਸਮਾਜਕ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਨੰਗਾ ਕਰਨਾ' ਜਾਂ 'ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਭਾਅ ਨੂੰ ਉਘਾੜਣ' ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਹੇਠ ਏਦਾਂ ਦੀ ਪੁਤਲੀਬਾਜ਼ੀ ਕਰਨ ਲੱਗਦੇ ਹਨ ਜਦ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਸਲ ਮਨਸ਼ਾ ਸਿਰਫ਼ ਧਮਾਕਾ ਕਰਨ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ (ਪਾਠਕ ਏਸ ਫ਼ਰਕ ਨੂੰ ਸੋਧਿਆਂ ਹੀ ਪਛਾਣ ਲੈਂਦੇ ਹਨ)। ਇਹ ਕੁੜੀ ਚੰਗੀ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਏ ਪਰ ਬਿਹਤਰ ਹੁੰਦਾ ਜੇ ਉਹਨੇ ਬੰਦੇ 'ਮਾਰੇ' ਹੁੰਦੇ। ਉਹ ਲੇਖਕ ਵਜੋਂ ਆਪਣੀ ਲਿਆਕਤ ਦੀ ਬਜਾਏ ਮਾਰੂ ਘਟਨਾਵਾਂ 'ਤੇ ਵੱਧ 'ਨਿਰਭਰ' ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਭੁੱਲ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਨਾਟਕ ਰਚਨਾ ਬੇਹੱਦ ਸੌਖਾ ਕੰਮ ਹੈ। ਉਹ ਪਾਠਕ ਦਾ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਣ ਵਾਸਤੇ ਕਿਰਦਾਰ ਉਭਾਰਨ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨ ਨਾਲੋਂ 'ਸੌਖੀ ਵਿਧੀ' ਵਰਤ ਰਹੀ ਹੈ।

ਐਸੇ ਮਾਰੋਲ ਵਿਚ ਜਦ ਜਾਰਜ ਪੈਰੇ ਅੱਲ੍ਹੜ ਮੁੰਡੇ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ-ਨਿੱਕੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨਾਲ, ਪਲਾਟ ਉਸਾਰਦਾ, ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਸਿਖਰ 'ਤੇ ਲਿਆਉਂਦਾ, ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਣ ਲਈ ਖਾਹਮਖਾਹ 'ਕੁੱਬਾ' ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਚਦਾ ਹੋਇਆ ਫੇਰ ਵੀ ਸਾਡਾ ਪੂਰਾ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚ ਹੀ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹਦੀ ਪ੍ਰੌੜਤਾ ਅਤੇ ਸਿਆਣਪ ਤੇ ਬਲਿਹਾਰ ਜਾਈਦਾ ਹੈ।

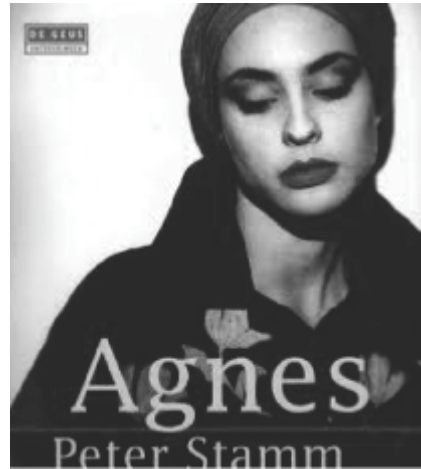
ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ—ਆਮ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਮੱਧਮ ਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ, ਜੋ ਨਿੱਕੇ-ਨਿੱਕੇ ਅੰਤਰ ਨਾਲ ਰੋਜ਼-ਰੋਜ਼ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਵੇਲਗੀ ਵੱਧ ਦਿਲਚਸਪ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਦ ਤਬਦੀਲੀ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਵਾਪਰ ਰਹੀ, ਉਹਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅੰਖਾ ਪਰ ਲੇਖਕ ਹੋਣ ਦੀ ਵੰਗਾਰ ਏਸ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਵੇਖੋ—ਸਾਡਾ ਅੱਜ ਦਾ ਦਿਨ ਲਗਭਗ 99% ਕੱਲ੍ਹ ਵਰਗਾ ਹੀ ਹੈ। ਏਹ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਰੋਜ਼-ਰੋਜ਼ ਨਹੀਂ ਵਾਪਰਦਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਮਾਰੇ ਜਾਈਏ ਜਾਂ ਸਾਡਾ ਬਲਾਤਕਾਰ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਜੋ ਕਿ ਖ਼ੁਸ਼ਕਿਸਮਤੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਇਹਨੂੰ ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਕਿਉਂ ਘਸੀਟ ਰਹੇ ਹਾਂ ? ਮੈਨੂੰ ਏਸ ਗੱਲ ਨਾਲ ਮੱਥਾ ਮਾਰਨਾ ਵੱਧ ਖਿੱਚਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਿੱਕੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਜਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਕਿਵੇਂ ਸਿੱਝਣਾ ਹੈ ? ਕਿਵੇਂ ਜੀਵੀ ਜਾਣਾ ਹੈ ਜਦ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਬਦਲ ਰਿਹਾ ? ਏਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ 'ਏ ਮੈਨ ਐਸਲੀਪ' ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚੋਂ, ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਪੈਰੂਾ ਮੈਨੂੰ ਚੰਗਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮੈਂ ਉਹਦੀ ਸਤਰ ਦਾ ਇਕ ਟੋਟਾ, ਆਪਣੀ ਨਵੀਂ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਵਜੋਂ ਵਰਤ ਲਿਆ। ਏਹ ਸਤਰ ਸੀ—

“ਬਸ...ਏਦਾਂ ਦਾ ਹੀ ਕੋਈ ਦਿਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਰਤਾ ਪਛੇਤੇ, ਜ਼ਰਾ ਅਗੇਤੇ ਕਿ ਸਭ ਕੁਝ ਮੁੜ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਭ ਕੁਝ 'ਆਰੰਭ' ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੱਭੋ ਕੁਝ ਬਸ ਜਾਰੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ...”

ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਗਲ੍ਹਣਾ ਵੱਡੇ ਕਰਤਬਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਅਸੀਂ ਵਾਪਰ ਰਹੀ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਗਹੁ ਨਾਲ ਵੇਖੀਏ, ਫੇਰ ਉਹਦਾ ਬਖਾਨ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਏਦਾਂ ਕਰਨਾ ਸਹਿਜ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਪਿੰਡ ਬਾਹਰਲੇ ਨਿੱਕੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ। ਪਹਿਲਾਂ ਅਸੀਂ ਆਖਦੇ ਹਾਂ—ਵੇਖੋ, ਇਹ ਰੁੱਖ ਨੇ। ਫੇਰ ਅਸੀਂ ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਤੇ 'ਡੂੰਘੇ' ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ। ਸਾਨੂੰ 'ਕੱਲੇ' ਕੱਲੇ ਬੂਟੇ ਦਿਸਣ ਲੱਗਦੇ ਨੇ, ਏਹ ਵੀ ਦਿਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ 20 ਕੁ ਕਿਸਮਾਂ ਨੇ। ਏਹਦਾ ਮਤਲਬ ਹੋਇਆ 20 ਕਿਸਮ ਦੇ ਪੱਤੇ, 20 ਉਚਾਈਆਂ, 20 ਪਸਾਰ, 20 ਰੰਗ, 20 ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਫਲ, 20 ਵਿਧੀਆਂ ਆਪਣੀ ਨਸਲ ਵਧਾਉਣ ਦੀਆਂ, ਵੀਹ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵ ਜਿਹੜੇ ਵੱਧੋ-ਵੱਧੇ ਬੂਟਿਆਂ ਕੋਲ ਪਨਾਹ ਲੈਂਦੇ ਨੇ ਤੇ ਹੋਰ ਸਭ ਕੁਝ ਵੀਹੋ ਵੀਹ...। ਹੁਣ ਏਹੀ 'ਨਿਰਾ ਰੁੱਖਾਂ ਵਾਲਾ ਜੰਗਲ' ਦਿਲਚਸਪ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਹੈ। ਜੇ ਸਮਾਧੀ ਲਾ ਕੇ ਵੇਖੀਏ ਤਾਂ ਨਿੱਕੇ ਜਿਹੇ ਸਪੇਸ ਵਿਚ ਅਨੰਤ ਵਾਪਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਏਹ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦਾ ਕਿ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਕੁਝ 'ਵਾਪਰਨਾ' ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ। ਮੈਂ ਏਨਾ ਹੀ ਕਹਿ ਰਿਹਾਂ—ਜੋ ਮਹੀਨ ਹੈ, ਉਹ ਸੱਚ ਅਤੇ ਵੱਧ ਦਿਲਚਸਪ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਰੇਮੰਡ ਕਾਰਵਰ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਵਿਊਫਾਈਂਡਰ' ਏਦਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ : "ਇਕ ਬੰਦਾ, ਜੀਹਦੇ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਮੇਰਾ ਬੂਰਾ ਖੜਕਾਇਆ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਘਰ ਦੀ ਫੋਟੋ ਵੇਚਣੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ।" ਫੇਰ ਉਹ ਲੇਖਕ ਦੀ ਫੋਟੋ ਖਿੱਚਦਾ ਹੈ, ਕਿਵੇਂ ਖਿੱਚਦਾ ਹੈ ? ਕਹਾਣੀ ਏਹੀ ਕੁਝ ਦੱਸਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਪਲ ਨੂੰ ਵੇਂਹਦੇ ਮਿਲਦੇ ਸਾਰ ਤੁਹਾਡਾ ਰੋਜ਼-ਮੱਰਾ ਦਾ ਖੜਾ ਖੜੋਤਾ ਜੀਵਨ ਪਹਿਲਾਂ ਵਰਗਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ, ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉੱਜ ਵੇਖੋ ਤਾਂ ਏਹ ਕੋਈ ਵੱਡੀ ਘਟਨਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕੋਈ ਬੰਦਾ ਸਮਾਨ ਵੇਚਣ ਤੁਹਾਡੇ ਬੂਹੇ ਆਵੇ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਕਿਸੇ ਦੇ ਮਰ ਜਾਣ ਵਰਗੀ 'ਵੱਡੀ ਘਟਨਾ' ਪੜ੍ਹਨ ਨਾਲ ਸਾਡਾ ਜੀਵਨ ਸੱਚੀ-ਮੁੱਚੀ ਘੱਟ ਹੀ ਬਦਲਦਾ ਹੈ। ਵੱਡੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਸ਼ਾਇਦ 'ਬਾਹਲੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ' ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ—ਬੱਦਲਾਂ ਵਾਂਗ। ਸਾਡੇ ਸਿਰ ਉੱਪਰੋਂ ਲੰਘ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਛਾਂ ਪਲ ਭਰ ਲਈ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪਾਸਾਰ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਏਹ ਅਜਬ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ ਹੈ। ਜੇ ਵੱਡਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਡੇ ਵਿਚ ਸਮਾ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦਾ। ਜੇ ਨਿੱਕਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਡੀ ਨਿੱਕੀ ਤੇ ਸੀਮਤ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਛੇਤੀ ਅਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਘੁਲਦਾ ਹੈ, ਸਾਨੂੰ ਵੱਧ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਤੇ ਦੇਰ ਤਾਈਂ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਤੇ ਸਾਡੇ ਅੰਦਰ ਤੁਰਿਆ ਫਿਰਦਾ ਹੈ।

ਜਦ ਮੈਂ ਕਹਾਣੀ 'ਸਵੀਟ ਡੀਮਜ਼' ਲਿਖ ਕੇ 'ਦ ਨਿਊਯਾਰਕ' ਪਰਚੇ ਨੂੰ ਭੇਜੀ ਤਾਂ ਐਡੀਟਰ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ : ਏਹ ਕੀਹਦੇ ਬਾਰੇ ਹੈ ? ਮੈਂ ਕਿਹਾ— "ਇਕ ਔਰਤ ਬਾਰੇ ਜਿਹੜੀ ਕਾਰਕ ਖੋਲ੍ਹਣ ਵਾਲਾ ਸੰਦ ਖਰੀਦਦੀ ਹੈ।" ਤੇ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਮੁੱਖ ਘਟਨਾ ਬਸ ਏਨੀ ਹੀ ਸੀ—ਔਰਤ ਸੰਦ ਖਰੀਦਦੀ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਵਿਖਾਉਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਦਿਖਾਉਣ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਹੀ ਉਸ ਮਰਦ ਤੇ ਔਰਤ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਦੀਆਂ ਤਹਿਆਂ ਉਜਾਗਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਨੇ। ਬੰਦੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਡੀ.ਐੱਨ.ਏ. ਉਹਦੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਹਰ ਸੈੱਲ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਅੱਖ ਨਾਲ ਦਿਸਦਾ ਤਕ ਨਹੀਂ। ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਘਟਨਾ ਉਹ ਸੈੱਲ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਸਾਰਾ ਸੱਚ ਤੇ ਵਰਤਾਰਾ ਪਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਪਾਂ ਨੂੰ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ ਕਿ ਉਹ ਮਰਦ ਤੇ ਔਰਤ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਉੱਚੀ ਬੋਲ-ਬੁਲਾਰਾ ਕਰਨ, ਹੱਥੋਪਾਈ ਹੋਣ ਜਾਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦੇਣ। ਆਪਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਇਕ ਮਾਮੂਲੀ ਵਸਤੂ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਦਰਸਾਅ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

ਲੇਖਕ ਕੋਲ ਨੀਝ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਾਣਨ ਦੀ, ਕਿਹੜੀ ਘਟਨਾ ਸੱਚਮੁੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ ? ਬੁਦ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰੋਜ਼ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਧਿਆਨ ਜੋਗ ਕਿਹੜੀਆਂ ਨੇ ? ਮੈਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਲੱਭਦਾ ਨਹੀਂ ਫਿਰਦਾ। ਹਰ ਦੋ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਅਜਿਹੀ ਗੱਲ ਵਾਪਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਦਿਸ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਖਬਰ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਕੁਝ ਐਸਾ ਹੱਥ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਸਹਿਜ ਬੋਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ—ਏਹ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਕਿਉਂ ? ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਖੋਜ ਮੈਂ ਸਫ਼ਿਆਂ 'ਤੇ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਬਹੁਤ ਵਾਰੀ ਲਿਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦੇ ਸਾਰ ਹੀ ਘਟਨਾ ਦਾ ਤੱਤਸਾਰ ਦਿਸਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਵਾਰੀ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਲਿਖ ਲੈਣ 'ਤੇ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ। ਮੈਂ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਸੁੱਟਦਾ ਨਹੀਂ, ਬਾਰ-ਬਾਰ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹਾਂ। ਏਸ ਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਆਖਰ ਉਹ ਗਹਿਰਾ ਭੇਦ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਜੀਹਨੇ ਝਲਕ ਦਿੱਤੀ ਸੀ, ਪਰ ਆਪਣਾ ਸਰੀਰ ਹੁਣ ਤਾਈਂ ਲੁਕਾਅ ਰੱਖਿਆ ਸੀ।

ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਪਲਾਟ ਜਾਂ ਸੰਰਚਨਾ ਦੀ ਬਜਾਏ, ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰਲੇ ਸਹਿਜ-ਬੋਧ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਟੇਕ ਰੱਖਦਾ ਹਾਂ। ਕਿਉਂ ? ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਨਾਵਲ-ਨਾਟਕ ਕਥਾ ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਾਤਰ ਦੀ ਸਾਰੀ ਪਿੱਠਭੂਮੀ ਜੀਵਨ-ਵਾਰਤਾ ਪਤਾ ਹੋਵੇ। ਮੈਂ ਏਸ ਗੱਲ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਹਾਂ। ਏਹ ਤਾਂ ਕਮਲੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫਿਲਮਾਂ ਬਣਾਈ ਦੀਆਂ ਨੇ, ਕਲਾ ਜਾਂ ਸਾਹਿਤ ਏਦਾਂ ਨਹੀਂ ਰਚੀਦਾ। ਆਪਣੇ ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਉਹਦੀ ਕਥਾ ਲਿਖਦੇ ਲਿਖਦੇ ਜਾਣੀਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਪਾਤਰਾਂ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤਾ ਗੰਢੀਦਾ ਹੈ, ਭਾਵਨਾ ਰੱਖੀਦੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰੀਦਾ ਹੈ, ਘਿਰਣਾ ਵੀ ਕਰੀਦੀ ਹੈ ਕਈ ਵਾਰ। ਬਸ ਲਿਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਲਈਦਾ ਹੈ। ਬਿਲਕੁਲ ਏਦਾਂ ਜਿਵੇਂ ਤੁਸੀਂ ਜੰਗਲ ਜਾਂ ਪਹਾੜ 'ਤੇ ਘੁੰਮਣ ਚਲੇ ਗਏ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ—ਜੰਗਲ ਏਥੇ ਹੈ (ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਤਾਂ ਏਹ ਜਾਣਨਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ)। ਪਰ ਉਹ ਜੰਗਲ ਹੈ ਕੀ, ਇਹ ਤਾਂ ਘੁੰਮਦੇ-ਘੁੰਮਦੇ ਹੀ ਜਾਣੋਗੇ ਨਾ। ਬੜੀ ਵਾਰੀ ਪਗਡੰਡੀ ਗੁੰਮ ਹੋ ਜਾਏਗੀ, ਕਿਸੇ ਪੁਰਾਣੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਜਾਂ ਮੋੜ 'ਤੇ ਪਰਤਣਾ ਪਏਗਾ। ਉਥੋਂ

ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਜਾਣਾ ਪਏਗਾ। ਏਦਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਹੀ ਤਾਂ ਕੁਝ ਨਵਾਂ ਲੱਭਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਨਵੀਂ ਕਥਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਅਮਰੀਕਾ, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਜਾਂ ਨੀਲ ਨਦੀ ਦਾ ਸ੍ਰੋਤ ਹੋਏ। ਜਦ ਅਸੀਂ ‘ਪਰਤ ਕੇ ਨਵਾਂ ਰਾਹ ਲੱਭਣ’ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ, ਉਦੋਂ ਹੀ ਅਸੀਂ ਸਭ ਕੁਝ ‘ਪਹਿਲੋਂ ਮਿੱਥ ਕੇ’ ਲਿਖਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ। ਤੀਹ ਵਰ੍ਹੇ ਲਿਖਦੇ ਰਹਿਣ ਮਗਰੋਂ ਹੁਣ ਕੁਝ ਕੁਝ ਸਮਝ ਆ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਤੁਰਨੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਆਪਣਾ ਰਾਹ ਤਹਿ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਲਿਖਣ ਦੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਤੁਰਦੇ-ਤੁਰਦੇ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ‘ਅਨੁਭਵ’ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਏਸ ਚੌਰਾਹੇ ਤੋਂ ਕਿਧਰ ਦਾ ਰਾਹ ਵਧੇਰੇ ਠੀਕ ਹੋਏਗਾ।

ਲਿਖਦੇ ਲਿਖਦੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਮੈਂ ਨਿੱਕੇ-ਨਿੱਕੇ ਪਾਤਰ ਕਥਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ—ਬਿਨਾਂ ਜਾਣਿਆਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਹੈ ? ਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਟੈਕਸਟ ਲਈ ਕਿਵੇਂ ਲੋੜੀਂਦੇ ਹਨ ? ਮੈਂ ਇਹ ਗੱਲ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਰਿਹਾ। ਬਸ ਏਹ ਆਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਹੁਣ ਅਹਿਸਾਸ, ਫੁਰਨੇ, ਅੰਤਰ-ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਜਾਂ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਏ ਉਤਰੇ ਖਿਆਲ ‘ਤੇ ਵੱਧ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ 20 ਵਰ੍ਹੇ ਦੀ ਉਮਰੇ ਕੁਝ ਜਾਸੂਸੀ ਨਾਵਲ ਪੜ੍ਹੇ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਿਣੇ-ਮਿੱਥੇ ‘ਪਲਾਟ’ ਤੋਂ ਹਰ ਵਾਰੀ ਉਕਤਾਅ ਜਾਂਦਾ। ਲੇਖਕ ਅਜੇ ਆਲੋ-ਦੁਆਲੇ ਦਾ ਬਿਆਨ ਕਰ ਹੀ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਨੇ ਕਿ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ—ਖੂਨ ਕੀਹਨੇ ਕੀਤਾ ਹੋਣਾ ਹੈ ? ਏਦਾਂ ਲਿਖਣ ਦਾ ਕੀ ਫ਼ਾਇਦਾ—ਭਾਵੇਂ ਲਿਖਣ ਦਾ ਤੁਹਾਡਾ ਮਕਸਦ ਕਿੰਨਾ ਵੀ ‘ਉੱਚਾ-ਸੁੱਚਾ’ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ।

ਅਸੀਂ ਸ਼ਾਇਦ ਅਵੇਸਲੇ ਹਾਂ ਕਿ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਸੁਤੇ-ਸਿੱਧ ਸਮਝ ਆ ਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ : ਲੇਖਕ ਕੀ ਭਾਲ ਰਿਹਾ ਹੈ ? ਏਹ ਭਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਮਸ਼ੀਨੀ ਪਲਾਟ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਟੁੰਬਦੀ ਹੈ। ਪਾਠਕ ਮੂਰਖ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਉਹ ਵੀ ਲੇਖਕ ਦੇ ਨਾਲੋਂ-ਨਾਲ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਖੋਜਣ ਤੁਰਦੇ ਹਨ, ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਾਪੇ ਕਿ ਲੇਖਕ ਕਿਸੇ ਦੇਵਤੇ ਵਾਂਗ, ਉੱਚੇ ਸਿੰਘਾਸਣ ‘ਤੇ ਬਹਿ ਕੇ ਨਿਰਣੇ ਕਰਨ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਏਨ੍ਹਾਂ ‘ਤੁੱਛ ਜੀਵਾਂ’ (ਪਾਠਕਾਂ) ਨੂੰ ਕੀ ਦੱਸਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਏਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਆਦਰ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅਜਿਹਾ (ਪਾਠਕ-ਲੇਖਕ) ਰਿਸ਼ਤਾ ਚੰਗਾ ਹੈ।

ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ ਕਿ ਮਨੋਰੰਜਨ ਸਾਹਿਤ ਲਿਖਣ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਮਨੋਰੰਜਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਨਹੀਂ। ਮੈਨੂੰ ਜੇਮਜ਼ ਬਾਂਡ ਦੀਆਂ ਕਈ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਪਸੰਦ ਨੇ ਜਾਂ ‘ਡਾਈ ਹਾਰਡ’ ਵਰਗੀਆਂ ਵੀ। ਪਰ ਏਨ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਰਿਚਰਡ ਲਿੰਕਲੇਟਰ ਦੀਆਂ ਫ਼ਿਲਮਾਂ, ਜੋ ਕਿੰਨਾ ਹੀ ਕੁਝ ਮੈਨੂੰ ਵੱਖਰੇ ਤਰੀਕੇ ਵੇਖਣਾ ਸਿਖਾਉਂਦੀਆਂ ਨੇ, ਦਾ ਫ਼ਰਕ ਵੀ ਪਛਾਣਦਾ ਤੇ ਯਾਦ ਰੱਖਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਧਾਰਮਿਕ ਮਰਿਆਦਾ-ਪਾਲਕ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਰਥ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਲੱਭਦਾ ਹਾਂ। ਮੇਰੇ ਲਈ ਸਾਹਿਤ ਮਨੋਰੰਜਨ ਨਾਲੋਂ ‘ਵਧੇਰੇ’ ਕੁਝ ਹੈ। ਮੈਂ ਸਾਹਿਤ ਕੋਲ ਅਰਥ ਅਤੇ ਅੰਤਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਲਈ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ, ਮਨੋਰੰਜਨ ਲਈ ਮੈਂ ਹੋਰ ਬੜਾ ਕੁਝ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਏਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਧਾਰਮਿਕ ਕਥਾ ਵਾਂਗ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ ਸੀ ਪਰ ਹੁਣ ਏਸ ਵਿਚੋਂ ਧਰਮ ਮਨਫ਼ੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਕਥਾ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਬਚ ਗਈ ਹੈ। ਏਹੀ ਗੱਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਜਾਂ ਬਿੰਬਾਂ ਬਾਰੇ ਸਹੀ ਹੈ। 30 ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਪੁਰਾਣੀ ਗੁਫ਼ਾ ਵਿਚ ਬਣੀ ਮੂਰਤ—ਸ਼ੇਰ ਜਾਂ ਝੋਟੇ ਬਾਰੇ ਨਹੀਂ, ਏਸ ਬਾਰੇ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵਨ ਓਦੋਂ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਵਾਹਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਬੰਦੇ ਏਹਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਖੋਜਦੇ ਸਨ ? ਸਾਹਿਤ ਵੀ ਜੋ ਦਿਸਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਵਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਹੈ। ਏਹ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਨਾਤਾ ਜੋੜਨ ਦੀ, ਏਹਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਹੈ। ਜਦ ਕਿਤਾਬ ਚੁੱਕਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਮਨੋਰੰਜਨ ਨਹੀਂ, ਕਿਸੇ ਵੱਡੇ ਕਾਰਨ ਵੱਸ ਚੁੱਕਦਾ ਹਾਂ।

ਏਹ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਮੈਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਹੀ ਕਿਤਾਬਾਂ ਨੂੰ ‘ਵੇਖ’ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਅੱਧੇ ਲੇਖਕ ਮੇਰੇ ਬਹਿਣ ਵਾਲੇ ਤੇ ਬਾਕੀ ਅੱਧੇ ਸੌਣ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਨੇ। ਮੈਨੂੰ ਕਾਮੂ, ਰਿਚਰਡ ਫੋਰਡ, ਡੌਨ ਡ’ਲਾਈਲੋ ਤੇ ਸੈਆਂ ਹੋਰ ਹੈਰਾਨਕੁੰਨ ਰਚਨਾਕਾਰ ਦਿਸ ਰਹੇ ਨੇ। ਹਰ ਪੁਸਤਕ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਵੱਖਰਾ ਜੀਅ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਚੇਤਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਬਿਲਕੁਲ ਏਦਾਂ ਦਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਹੈਮਿੰਗਵੇ ਯਾਦ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ—20 ਵਰ੍ਹੇ ਦੀ ਉਮਰ ਮੈਂ ਕੈਸਾ ਸੀ, ਜਦ ਲਿਖਣ ਲੱਗਾ ਸਾਂ। ਕਦੀ ਕਿਸੇ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਉਮਰ ਨਹੀਂ, ਕੋਈ ਪੁਰਾਣਾ ਅਹਿਸਾਸ ਜਾਗਦਾ ਉੱਠਦਾ ਹੈ। ਡੌਨ ਡ’ਲਾਈਲੋ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਪਿਆਰ ਹੈ, ਉਹਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਵਾਂਗ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮੈਂ ਕਿਧਰ ਨੂੰ ਜਾ ਰਿਹਾ ? ਮੈਨੂੰ ਚੰਗਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਜਿਉਣ ਦਾ ਰਾਹ ਪਛਾਣਨ ਲਈ ਨਿੱਕੇ-ਨਿੱਕੇ ਤਜਰਬੇ ਕਰ ਕਰ ਵੇਖਦਾ ਹੈ।

ਚੰਗੀ ਪੁਸਤਕ ਪੜ੍ਹਨਾ ਸੱਚਮੁੱਚ ਦੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ‘ਮਿਲਣ’ ਵਰਗਾ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਉਹਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਤੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਓਵੇਂ ਹੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹੋ ਜਿਵੇਂ ਜੀਵੇਂ ਜੀਵੇਂ ਜਾਗਦੇ ਸੰਵੇਦਨਾ ਭਰੇ ਹੱਡ ਮਾਸ-ਚੰਮ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੇ ਹੋ। ਏਹ ‘ਸਮਾਂ ਬਿਤਾਉਣ’ ਨਾਲੋਂ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਵਧੀਆ ਕਿਤਾਬ ਪੜ੍ਹਨ ਮਗਰੋਂ ਤੁਸੀਂ ਉਹੀ ਬੰਦੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ, ਜਿਸ ਨੇ ਪੁਸਤਕ ਪੜ੍ਹਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਸੀ...।

**

ਵੰਡ ਨੂੰ ਨਾ ਭੁੱਲਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ

-ਸਤਯਪਾਲ ਗੌਤਮ

ਮੇਰਾ ਜਨਮ ਬਟਵਾਰੇ ਦੇ ਬਾਅਦ ਪਿਛਲੀ ਸਦੀ ਦੇ ਛੇਵੇਂ ਦਹਾਕੇ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸਾਲ 'ਚ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਬਟਵਾਰੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਾ ਪੁੱਤ ਹਾਂ। ਮੇਰਾ ਬਚਪਨ ਦੁਆਬੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ਮਸ਼ਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਰਿਆ। ਇਹ ਪਿੰਡ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਸ਼ਾਮ-ਚੁਰਾਸੀ ਤੋਂ ਮੀਲ ਕੁ ਦੀ ਵਾਟ 'ਤੇ ਹੈ। ਜਲੰਧਰ-ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਰੇਲਵੇ-ਲਾਈਨ 'ਤੇ ਪੈਂਦੇ ਇਸ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦਾ ਨਾਂ ਸ਼ਾਸਤਰੀ-ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਘਰਾਣੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਪਿੰਡ ਸ਼ਾਮ-ਚੁਰਾਸੀ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸ਼ਾਸਤਰੀ-ਸੰਗੀਤ ਨਾਲ ਪੀੜ੍ਹੀ-ਦਰ-ਪੀੜ੍ਹੀ ਜੁੜੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵੰਡ ਵੇਲੇ ਸਲਾਮਤ ਅਲੀ ਤੇ ਅਮਾਨਤ ਅਲੀ ਭਰਾਵਾਂ ਨੇ ਸ਼ਾਮ ਚੁਰਾਸੀ ਘਰਾਣੇ ਦੀ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਲਹਿੰਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਜਿਉਂਦੀ ਰੱਖਿਆ ਤੇ ਅਗਾਂਹ ਤੋਰਿਆ।

ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ ਜੀ ਦੱਸਿਆ ਕਰਦੇ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਡੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਵਸੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਦੇ ਸਨ ਕਿ ਵੰਡ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਤਿੰਨੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਫਿਰਕਿਆਂ, ਹਿੰਦੂਆਂ, ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਕਦੀ ਸੋਚਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਹੋ ਜਾਣਗੇ। ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਨਾ ਤਾਂ ਬਟਵਾਰੇ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਹਦੇ ਲਈ ਹੁੰਗਾਰਾ ਭਰਿਆ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਵੰਡ ਨਾਲ ਇਕ ਸੋਚ-ਵਲੰਧਰਦੇ ਪਾਗਲਪਣ ਦਾ ਝੱਖੜ ਝੁੱਲਿਆ ਤੇ ਭਰਮ ਭੁਲੇਖੇ, ਹਫੜਾ-ਦਫੜੀ, ਲੁੱਟਮਾਰ, ਉੱਥਲ-ਪੁੱਥਲ ਅਤੇ ਬਲਾਤਕਾਰਾਂ 'ਚ ਉਜਾਗਰ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਅਜੀਬ ਪਾਗਲਪਣ ਦੀਆਂ ਕੌੜੀਆਂ ਯਾਦਾਂ, ਭਾਵੇਂ ਆਪ ਝੱਲੀਆਂ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਸੁਣੀਆਂ ਤਕਲੀਫ਼ਾਂ

6

ਅਣਕਿਆਸੇ ਬਟਵਾਰੇ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਲਹਿੰਦਾ ਪੰਜਾਬ ਨਵੇਂ ਬਣੇ ਮੁਲਕ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਗਿਆ ਤੇ ਚੜ੍ਹਦਾ ਪੰਜਾਬ ਭਾਰਤ 'ਚ ਰਹਿ ਗਿਆ, ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਤਬਾਹਕੁੰਨ ਉਜਾੜੇ ਲਈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਆਪਸੀ ਕੜਵਾਹਟ ਤੇ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਦੁਸ਼ਮਣੀਆਂ ਹੋਰ ਗਹਿਰੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਤਕਸੀਮ ਵੇਲੇ ਦੀ ਕਤਲੇਆਮ ਨੇ ਭੈਅ, ਡਰ, ਨਫਰਤ, ਦੁਸ਼ਮਣੀਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਨਾਕਾਰਾਤਮਕ ਬਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਸਰ ਇਹਦਾ ਸੇਕ ਝੱਲਣ ਵਾਲੀਆਂ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਅੰਜ਼ਾਮ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ 'ਤੇ ਹੋਇਆ।

9

ਦੀਆਂ ਹੋਣ, ਅਜੇ ਤੀਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਇਹ ਕਾਰੇ ਆਪ ਕੀਤੇ ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਬਚੇ ਰਹਿ ਗਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅਗਲੀਆਂ ਨਸਲਾਂ ਨੂੰ, ਵਾਰ-ਵਾਰ ਚੇਤੇ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸਹਿਜੇ-ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਸਹੀ ਪਰ ਪਿਛਲੀ ਸਦੀ ਦੇ ਬਾਅਦ ਪੰਜਾਬੀ ਲਗਾਤਾਰ ਮੌਖਿਕ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤੀਕ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਮੁਆਸ਼ਰੇ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਗਏ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਸਾਮਰਾਜੀ ਸਾਸ਼ਨ ਵਿਚ ਉੱਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਖਰਲੇ ਤੇ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਗੱਲ ਭੁੱਲਣ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਚੇਤੇ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਦਲਾਅ ਦੇ ਇਸ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦੌਰ ਨੇ ਕਈ ਜਟਿਲ ਅਤੇ ਅਣਕਿਆਸੇ ਮੰਜ਼ਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ ਅਸੀਂ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਾਂ। ਪੜ੍ਹਨ-ਲਿਖਣ ਦੇ ਫੈਲਾਅ ਨਾਲ ਜਿਹੜੇ ਨਵੇਂ ਮੌਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ, ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਅਤੇ ਵਾਧੇ ਵਿਚ ਇਕ ਅਹਿਮ ਕਦਮ ਹੋ ਸਕਦੇ ਸੀ। ਮੰਦੇ ਭਾਗੀਂ, ਸਾਡੇ ਵਡੇਰਿਆਂ ਨੇ ਰਲ-ਮਿਲ ਕੇ ਬਿਨਾਂ ਸੋਚੇ ਵਿਚਾਰੇ ਹੀ ਇਸ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਆਫ਼ਤ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਤਿੰਨੇ ਫਿਰਕਿਆਂ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਆਪੋ-ਆਪਣੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਲਿਪੀਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਲਿਪੀ ਵਜੋਂ ਮੰਨਵਾਉਣ ਜਾਂ ਲਾਗੂ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਸਿਰ ਤੋੜ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਖਿੱਚ-ਧੂਹ ਅਤੇ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਇਸ ਹੱਦ ਤੀਕ ਆਪਸੀ ਰੰਜਸ਼ ਅਤੇ ਝਗੜੇ 'ਚ ਫੈਲੀ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਰਗ ਨੇ ਆਪਣੀ ਨਾਸਮਝੀ 'ਚ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਤਿਲਾਂਜਲੀ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਉਰਦੂ ਤੇ ਹਿੰਦੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ-ਆਪਣੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਜੋਂ ਸਮੇਂ ਲਿਆ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਮੰਦਭਾਗ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਲਗਭਗ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪੱਲੇ ਵਿਚ ਸਿਮਟ ਗਈ। ਬਹੁਸੰਮਤੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦੇਣ ਦੇ ਪਰਜਾਤੰਤਰੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਆੜ ਵਿਚ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੇ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਤੇ ਦਫ਼ਤਰੀ ਕੰਮਕਾਜ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ 'ਚ ਉਰਦੂ ਲਾਗੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਦਿਅਕ ਢਾਂਚੇ 'ਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਿੱਖਣ ਸਿਖਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਨਾ-ਮਾਤਰ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਜਾਣ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵੰਡ ਪਿੱਛੋਂ ਚੜ੍ਹਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਸਿੱਖ ਨੇਤਾਵਾਂ ਵਿਚਾਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਢੁਕਵੀਂ ਲਿਪੀ ਦੇ ਮੁੱਦੇ ਨੇ ਫਿਰ ਸਿਰ ਚੁੱਕ ਲਿਆ। ਇਹ ਮੁੱਦਾ ਹਿੰਦੂ ਮੋਹਤਬਰਾਂ ਦੇ ਬੇ-ਬੁਨਿਆਦ ਦਾਅਵਿਆਂ ਦਾ ਸ੍ਰੋਤ ਬਣਿਆ ਅਤੇ ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ 1966 'ਚ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਹਰਿਆਣਾ ਦੇ ਰੂਪ 'ਚ ਸੂਬੇ ਦਾ ਢਾਂਚਾ ਦੁਬਾਰਾ ਉਲੀਕਿਆ ਗਿਆ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵੱਲੋਂ ਭਾਰੀ ਵਿਰੋਧ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਰਦੂ ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਸਰਕਾਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਜੋਂ ਲਾਗੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਲਹਿੰਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਉਰਦੂ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਣੀ ਰਹੀ।

ਲਹਿੰਦੇ ਪੰਜਾਬ 'ਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਮਸਲੇ ਨੇ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਦੇ ਆਜ਼ਾਦ ਮੁਲਕ ਬਣਨ ਬਾਅਦ ਦੁਬਾਰਾ ਸਿਰ ਚੁੱਕਿਆ। ਬਾਕੀ ਬਚੀਆਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਉਪ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕੌਮਾਂ ਜਿਵੇਂ ਸਿੰਧੀ, ਬਲੋਚੀ ਅਤੇ ਪਖਤੂਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਆਪੋ-ਆਪਣੀ ਜ਼ਬਾਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਿਚ ਤਸਲੀਮ ਕਰਨ ਅਤੇ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਹਾਸੋਹੀਣੀ ਲੱਗੇਗੀ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਸਰਕਾਰੀ ਐਲਾਨੀਆ ਰਾਸ਼ਟਰ-ਭਾਸ਼ਾ ਉਰਦੂ, ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਯੂ.ਪੀ. ਤੋਂ ਉੱਜੜ ਕੇ ਆਏ ਮੁਹਾਜ਼ਿਰਾਂ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਸੀ ਨਾ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਵਸੋਂ ਦੀ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਾਲਾਤਾਂ ਵਿਚ ਲਹਿੰਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਦੇਰ ਆਇਦ ਦਰੁਸਤ ਆਇਦ ਸੋਝੀ ਆਈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ

ਅਣਜਾਣੇ ਹੀ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪਤਨ ਹੋਣ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਬਾਰੇ ਇਸ ਦੇਰ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਫਿਕਰ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਫੜਿਆ, ਜਿਸ ਸਦਕੇ ਸੱਤਰਵਿਆਂ ਵਿਚ ਪੱਛਮੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਲਹਿੰਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਲੋਕ ਵਿਰਸਾ ਲਹਿਰਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈਆਂ ਤਾਂ ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ, ਆਪਣੀ ਬਣਦੀ ਥਾਂ ਫਿਰ ਦੁਆਈ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਹ ਲਹਿਰ ਭਾਵੇਂ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਵਧੀ ਪਰ ਇਹ ਸਹਿਜੇ-ਸਹਿਜੇ ਆਪਣੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਵਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਤਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋਈ। ਚੰਗਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸੂਬਾ ਅਸੈਂਬਲੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਣਾ ਹੁਣ ਅਪਰਾਧ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਲਹਿੰਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਤੀਸਰੀ ਜਮਾਤ ਤੋਂ ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ ਲਿਪੀ 'ਚ ਪੰਜਾਬੀ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਕਦਮ ਚੁੱਕੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ।

ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਗਲਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਅਵਾਮ ਲਈ ਦੁਖਾਂਤਾਂ ਦੀ ਸਦੀ ਸੀ। ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਸਿਰਫ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਕ ਲਿਪੀ ਦੇ ਮੁੱਦੇ 'ਤੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਵੰਡਿਆ, ਗੱਲ ਇਥੋਂ ਤਕ ਵਧੀ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਕੁਝ ਸਮੂਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਸੰਦੀਦਾ ਲਿਪੀ ਦੇ ਫਾਇਦੇ ਲਈ, ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਹੀ ਤਿਲਾਂਜਲੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਸੋਚੀ ਸਮਝੀ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਦਾ ਮਾੜਾ ਅਸਰ ਆਪਣੇ ਅੱਡ-ਅੱਡ ਨਕਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਬਹਾਨਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਜੇ ਤਕ ਕਾਇਮ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਧਰਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਸਰਹੱਦ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸਿਆਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਅਧੋਗਤੀ ਅਤੇ ਢਾਹ ਲੱਗਣ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਸਾਂਝੇ ਯਤਨ ਕਰਨੇ ਪੈਣਗੇ, ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ ਸੱਚ ਨੂੰ ਮੱਦੇਨਜ਼ਰ ਰੱਖਦਿਆਂ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਪ੍ਰਗਤੀ ਕਰਕੇ ਦੂਸਰੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਦਾ ਅਸਰ ਵਧ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਸ ਅਣਕਿਆਸੇ ਬਟਵਾਰੇ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਲਹਿੰਦਾ ਪੰਜਾਬ ਨਵੇਂ ਬਣੇ ਮੁਲਕ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਗਿਆ ਤੇ ਚੜ੍ਹਦਾ ਪੰਜਾਬ ਭਾਰਤ 'ਚ ਰਹਿ ਗਿਆ, ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਤਬਾਹਕੁੰਨ ਉਜਾੜੇ ਲਈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਆਪਸੀ ਕੜਵਾਹਟ ਤੇ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਦੁਸ਼ਮਣੀਆਂ ਹੋਰ ਗਹਿਰੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਤਕਸੀਮ ਵੇਲੇ ਦੀ ਕਤਲੇਆਮ ਨੇ ਭੈਅ, ਡਰ, ਨਫਰਤ, ਦੁਸ਼ਮਣੀਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਨਾਕਾਰਾਤਮਕ ਬਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਸਰ ਇਹਦਾ ਸੇਕ ਝੱਲਣ ਵਾਲੀਆਂ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਅੰਜਾਮ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ 'ਤੇ ਹੋਇਆ। ਬੇ-ਉਮੀਦੀ ਅਤੇ ਕਮਲਪਣ ਦੀਆਂ ਗਹਿਰਾਈਆਂ ਵਿਚ, ਹੱਦ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੀਂ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ ਇੰਜ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਤੇ ਖਤਰਨਾਕ ਦੁਸ਼ਮਣ ਹੋਵੇ। ਜੀਹਨੂੰ ਜਿੰਨੀ ਛੇਤੀ ਤੇ ਜਿੰਨੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਹੋ ਸਕੇ ਖਤਮ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਸਰਕਾਰੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦਾ ਘੜਿਆ ਘੜਾਇਆ ਚਿਹਰਾ ਇਕ ਜ਼ਾਲਮ ਹੈ, ਤੁਹਾਡੇ 'ਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਇਕ ਘੁਸਪੈਠੀਆ, ਜੋ ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਉਹਦੇ ਰਾਹ 'ਚ ਆਏ ਉਹਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਨੇਸਤੋ-ਨਾਬੂਦ ਕਰ ਦੇਵੇ।

ਸਾਡੇ ਪਾਸੇ ਸਾਨੂੰ ਸਕੂਲਾਂ 'ਚ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸਾਡੇ ਮਹਾਨ ਮੁਲਕ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਦੋ ਟੋਟੇ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਦੋ ਵਿਰੋਧੀ ਖਿੱਤਿਆਂ 'ਚ ਵੰਡਿਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਖਾਤਮੇ 'ਤੇ ਟਿਕੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਕਦੀ ਕਿਸੇ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮੁਲਕ ਦੀ ਵੰਡ ਭਾਰਤੀ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਂਗਰਸ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮ ਲੀਗ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਮਝੌਤੇ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਸੀ। ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਹੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਭੋਇੰ, ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਬਟਵਾਰੇ ਨੂੰ ਝੱਲਣਾ ਪਿਆ। ਸ਼ਾਇਦ ਬੰਗਾਲ ਅਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਬਾਰੇ ਵੀ ਇਹ ਗੱਲ ਓਨੀ ਹੀ ਠੀਕ ਹੈ। ਉੱਝ ਇਹ ਵੀ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਉਪ-ਮਹਾਂਦੀਪ ਦੇ ਬਾਕੀ ਖਿੱਤਿਆਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ 'ਚ ਆਪਣੇ ਘਰ ਬਾਰ ਛੱਡਣੇ ਪਏ ਅਤੇ ਤਕਲੀਫ਼ ਝੱਲਣੀਆਂ ਪਈਆਂ।

6

ਸੱਠਵਿਆਂ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ 'ਚ ਸਾਡਾ ਇਕ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਝਬਾਲ (ਜਿਲ੍ਹਾ ਤਰਨ ਤਾਰਨ) 'ਚ ਡੰਗਰਾਂ ਦਾ ਡਾਕਟਰ ਸੀ। ਝਬਾਲ ਭਾਰਤ-ਪਾਕਿ ਸਰਹੱਦ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਹੈ। ਬਾਅਦ 'ਚ ਲੱਗੀ ਕੰਡੇਦਾਰ ਤਾਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਸਰਹੱਦਾਂ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਦਿਸਦੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਦਿਸਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਸਿਰਫ ਫ਼ੌਜੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੋਸਟਾਂ 'ਚ ਤੈਨਾਤ ਰਹਿਣਾ ਸੀ ਤੇ ਗਾਰਡ ਡਿਊਟੀ ਦੇਣੀ ਸੀ ਸਰਹੱਦੋਂ ਪਾਰ ਦੇ ਲੋਕ ਸਾਡੇ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਆਪਣੇ ਢੋਰਾਂ ਨੂੰ ਇਲਾਜ ਲਈ ਲੈ ਆਉਂਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸੌਖਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਆਪਸੀ ਰੰਜਸ਼ ਜਾਂ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਜਾਂ ਲਾਗਤਬਾਜ਼ੀ ਦਾ ਕੋਈ ਨਾਮੋ-ਨਿਸ਼ਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ।

9

ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਕੂਲ ਤੋਂ ਅਗਾਂਹ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਅਗੇਰੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਪਿੰਡੋਂ ਸ਼ਹਿਰ ਘਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਜਲੰਧਰ 'ਚ ਸਾਡਾ ਘਰ, ਬਾਜ਼ਾਰ ਨੌਗਰੀਆਂ 'ਚ ਸੀ। ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੇ ਆਖਰ 'ਚ ਇਮਾਮ ਨਸੀਰ ਦੇ ਮਕਬਰੇ ਦੇ ਲੰਮੇ-ਸਲੰਮੇ, ਸੁੰਦਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਮਿਨਾਰ ਦਿਸਦੇ ਸਨ। ਸੱਠਵਿਆਂ ਦੇ ਅੱਧ ਤੀਕਰ, ਹਰ ਦੂਜੇ ਸਾਲ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦੇ ਹਜ਼ੂਮ ਬਾਰਡਰ ਪਾਰੋਂ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਇਮਾਨ ਨਸੀਰ ਦੇ ਉਰਸ 'ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਸਿਜਦਾ ਕਰਨ। ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ 'ਚ ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ ਜੀ ਦੇ ਯਾਰ ਬੇਲੀ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਜਿਹੜੇ ਸਾਡੇ ਘਰ ਆਉਂਦੇ। ਦੋਸਤੀ, ਮੋਹ, ਵਿਗੋਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਅਤੇ ਨਾਯਾਬ ਤੋਹਫ਼ੇ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਸਾਂਝੇ ਕਰਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿੱਘ, ਖਲੂਸ, ਹੁੱਬ ਤੇ ਦੋਸਤੀ ਮੈਨੂੰ ਭੰਬਲ-ਭੂਸਿਆਂ 'ਚ ਪਾ ਦੇਂਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਤੀਰਾ ਉਸ ਸਭ ਕੁਝ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਉਲਟ ਸੀ ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਸਕੂਲਾਂ 'ਚ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਅਤੇ ਅਖਬਾਰਾਂ 'ਚ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਚੜ੍ਹਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੁੱਖਧਾਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਸਾਧਨਾਂ 'ਚ ਆਮ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦਾ ਘੜਿਆ ਘੜਾਇਆ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਇੰਤਹਾਈ ਮਨਫੀ ਸੀ ਪਰ ਜਿਹੜੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੇ ਮੌਕੇ ਮਿਲੇ, ਉਹ ਕਾਬਲੇ-ਤਾਰੀਫ਼ ਅਤੇ ਕਾਬਲੇ-ਰਸ਼ਕ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਸਪਰ ਵਿਰੋਧੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਬੰਬਾਂ ਨੇ ਇਕ ਪ੍ਰਬਲ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸਰਹੱਦ ਪਾਰ ਜਾ ਕੇ ਮੈਂ ਆਪ ਸਭ ਕੁਝ ਵੇਖ ਕੇ ਆਵਾਂ। ਕਿਸੇ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਸਕੇ ਸੰਬੰਧੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਬਰਨ ਲਹਿੰਦੇ ਪੰਜਾਬ 'ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢਿਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ, ਦੇ ਤਜਰਬਿਆਂ ਤੋਂ ਬਗ਼ੈਰ ਹੀ ਮੈਂ ਜਵਾਨ ਹੋਇਆ ਸਾਂ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਜਾਣ ਦੀ ਮੇਰੀ ਖ਼ਾਹਿਸ਼, ਪੁਰਖਿਆਂ ਦੀ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਜਾਣ ਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਲਹਿੰਦੇ ਪੰਜਾਬ 'ਚੋਂ ਉੱਜੜ ਕੇ ਆਏ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਕਈ ਵਾਰਸਾਂ ਦੀ ਸੀ। ਘਰੋਂ ਬੇਘਰ ਹੋਣ ਦੀ ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨੂੰ ਹੰਢਾਉਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵੀ ਮੈਂ ਉਹ ਦਿਲ ਹਿਲਾਉ ਕੇ ਸੁਣੇ ਨੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ 'ਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ 'ਤਕਸੀਮ' ਦੇ ਵੇਲੇ ਚੜ੍ਹਦਾ ਪੰਜਾਬ ਛੱਡਣਾ ਪਿਆ। ਮੈਂ ਕਈ ਵਾਰੀ ਸੋਚਦਾ ਸੀ ਕਿ ਹੱਦੋਂ ਪਾਰ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵੀ ਸਾਡੇ ਬਾਰੇ ਇੰਝ ਦੀਆਂ ਹੀ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਸੋਚਾਂ ਲੈ ਗਏ ਹੋਣਗੇ।

ਸੱਠਵਿਆਂ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ 'ਚ ਸਾਡਾ ਇਕ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਝਬਾਲ (ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਤਰਨ ਤਾਰਨ) 'ਚ ਡੰਗਰਾਂ ਦਾ ਡਾਕਟਰ ਸੀ। ਝਬਾਲ ਭਾਰਤ-ਪਾਕਿ ਸਰਹੱਦ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਹੈ। ਬਾਅਦ 'ਚ ਲੱਗੀ ਕੰਡੇਦਾਰ ਤਾਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨੀਂ ਸਰਹੱਦਾਂ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਦਿਸਦੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਦਿਸਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਫ਼ੌਜੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੋਸਟਾਂ 'ਚ ਤੈਨਾਤ ਰਹਿਣਾ ਸੀ ਤੇ ਗਾਰਡ ਡਿਊਟੀ ਦੇਣੀ ਸੀ। ਸਰਹੱਦੋਂ ਪਾਰ ਦੇ ਲੋਕ ਸਾਡੇ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਆਪਣੇ ਢੋਰਾਂ ਨੂੰ ਇਲਾਜ ਲਈ ਲੈ ਆਉਂਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸੰਖਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਆਪਸੀ ਰੰਜਸ਼ ਜਾਂ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਜਾਂ ਲਾਗਤਬਾਜ਼ੀ ਦਾ ਕੋਈ ਨਾਮੋ-ਨਿਸ਼ਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਹਿਰਾਵੇ ਤੇ ਬੋਲਣ ਦੇ ਵੱਖਰੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਬਾਝੋਂ ਸਾਡੇ 'ਚ ਕੋਈ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਸਕੂਲ ਦੇ ਦਿਨਾਂ 'ਚ ਮੇਰੀ ਰੁਚੀ ਸੰਗੀਤ ਤੇ ਸਾਹਿਤ 'ਚ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਸੋਝੀ ਆਈ ਕਿ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਲਵੇ-ਮਿਲਵੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਤਸਲੀਮ ਕੀਤਿਓਂ ਬਿਨਾਂ ਸਾਡੀ ਸਾਹਿਤਕ, ਸੰਗੀਤਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਰਾਸਤ ਦਾ ਤਸਵੀਰ ਹੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਅਤੇ ਰਵਾਇਤਾਂ ਤੋਂ ਸਾਕਾਰਾਤਮਕ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਅਤੇ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਨੇ ਇਕ ਉਸਾਰੂ ਸੁਮੇਲ ਦਾ ਰਾਹ ਦਿਖਾਇਆ ਤਾਂ ਜੋ ਇਨਸਾਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਅਤੇ ਇਕਜੁੱਟਤਾ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਜਾਤ-ਪਾਤ, ਲਿੰਗ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਹੱਦਬੰਦੀਆਂ ਅਤੇ ਅੱਡ-ਅੱਡ ਕਰਦੀਆਂ ਵੰਡਾਂ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਿਆ। ਸੰਗੀਤਮਈ ਕਵਿਤਾ 'ਚ ਢਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਨੇਹੇ ਨੇ ਸਦੀਆਂ ਤਕ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਵਿਚ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦੀ ਰੂਹ ਰਮਾਈ ਰੱਖੀ। ਜੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਹੱਦਾਂ ਦੇ ਦੋਹੇਂ ਪਾਸਿਓਂ, ਦੋਹਾਂ ਪੰਜਾਬਾਂ ਦੇ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ 'ਚ ਲੋਕ ਇਸ ਸਾਂਝੇ ਵਿਰਸੇ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸਵੀਕਾਰਦੇ ਤਾਂ ਇਹ ਸਾਂਝ ਦੀ ਰੂਹ ਗਰੀਬਤੀ ਤੇ ਨਿਮਾਣੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋਏਗੀ ਸਗੋਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਖ਼ੌਫ਼ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਰਹੇਗੀ।

ਮੇਰੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਜਾਣ ਦੀ ਆਸ ਨੂੰ ਬੂਰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਪੈਣ ਦੀ ਆਸ ਬੱਝੀ ਜਦੋਂ ਸੰਨ 1997 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ੀ ਡਿਪਾਰਟਮੈਂਟ (ਵਿਭਾਗ) ਦੇ ਮੁਖੀਆ ਪ੍ਰੋ. ਗਜ਼ਾਲਾ ਇਰਫ਼ਾਨ ਨੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ੀ ਡਿਪਾਰਟਮੈਂਟ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਦੋ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਸਾਨੂੰ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਇਕ ਚਿੱਠੀ ਭੇਜੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਦੋਂ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ੀ ਡਿਪਾਰਟਮੈਂਟ ਦਾ ਮੁਖੀਆ ਸੀ ਅਤੇ ਮੈਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਵਾਈਸ ਚਾਂਸਲਰ ਨਾਲ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਇਸ ਬਾਰੇ ਬੜੇ ਉਤਸ਼ਾਹੀ ਸਨ ਅਤੇ ਆਪ ਵੀ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਲਾਹੌਰ ਜਾਣ ਦੇ ਚਾਹਵਾਨ ਸਨ। ਕੋਈ ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਖ਼ਤੋ-ਖ਼ਿਤਾਬਤ ਬਾਅਦ ਇੰਝ ਜਾਪ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸਤਾਨਵੇਂ ਦਸੰਬਰ ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਜਾ ਸਕਾਂਗੇ। ਸਾਡੇ ਡਿਪਾਰਟਮੈਂਟ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਡਿਪਾਰਟਮੈਂਟ ਨੂੰ ਵੀਹ ਨਾਵਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਭੇਜੀ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਵੀਜ਼ਾ ਦਿਵਾਉਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਸਕਣ। ਮੈਨੂੰ ਆਸ ਸੀ ਕਿ ਸਾਰੇ ਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਮਿਲ ਜਾਵੇਗੀ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਹਾਈ ਕਮਿਸ਼ਨ ਕੋਲ ਵੀਜ਼ੇ ਵਾਸਤੇ ਸੰਪਰਕ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਪਤਾ ਚੱਲਿਆ ਕਿ ਸਿਰਫ਼ ਪੰਜਾ ਨਾਵਾਂ ਲਈ ਹੀ ਹੁੰਗਾਰਾ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸਾਡੇ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਨਾ ਜਾ ਸਕਿਆ। ਇਸ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦੇ ਰੱਦ ਹੋਣ ਦਾ ਅਫ਼ਸੋਸ ਗਜ਼ਾਲਾ ਇਰਫ਼ਾਨ ਨੂੰ, ਸਾਡੇ ਤੋਂ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ। ਆਲਮੀ

ਦੁਨੀਆ ਫਿਲਾਸਫੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ਇਸਤੰਬੁਲ ਵਿਚ ਗਜ਼ਾਲਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸਾਡੀ ਗਲਤੀ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਵਫ਼ਦ ਵਿਚ ਚਾਰ ਨਾਂ ਉਹ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਹੋਰਨਾਂ ਵਿਭਾਗਾਂ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕ ਸਨ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਬਾਕੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋ ਗਿਆ।

ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਜਨਵਰੀ 2004 'ਚ ਮੈਨੂੰ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਅਮਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਹੁਰਾਂ ਦੇ ਵਫ਼ਦ ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਜਾਣ ਦਾ ਅਵਸਰ ਮਿਲਿਆ। ਸਾਡਾ ਵਫ਼ਦ ਤਕਰੀਬਨ 100 ਬੰਦਿਆਂ ਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਵਫ਼ਦ ਲਹਿੰਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਪਰਵੇਜ਼ ਇਲਾਹੀ ਦੇ ਸੱਦੇ 'ਤੇ ਆਲਮੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ਵਿਚ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਲਈ ਲਾਹੌਰ ਪੁੱਜਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਤੇ ਕਾਲਜਾਂ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕ, ਪੱਤਰਕਾਰ, ਸਾਹਿਤਕਾਰ, ਵਪਾਰੀ, ਕਾਰਖਾਨੇਦਾਰ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਅਫ਼ਸਰ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਸਾਡਾ ਵੀਜ਼ਾ ਗਰੁੱਪ ਵੀਜ਼ਾ ਸੀ ਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਲਾਹੌਰ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਸੀ ਪਰ ਪਰਵੇਜ਼ ਇਲਾਹੀ ਹੁਰਾਂ ਦੀ ਦਰਿਆਇਲੀ ਨਾਲ ਸਾਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਅੰਦਰ ਸਰਕਾਰੀ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਹੇਠ ਕਿਤੇ ਵੀ ਜਾਣ ਦੀ ਸੁਵਿਧਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁਰਖਿਆਂ ਦੇ ਘਰ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲਹਿੰਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁਰਖਿਆਂ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਨੂੰ ਜਾ ਕੇ ਵੇਖਣ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਿਆ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਵਰਗੇ ਚੜ੍ਹਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਾਸੀਆਂ ਨੇ ਬਾਬਾ ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਦਰਗਾਹ ਕਸੂਰ ਜਾਂ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਜਾਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ।

ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਵਾਹਗਾ ਤੋਂ ਬਾਰਡਰ ਪਾਰ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸਾਡੇ ਵਫ਼ਦ ਨੂੰ ਖ਼ੁਸ਼ਆਮਦੀਦ ਕਹਿਣ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਲਿਜਾਣ ਲਈ ਆਲਮੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਤੇ ਨੁਮਾਇੰਦੇ ਹਾਜ਼ਰ ਸਨ। ਢੋਲਾਂ ਤੇ ਨਗਾੜਿਆਂ ਨਾਲ ਸਾਡਾ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਲਗਜ਼ਰੀ ਬੱਸਾਂ 'ਚ ਬਿਠਾ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ। ਬਾਰਡਰ ਪਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਦੋਨਾਂ ਮੁਲਕਾਂ ਦੇ ਟੀ.ਵੀ. ਚੈਨਲਾਂ ਨੇ ਸਾਡੇ ਵਫ਼ਦ ਬਾਰੇ ਖ਼ਬਰਾਂ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਕੀਤੀਆਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੋਨਾਂ ਪੰਜਾਬਾਂ ਵਿਚ ਵਫ਼ਦ ਬਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸੀ। ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਬੈਨਰ ਲਾ ਕੇ ਸਾਨੂੰ ਖ਼ੁਸ਼ਆਮਦੀਦ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਲਾਹੌਰ ਪੁੱਜ ਕੇ ਮੈਂ ਗਜ਼ਾਲਾ ਇਰਫ਼ਾਨ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਫ਼ੋਨ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਪਰ ਉਹ ਕਲਾਸ ਪੜ੍ਹਾ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹਨੇ ਫ਼ੋਨ ਸਾਈਲੈਂਟ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਸਾਡੀ ਗੱਲ ਨਾ ਹੋ ਸਕੀ। ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਅਨਾਰਕਲੀ ਬਾਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਮੈਂ ਗਜ਼ਾਲਾ ਨੂੰ ਇਕ ਵਾਰ ਫੇਰ ਫ਼ੋਨ ਕੀਤਾ, ਇਸ ਵਾਰ ਉਸ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਦਾ ਗੂੰਗਾਰਾ ਸੁਣਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਆਖਿਆ ਕਿ ਜੇ ਮੌਸਇਕੀ ਸੁਣਨੀ ਹੈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਅਲ ਹਮਰਾ ਕੰਪਲੈਕਸ ਵਿਚ ਛੋਟੇ ਆਡੀਟੋਰੀਅਮ ਨੰਬਰ ਤਿੰਨ ਵਿਚ ਆ ਜਾਵਾਂ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਹੋਰ ਵੀ ਬੰਦੇ ਹਨ, ਕੀ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾਲ ਲਿਆ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ? ਉਸ ਨੇ ਹੱਸਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਪੁੱਛ ਇੰਝ ਰਿਹਾਂ ਜਿਵੇਂ ਢਾਈ ਸੌ ਬੰਦਾ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਆ, ਜਿੰਨੇ ਹੈਗੇ ਆ ਲੈ ਆ। ਅਲ ਹਮਰਾ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨ ਭਵਨ ਵਰਗਾ ਕੰਪਲੈਕਸ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਛੋਟੇ ਆਡੀਟੋਰੀਅਮ ਨੰਬਰ ਤਿੰਨ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਉਥੇ ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਤਕੜਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਕ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਅਸੀਂ ਮੌਸਇਕੀ ਦੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਲਈ ਸੱਦੇ ਗਏ ਹਾਂ। ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਨੇ ਮੇਰੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਅੰਦਰ ਲਿਜਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੱਦਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਪਛਾਣ ਲਿਆ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਿਠਾ ਆਵਾਂਗਾ ਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਬੈਠਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਾਂਗਾ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੇਇਜ਼ਤ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਤੁਹਾਡੀ ਹੈ। ਖ਼ੈਰ, ਮੈਂ ਪਛਾਣ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਗਜ਼ਾਲਾ ਨੇ ਹੱਥ ਹਿਲਾ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਸੱਦ ਲਿਆ ਤੇ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਬਾਕੀਆਂ ਨੂੰ ਬਿਠਾਉਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ 'ਚ ਮਸਰੂਫ਼ ਹੋ ਗਏ। ਇਹ ਸਾਨੂੰ ਬਾਅਦ 'ਚ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇਹ ਮਹਿਫ਼ਲ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਪਤਵੰਤਿਆਂ ਲਈ ਸੀ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੀ। ਮੌਸਇਕੀ ਦੀ ਇਹ ਸ਼ਾਮ ਤਕਰੀਬਨ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਤਾਈਂ ਚੱਲੀ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਗਜ਼ਾਲਾਂ ਤੇ ਕੱਵਾਲੀਆਂ ਸੁਣਨ ਦਾ ਆਨੰਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ।

ਬਾਬਾ ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਦਰਗਾਹ 'ਤੇ ਵਾਪਰੀ ਇਕ ਦਿਲਚਸਪ ਘਟਨਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨਾ ਵੀ ਮੈਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਦਰਗਾਹ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜਾਣ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਮੌਲਵੀ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਖਿਆ ਕਿ ਖ਼ਵਾਤੀਨਾਂ (ਔਰਤਾਂ) ਮਕਬਰੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਰਹਿਣਗੀਆਂ ਤੇ ਉਹ ਦਰਗਾਹ ਵਿਚ ਅੰਦਰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਗੀਆਂ। ਮੌਲਵੀ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਅਜੇ ਆਪਣੀ ਹਦਾਇਤ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਸਾਡੇ ਜਥੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਇਕ ਬੀਬੀ ਨੇ ਬੜੀ ਉੱਚੀ ਦੇਣੀ ਰੋਹਬ ਭਰੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਕਿਹਾ, “ਸਾਨੂੰ ਬਾਬਾ ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਨੇ 'ਵਾਜ਼ਾਂ ਮਾਰ ਕੇ ਸੱਦਿਆ ਹੈ, ਤੁਸੀਂ ਕੌਣ ਹੁੰਦੇ ਹੋ ਦਰਗਾਹ 'ਤੇ ਸਿਜਦਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਵਾਲੇ।” ਮੈਨੂੰ ਇੰਜ ਜਾਪਿਆ ਜਿਵੇਂ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਬਹਿਸ ਕਿਸੇ ਪੰਗੇ ਵਾਲੇ ਝਗੜੇ ਵਿਚ ਨਾ ਬਦਲ ਜਾਵੇ ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਈ ਜਦੋਂ ਮੌਲਵੀ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਬੀਬੀ ਸੱਚ ਕਹਿੰਨੀ ਏਂ ਕਿ ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਥੋਨੂੰ 'ਵਾਜ਼ਾਂ ਮਾਰ ਕੇ ਸੱਦਿਐ ?” ਉਸ ਬੀਬੀ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵਰਗੀ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਕਿਹਾ, “ਹਾਂ ਮੌਲਵੀ ਜੀ, ਅਸੀਂ ਬਾਬਾ ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਆਪ ਸੁਣ ਕੇ ਹੀ ਆਈਆਂ।” ਮੌਲਵੀ ਨੇ ਬੜੀ ਨਿਮਰਤਾ ਨਾਲ ਕਿਹਾ “ਜੇ ਥੋਨੂੰ ਬਾਬੇ ਨੇ ਆਪ ਸੱਦਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਰੋਕਣ ਵਾਲਾ ਕੌਣ ਹੁੰਨਾਂ।” ਮੇਰਾ ਖਦਸ਼ਾ ਦੂਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਡਾ ਸਾਰਾ ਵਫ਼ਦ ਦਰਗਾਹ ਦੇ ਅੰਦਰ ਬੀਬੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸਿਜਦਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਇਥੇ ਕਾਨਫਰੰਸ ਦੌਰਾਨ ਚੜ੍ਹਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਫ਼ਦ ਦੇ ਇਕ ਨਾਮਵਰ ਨੁਮਾਇੰਦੇ ਨੇ ਬਿਨਾ ਸੋਚ ਸਮਝ ਦੇ ਸਰਹੱਦਾਂ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਅਤੇ ਵੰਡੇ ਗਏ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚਾਲੇ ਪਈਆਂ ਕੰਧਾਂ ਢਾਹੁਣ ਬਾਰੇ ਬਰਲਿਨ ਦੀ ਕੰਧ ਤੋੜਨ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੰਦਿਆਂ ਇਕ ਜੋਸ਼-ਭਰਿਆ ਭਾਸ਼ਣ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਦੇ ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਢੁਕਵੇਂ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, “ਜਦੋਂ ਦੋ ਭਰਾ ਅੱਡ-ਅੱਡ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਜੱਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਵੰਡ ਲੈਣ ਤਾਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਮੱਥੇ ਲੱਗਣਾ ਤਕਲੀਫ਼ਦੇਰ ਤੇ ਸ਼ਰਮਨਾਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜੀ ਕੰਧ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੱਡ-ਵਡੇਰਿਆਂ ਜਾਇਦਾਦ ਨੂੰ ਵੰਡਣ ਲਈ ਰਲ ਕੇ ਕੱਢੀ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਲਈ ਓਪਰਾ ਤੇ ਅਪਹੁੰਚ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਉਹ ਨੇਕ ਹੋਣ ਤਾਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਸਿੱਧੇ ਉਲਝਣ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਸੱਜੇ-ਖੱਬੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਲਈ ਹਮੇਸ਼ਾ ਝਗੜੇ ਦਾ ਖਦਸ਼ਾ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਵੇਲੇ ਦੇ ਨਾਲ ਜਿਵੇਂ ਆਪਸੀ ਰੰਜਸ਼ ਦੇ ਚੇਤੇ ਮੱਧਮ ਪੈਣ ਲੱਗਣਗੇ, ਉਹ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲੱਗ ਜਾਣਗੇ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਮਦਦ ਜਾਂ ਆਸਰੇ ਲਈ ਦੂਜੇ ਦਾ ਬੁਹਾ ਖੜਕਾਉਣੋਂ ਝਿਜਕਣਗੇ। ਜੇ ਕਿਸਮਤ ਵਾਲੇ ਹੋਏ, ਤਾਂ ਇੰਝ ਦੇ ਵੇਲੇ ਕੰਧ 'ਚ ਬਾਰੀ ਕੱਢਣ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਆ ਜਾਏਗਾ, ਜਿਹਨੂੰ ਉਹ ਸਾਂਝੀ ਮੰਨਣਗੇ ਤਾਂ ਜੋ ਆਪਸੀ ਮੇਲ-ਜੋਲ ਤੇ ਲੈਣ-ਦੇਣ ਆਸਾਨ ਹੋ ਸਕੇ। ਪਰ ਜੇ ਇਕ ਭਰਾ, ਮੰਦਭਾਗੇ ਬਟਵਾਰੇ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਦੀ ਕਾਹਲ 'ਚ ਕੰਧ ਨੂੰ ਢਾਹੁਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਵੇ ਤਾਂ ਸਾਂਝ ਪੈਣ ਦੀ ਥਾਂ ਡਰ, ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਤੇ ਆਪਸੀ ਬਦਨੀਤੀ ਹੀ ਵਧਦੀ ਹੈ।”

ਪਿਛਲੇ ਸੱਤ ਦਹਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਰਹੱਦਾਂ ਕਾਇਮ ਨੇ। ਸਾਨੂੰ ਇਕ ਹਕੀਕਤ ਨੂੰ ਤਸਲੀਮ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਬਰਲਿਨ-ਵਾਲ (ਦੀਵਾਰ) ਦੀ ਤਰਜ਼ 'ਤੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਰਹੱਦਾਂ ਨੂੰ ਢਾਹੁਣ ਦੀ ਗੱਲ ਨਾ ਤਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਅਤੇ ਸਾਫ਼ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਰਹੱਦਾਂ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੀਂ ਕਾਬਜ਼ ਤਾਕਤਾਂ ਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰ ਹੋਏਗੀ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੈਸ਼ਨਲ ਅਸੈਂਬਲੀ ਦੇ ਇਕ ਮੈਂਬਰ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਕਸੂਰ ਵਿਚ ਮਿਲੇ, ਜਿਥੇ ਅਸੀਂ ਬਾਬਾ ਖ਼ੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਸਿਜਦਾ ਕਰਨ ਗਏ ਸਾਂ, ਨੇ ਏਸੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਬੜੀ ਢੁਕਵੇਂ ਅੰਦਾਜ਼ 'ਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ : “ਬਤੌਰ ਪੰਜਾਬੀ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੇ ਕਸੂਰ, ਪਟਿਆਲਾ ਤੇ ਲਾਹੌਰ—ਸਾਨੂੰ ਚੰਗਾ ਲੱਗੇਗਾ ਜੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਫ਼ਾਇਦੇ ਲਈ ਬਾਰਡਰ ਖੁੱਲ੍ਹ ਜਾਣ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ, ਚੀਜ਼ਾਂ-ਵਸਤਾਂ ਅਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਵਾਰਾ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦੀ, ਉਹ ਇਸ ਦਾ ਬੜਾ ਤਿੱਖਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨਗੇ। ਮੁੰਬਈ, ਕਰਾਚੀ ਅਤੇ ਦੁਬਈ 'ਚ ਬੈਠੀਆਂ ਇਹ ਤਾਕਤਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੁਫ਼ਾਦ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਨੀ ਹੈ, ਉਹ ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮਾਬਾਦ ਲਈ ਨਾ-ਮੁਮਕਿਨ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮੁਸ਼ਕਲ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰ ਦੇਣਗੇ ਕਿ ਉਹ ਦੁਵੱਲੀ ਇਮਦਾਦ ਤੇ ਉਸਾਰੂ ਮਦਦ ਦੀ ਹਵਾ ਨੂੰ ਵਗਣ ਦੇਵੇ।”

ਪਰਵੇਜ਼ ਇਲਾਹੀ ਦੀ ਸੁਚੇਤ ਰਹਿਣ ਦੀ ਟਿੱਪਣੀ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਇਕ ਹੋਰ ਅਹਿਮ ਪਹਿਲੂ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ 'ਚ ਵੀ ਵੇਖਣੀ ਬਣਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਅਸੀਂ ਕਾਨਫਰੰਸ ਲਈ ਲਾਹੌਰ ਫੇਰੀ ਦੌਰਾਨ ਵੇਖਿਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀਕਰਨ ਦੇ ਸ਼ੌਕੀਨ ਲਾਹੌਰੀਆਂ ਨੇ ਪੁਰਾਣੀ ਗਵਾਲ ਮੰਡੀ ਦਾ ਨਾਂ ‘ਫੂਡ ਸਟ੍ਰੀਟ’ ਰੱਖ ਲਿਆ ਹੈ ਪਰ ਹੋਟਲ ਸ਼ਾਹ-ਤਾਜ ਦੀ ਰੀਸੈਪਸਿਨਿਸਟ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲਕਸ਼ਮੀ ਚੌਂਕ ਜਾਈਏ ਤੇ ਫਿਰ ਧਰਮਪੁਰੀ ਦਾ ਰਾਹ ਪੁੱਛੀਏ ਤਾਂ ਗਵਾਲ ਮੰਡੀ ਉਰਫ਼ ਫੂਡ ਸਟਰੀਟ ਦੀਆਂ ਰਾਤ ਖੁੱਲ੍ਹੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਵੇਖ ਸਕੀਏ। ਰਾਹ 'ਚ ਅਸੀਂ ਕਈ ਇਮਾਰਤਾਂ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਨ ਵੇਖੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਸੰਤਾਲੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਅਤੇ ਗ਼ੈਰ-ਮੁਸਲਿਮ ਸਨ। ਮੈਂ ਜਾਣਨ ਲਈ ਉਤਸੁਕ ਸਾਂ ਕਿ ਕੀ ਪੁਰਾਣੇ ਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ? ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਨਵੇਂ ਇਸਲਾਮੀ ਤਰਜ਼ ਦੇ ਨਾਂ ਰੱਖੇ ਗਏ ਸਨ ਪਰ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਤੇ ਚੇਤੇ ਬਦਲਾਅ ਦੇ ਹਾਮੀਆਂ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸਾਬਤ ਹੋਏ। ਇਹ ਕੋਈ ਹੈਰਾਨੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਹੱਦ ਦੇ ਇਸ ਪਾਸੇ ਵੀ ਰੋਪੜ ਅਤੇ ਮੋਹਾਲੀ ਦੇ ਨਾਂ ਬਦਲਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਦਾ ਵੀ ਓਹੋ ਹੀ ਹਸ਼ਰ ਹੋਇਆ। ਆਓ, ਉਮੀਦ ਤੇ ਅਰਦਾਸ ਕਰੀਏ ਕਿ ਆਉਂਦੇ ਸਮਿਆਂ 'ਚ ਮੁਮਕਿਨ ਹੋ ਜਾਵੇ ਕਿ ਸਾਂਝਾ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਰਸਾ ਅਤੇ ਬਹੁਰੰਗੀ ਸਮੁੱਚਤਾ ਸਾਡੀ ਪਹੁੰਚ 'ਚ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਰਹੇ ਤੇ ਸਾਡੇ ਭਵਿੱਖ ਨੂੰ ਸੂਫੀ ਸੰਤਾਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂਆਂ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਰਾਹੀਂ ਸਹੀ ਸੇਧ ਦਿੰਦੀ ਰਹੇ।

**

ਕੰਧ ਢਾਹੁਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਤਸੱਲੀ ਨਾਲ ਪਤਾ ਕਰ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਬਣਾਈ ਕਿਉਂ ਗਈ ਸੀ।

—ਰਾਬਰਟ ਫਰਾਸਟ

ਪਹਿਲਾਂ ਬੰਦੇ ਕੰਧ ਖੜ੍ਹੀ ਕਰਦੇ ਨੇ, ਫਿਰ ਕੰਧਾਂ ਆਪਣੇ ਵਰਗੇ ਬੰਦੇ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ।

—ਬਰਲਿਨ ਦੀਵਾਰ ਬਾਰੇ ਇਕ ਕਵਿਤਾ 'ਚੋਂ

6

ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਮਹੀਪ ਸਿੰਘ ਪਿਛਲੇ ਦਿਨੀਂ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਅਲਵਿਦਾ ਕਹਿ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਕਲਾ ਦੀ ਛਾਪ ਭਾਰਤੀ ਪੱਧਰ ਉੱਪਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸੰਸਾਰ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਉਡੀਕ ਬੜੀ ਤੀਬਰਤਾ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਮਹੀਪ ਸਿੰਘ, ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਜਨਰਲ ਜੇ.ਐੱਸ. ਅਰੋੜਾ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰਨਾਂ ਨਾਲ 'ਫਰੈਂਡਜ਼ ਆਫ ਪੰਜਾਬ' ਗਰੁੱਪ ਵੱਲੋਂ ਅੱਤਵਾਦ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਆਏ ਤਾਂ ਵੇਲੇ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਬੇਅੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਦੋਖੀ' ਆਖਿਆ ਤੇ ਕਰੀਬ-ਕਰੀਬ ਗਾਲੀ-ਗਲੋਚ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਉਹ 'ਸੁਚੇਤਨਾ' ਰਿਸਾਲਾ ਕੱਢਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਹਦੀ ਧਾਰਨਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਕਤਲ ਇਕ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਸੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਸਿਰ ਜੋੜ ਕੇ ਤਰਤੀਬ ਨਾਲ ਉਹਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਾਰਿਆ। ਉਹਦੀ ਇਹ ਗੱਲ ਨਾ 'ਅਸਲੀ' ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਲੱਗੀ, ਨਾ ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਨੂੰ। ਜਿਥੇ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਛਾਪ ਕੇ ਮਾਣ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ, ਓਥੇ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤੁਰ ਜਾਣ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਵੀ ਜਾਹਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।

9

ਕਹਾਣੀ

ਧੀ

-ਮਹੀਪ ਸਿੰਘ

ਇਹ ਲਫਜ਼ ਹੱਥੋਂ ਤਿਲਕ ਕੇ ਕਿਤੇ ਦੂਰ ਜਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਬੜਾ ਸੰਭਾਲਿਆ ਸੀ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਲਫਜ਼ ਨੂੰ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਧੀਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਲਫਜ਼ ਸਹੇਜਣਾ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਇਹ ਲਫਜ਼ ਜਨਮ ਲੈਂਦੇ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਲੱਗਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਲਫਜ਼ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਮਿਲਿਆ ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਬਦਲ ਲਈ। ਜਿਸ ਔਰਤ ਦੀ ਕੁੱਖ ਤੋਂ ਉਸ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ ਸੀ, ਉਥੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਚਾਰ ਧੀਆਂ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਆਉਣਾ ਅੰਗੂਰ ਨਾ ਬਣ ਕੇ ਨਿੰਮ ਦੀਆਂ ਕਰੂੰਬਲਾਂ ਵਰਗਾ ਸੀ। ਉਸ ਕੁੜੱਤਣ ਤੇ ਬੇ-ਸੁਆਦਗੀ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਪੰਜਵੀਂ ਧੀ ਦੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੀ ਇਕ ਭੈਣ ਉਸ ਨੂੰ ਗੋਦ ਲੈਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਪਿਆ, ਨਵੀਂ ਜੰਮੀ ਧੀ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸੁੱਕੀਆਂ ਛਾਤੀਆਂ ਦੀ ਬਜਾਇ ਚਾਂਦੀ ਦਾ ਚਮਚ ਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਸ ਨਵੇਂ ਘਰ ਵਿਚ ਉਹ ਅਜਿਹੀ ਮਾਂ ਦੀ ਧੀ ਬਣ ਗਈ ਜਿਹੜੀ ਬੜੇ ਚਿਰ ਤੋਂ ਪੂਜਾ ਪਾਠ ਤੇ ਸੁੱਖਣਾ ਸੁਖ ਕੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਕੁੱਖ ਵਿਚ ਕੋਈ ਫੁੱਲ ਨਹੀਂ ਖਿੜਾ ਸਕੀ ਸੀ। ਉਸ

ਨੂੰ ਉਸ ਪਿਉ ਦੀ ਗੋਦੀ ਮਿਲ ਗਈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਚਟਾਈ ਦਾ ਰਤਾ ਵੀ ਖੁਰਦਰਾਪਣ ਨਹੀਂ ਸੀ...ਬਸ ਮਖਮਲ ਸੀ—ਬੜੀ ਕੁਲੀ, ਗਦੀਲੀ ਮਖਮਲ।

ਉਸ ਉੱਪਰ ਧੀ ਲਫਜ਼ ਦੀ ਬੁਛਾੜ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਭਿੱਜਦੇ-ਭਿੱਜਦੇ ਉਹ ਵੱਡੀ ਹੁੰਦੀ ਗਈ। ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਵੀ ਨਾ ਲੱਗਾ ਜਦੋਂ ਸਕੂਲੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਕਾਲਜ ਪਹੁੰਚ ਗਈ। ਕਦੋਂ ਉਸ ਦੇ ਮਾਂ-ਪਿਉ ਨੂੰ ਜਾਪਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਕਿ ਉਹ ਵਿਆਹੁਣ ਜੋਗ ਹੋ ਗਈ ਹੈ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਕੋਈ ਸੌ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੂਰ ਇਕ ਔਰਤ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਵੱਡੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਤੇ ਇਕ ਭਰਾ ਵੀ ਹੈ। ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਬੰਦਾ ਵੀ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਦਾ ਪਿਉ ਅਖਵਾਉਣ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਬੜਾ ਦੁਰੇਡੇ ਚਲਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਚਲੋ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਨਾਂ ਵੀ ਰੱਖ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ। ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਨਵਨੀਤ ਮੰਨ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ। ਜਿਸ ਔਰਤ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਉਹ ਲਾਜਵੰਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਧੀ ਬਣਾਇਆ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਭਾਗਵੰਤੀ ਆਖ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ। ਦੋਨਾਂ ਪਿਉਆਂ ਦੇ ਪੂਰੇ-ਪੂਰੇ ਨਾਂ ਜਾਣਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਜਾਤੀ ਦਰਸਾਉਣ ਵਾਲੇ ਨਾਂ ਹੀ ਪੂਰੇ ਨਾਂ ਦੱਸ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਜਨਮ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਚਾਵਲਾ ਮੰਨ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਪਿਉ ਦੀ ਮਖਮਲੀ ਗੋਦੀ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਗੁਲਾਟੀ ਆਖ ਕੇ ਸੱਦ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ। ਇੰਨੇ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸਾਡਾ ਕੰਮ ਸਰ ਜਾਏਗਾ।

ਸਭ ਕੁਝ ਇੰਨਾ ਸੋਹਣਾ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਚਾਵਲਾ ਤੇ ਲਾਜਵੰਤੀ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਕ ਕਸਕ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਾਈ ਇਕ ਧੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬੜੀ ਦੂਰ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਚਾਰ ਧੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾੜਾ-ਮੋਟਾ ਪੜ੍ਹਾ ਕੇ ਫਿਰ ਵਿਆਹ ਦਾ ਜੋੜਾ ਪੁਆ ਕੇ ਵਿਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅੱਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਿਸਮਤ। ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਦੋਵੇਂ ਆਖਦੇ ਸਨ ਕਿ ਅਸੀਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਤਾਂ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਪਰ ਕਿਸਮਤ ਦੀਆਂ ਲਕੀਰਾਂ ਤਾਂ ਉੱਪਰ ਵਾਲਾ ਆਪਣੀ ਕਲਮ ਨਾਲ ਲਿਖਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਚਾਰ ਧੀਆਂ ਦੀ ਕਿਸਮਤ ਆਮ ਨੀਲੀ ਸਿਆਹੀ ਨਾਲ ਲਿਖ ਦਿੱਤੀ, ਪਰ ਨਵਨੀਤ ਦੀ ਕਿਸਮਤ ਲਿਖਣ ਵੇਲੇ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਸੋਨੇ ਦੀ ਕਲਮ ਸੀ ਦੇ ਦਵਾਤ ਵਿਚ ਸੁਨਹਿਰੀ ਸਿਆਹੀ ਸੀ।

ਕਿੰਨੇ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੀਕ ਗੁਲਾਟੀ ਤੇ ਭਾਗਵੰਤੀ ਆਪਣੀ ਪਿਆਰੀ ਨਵਨੀਤ ਉੱਤੇ ਆਪਣਾ ਪਿਆਰ ਲੁਟਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਉਹ ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਲੈਂਦੇ, ਸਿਰਫ਼ ਧੀਏ, ਬਚੜੀਏ, ਲਾਡੋ ਆਖ ਕੇ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਗੁਲਾਟੀ ਆਖਦਾ ਸੀ—ਇਸ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਇਹ ਭੁੱਲ ਗਏ ਕਿ ਮੱਸਿਆ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਚਾਨਣੀ ਖਿੜੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡਾ ਘਰ ਤਾਂ ਜਗਮਗ ਹੋ ਰਹੀ ਗਿਆ ਹੈ, ਕੰਮ-ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਚਮਕਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਾਕ-ਸੰਬੰਧੀਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਚਿੰਤਾ ਸਤਾਉਣ ਲੱਗ ਪਈ ਹੈ ਕਿ ਵਿਆਹ ਕਰਾ ਕੇ ਨਵਨੀਤ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਜਾਏਗੀ, ਏਨੀ ਧਨ-ਦੌਲਤ ਦਾ ਕੌਣ ਵਾਰਿਸ ਬਣੇਗਾ।

ਇਕ ਦਿਨ ਗੁਲਾਟੀ ਨੂੰ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਦਿਨ ਭਾਗਵੰਤੀ ਨੂੰ, ਉਸ ਨੇ ਵਧੇਰੇ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਪਿਆ ਇਹ ਔਰਤ ਤਾਂ ਹੁਣ ਬੁੱਢੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਵਾਲਾਂ ਵਿਚ ਕਿੰਨੀ ਸਫ਼ੇਦੀ ਆ ਗਈ ਹੈ। ਅਗਲੇ ਦੋ ਦੰਦ ਵੀ ਟੁੱਟ ਗਏ ਹਨ। ਅੱਖਾਂ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹੀ ਐਨਕ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਨੱਕ ਤੋਂ ਥੱਲੇ ਤਿਲਕਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਗੁਲਾਟੀ ਨੂੰ ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੇ ਵਾਲਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਤਾਰ ਨਜ਼ਰ ਆਏ ਸਨ। ਉਸ ਨੂੰ ਬੜਾ ਧੱਕਾ ਲੱਗਾ ਸੀ। ਪੰਤਾਲੀ ਪਾਰ ਕਰਦੇ ਹੀ ਉਹ ਬੁੱਢਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਖਿਜ਼ਾਬ ਲਾਉਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।

ਚੰਚਲ ਉਸ ਦੀ ਫ਼ੈਕਟਰੀ ਦੇ ਪੈਕਿੰਗ ਡਿਪਾਰਟਮੈਂਟ ਵਿਚ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਮੈਨੇਜਰ ਮਹਿਤਾ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਵਿਚਾਰੀ ਮੁਸੀਬਤ ਦੀ ਮਾਰੀ ਏ। ਵਿਆਹ ਦੇ ਤਿੰਨਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਪਤੀ ਪੂਰਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਫਿਰ ਉਹ ਹੱਸਦੇ ਹੋਏ ਬੋਲਿਆ ਸੀ, 'ਵਿਚਾਰੀਆਂ ਰੰਡੀਆਂ ਤਾਂ ਆਪਣਾ ਰੰਡੇਪਾ ਕੱਟ ਲੈਣ ਪਰ ਰੰਡੇ ਨਹੀਂ ਕੱਟਣ ਦਿੰਦੇ।'

ਗੁਲਾਟੀ ਦੀ ਉਸ 'ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਟਿਕ ਗਈ। ਬੁੱਢੇ ਮਹਿਤਾ ਨੇ ਇਸ ਨਜ਼ਰ ਨੂੰ ਵੇਖ ਲਿਆ।

“ਚੰਚਲ ਕੌਣ-ਕੌਣ ਏ ਤੇਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ?” ਮਹਿਤਾ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।

ਉਹ ਬੜਾ ਘੱਟ ਬੋਲਦੀ ਸੀ। ਫ਼ੈਕਟਰੀ ਵਿਚ ਕਾਰਾਂ-ਸਕੂਟਰਾਂ ਵਿਚ ਲੱਗਣ ਵਾਲੇ ਰਬੜ ਪਾਰਟਸ ਬਣਦੇ ਸਨ। ਹੋਰ ਵੀ ਕਿੰਨੀਆਂ ਹੀ ਕੁੜੀਆਂ ਉਥੇ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਆਪਸ ਵਿਚ ਹੱਸਦੀਆਂ-ਖੇਡਦੀਆਂ ਤੇ ਮਖੌਲਾਂ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ—ਹੂੰ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਚੰਚਲ ਏ...ਨਾ ਹੱਸਦੀ ਖੇਡਦੀ ਏ...ਨਾ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੀ ਏਂ। ਹਮੇਸ਼ਾ ਕੰਮ ਵਿਚ ਰੁੱਝੀ ਰਹਿੰਦੀ ਏਂ ?

ਉਸ ਨੇ ਮਹਿਤਾ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ, “ਬੁੱਢੇ ਮਾਂ-ਪਿਉ ਨੇ। ਦੋ ਵੱਡੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਵਿਆਹੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਨੇ। ਇਕ ਭਰਾ ਗੋਆ ਵਿਚ ਨੌਕਰੀ ਕਰਦੈ।”

“ਘਰ ਦਾ ਸਾਰਾ ਖਰਚ ਤੇਰੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਹੈ ?”

ਉਹ ਮੁਸਕਰਾਈ। ਮਹਿਤਾ ਨੇ ਵੇਖਿਆ, ਜੇ ਇਸ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਮਾਹੌਲ ਮਿਲ ਜਾਏ ਤਾਂ ਬੜੀ ਮਾਮੂਲੀ ਦਿਸਣ ਵਾਲੀ ਇਹ ਕੁੜੀ ਇਕ ਸੋਹਣੀ ਔਰਤ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

“ਭਰਾ ਕੁਝ ਮਦਦ ਕਰਦੈ ?”

“ਉਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਬੀਵੀ-ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਪਰਦੇਸ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਸੌਖਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ।”

“ਤੂੰ ਫਿਕਰ ਨਾ ਕਰ।” ਮਹਿਤਾ ਬੜੀ ਹਮਦਰਦੀ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਬੋਲਿਆ, “ਮੈਂ ਗੁਲਾਟੀ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਾਂਗਾ। ਉਹ ਤੇਰੀ ਜ਼ਰੂਰ ਮਦਦ ਕਰਨਗੇ। ਉਹ ਬੜੇ ਚੰਗੇ ਬੰਦੇ ਹਨ।”

ਚੰਚਲ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਪੰਨਵਾਦ ਦਾ ਭਾਵ ਉੱਭਰ ਆਇਆ, “ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਨੌਕਰੀ ਮਿਲ ਗਈ। ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਦੋ ਵਕਤ ਦੀ ਰੋਟੀ ਨਸੀਬ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਏ।”

ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਮਹਿਤਾ ਨੇ ਬੁਲਾ ਕੇ ਇਕ ਲਿਫਾਫਾ ਉਸ ਨੂੰ ਫੜਾਇਆ, “ਇਸ ਵਿਚ ਕੁਝ ਪੈਸੇ ਨੇ। ਗੁਲਾਟੀ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਲੋੜ ਹੋਵੇ, ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਸੰਕੋਚ ਦੇ ਦੱਸ ਦੇਵੀਂ। ਉਹ ਤੇਰੀ ਪੂਰੀ-ਪੂਰੀ ਮਦਦ ਕਰਨਗੇ।”

ਮਹਿਤਾ ਨੇ ਇਕ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਸੇਵਕ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਅਗਲੀ ਰਾਹ 'ਤੇ ਨਾ ਵਧੇਰੇ ਕੰਕਰ-ਪੱਥਰ ਸਨ, ਨਾ ਉਲਟੇ-ਸਿੱਧੇ ਮੋੜ ਸਨ। ਸਭ ਕੁਝ ਉਂਜ ਹੀ ਹੋਇਆ ਜਿਵੇਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਲਾਟੀ ਨੇ ਇਕ ਫਲੈਟ ਖਰੀਦ ਲਿਆ। ਚੰਚਲ ਦੇ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਆਏ ਫ਼ਰਕ ਨੂੰ, ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ, ਫਿਰ ਉਸ ਦੇ ਮਾਂ-ਪਿਉ ਵੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ।

ਪਰ ਮਹਿਤਾ ਨੂੰ ਕਾਹਲੀ, ਬੇਚੈਨੀ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਉਸ ਨੇ ਗੁਲਾਟੀ ਲਈ ਇੰਨਾ ਵੱਡਾ ਕੰਮ ਕਰ ਵਿਖਾਇਆ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਲਈ ਗੁਲਾਟੀ ਸ਼ੁਕਰਗੁਜ਼ਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗਦਾ। ਫ਼ੈਕਟਰੀ ਦਾ ਕੰਮ ਤਾਂ ਉਹ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਸੰਭਾਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਕੰਮ ਦੀ ਉਸ ਨੂੰ ਤਨਖ਼ਾਹ ਮਿਲਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਉਮਰ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਕਿੰਨੇ ਹਮਜੋਲੀ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਹਮਉਮਰਾਂ ਨਾਲ ਪਾਰਕਾਂ ਵਿਚ ਬਹਿ ਕੇ ਪੁਰਾਣੇ ਦਿਨਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਨੁੱਕਰੇ ਬਹਿ ਕੇ ਤਾਸ਼ ਖੇਡਦੇ ਨੇ। ਗੁਲਾਟੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਫ਼ੈਕਟਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰੋਡਕਸ਼ਨ ਮੈਨੇਜਰ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅੱਛੀ-ਖ਼ਾਸੀ ਤਨਖ਼ਾਹ ਵੀ ਦਿੰਦਾ ਸੀ।

ਇਹ ਇੰਜ ਹੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਦੋਨੋਂ ਵੇਲੇ ਖਾਣ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਭੋਜਨ ਮਿਲਦਾ ਹੋਵੇ ਪਰ ਭੋਜਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਖਾਣਾ ਖਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਜੇ ਦੋ-ਚਾਰ ਚੰਗੇ ਡਕਾਰ ਨਾ ਆਉਣ ਤਾਂ ਬੜੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਖਾਣ ਦਾ ਪੂਰਾ ਸੁਆਦ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ।

ਮਹਿਤਾ ਨੇ ਗੁਲਾਟੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਬੜੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਸੀ। ਪਰ ਇਹ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਬੇਚੈਨ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਦੋ-ਚਾਰ ਡਕਾਰ ਆ ਜਾਣ ਤਾਂ ਬੇਚੈਨੀ ਦੂਰ ਹੋਵੇ।

ਪਹਿਲਾਂ ਡਕਾਰ ਉਸ ਨੇ ਸਟਾਫ਼ ਵਿਚ ਲਿਆ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਪੁੱਛ ਲਿਆ, “ਮਹਿਤਾ ਜੀ, ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਚੰਚਲ ਬੜੀਆਂ ਛੁੱਟੀਆਂ ਲੈਣ ਲੱਗ ਪਈ ਏ। ਆਉਂਦੀ ਵੀ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਏ। ਉਸ ਦੇ ਰੰਗ-ਢੰਗ ਬੜੇ ਬਦਲੇ ਹੋਏ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਨੇ।”

ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਬਈ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਨਾਲ ਕੰਮ ਰੱਖਿਆ ਕਰੋ। ਚੰਚਲ ਹੁਣ ਪੁਰਾਣੀ ਚੰਚਲ ਨਹੀਂ ਰਹੀ। ਗੁਲਾਟੀ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਹਿਮ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ। ਸੇਲ ਪ੍ਰਮੋਸ਼ਨ ਲਈ ਉਹ ਚੰਚਲ ਦੀ ਪੂਰੀ ਮਦਦ ਲੈਂਦੇ।”

ਇਹ ਆਖਦੇ ਹੋਏ ਉਹ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਮੁਸਕਰਾਇਆ ਸੀ।

ਇਸ ਡਕਾਰ ਦੀ ਗੂੰਜ ਸਾਰੀ ਫ਼ੈਕਟਰੀ ਵਿਚ ਸੁਣੀ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਕਰਮਚਾਰੀ ਡਕਾਰ ਲੈਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ।

ਦੂਜੀ ਡਕਾਰ ਉਸ ਨੇ ਭਾਗਵੰਤੀ ਅੱਗੇ ਲਈ। ਦੁਪਹਿਰ ਪਿੱਛੋਂ ਗੁਲਾਟੀ ਸਾਹਿਬ ਫ਼ੈਕਟਰੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਹ ਕੰਮ-ਕਾਜ ਬੰਦ ਕਰਵਾ ਕੇ ਫ਼ੈਕਟਰੀ ਦੀਆਂ ਚਾਬੀਆਂ ਦੇਣ ਲਈ ਘਰ ਆ ਗਿਆ।

ਚਾਬੀਆਂ ਲੈਂਦੇ ਹੋਏ ਭਾਗਵੰਤੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ—“ਮਹਿਤਾ ਜੀ, ਗੁਲਾਟੀ ਸਾਹਿਬ ਫ਼ੈਕਟਰੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਨ ?”

ਮਹਿਤਾ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਬੜਾ ਮਾਸੂਮ ਬਣ ਗਿਆ।

“ਮੈਂ ਕੀ ਆਖਾਂ ਬੀਬੀ ਜੀ, ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਗੁਲਾਟੀ ਸਾਹਿਬ ਫ਼ੈਕਟਰੀ ਵੱਲ ਬੜਾ ਘੱਟ ਧਿਆਨ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਰਾ-ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿੱਥੇ ਗੜ੍ਹਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਿੰਨੇ ਆਰਡਰ ਪੈਡਿੰਗ ਪਏ ਹਨ। ਜੇ ਕੱਚਾ ਮਾਲ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਤਾਂ ਪ੍ਰੋਡਕਸ਼ਨ ਕਿਵੇਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਕਈ ਵਾਰ ਤਾਂ ਵਰਕਰਾਂ ਕੋਲ ਕੋਈ ਕੰਮ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਵਿਹਲੇ ਬੈਠੇ ਰਹਿੰਦੇ ਨੇ।”

ਭਾਗਵੰਤੀ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਉੱਤੇ ਚਿੰਤਾ ਦੀਆਂ ਲਕੀਰਾਂ ਉਭਰ ਆਈਆਂ—“ਕਿਉਂ...ਗੁਲਾਟੀ ਜੀ, ਕਿੱਥੇ ਰਹਿੰਦੇ ਨੇ ?”
“ਹੁਣ ਮੈਂ ਕੀ ਦੱਸਾਂ ? ਜਿੰਨੇ ਮੂੰਹ ਓਨੀਆਂ ਗੱਲਾਂ। ਸਾਡੀ ਫ਼ੈਕਟਰੀ ਵਿਚ ਇਕ ਕੁੜੀ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਏ...ਵਿਧਵਾ ਏ...। ਸੁਣਿਐ ਗੁਲਾਟੀ ਜੀ ਉਸੇ ਨਾਲ ਸਾਰਾ-ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਗੁਜ਼ਾਰਦੇ ਨ। ਰੱਬ ਜਾਣੇ ਕਿੰਨੀ ਸੱਚਾਈ ਹੈ ਇਸ ਵਿਚ ?” ਉਦਾਸੀ ਦੇ ਬੋਝ ਵਿਚ ਮਹਿਤਾ ਦਾ ਸਿਰ ਝੁਕ ਗਿਆ।

ਭਾਗਵੰਤੀ ਸੋਚ ਵਿਚ ਡੁੱਬ ਗਈ। ਉਸ ਦਾ ਪਤੀ ਕੁਝ ਬਦਲਿਆ-ਬਦਲਿਆ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਇਸ ਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪਰ ਅਜਿਹਾ ਕੁਝ ਹੋਵੇਗਾ, ਇਹ ਉਸ ਨੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੋਚਿਆ।

ਮਹਿਤਾ ਨੇ ਸਿਰ ਝੁਕਾ ਕੇ ਭਾਗਵੰਤੀ ਵੱਲ ਤੱਕਿਆ—“ਬੀਬੀ ਜੀ, ਇਕ ਗੱਲ ਦੱਸੋ। ਤੁਹਾਡਾ ਇਸ ਮਕਾਨ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਹੋਰ ਕੋਈ ਮਕਾਨ ਜਾਂ ਫਲੈਟ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਹੈ ?”

“ਨਹੀਂ।”

“ਯਾਦ ਕਰੋ। ਗੁਲਾਟੀ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਦੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਜਮੁਨਾ ਪਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਫਲੈਟ ਹੈ ?”

“ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ?”

“ਇਹ ਗੱਲ ਤਾਂ ਫ਼ੈਕਟਰੀ ਵਿਚ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਪਤੈ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਪਤੈ ਕਿ ਚੰਚਲ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਗੁਲਾਟੀ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣਾ ਵਧੇਰਾ ਸਮਾਂ ਉਥੇ ਹੀ ਗੁਜ਼ਾਰਦੇ ਹਨ।”

ਮਹਿਤਾ ਘਰੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਪਿਆ ਕਿ ਇਸ ਲੰਮੇ ਡਕਾਰ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਭਰੀ ਸਾਰੀ ਗੈਸ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਗਈ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਬੜਾ ਹੌਲਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਹੁਣ ਭਾਗਵੰਤੀ ਦੀ ਬੇਚੈਨੀ ਬੜੀ ਵਧੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹ ਵੀ ਕਿਸੇ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਉੱਬਲ ਪੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਨਵਨੀਤ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਪੈਰ ਉਸ ਵੱਲ ਵਧ ਗਏ। ਉਸ ਨੇ ਵੇਖਿਆ, ਮਾਂ ਬੜੀ ਬੇਚੈਨ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਲਾਲ ਹਨ ਤੇ ਮੂੰਹੋਂ ਝੱਗ ਨਿਕਲ ਰਹੀ ਹੈ।

ਰਾਤ ਦੇ ਦਸ ਵੱਜਣ ਵਾਲੇ ਹਨ।

“ਕਿਉਂ ਮਿੱਸੀ...ਤਾਪਾ ਜੀ ਅਜੇ ਤੀਕ ਨਹੀਂ ਆਏ ? ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਉਹ ਬੜਾ ਚਿਰਕਾ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਏ ਹਨ।”

“ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਉਹ ਹੋਰ ਵੀ ਬੜੇ ਗੁਲ ਖਿਲਾਉਣ ਲੱਗ ਪਏ ਹਨ।” ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਧੀ ਨੂੰ ਕੀ ਦੱਸੇ।

ਅੱਧੀ ਰਾਤੀਂ ਜਦੋਂ ਗੁਲਾਟੀ ਘਰ ਆਇਆ, ਨਵਨੀਤ ਸੌਂ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਭਾਗਵੰਤੀ ਅੰਗਾਰਿਆਂ 'ਤੇ ਲੇਟੀ ਪਾਸੇ ਪਰਤ ਰਹੀ ਸੀ।

ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਰਾਤੀਂ ਹੋ ਗਈਆਂ।

“ਤੁਸੀਂ ਜਮੁਨਾ ਪਾਰ ਇਕ ਫਲੈਟ ਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ?”

“ਹਾਂ।”

“ਉਥੇ ਕਿਸੇ ਔਰਤ ਨਾਲ ਰੰਗ-ਰਲੀਆਂ ਮਨਾਉਂਦੇ ਹੋ ?”

ਗੁਲਾਟੀ ਨੇ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਲਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ।

“ਹਾਂ।”

“ਉਹ ਔਰਤ ਤੁਹਾਡੀ ਫ਼ੈਕਟਰੀ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਏ ?”

ਗੁਲਾਟੀ ਨੇ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਹਿਲਾ ਦਿੱਤਾ, “ਹਾਂ।”

ਭਾਗਵੰਤੀ ਦੇ ਬੁੱਲ੍ਹ ਫੜਕਣ ਲੱਗ ਪਏ।

“ਸ਼ਰਮ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ।”

ਗੁਲਾਟੀ ਨੇ ਬੜਾ ਘੂਰ ਕੇ ਉਸ ਵੱਲ ਤੱਕਿਆ।

“ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਸਕਦੀ ਏ ?”

ਭਾਗਵੰਤੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਉਤਰ ਨਾ ਸੁੱਝਿਆ।

“ਜੇ ਮੈਂ ਪੁੱਤਰ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦੀ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਇਧਰ-ਉਧਰ ਮੂੰਹ ਮਾਰਦੇ ਫਿਰੋਗੇ।”

“ਸੁਣ ਭਾਗਵੰਤੀ, ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਪੁੱਤਰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਏਨਾ ਵੱਡਾ ਕਾਰੋਬਾਰ ਖੜ੍ਹਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਭਾਲਣ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਵਾਰਿਸ ਚਾਹੀਦੈ।”

“ਸਾਡੀ ਧੀ ਏ...ਜੁਆਈ ਆਏਗਾ...ਉਸ ਦੇ ਬੱਚੇ ਹੋਣਗੇ। ਕੀ ਉਹ ਸਾਡੇ ਵਾਰਿਸ ਨਹੀਂ ਹੋਣਗੇ ?”

ਗੁਲਾਟੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬੜੀਆਂ ਤਿੱਖੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ, “ਕਿਸੇ ਬੇਗਾਨੇ ਬਗੀਚੇ ਵਿਚੋਂ ਤੋੜ ਕੇ, ਤੂੰ ਇਕ ਬੂਟਾ

ਆਪਣੇ ਵਿਹੜੇ 'ਚ ਲਾਇਐ। ਭਲਕੇ ਇਹ ਬੂਟਾ ਵੀ ਤੇਰਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਾ। ਕਿਸੇ ਬੇਗਾਨੇ ਵਿਹੜੇ 'ਚ ਇਸ ਤੋਂ ਜਿਹੜੇ ਫੁੱਲ ਆਉਣਗੇ, ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਫੁੱਲ ਚਾਹੁੰਦੇ ਨੇ।'

“ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਕਰੋਗੇ ? ਉਸ ਵਿਧਵਾ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰੋਗੇ ?”

“ਮੈਂ ਉਸ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਾ ਲਿਆ ਹੈ।”

“ਮੈਂ ਇਹ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗੀ। ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਸੌਂਕਣ ਬਿਠਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ ?”

ਗੁਲਾਟੀ ਬੜਾ ਸਹਿਜ ਹੋ ਕੇ ਬੋਲਿਆ—“ਵੇਖ ਭਾਗਵੰਤੀ, ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਦੁੱਖ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ, ਨਾ ਹੀ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਵਧੀਕੀ ਕਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਮੇਰੇ ਜਜ਼ਬਾਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰ। ਜੇ ਸਾਡਾ ਇਕ ਪੁੱਤਰ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਸਭ ਕਰਨ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਸੀ।”

“ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੀ ਬੇਬਸੀ ਦਾ ਲਾਭ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ ? ਮੈਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿਆਂਗੀ।”

ਇਹ ਕੋਰਾਮ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਚੱਲਦਾ ਰਿਹਾ।

ਨਵਨੀਤ ਸਵੇਰੇ ਕਾਲਜ ਚਲੀ ਗਈ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਹਨੇਰੀ ਚੱਲਦੀ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਘਰ ਦੀਆਂ ਖਿੜਕੀਆਂ-ਬੂਹੇ ਖੜਖੜਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਸਨ।

ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਹਿਲਾਂ ਨਵਨੀਤ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦੀ ਗੱਲ ਤੁਰੀ ਸੀ। ਉਡੀਕ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਇਮਤਿਹਾਨ ਹੋ ਜਾਣ। ਇਮਤਿਹਾਨ ਹੋ ਗਏ ਤਾਂ ਸਭ ਕੁਝ ਪੱਕਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਗੁਲਾਟੀ ਨੇ ਬੜੀ ਧੂਮ-ਧਾਮ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਧੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨੀਂ ਚੰਚਲ ਨੇ ਇਕ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਲਾਟੀ ਨੂੰ ਇਹ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਭਰਿਆ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਹੁਣ ਉਹ ਇਕ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਪਿਉ ਹੈ।

ਹੁਣ ਉਹ ਵਧੇਰਾ ਵਕਤ ਆਪਣੇ ਜਮੁਨਾ ਪਾਰ ਵਾਲੇ ਫਲੈਟ 'ਤੇ ਹੀ ਲੰਘਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਤੇ ਨਵੇਂ ਕੁੜਮਾਂ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਸੀ। ਭਾਗਵੰਤੀ ਬਿਲਕੁਲ ਇਕੱਲੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਧੀ-ਜੁਆਈ ਕਦੀ-ਕਦੀ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਉਦਾਸੀ ਹੋਰ ਵਧ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਇਕ ਦਿਨ ਗੁਲਾਟੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ—‘ਭਾਗਵੰਤੀ, ਧੀ ਆਪਣੇ ਸਹੁਰੇ ਤੁਰ ਗਈ ਹੈ। ਤੂੰ ਇਕਦਮ ਇਕੱਲੀ ਹੋ ਗਈ ਏਂ। ਤੂੰ ਕਹੋਂ ਤਾਂ ਚੰਚਲ ਨੂੰ ਇਥੇ ਲੈ ਆਵਾਂ। ਏਡਾ ਵੱਡਾ ਮਕਾਨ ਏ। ਉਹ ਤੇਰਾ ਵੀ ਪੁੱਤਰ ਏ। ਉਸ ਦੇ ਇਥੇ ਹੋਣ ਨਾਲ ਕਿੰਨੀ ਰੋਣਕ ਹੋ ਜਾਏਗੀ। ਬੱਚੇ ਨਾਲ ਤੇਰਾ ਮਨ ਵੀ ਲੱਗਿਆ ਰਹੇਗਾ।’

ਭਾਗਵੰਤੀ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਲਾਲ ਹੋ ਗਈਆਂ—“ਮੈਂ ਜਾਣਦੀ ਸਾਂ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਗੱਲ ਕਰੋਗੇ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਜਿਉਂਦੇ ਜੀਅ ਉਸ ਚੁੜਲੇ ਨੂੰ ਇਥੇ ਪੈਰ ਨਹੀਂ ਰੱਖਣ ਦੇਣ ਲੱਗੀ। ਮੇਰੇ ਮਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਜੋ ਮਰਜ਼ੀ ਕਰਨਾ।”

ਆਪਣੀ ਬਰਾਦਰੀ, ਆਪਣੇ ਬਾਜ਼ਾਰ, ਮਿਲਣ-ਜੁਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਗੁਲਾਟੀ ਦੀ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਬੜੀ ਬਦਨਾਮੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਉਹ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਹੋਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵਧਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ।

ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਦਾ ਇਸ ਘਰ ਵਿਚ ਆਉਣਾ ਘਟ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਉੱਕਾ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ। ਮਕਾਨ ਦੇ ਉਤਲੇ ਦੋ ਹਿੱਸੇ ਕਿਰਾਏ 'ਤੇ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਭਾਗਵੰਤੀ ਦੀ ਗੁਜ਼ਰ ਬਸਰ ਲਈ ਬਥੇਰਾ ਸੀ।

ਵੇਖਦੇ-ਵੇਖਦੇ ਕਈ ਵਰ੍ਹੇ ਲੰਘ ਗਏ। ਚੰਚਲ ਨੇ ਇਕ ਹੋਰ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਨਵਨੀਤ ਵੀ ਦੋ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਮਾਂ ਬਣ ਗਈ ਸੀ। ਧੀ-ਜੁਆਈ, ਬੱਚੇ ਹਰ ਦੂਜੇ-ਚੌਥੇ ਦਿਨ ਆ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇੰਝ ਹੀ ਚੱਲਦਾ ਰਹੇਗਾ। ਅਖ਼ੀਰ ਇਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕੀ ਹੈ ? ਨਾ ਦੌੜਦੀ ਹੈ, ਨਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਠਹਿਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਬਸ ਕਟਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਘਿਸਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਪੂਰੀ ਕਤਾਰ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਘਿਸਰਦੀ-ਘਿਸਰਦੀ ਅੱਗੇ ਵਧਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਅੰਨ੍ਹੇ ਖੂਹ ਵਿਚ ਡਿੱਗਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਪਰ ਅਜਿਹੀ ਘਿਸਰਦੀ ਹੋਈ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਵੀ ਕਦੀ ਅਜਿਹਾ ਕੁਝ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਬੜਾ ਅਣਹੋਇਆ ਜਿਹਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਣਹੋਣਾ ਹੀ ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਸਿਰਫ਼ ਘਿਸਰਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਕਦੀ-ਕਦੀ ਲੜਖੜਾਉਂਦੀ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਹੋਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਪਿੱਛੋਂ ਭਾਗਵੰਤੀ ਨਾਲ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਵਾਪਰ ਗਿਆ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਦੋਹਰਤਰੀ ਦਾ ਜਨਮ ਦਿਨ ਮਨਾਉਣ ਲਈ ਧੀ ਵੱਲ ਗਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਗੁਲਾਟੀ ਦਲ-ਬਲ ਨਾਲ ਉਸ ਘਰ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ਜਿਥੇ ਉਹ ਪਿਛਲੇ ਕਈ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਟਰੱਕ ਭਰ ਕੇ ਫੈਕਟਰੀ ਦੇ ਵਰਕਰਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲਿਆਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਕੋਲ ਅਦਾਲਤ ਦਾ ਹੁਕਮ ਸੀ ਤੇ ਅਦਾਲਤ ਦਾ ਇਕ ਬੰਦਾ ਵੀ ਨਾਲ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਜਵਾਨ ਹੁੰਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪੁੱਤਰ ਵੀ ਨਾਲ ਸਨ। ਉਸ ਨੇ ਅਦਾਲਤ ਕੋਲੋਂ

ਭਾਗਵੰਤੀ ਤੋਂ ਤਲਾਕ ਦਾ ਇਕਤਰਫ਼ਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਲੈ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਤਲਾਕਸ਼ੁਦਾ ਬੀਵੀ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਮਕਾਨ 'ਤੇ ਗ਼ੈਰਕਾਨੂੰਨੀ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਕੋਲ ਮਕਾਨ ਤੋਂ ਭਾਗਵੰਤੀ ਦੀ ਬੇਦਖ਼ਲੀ ਦਾ ਆਰਡਰ ਸੀ।

ਫ਼ੈਕਟਰੀ ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੇ ਬੁਰੇ 'ਤੇ ਲੱਗੇ ਜੰਦਰੇ ਨੂੰ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਭਾਗਵੰਤੀ ਦਾ ਸਮਾਨ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣ ਲੱਗ ਪਏ।

ਗਲੀ ਦੇ ਬੜੇ ਸਾਰੇ ਬੰਦੇ ਉਥੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ। ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਵੀ ਖ਼ਬਰ ਲੱਗ ਗਈ। ਭਾਗਵੰਤੀ ਨੂੰ ਬੁਲਾਉਣ ਲਈ ਦੋ ਬੰਦੇ ਨੱਠ ਕੇ ਗਏ। ਉਹ ਵੀ ਧੀ-ਜੁਆਈ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਆ ਗਈ।

ਗੁਲਾਟੀ ਨੂੰ ਕੁਝ ਲੋਕੀਂ ਸਮਝਾਉਣ ਲੱਗ ਪਏ—“ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਕੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ? ਆਖ਼ਰ ਭਾਗਵੰਤੀ ਤੁਹਾਡੀ ਬੀਵੀ ਹੈ।”

“ਉਹ ਮੇਰੀ ਬੀਵੀ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਤਲਾਕ ਦੇ ਚੁੱਕਿਆ ਹਾਂ।”

“ਉਹ ਮੇਰਾ ਖ਼ੂਨ ਨਹੀਂ। ਮੇਰਾ ਖ਼ੂਨ ਮੇਰੇ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਪੁੱਤਰ ਹਨ।”

ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਆਮਦ ਅਤੇ ਗਲੀ-ਮੁਹੱਲੇ ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਦੇ ਇਕੱਠ ਕਰਕੇ ਅਦਾਲਤੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕੁਝ ਚਿਰ ਲਈ ਰੁਕ ਗਈ। ਡਰਾਇੰਗ ਰੂਮ ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਇੰਸਪੈਕਟਰ, ਗੁਲਾਟੀ ਦੇ ਕੁਝ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ, ਭਾਗਵੰਤੀ, ਨਵਨੀਤ, ਉਸ ਦਾ ਪਤੀ, ਸਹੁਰਾ ਬੈਠਾ ਹੋਏ ਸਨ। ਸਮਝੌਤੇ ਦਾ ਕੋਈ ਰਾਹ ਕੱਢਣ ਦਾ ਯਤਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਗੁਲਾਟੀ ਤੇ ਨਵਨੀਤ ਆਹਮਣੇ-ਸਾਹਮਣੇ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਦੋਨਾਂ ਨੇ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਕਾਣੀ ਅੱਖ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ ਸੀ ਪਰ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ। ਨਵਨੀਤ ਦੀ ਗੋਦੀ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਨਿੱਕਾ ਬੱਚਾ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਦੋਨਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਮੁਕ ਸੰਵਾਦ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ।

“ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਪਾਪਾ ਹੋ। ਤੁਹਾਡੀ ਗੋਦ ਵਿਚ ਮੈਂ ਵੱਡੀ ਹੋਈ ਹਾਂ। ਅੱਜ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਮਕਾਨ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢਣ ਲਈ ਪੂਰੀ ਫ਼ੌਜ ਲੈ ਕੇ ਆ ਗਏ ਹੋ? ਇਸ ਦਾ ਕੀ ਬਣੇਗਾ, ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੋਚਿਆ?”

“ਤੈਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਧੀ ਮੰਨਿਆ। ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਲਾਲਚ ਵਿਚ ਜੇ ਮੈਂ ਇਕ ਵਿਆਹ ਹੋਰ ਕਰ ਲਿਆ, ਕੀ ਗੁਨਾਹ ਕੀਤਾ? ਜਿਸ ਫਲੈਟ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਰਹਿ ਰਹੇ ਹਾਂ, ਉਹ ਹੁਣ ਸਾਨੂੰ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਤੇਰੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਦਾ ਮੈਂ ਬੜਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੀ ਜਿਦ 'ਤੇ ਅੜੀ ਰਹੀ। ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੋਰ ਕੀ ਰਾਹ ਸੀ?”

“ਇੰਨੇ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੀ ਧੀ ਨੂੰ ਕਦੀ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਤੁਸੀਂ ਨਾਨਾ ਬਣ ਗਏ ਹੋ।”

“ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਿਐ? ਇਹ ਤੇਰੇ ਭਰਾ ਹਨ।”

ਨਵਨੀਤ ਦੀ ਗੋਦੀ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਬੱਚਾ ਰੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਚੁੱਪ ਕਰਾਉਣ ਲੱਗ ਪਈ।

ਗੁਲਾਟੀ ਦਾ ਮਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਅੱਗੇ ਵਧ ਕੇ ਚੁੱਕ ਲਵੇ। ਉਸ ਨੇ ਨਵਨੀਤ ਵੱਲ ਤੱਕਿਆ। ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲਗਾ ਲਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਸਖ਼ਤ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਗੁਲਾਟੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਉਸ ਕੋਲ ਵਾਰ ਵਾਰ ਆਉਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਬਾਹਰ ਤੁਰ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਨਵਨੀਤ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ ਭਰ ਕੇ ਵੇਖਿਆ, ਕਿੰਨੇ ਸੋਹਣੇ ਹਨ, ਕਿੰਨੇ ਸਮਾਰਟ। ਉਸ ਦਾ ਸਖ਼ਤ ਚਿਹਰਾ ਕੁਝ ਤਰਲ ਹੋ ਗਿਆ।

ਇਕ ਸਮਝੌਤਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਗੁਲਾਟੀ ਕੋਲ ਤਿੰਨ ਸੌ ਗਜ਼ ਦਾ ਇਕ ਪਲਾਟ ਸੀ। ਉਹ ਪਲਾਟ ਭਾਗਵੰਤੀ ਨੂੰ ਦੇ ਦੇਵੇਗਾ, ਨਾਲ ਪੰਜ ਲੱਖ ਰੁਪਿਆ ਵੀ ਦੇਵੇਗਾ। ਭਾਗਵੰਤੀ ਇਹ ਮਕਾਨ ਛੱਡ ਦੇਵੇਗੀ।

ਸਾਰੇ ਉੱਠ ਕੇ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ।

ਨਵਨੀਤ ਆਪਣੇ ਸੌਣੇ ਤੋਂ ਉੱਠੀ। ਸਾਹਮਣੇ ਗੁਲਾਟੀ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਬੰਦਿਆਂ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਨਵਨੀਤ ਨੂੰ ਉੱਠਦੇ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਅੱਗੇ ਵਧ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਚੁੰਮਿਆ ਤੇ ਨਵਨੀਤ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਬੋਲਿਆ—“ਤੂੰ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਧੀ ਵਰਗੀ ਏਂ।”

ਨਵਨੀਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡੇ ਵਿਚ ਜਿਵੇਂ ਬਿਜਲੀ ਦੀਆਂ ਤਰੰਗਾਂ ਫੈਲ ਗਈਆਂ। ਆਪਣੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਗੁਲਾਟੀ ਦਾ ਹੱਥ, ਉਸ ਨੂੰ ਅੱਗ ਦੇ ਗੋਲੇ ਵਾਂਗ ਜਾਪਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਹੱਥ ਨੂੰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਝਟਕ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਉਸ ਦੀ ਚੀਕ ਨਿਕਲ ਗਈ। ਉਸ ਦੀ ਰੋਣ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨਾਲ ਕੁਝ ਚਿਰ ਲਈ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਠੰਠਬਰ ਗਿਆ।

**

ਨਜ਼ਮਾਂ : ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਤਲਵਾੜ

• ਪੱਛੋ ਦੀ 'ਵਾ

ਪੱਬ ਧਰਦੀ
ਸਮੁੰਦਰਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀਆਂ 'ਤੇ
ਵਗ ਤੁਰਦੀ
ਦਿਸਹੱਦਿਓਂ ਪਾਰ

ਰੋਲ ਸੁੱਟਦੀ
ਸਿਰ ਕੱਢਣੇ ਤਿਣਕਿਆਂ ਨੂੰ
ਝੂਮਰ ਪਾਉਂਦੀ ਫਿਰ
ਚੜ੍ਹ ਪਹਾੜ

ਉਧੇੜ ਸੁੱਟਦੀ
ਤਨ-ਮਨ ਪੁਰਵਈ ਦਾ
ਲਜਿੱਤ ਹੁੰਦੇ ਫਿਰਨ
ਸੰਸਕਾਰ

ਸੁਕਾ ਦੋਂਦਾ ਪਾਣੀ
ਸਾਰਾ ਅੱਖੀਆਂ ਦਾ
ਹੁੰਝ ਛੱਡਦੀ
ਦਿਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਿਆਰ

ਬੜੀ ਬੇਰਹਿਮ ਤੇ
ਬੇਹਿਚ ਹੈ
'ਵਾ ਪੱਛੋ ਦੀ
ਨਿਹੱਥਿਆਂ ਕਰਦੀ ਇਹ ਵਾਰ

• ਇਕੱਲਤਾ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ

ਦਿਲ ਚੀਰਵੀਂ ਉਦਾਸੀ
ਭਟਕਣ ਬੇਕਾਬੂ
ਉਲਝੇਵਿਆਂ ਦਾ ਅਟੁੱਟ ਜਾਲ
ਦੁਚਿੱਤੀ ਲੱਕ ਤੋੜਵੀਂ

ਸੁਣ ਕੇ ਅਣਸੁਣਿਆ ਕਰ
ਲੰਘ ਜਾਵਾਂ
ਜਾਂ ਇਸੇ ਪਲ ਹੋ ਜਾਵਾਂ ਢੇਰੀ ?

ਕਿੰਵ ਨਿੱਬੜਾਂ
ਅੰਦਰ ਬਾਹਰ ਵਿੰਨ੍ਹਦੀਆਂ
ਇਕੱਲਤਾ ਦੀਆਂ
ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ?

• ਨਾਰ

ਮੱਥਾ ਚੁੰਮ-ਚੁੰਮ ਉਠਾਉਂਦੀ
ਸੁੱਤਿਆਂ ਪਿਆਂ ਦੇ ਮੂੰਹਾਂ ਨੂੰ
ਦੁੱਧ ਦਾ ਗਿਲਾਸ ਲਾਉਂਦੀ
ਪਲੋਸ ਪਲੋਸ ਗੋਦੀ 'ਚ ਬਿਠਾਉਂਦੀ
ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਮਾਂ ਹੁੰਦੀ

ਰਸੋਈ 'ਚ ਬੈਠ
ਰੋਟੀ-ਟੁੱਕਰ ਕਰਦੀ
ਸਬਜ਼ੀ ਭਾਜੀ ਨੂੰ
ਸੁਆਦ ਦਾ ਤੜਕਾ ਲਾ
ਥਾਲੀਆਂ ਪਰੋਸਦੀ
ਉਹ ਰਸੋਈਆ ਹੋ ਜਾਂਦੀ

ਉਹਦੀ ਪਸੰਦ ਨਾਪਸੰਦ ਨੂੰ ਅਪਣਾਅ
ਨਿੱਕੀਆਂ-ਵੱਡੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰਦੀ
ਸੁੱਖ-ਦੁੱਖ ਵਿਚ ਨਾਲ ਖੜੋਂਦੀ
ਉਹਦੇ ਦਿਨ ਨੂੰ ਸੁਖਾਲਾ
ਤੇ ਰਾਤਾਂ ਨੂੰ ਆਰਾਮਦਾਇਕ ਬਣਾਉਂਦੀ
ਉਹ ਪੂਰੀ ਦੀ ਪੂਰੀ ਪਤਨੀ ਹੁੰਦੀ

ਸਭ ਕੁਝ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ
ਸਮਰੱਥ
ਇਹ ਨਾਰ
ਸਿਰਫ਼ ਨਾਰ ਕਦੋਂ ਹੁੰਦੀ

• ਹਿੰਮਤ

ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ
ਸੰਵਾਰਦੀ ਤੇ
ਸਹਜੇਦੀ ਰਹੀ
ਜੋ ਤੰਦਾਂ
ਪਤਾ ਨਹੀਂ
ਕਦੋਂ ਤੇ ਕਿਵੇਂ
ਤੜੱਕ ਕਰਕੇ ਟੁੱਟ ਗਈਆਂ

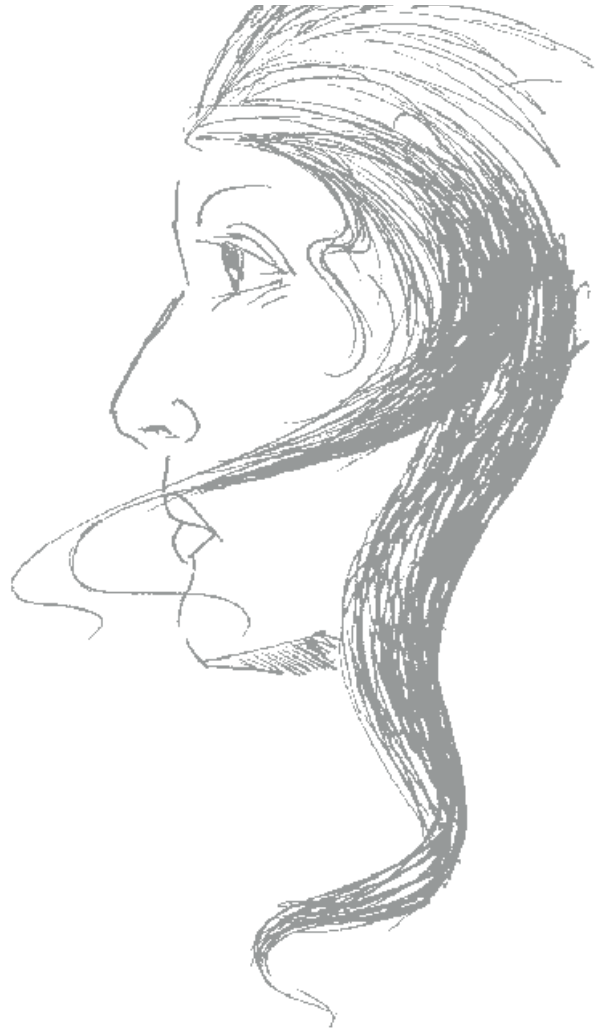
ਪਰ
ਮੋਹ ਨਹੀਂ ਛੁੱਟਦਾ
ਸੰਭਾਲਦੀ ਨਹੀਂ ਥੱਕਦੀ
ਕਿਰਚਾਂ ਵੀ

ਸੱਚ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰਨਾ
ਔਖਾ ਤਾਂ ਲਗਦਾ
ਝੁਠਲਾਉਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਵੀ
ਕਿੱਥੋਂ ਲਿਆਵਾਂ

• ਇਬਾਰਤ

ਕਦੀ ਕਦੀ
ਇੰਝ ਲੱਗਦਾ ਏ
ਜਿਵੇਂ ਮੇਰੇ ਹੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਵਜ਼ਨ
ਝੱਲ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ
ਮੇਰੇ ਹੀ ਹੋਠ

ਤੇ ਕਿਧਰੇ ਡੂੰਘੇ ਹੀ
ਅਟਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਨੇ
ਉਹ ਸੁਰ
ਜੋ ਉਪਜੇ ਸਨ
ਉਸ ਇਬਾਰਤ ਵਿਚੋਂ
ਜੋ ਕਦੀ
ਨਾ ਕਿਸੇ
ਪੜ੍ਹੀ ਨਾ ਸੁਣੀ

(ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਸਕੈੱਚ
ਦਿੱਲੀ ਵਾਸੀ ਕਲਾਕਾਰ
ਪਰੈਟੀ ਸਭਰਵਾਲ ਦੇ ਹਨ।

ਨਜ਼ਮਾਂ :
ਪਰਮਜੀਤ ਦਿਉਲ

• ਐ ਕੁਦਰਤ

ਐ ਕੁਦਰਤ
ਤੇਰੇ ਦੂਧੀਆ ਰੰਗੇ ਫੁੱਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪੀ
ਹਰ ਛਿਣ ਨੂੰ ਜੀਣ ਵਾਲੀ ਜਾਣ ਗਈ ਹਾਂ
ਕਿ ਮੈਂ ਉਸ ਭੀੜ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ
ਲੇਕਿਨ ਮੈਂ ਤਾਂ ਉਸ ਭੀੜ ਵਿਚ
ਇੰਨਾ ਉਲਝੀ
ਕਿ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਇਕ ਮਿਕ ਹੋਣ ਦਾ ਰਸਤਾ
ਭੁੱਲ ਗਈ ਸਾਂ

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਫਿਤਰਤ ਤਾਂ
ਲਹੂ-ਲਹਾਣ ਕਰਨਾ
ਤੁਰਦੇ ਜਿਸਮਾਂ ਨੂੰ ਨਿਹਾਰਨਾ
ਸ਼ਾਂਤ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਵੱਟੇ ਮਾਰਨਾ
ਇਹ ਮਨ ਪੰਛੀ
ਅਸਮਾਨ ਦੀਆਂ ਉਡਾਰੀਆਂ ਲਾ
ਧਰੂ ਤਾਰੇ ਨੂੰ
ਮੁਖ਼ਾਤਿਬ ਹੋਣ ਵਾਲਾ
ਰਾਹਾਂ ਸੁੰਨਿਆਂ 'ਤੇ
ਚਮੇਲੀ ਫੁੱਲ ਉਗਾਉਣ ਵਾਲਾ
ਪਥਰਾ ਗਿਆ ਸੀ

ਐ ਕੁਦਰਤ
ਹੁਣ ਮੈਂ ਪਰਤ ਆਈ ਹਾਂ
ਆਪਣੀ ਸੋਚ ਨਾਲ
ਆਪਣੇ ਤਖੱਲੁਸ ਲੈ

• ਕਿਲਕਾਰੀ

ਖੂਨ ਨਾਲ ਲਥਪਥ
ਛੁਰੀਆਂ ਦੀ ਤਾਬ ਨਾ ਝੱਲਦੇ ਹੋਏ
ਬੇਬਸ ਵਿਚਾਰੀ
ਹੋਂਦ ਦਾ ਵਿਗਸਣਾ
ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਜੰਮੀ ਧੂੜ ਨੂੰ ਲਾਹ
ਪਾਰਦਰਸ਼ੀ ਬਣਾਉਣਾ

ਵਕਤ ਦੀ ਝੰਬੀ
ਜਲਾਦਾਂ ਹੱਥੋਂ
ਕਤਲ ਕਰਵਾ ਚੁੱਕੀ
ਜੰਮਣ ਤੋਂ ਲੈ ਉੱਡਣ ਤਕ
ਪਰਾਂ ਦਾ ਕੱਟ ਜਾਣਾ

ਬਿਨ ਪਰੇ ਉੱਡਣ ਤਕ ਦਾ ਸਫ਼ਰ

ਹੁਣ ਤੂੰ ਹੀ ਦੱਸ
ਭਰੂਣ ਤੋਂ ਕਿਲਕਾਰੀ
ਅਤੇ ਕਿਲਕਾਰੀ ਤੋਂ ਜਿਊਣ ਦੇ
ਸਫ਼ਰ ਨੂੰ
ਮਰਨ ਸਫ਼ਰ ਕਿਉਂ ਬਣਾਈਏ

•
•

ਡਾ. ਨੀਲ ਹਾਲ ਅੱਖਾਂ ਦਾ ਮਸ਼ਹੂਰ ਡਾਕਟਰ ਹੈ। ਉਹ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਓਹਾਇਓ ਵਿਖੇ ਸੰਨ 1978 ਵਿਚ ਜੰਮਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਕਾਰਨੈਲ ਅਤੇ ਹਾਰਵਰਡ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਤੋਂ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ। 2012-13 ਦੇ ਲਾਜ-ਐਂਜਲਜ਼ ਬੁੱਕ ਫੈਸਟੀਵਲ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਕਵਿਤਾ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਨਿਗਰ ਫਾਰ ਲਾਈਫ—‘ਜਨਮ ਜਨਮ ਦਾ ਹਬਸ਼ੀ’ ਨੂੰ ਪੇਇਟਰੀ ਦਾ ਗ੍ਰੈਂਡ ਇਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਡਾ. ਹਾਲ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੁਨਹਿਰੇ ਮੌਕਿਆਂ ਦੇ ਆਜ਼ਾਦ ਮੁਲਕ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਵੀ ਲੋਕੀਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਦੀ ਹਬਸ਼ੀ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਉਸ ਦੀ ਮਕਬੂਲੀਅਤ ਅਤੇ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਵਾਲੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਨਕਾਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। 29 ਜੂਨ 2015 ਦੇ ਦਿਨ ਡਾ. ਨੀਲ ਹਾਲ ਨੇ ਹੋਦਰਾਬਾਦ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਕੈਫੇ ਵਿਖੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋ ਆਪਣੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦਾ ਪਾਠ ਕੀਤਾ।

ਨਜ਼ਮ : ਨੀਲ ਹਾਲ

ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ : ਪ੍ਰਦੀਪ ਬੋਸ

• ਹਬਸ਼ੀ ਡਾਕਟਰ

ਓਏ ਕਾਲੇ ਡਾਕਟਰ, ਹਬਸ਼ੀ!
ਕੀ ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਛੋਹੇ ਬਗ਼ੈਰ
ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਵਿਗਾੜੇ ਬਗ਼ੈਰ
ਇਲਾਜ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈਂ, ਮੈਨੂੰ ਬਚਾ ਸਕਦਾ ਹੈਂ ?

ਜਦੋਂ ਮੇਰੀ ਗੋਰੀ ਚਮੜੀ ਆਈ.ਸੀ.ਯੂ. ਵਿਚ ਫਸੀ ਹੋਵੇ
ਕੀ ਤੂੰ ਓਦੋਂ ਹਬਸ਼ੀਆਂ ਵਾਲੀ ਕਾਲੀ ਧੁਨ ਗੁਣਗੁਣਾਉਂਦਾ
ਮਲਕੜੇ ਪੈਰੀਂ ਥਾਪ ਦਿੰਦਾ, ਆਪਣੇ ਧੁਰ ਅੰਦਰ ਮੌਜੂਦ
ਅਸਾਂ ਗੋਰਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਦੁੱਖ, ਦਰਦ ਅਤੇ ਨਾਉਮੀਦੀ ਦੀਆਂ
ਟੀਸਾਂ ਲੰਘ, ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਲੁਪਤ ਕਾਲੇ ਜਾਦੂ ਨੂੰ ਉਘਾੜ
ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਵਿਗਾੜੇ ਬਗ਼ੈਰ, ਮੇਰਾ ਇਲਾਜ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈਂ ?

ਓਏ ਹਬਸ਼ੀ ਡਾਕਟਰ, ਕੀ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ
ਹਬਸ਼ੀ ਹਵਾ ਤੋਂ ਮਹਿਰੂਮ, ਉਸ ਆਜ਼ਾਦ ਹਵਾ ਦੀ ਫੁਕ ਮਾਰ ਸਕਦਾ ਹੈ
ਜਿਸ ਤੋਂ ਹਰ ਹਬਸ਼ੀ ਦੇ ਸਾਹ ਨੂੰ ਵਰਜਿਤ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ?
ਕੀ ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਰੰਗੇ ਹੋਏ ਸਿਆਹ ਖੂੰਜੇ ਵਿਚ ਮਹਿਦੂਦ ਰੱਖ
ਆਪਣੇ ਕਾਲੇ ਹੱਥਾਂ ਨੂੰ ਅਗਾਂਹ ਕੀਤੇ ਬਗ਼ੈਰ, ਮੇਰੇ ਨੀਲੇ ਪੈ ਗਏ
ਠੰਡੇ-ਠਾਰ ਦਿਲ ਦੇ ਕੋਲ ਪੁੱਜ, ਉਸ ਨੂੰ ਫੇਰ ਤੋਂ ਚਾਲੂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈਂ ?

ਕੀ ਤੂੰ ਉਸ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੋਂ ਪਾਰ ਲੰਘ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਤੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਖੋਹ ਲਈ ਸੀ
ਮੇਰੀ ਖ਼ਤਮ ਹੁੰਦੀ ਗੋਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਮੋੜ ਕੇ ਲਿਆ ਸਕਦਾ ਹੈਂ
ਹਾਂ ਓਏ ਹਬਸ਼ੀ ਡਾਕਟਰ ?
ਕੀ ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਜਾਨ ਲਏ ਬਗ਼ੈਰ
ਮੈਨੂੰ ਬਚਾ ਸਕਦਾ ਹੈਂ ?

ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਛੋਹੇ ਬਗ਼ੈਰ
ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਵਿਗਾੜੇ ਬਗ਼ੈਰ
ਕੀ ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਇਲਾਜ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈਂ ?

•

ਗੁਨਰ ਦੀ ਕਿੱਤੀ ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਹੈ ਪਈ ਐਡਾ ਵੱਡਾ ਕਾਰੀਗਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਤੇ ਖਿਡੌਣਿਆਂ ਉੱਤੇ ਰੰਗ ਫੇਰ ਕੇ ਝੱਟ ਲੰਘਾਵੇ ।

ਨਕਾਸ਼ ਦਾ ਚਾਤ੍ਰਕ

—ਸ੍ਰ. ਹਰਿਦਰ ਸਿੰਘ ‘ਰੂਪ’ ਬੁਰਜ ਗਿਆਨੀਆਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਜਿਸ ਤਰਾਂ ਲਾਲਾ ਧਨੀ ਰਾਮ ਜੀ ਚਾਤ੍ਰਕ, ਬੋਲੀ ਤੇ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਉਸਤਾਦ ਹਨ, ਇਸੇ ਤਰਾਂ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਕਾਸ਼ ਮੌਹਰਾ ਕਸ਼ੀ ਤੇ ਟੁਕੜੀ ਆਦਿ ਦੇ ਹਾਤਮ ਹਨ। ਦੋਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਵਾਹਵਾ ਮੇਲ ਹੈ। ਦੋਵੇਂ ਮੁੱਢੋਂ ਮਿਹਨਤੀ ਸਨ। ਲਾਲਾ ਜੀ ਦੀ ਭਾਈ ਵਜ਼ੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਾਂਹ ਫੜੀ ਤੇ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਲਮ ਦਿੱਤਾ। ਗਿਆਨ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਭਾਈ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਨਕਾਸ਼ ਨੇ ਚਰਨੀਂ ਲਾਇਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿੱਕੇ ਭਰਾਤਾ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਤਾਕ ਕੀਤਾ। ਓਧਰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਿਤਾ ਡਾਕਟਰ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬੜੇ ਆਲਮ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਸਨ। ਏਧਰ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਭਾਈਆਂ ਜੀ, ਭਾਈ ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨਕਾਸ਼ ਪੂਰੇ ਉਸਤਾਦ ਹੋ ਗੁਜ਼ਰੇ ਹਨ। ਲਾਲਾ ਜੀ ਤੇ ਨਕਾਸ਼ ਜੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਇਲਮ ਦੀ ਸਾਰ ਦਿੱਤੀ। ਦੋਵੇਂ ਆਚਾਰ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਸੁੱਚੇ ਹਨ। ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਂ ਜਮਾਤਾਂ ਤੱਕ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ। ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗੁਨਰ ਨੂੰ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਨਹੀਂ ਵਰਤਿਆ। ਲਾਲਾ ਜੀ ਸੰਨ 11 ਤੋਂ 15 ਤਕ ਚੁੱਪ ਰਹੇ ਤੇ ਨਕਾਸ਼ ਜੀ ਸੰਨ 28 ਜਾਂ 29 ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਅਕਾਲੀ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਹਰੀ ਮੰਦਰ ਦੇ ਗੁਨਰਾਂ ਸਿਰ ਪੱਥਰ ਮੜ੍ਹਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਓਦੋਂ ਗੁਨਰ ਦੀ ਨਕਦਰੀ ਦੇਖ ਕੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਛੱਡ ਆਏ। ਸੰਨ 46-48 ਤੋਂ ਮੁੜ ਕੁਝ ਗੁਨਰ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਹਨ।

1. ਦੇਖੋ ‘ਸਿੱਖ ਤੇ ਸਿੱਖੀ’ ਵਿਚ ਪੰਥ ਦਾ ਨਕਾਸ਼ ਘਰਾਣਾ

ਭਾਈ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਉਸਤਾਦ ਘਰਾਣੇ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਸਕੂਲ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।¹ ਭਾਈ ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਤਾਇਆ, ਚਾਚਾ, ਬਾਪ, ਭਰਾ, ਭਤੀਜੇ, ਨਾਮੀ ਉਸਤਾਦ ਹੋਏ ਹਨ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਈ ਕਿਹਰ ਸਿੰਘ, ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਇਹ ਘਰਾਣਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵੇਲੇ ਚੱਲਿਆ। ਏਸ ਘਰਾਣੇ ਨੇ ਮੁਗਲਈ ਸਕੂਲ ਵਾਂਗ ਬਾਹਰੋਂ (ਈਰਾਨੋਂ) ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਨਹੀਂ ਲਈ, ਨਾ ਹੀ ਕਾਂਗੜਾ ਕਲਮ ਵਾਂਗ ਟੀਹਰੀ ਗੜ੍ਹਵਾਲ ਦੀ ਇੰਨ ਬਿੰਨ ਨਕਲ ਕੀਤੀ। ਮੁਗਲਈ ਕਲਮ ਆਗਰੇ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਜਿਹੜਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਚੁਕੀ ਸੀ ਉਹ ਸਾਰੇ ਪਰਵਾਣ ਹੋਇਆ। ਸਿੱਖ ਸਕੂਲ (ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਖਾਲਸ ਪੰਜਾਬੀ ਸਕੂਲ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ) ਇਹਨੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਬਣਾਇਆ। ਮੁਗਲਈ ਢੰਗ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਨੂੰ ਦਿਖਾਇਆ ਤਾਂ ਵੀ ਗੋਲ ਦਾੜ੍ਹੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਸਾਰੀ ਤਰਜ਼ ਆਪਣੀ ਰੱਖੀ। ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਬਾਣਾ ਤੇ ਸੂਰਤ ਨਾ ਰਹੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਨਾ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤਾ। ਕਾਂਗੜੇ ਵਾਲੇ ਜਿਹੜੇ ਪਹਾੜੀ ਤਰਜ਼ ਦੇ ਮਗਰ ਸਨ ਉਹਨਾਂ ਪੰਜਾਬਣਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬਣਾਂ ਨਾ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤਾ। ਕੁਝ ਤਿੱਖੇ ਪਹਾੜੀ ਨਕਸ਼ ਤੇ ਕੁਝ ਆਪ ਮਿਥੇ ਕੋਲ ਸੁਹਲ ਅੰਗ ਤੇ ਵਹਾ ਵਾਲੇ ਕਪੜੇ ਬਣਾ ਕੇ ਅਸਲੀਅਤ ਤੋਂ ਦੂਰ ਅਚੜ੍ਹ ਚੋਟੀਆਂ ਤੇ ਚੜ੍ਹੇ ਰਹੇ।

ਜਿਥੇ ਅੱਖਾਂ ਬਦਾਮਾਂ ਵਰਗੀਆਂ, ਨੱਕ ਤੁਤਚੁੰਝੇ ਤੇ ਭਰਵੱਟੇ ਕਮਾਨ ਸ਼ਾਹੀ ਹੀ ਰੱਖਣੇ ਹੋਣ, ਓਥੇ ਭਲਾ ਭਾਂਤ ਭਾਂਤ ਦੇ ਆਦਮੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਕੀ ਮਿਲਣੀ ਹੋਈ? ਇਹ ਤਰਜ਼ ਪੰਜਾਬੋਂ ਬਾਹਰਲੇ ਪਹਾੜਾਂ ਦੀ ਸੀ ਤੇ ਏਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਭਾਈ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਕਾਸ਼ ਘਰਾਣੇ ਨੇ, ਲਾਲਾ ਧਨੀ ਰਾਮ ਵਾਕਰ, ਸਾਡੇ ਸਾਹਵੇਂ ਅਸਲੀ ਪੰਜਾਬ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ। ਏਸ ਘਰਾਣੇ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਦਾ ਪਹਿਰਾਵਾ ਤੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦਾ ਓਹੋ ਪੰਜਾਬੀ ਠਾਠ ਰੱਖਿਆ ਜਿਹੜਾ ਓਸ ਵਕਤ ਸੀ। ਹਰ ਕਸਬੇ ਵਾਲੇ ਦੀ ਸਹੀ ਤਸਵੀਰ ਵਾਹੀ, ਹਰ ਜ਼ਾਤ ਦਾ ਮਰਦ ਦਿਖਾਇਆ ਅਤੇ ਹਰ ਤੀਵੀਂ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਖਿੱਚਿਆ। ਮੋਹਰਾਕਸ਼ੀ ਵਿਚੋਂ ਈਰਾਨੀ ਪਰੇ ਪਰੀਆਂ ਕੱਢਦੀਆਂ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਮਹਿਕ ਖਿੰਡਾਈ। ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਵੱਡੀਆਂ ਤੇ ਨਿੱਕੀਆਂ ਕਲਮਾਂ ਵਿਚ, ਹਰ ਪਾਸਿਓਂ ਏਨੀ ਅਸਥਾਨਕ ਰੰਗ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਜਿੰਨੀ ਏਸ ਸਿੱਖ ਕਲਮ ਕਹਾਉਣ ਵਾਲੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਕਲਮ ਨੇ ਦਿਖਾਈ।

ਏਸ ਸਕੂਲ ਨੂੰ ਦੋ ਜਮਾਤਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਕ ਤਾਂ ਮੁਸੱਵਰਾਂ ਦੀ, ਜਿਹੜੇ ਮਨੁੱਖੀ ਤਸਵੀਰਾਂ ਬਣਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਦੂਜੀ ਨੱਕਾਸ਼ਾਂ ਦੀ ਜਿਹੜੇ ਮੋਹਰਾਕਸ਼ੀ ਆਦਿ ਹੁਨਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਨੱਕਾਸ਼, ਤਰ੍ਹਾਂ-ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਡਿਜ਼ਾਇਨ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਨੱਕਾਸ਼ ਦਾ ਮੂੰਹ ਮੋਹਰਾਂ ਤੇ ਠੱਪੇ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਤੱਕਦੇ, ਚਿਤੋਰੇ ਹੱਥਾਂ ਵੱਲ ਵੇਖਦੇ, ਸਿਲਮੇ ਸਿਤਾਰੇ ਵਾਲੇ ਰਾਹ ਤੱਕਦੇ, ਗੋਟਾ ਕਿਨਾਰੀ ਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਧਿਆਨ ਧਰਦੇ, ਬੇਗੜੀਏ ਦੇ ਕਾਰੀਗਰ ਸਤਿਕਾਰਦੇ ਤੇ ਟੁਪਗਰ ਵੇਲਾਂ ਆਦਿ ਉੱਤੇ ਜਿਉਂਦੇ ਹਨ। ਹੁਨਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਇਹ ਬ੍ਰਹਮਾ ਮੋਹਰਾ ਕਸ਼ੀ ਦੀ ਫੁਲਕਾਰੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰੱਤ ਸਿੱਜ ਸਿੱਜ ਮਹਿਕਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਮੋਹਰਾਕਸ਼ੀ ਗਿੱਲੇ ਪਲਸਤਰ ਉੱਤੇ ਗਿੱਲਿਆਂ ਰੰਗਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਜਾਣ ਕਰਨ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ। ਮੁਗਲਾਂ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਵੱਖਰਾ ਸੀ। ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਹਿੰਦੀ ਤਰਜ਼ ਰੱਖੀ, ਏਸ ਨੂੰ ਜੋਧਪੁਰੀ ਹੁਨਰ ਵੀ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਨਕਾਸ਼ਾਂ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵੇਲ ਬੂਟੇ ਰੱਖੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਦਿਮਾਗੀ ਸੋਚ ਵੀ ਲੜਾਈ। ਇਹ ਸੋਚ ਨਾ ਹੋਰ ਸੂਬੇ ਦੀ ਏ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਈਰਾਨੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੇਲਾਂ ਟਹਿਣੀਆਂ ਦੇ ਪੱਤਿਆਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਭਾ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਟਹਿਣੀ-ਟਹਿਣੀ ਤੇ ਪੱਤਾ-ਪੱਤਾ ਧੌਣ ਚੁੱਕੀ ਲੜਦਾ ਦਿਖਾਇਆ। ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੀਆਂ ਪਗੜਾਂ ਤਾਂ ਛੱਡੀਆਂ, ਪੱਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਪਗੜਾਂ ਰਾਹੀਂ ਅਕਾਲੀ ਫੁਲਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਨਲੂਏ ਜਰਨੈਲ ਦਾ ਸੁਭਾ ਦਿਖਾਇਆ। ਪੰਜਾਬੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕੌਮੀ ਬੀਰਤਾ ਦਾ ਅਕਸ ਕੰਧ ਦੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਿਚ ਪਾਇਆ। ਏਸ ਹੁਨਰ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਅੱਤ ਦੀ ਮਹੀਨੀ ਨਾਲ ਚਮਕਾਇਆ। ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਮੋਹਰਾਂ ਕਸ਼ੀ ਦਾ ਅਜੋੜ ਨਮੂਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਥਾਂ ਪੁਰਾਣੇ ਨਕਾਸ਼ ਭਾਈ ਜੈ ਸਿੰਘ ਤੇ ਵੱਡੇ ਉਸਤਾਦ ਭਾਈ ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨਕਾਸ਼ ਨੇ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਭਾਈ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਾਰਿਆਂ ਹੁਨਰਾਂ ਦੀ 32 ਸਾਲ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਮੋਹਰਾ ਕਸ਼ੀ ਵਿਚ ਅਸਲੀਅਤ ਨਾਲੋਂ ਸੁਹੱਪਣ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਧਿਆਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਹਰ ਫੁੱਲ ਦੀ ਪੱਤੀ-ਪੱਤੀ ਦਾ ਖੋਲ੍ਹ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਹਰ ਪੱਤੇ ਦਾ ਰੇਸ਼ਾ ਰੇਸ਼ਾ ਦਿਖਾਉਣ ਲਈ ਵਾਹ ਲਾਈ ਜਾਂਦੀ। ਭਾਈ ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪਹਿਲਿਆਂ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਤੇ ਫੇਰ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਹੋਰ ਅਗਾਂਹ ਕਦਮ ਧਰੇ। ਹਰਿ ਕੀ ਪੌੜੀ ਦੇ ਬੁਖਾਰੇ ਵਿਚ ਬਾਰੀਆਂ ਗਿਰਦੇ ਦੇ ਝਾੜੀਆਂ ਹਨ। ਹੇਠੋਂ ਤਾਂ ਪੱਥਰ ਨੇ ਝਾੜ ਛੱਡੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਉੱਤੋਂ ਬਚੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਇਕ ਉਸਤਾਦ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਹੈ, ਦੂਜੀ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ (ਬਾਬੇ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲ)। ਪਹਿਲੀ ਉਮਰੇ ਹੀ ਉਸਤਾਦਾਂ ਜਿੰਨਾ ਹੱਥ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਝਾੜੀ ਏਸ ਗੱਲ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਦੇ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਬਾਬੇ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੋਂਦਾ ਹੈ ਓਥੇ ਮੱਛੀਆਂ ਤੇ ਕੱਛੂਆਂ ਦਾ ਜਾਲ ਸੀ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਅੱਗੇ ਹੈ। ਉਹ ਜਾਲ ਬੜ ਮਿਹਨਤ ਦਾ ਕੰਮ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਚੰਦਨਵਾੜੀ ਦੇ ਅੱਠਵੇਂ ਹਿੱਸੇ ਜਿਹਾ ਵਧੀਆ ਸੀ। ਉਪਰਲੀ ਛੱਤੇ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਆਪ ਦਾ ਹੀ ਹੈ। ਤਿਤਲੀਆਂ (ਮੁਸ਼ਤਤੀਲਾਂ) ਮੁਰੱਬਿਆਂ ਆਦਿ ਵਿਚ ਫੁਲ

ਫੀਲ ਰਬਾਬੀ ਬਲਦ ਪਖਾਵਨ

ਮਮਤਾ

ਆਦਿ ਮਹੀਨ ਤੇ ਸਾਇਆ ਚਾਣਨਾ ਅਸਲੀਅਤ ਮੁਤਾਬਕ ਦੇਣ ਲੱਗ ਪਏ ਹਨ। ਪਹਿਲਿਆਂ ਛਾਇਆ ਤੇ ਚਾਣਨਾ ਵਰਤਿਆ ਪਰ ਸਜਾਉਣ ਲਈ ਮਨਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ। ਭਾਈ ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਚਾਰ ਬਾਈਂ ਪਰੇ ਪਰੀਆਂ ਬਣਾਏ ਪਰ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਓਪਰਾ, ਓਭੜ ਤੇ ਅਢੁੱਕ ਰਸਤਾ ਸਮਝ ਕੇ ਏਸ ਪਾਸ ਨਾ ਪਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਗੜਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ੋਰ ਹੈ। ਪਹਿਲਿਆਂ ਬਹੁਤ ਵਾਰੀ ਮਰਤਬਾਨਾਂ ਦੇ ਢਿੱਡਾਂ ਨੂੰ ਸਜਾਇਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਰਤਬਾਨਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਬਣਾਏ। ਕਈ ਕਿਸਮ ਦੇ ਬਗਲੇ ਤੇ ਤਿਤਲੀਆਂ ਦਿਖਾਈਆਂ। ਇਹ ਭੰਬਟ ਆਦਿ ਤਾਂ ਵੀਹ ਬਾਈ ਕਿਸਮ ਦੇ ਹਨ। ਬਗਲਿਆਂ ਦੀ ਪੂਛ ਹੇਠਲੀ ਲੁੰਟੀਂ ਜਾਂ ਪਸ਼ਮ ਵਾਹਵਾ ਬਣਾਈ ਜਿਵੇਂ ਸਿੰਬਲ ਦਾ ਰੂੰ ਹੀ ਚਮੇੜ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਇੰਨ-ਬਿੰਨਤਾ ਚਾਤ੍ਰਕ ਜੀ ਦੀਆਂ ਕਈ ਲਫਜ਼ੀ ਤਸਵੀਰਾਂ ਵਾਂਗ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਾਤ੍ਰਕ ਜੀ ਨੇ ਬੋਲੀ ਮਾਂਜੀ ਸੰਵਾਰੀ ਹੈ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਕਾਸ਼ ਜੀ ਨੇ ਮੋਹਰਾਂ ਕਸ਼ੀ ਨੂੰ ਨਿਖਾਰਿਆ ਹੈ। ਏਸ ਘਰਾਣੇ ਵਿਚ ਇਕ ਇਹੋ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਹੁਨਰ ਉੱਤੇ ਕੁਝ ਲਿਖਿਆ। ਇਕ ਕਿਤਾਬ ਹੈ 'ਨਕਾਸ਼ੀ ਦਰਪਣ' ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੋਹਰਾਂ ਕਸ਼ੀ ਦੇ ਫੁੱਲ, ਵੇਲਾਂ ਤੇ ਪਗੜਾਂ ਵਾਹ ਕੇ ਦਿਖਾਈਆਂ ਹਨ। ਨਾਲ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਪਈ ਕਿਹੜਾ ਕਿਹੜਾ ਫੁੱਲ ਕਿੱਥੇ ਲੱਗਦਾ ਜਾਂ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਲੋਥੇ ਵਿਚ ਹੈ। ਹੁਣ ਰੰਗਦਾਰ ਛਾਪਣ ਲਈ ਮੈਂ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਕਈ ਚੀਜ਼ਾਂ ਬਣਵਾਈਆਂ ਹਨ। ਏਸ ਕਿਤਾਬ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵਿਸ਼ਕਰਮਾ ਦਰਪਣ ਵੀ ਬਣਾਈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਮਾਰਤ ਗੁਰ ਤੇ ਸਣਦਾਂ ਦੀਆਂ ਲੋਥੇ ਵਿਚ ਤਸਵੀਰਾਂ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਪੁਰਾਣੇ ਹੁਨਰਕਾਰਾਂ ਵਾਂਗ ਇਹ ਕਾਰੀਗਰ, ਹੁਨਰ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਜਾਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਾਲਾ ਜੀ ਹੁਨਰ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਚਲਾਈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਓਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਕਾਸ਼ ਜੀ ਵੀ ਹੁਨਰ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀ ਮਾੜੀ ਮੋਟੀ ਸਬੀਲ ਬਣਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

ਮੋਹਰਾਂ ਕਸ਼ੀ ਇਕ ਫਲਸਫ਼ਾ ਹੈ, ਢਕੌਂਸਲਾ ਨਹੀਂ। ਸਾਹਮਣੀ ਝਾੜੀ ਸੋਸਨ ਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਫੁੱਲ, ਟਹਿਕੇ, ਸੁੱਕੇ ਤੇ ਅੱਧਖਿੜੇ ਆਦਿ ਦਿਖਾਏ ਹਨ। ਦੇਖਣ ਵਿਚ ਇਹ ਗੱਲ ਗ਼ਲਤ ਵੀ ਲੱਗ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸੁੱਕਿਆਂ ਪੱਤਿਆਂ ਵਿਚ ਖਿੜੇ ਫੁੱਲ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੇ। ਤਿੰਨ ਘੰਟਿਆਂ ਦੇ ਡਰਾਮੇ ਵਿਚ ਜੇ ਵੀਹ ਸਾਲ ਦਾ ਜੀਵਨ ਦਿਖਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਝਾੜ ਵਿਚ ਦੁਖ ਤੋਂ ਸੁਖ ਆਦਿ ਕਿਉਂ ਨਾ ਦੱਸਿਆ ਜਾਏ? ਸਾਹਮਣੀ ਝਾੜੀ ਦੇ ਰੰਗ ਅਜੀਬ ਹਨ। ਪੱਤਿਆਂ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਪਾਸੇ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਛਣ ਰਹੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਨਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਰੰਗ ਦਿਸੇ ਹਨ ਓਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫਾਲਸਫੀ ਅੱਧ (ਨੀਮ), ਜਾਮਣੀ, ਫਿੱਕੀ ਭਾ ਵਾਲਾ ਬਲੰਭਰੀ ਤਾਂਬੜੇ ਆਦਿ ਦੀ ਹਲਕੀ ਭਾਰੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਪੈਂਠ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਐਨਕ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਐਨੀ ਮਹੀਨੀ ਲਿਆ ਕੇ ਹੋਰ ਲੋਹੜਾ ਮਾਰਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਝਾੜੀ ਦੇ ਰੰਗ, ਮੋਹਰਾਂ ਕਸ਼ੀ ਨਾਲੋਂ ਫਿੱਕੇ ਤੇ ਧੀਮੇ ਹਨ। ਹਾਂ, ਫੁੱਲਾਂ ਦੇ ਰੰਗ ਤੇ ਸ਼ੋਖ ਰੱਖੇ ਹਨ। ਜਿਹੜੀ ਬਾਹਰ ਚੀਜ਼ ਹੈ ਏਸ ਨੂੰ ਦਹਿਨ ਕਿਹਾ

1. ਏਸ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ 'ਪੰਜਾਬੀ ਚਿਤਰਕਲਾ' ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਕੂਲ ਦਾ ਕ੍ਰਿਸਮਾ

ਮੋਹਰਾ ਕਸ਼ੀ ਦੇ ਚਮਤਾਰੇ

ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਥੰਮ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਨਹੀਂ, ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਥਾਂ, ਪਿੱਠੋਂ ਉੱਚਾ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੇਠਲੇ ਪਾਸਿਓਂ ਚਲੋ, ਪਹਿਲਾਂ ਘੜਵੰਜ ਜਿਸ ਨਾਲ ਹਰ ਸ਼ੈ ਦੀ ਪਕੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਏਥੇ ਸਭ ਪਗੜਾਂ ਪੂਰੇ ਜ਼ੋਰ ਵਿਚ ਹਨ। ਘੜਵੰਜ ਜਾਂ (ਘੜਵੰਜੀ) ਉੱਤੇ ਮਰਤਬਾਨ ਹੈ। ਏਸ ਵਿਚ ਹਰਿਮੰਦਰ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਹੁਨਰ ਚੱਪੇ-ਚੱਪੇ ਉੱਤੇ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁਲਸਦਤਾ, ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਬੜਾ ਜ਼ੋਰ ਲਾਇਆ ਤੇ ਪੱਤਿਆਂ ਨੂੰ ਬਣਾ ਕੇ ਸਜਾਇਆ ਹੈ। ਨੁੱਕਰਾਂ ਜੋ ਬਗਲਾਂ ਕਹਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਲੜਾਂ ਦੀ ਲਹਿਰ ਲਾਈ ਹੈ। ਇਹ ਅਲੰਕਾਰਕ ਕਵਿਤਾ ਵਾਂਗ ਹੈ ਤੇ ਅਲੰਕਾਰ ਵੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਾਲੇ ਆਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਪਰ ਮੀਆਂ ਫ਼ਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਵਾਲੇ ਨਹੀਂ।

ਨਕਾਸ਼ੀ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਕਰਕੇ ਤੇ ਪਗੜਾਂ ਦੇ ਉਸਤਾਦ ਹੋਣ ਕਾਰਨ, ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਵਹਾਈ ਤੇ ਲੜਾਈ ਦਿਖਾਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਸਰ ਨਹੀਂ ਛੱਡੀ। ਮੁਗਲਾਈ ਉਸਤਾਦ ਮਨਸੂਰ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਉੱਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਬਿਨਾਂ ਝਿਜਕ ਦੇ ਰੱਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਨਾਲ ਦੀਆਂ ਕਾਲੀਆਂ ਚਿੱਟੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਤੋਂ ਕੁਝ ਪਤਾ ਲੱਗ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਠਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਆਦਿ ਦੇ ਰੰਗ ਲੱਗੇ ਦੇਖੇ ਜਾਣ ਤਾਂ ਦਿਲ ਉੱਤੇ ਏਸ ਉਸਤਾਦ ਦੀ ਉਸਤਾਦੀ ਦਾ ਸਿੱਕਾ ਬੈਠਦਾ ਹੈ। ਹਲਕਾ ਖਾਕੀ ਤੇ ਮੋਤੀਆ ਭਾ ਦੇ ਕੇ ਉਠ ਦੇ ਅਸਲੀ ਰੰਗ ਵਿਚ ਜਾਨ ਪਾਈ ਹੈ।

‘ਮਮਤਾ’ ਵਿਚ ਲੜਾਈ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਤਾਂ ਹੈ ਹੀ ਪਰ ਭਾਵ ਵੀ ਓਹੀ ਭਰਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਨਹੀਂ। ਹਾਥੀ, ਸ਼ੇਰ ਤੋਂ ਡਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜਦੋਂ ਸ਼ੇਰ ਜੋੜੇ ਨੇ ਹਾਥੀ ਦਾ ਬੱਚਾ ਮਾਰਿਆ ਤਾਂ ਹਾਥੀ ਜੋੜਾ ਰੋਹ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਏਨਾ ਲੜਿਆ ਕਿ ਸ਼ੇਰ ਜੋੜੇ ਨੂੰ ਮੌਤ ਪਾਸ ਪੁਚਾਇਆ। ਮਮਤਾ ਕਰ ਕੇ ਡਰਪੋਕ ਵੀ ਯੋਧਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਵੀਆਂ ਤੋਂ ਘੱਟ ਸੋਹਣਾ ਮਜ਼ਮੂਨ ਨਹੀਂ ਨਿਭਾਇਆ, ਸਗੋਂ ਪੈਰ ਅਗਾਂਹ ਹੀ ਰੱਖਿਆ ਹੈ।

ਭਾਈ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਕਾਰ ਵਿਹਾਰ ਤੋਂ ਸ਼ਾਂਤ ਬਿਰਤੀ ਦੇ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਮਲੂਮ ਹੋਂਦਾ ਹੈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦੀ ਤਹਿ ਵਿਚ ਬੀਰ ਰਸ ਜਾਗਿਆ ਜਿਹਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਬਲਦਾਂ, ਹਾਥੀਆਂ ਦੇ ਘੋਲ ਕਰਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਹਾਈ ਵਿਚ ਪੁਰਾਣਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਕੂਲ ਇੰਨ-ਬਿੰਨ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਤਸਵੀਰ ਫੀਲ ਰਬਾਬੀ ਬਲਦ ਪਖਾਵਜ ਵਾਲੀਆਂ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਨੂੰ ਰੰਗੀਨ ਬਾਣਾ ਧਾਰਨ ਕਰਾ ਕੇ ਹਾਸੇ ਦਾ ਰੰਗ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਹੈ।

ਨਕਾਸ਼ ਜੀ ਨੇ ਗੱਚ ਵਿਚ ਉਭਰੇ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਜਪ ਨੀਸਾਨ ਲਿਖ ਕੇ ਉਸਤਾਦਾਂ ਤੋਂ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ। ਗੁੰਬਦ ਦੇ ਅੰਦਰ ਗਚ ਟੁਕੜੀ ਤੇ ਹਰਕੀ ਪੌੜੀ ਦੀ ਉਤਲੀ ਛੱਤੇ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਹੁਨਰ ਹੈ। ਇਹ ਹੁਨਰ ਮੁਗਲਾਂ ਤੋਂ ਅਲਹਿਦਾ ਸਨ।¹

ਨਕਾਸ਼ ਜੀ ਨੂੰ ਸਰਦਾਰ ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਝੈਲ ਨੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਤੋਂ ਸਿਰੋਪਾ ਦਿਵਾਇਆ। ਨਾਲ ਹੀ ਸਰਦਾਰ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਢਿੱਲੋਂ ਐਡਵੋਕੇਟ ਤੇ ਮਝੈਲ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪਾਸ ਕਰਾਇਆ ਸੀ ਪਰ ਹੁਨਰ ਛਿੱਲਿਆ ਨਾ ਜਾਏ। ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਲਾ ਕੇ ਸਾਂਭਿਆ ਜਾਏ। ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਲਾਉਣ ਵਾਲਾ ਉਦਮ ਧੀਮਾ ਧੀਮਾ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਹੈ। ਉਹ ਵੀ ਮੁਰੰਮਤ ਕੀਤੀ ਚੀਜ਼ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੇ ਉਸਤਾਦਾਂ ਦੀ ਨਾਸ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਸ਼ੈ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਘੱਟ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਨਕਾਸ਼ ਜੀ ਨੇ ਉਪਰਲੇ ਮਤੇ ਦਾ ਪਾਸ ਹੋਣਾ ਸੁਣਿਆ ਤਾਂ ਆਖਿਆ, “ਅੱਜ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਹੈ ਕਿ ਕਮੇਟੀ ਵਿਚ ਹੁਨਰ ਪਿਆਰ ਹੈ। ਪਰ ਸਾਡੀ ਵੀ ਗਲਤੀ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਣੋਂ ਝਕਦੇ ਰਹੇ।”

ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਸਰਦਾਰ ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਾਹੀਂ ਬਨਾਰਸੀ ਸਿਰੋਪਾ ਤੇ ਮਾਣ ਪੱਤਰ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਰਿਮੰਦਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਆਦਿ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਸੀ। ਨਕਾਸ਼ ਜੀ ਨੇ ਉਹਦਾ ਉਤਰ ਆਪਣੇ ਸਿੰਘਾਂ ਵਾਂਗ ਬੜੇ ਨਿਮਾਣੇ ਤੇ ਗਰੀਬੜੇ ਲਹਿਜੇ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ। ਆਸੀਂ-ਪਾਸੀਂ ਨਕਾਸ਼ੀ ਦੀ ਸੋਹਣੀ ਵੇਲ ਬਣਾ ਕੇ ਤੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਿਚ ਜੜ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਿਹੜਾ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਹਾਲ ਵਿਚ ਹੈ।

ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸੇਵਾ ਲਈ ਜਿਥੇ ਲਾਲਾ ਧਨੀ ਰਾਮ ਜੀ ਨੂੰ ਮਾਣ ਪੱਤਰ ਦਿੱਤਾ ਓਥੇ ਨਕਾਸ਼ ਜੀ ਦਾ ਹੋਰ ਇਕ ਹੱਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਈ ਕਮੇਟੀ ਲਈ ਅਭਿਨੰਦਨ ਗ੍ਰੰਥ ਬਣਵਾਏ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਰਿਮੰਦਰ ਦੇ ਹੁਨਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸੋਹਣੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਉਸਤਾਦਾਂ ਦੇ ਹਾਲ ਵੀ ਹੋਣ। ਇਹ ਹੁਨਰ ਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਹਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਾਡੀ ਕੋਮਲ ਬਿਰਤੀ ਦਿਸਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੁਨਰਾਂ ਬਾਰੇ ਜੇ ਪਰਦੇਸੀ ਯਾਤਰੂਆਂ ਦੀ ਕਮੇਟੀ ਰਜਿਸਟਰ ਵਿਚੋਂ ਰਾਵਾਂ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗੇ ਕਿ ਸਾਡੇ ਕਾਰੀਗਰ ਕੀ ਕੁਝ ਕਰ ਗਏ ਹਨ ?

ਹੁਨਰ ਦੀ ਕਿੱਡੀ ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਹੈ ਪਈ ਐਡਾ ਵੱਡਾ ਕਾਰੀਗਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਤੇ ਖਿਡੋਣਿਆਂ ਉੱਤੇ ਰੰਗ ਫੇਰ ਕੇ ਝੱਟ ਲੰਘਾਵੇ।

**

1. ਦੇਖੋ ‘ਸਿੱਖ ਅਤੇ ਸਿੱਖੀ’, ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹੁਨਰਾਂ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤਾ ਵਿਸਥਾਰ ਅਣਛਪੀ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਹੈ।

ਜੇ ਸਿਰ ਦਿਤਿਆਂ ਹੱਕ ਹਾਸਿਲ ਹੋਵੇ ਬਾਹੂ...

-ਤਸਕੀਨ

ਕੁਝ ਮਹੀਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਉਦਾਸੀ ਡੇਰੇ 'ਚ ਭਗਤੀ ਕਾਵਿ ਉੱਪਰ ਲੰਬੀ ਚੌੜੀ ਵਿਚਾਰ-ਚਰਚਾ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਡੇਰਾ ਮੁੱਖੀ ਵਿਦਵਾਨ ਨੂੰ ਪੁੱਛ ਲਿਆ ਕਿ ਬਾਹੂ ਅਤੇ ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਬਾਰੇ ਕੀ ਵਿਚਾਰ ਹੈ? ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਾਫ਼ ਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਦੋ ਟੁੱਕ ਜਵਾਬ ਸੀ 'ਫਜ਼ੂਲ ਕਵਿਤਾ ਹੈ!' ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਵਾਲ ਦੀ ਕੋਈ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਨਾ ਰਹੀ ਤੇ ਗੱਲਾਂ ਭਗਤੀ 'ਚ ਸੰਗੀਤ ਵੱਲ ਮੁੜ ਗਈਆਂ। ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਹੁਣ ਤੱਕ ਮੈਨੂੰ ਬਾਹੂ ਤੇ ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਲਈ ਵਰਤਿਆ 'ਫਜ਼ੂਲ' ਸ਼ਬਦ ਉਹਨਾਂ ਨਮਿਤ ਹੋਰ ਵੀ ਮਾਣ ਅਤੇ ਆਨੰਦ ਨਾਲ ਭਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਲੋਕ ਕਵਿਤਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਏਦਾਂ ਦੀ ਜਿਸ ਪ੍ਰਤੀ ਸਥਾਪਤੀ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਕਿੜ ਨਾ ਛੱਡੇ। ਬਾਹੂ ਤੇ ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਤਰਕ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਧਰਲੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਇਕ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਜਿਸ ਔਰਤ ਕੋਲ ਬੁੱਲ੍ਹਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਰੀਅਤ ਗ਼ੁਲਾਮ ਨਹੀਂ ਬਣਾ ਸਕਦੀ। ਬਾਹੂ ਤੇ ਬੁੱਲ੍ਹਾ ਦੋਵੇਂ ਕਾਦਰੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਬਾਹੂ ਸਰਵਰੀ ਕਾਦਰੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਅਬਦੁਲ ਕਾਦਰ ਜਿਲਾਨੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮੁਰਸ਼ਦ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਸ਼ੇਖ ਮੁਹੱਈਓਦੀਨ ਅਬਦੁਲ ਕਾਦਰ ਜਿਲਾਨੀ ਬਾਹੂ ਦੇ ਜੰਮਣ ਤੋਂ ਵੀ ਸਦੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ 1166 ਈ. 'ਚ ਫੌਤ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਬਾਹੂ ਅਬਦੁਲ ਜਿਲਾਨੀ ਦਾ ਸਿੱਧੇ ਰੂਪ 'ਚ ਚੇਲਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪੈਰੋਕਾਰ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਕੰਮ ਰੂਹਾਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਬਜਾਏ ਵਿਚਾਰਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਤਾਲੀਮ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੂਫੀਆਂ ਦੀ ਇਹ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਕਿਸੇ ਰੂਹਾਨੀ ਤਰਤੀਬ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾਉਣ 'ਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੀ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਚਿਲਾ ਕੱਟਣਾ, ਧਿਆਨ ਲਾਉਣਾ, ਔਰਾਦ/ਮੰਤਰ ਪੜ੍ਹਨਾ ਆਦਿ ਜੋ ਹੋਰ ਭਾਰਤੀ ਸੂਫੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਮਨ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਅੱਲ੍ਹਾ/ਰੱਬ ਦੀ ਦੇਣ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਹਰ ਸਾਹ ਦਾ ਅੰਦਰ ਤੇ ਬਾਹਰ (ਨਫ਼ਸ) ਆਉਣਾ ਜਾਣਾ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਵੱਲੋਂ ਅੱਲ੍ਹਾ ਦਾ ਨਾਮ ਲੈਣਾ ਸਵੀਕਾਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ 'ਚੋਵੀ ਹਜ਼ਾਰ ਨਮਾਜ਼ ਫੱਕਰ ਦੀ'। ਮਨੁੱਖੀ ਪਿਆਰ/ਇਸ਼ਕ ਹੀ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਤਰਕ ਹੈ। ਭਗਤੀ/ਤਸੱਵਫ਼ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੇ ਯੁੱਗ 'ਚ ਕਾਦਰੀਆਂ ਦਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਤਰਕ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਨਾ ਆਪਣੀ ਹੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਰੋਨਾਂਸਾਂ ਸੀ, ਜੋ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਤਾਰਕਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਅੱਧ ਵਿਚਾਲੇ ਟੁੱਟ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪੱਲੇ ਨਹੀਂ ਪਿਆ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਅਰਬੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ, ਹਿਕਮਤ, ਨਕਛੱਤਰ ਵਿਗਿਆਨ ਆਦਿ ਨਾਲ ਭਰੀ ਤਾਰਕਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਅਰਸਤੂਫ਼ਾਦ ਦੀ ਅਲੋਚਨਾ ਅਤੇ ਨਵੀਂ ਵਿਆਖਿਆ ਮਨੁੱਖਵਾਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਉਸਾਰਨ 'ਚ ਮਦਦ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਲਈ ਅਰਬੀ ਵਿਦਵਾਨ ਸਪੇਨ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਭਾਰਤ, ਚੀਨ, ਸ਼ੀਲੰਕਾ ਤੱਕ ਦੇ ਗੇੜੇ ਕੱਢਦੇ ਤਾਰਕਿਕ ਅਤੇ ਲੌਕਿਕ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਜੀਵਨ ਪੱਧਤੀ ਤਰਕ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਜੋਂ ਉਤਪੰਨ ਨਹੀਂ ਹੋਈ, ਸਗੋਂ ਦੇਵ ਪੂਜਾ, ਦੇਹ ਪੂਜਾ, ਬੁੱਤ ਪ੍ਰਸਤੀ ਦੇ ਵਿਰੋਧ 'ਚ ਕੇਵਲ ਇਕ ਅੱਲ੍ਹਾ ਨੂੰ ਕੁਦਰਤ/ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਪੈਦਾ ਕਰਤਾ ਸਵੀਕਾਰਨ ਅਤੇ ਉਸ ਅਧੀਨ ਨੇਮਬੱਧ ਹੋਣ 'ਚ ਹੋਈ ਸੀ। ਖ਼ਲੀਫ਼ਿਆਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ 'ਚ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਪਰਸਾਰ ਅਤੇ ਭੌਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਸੁਨਿਹਰੀ ਯੁੱਗ 12ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ

ਅੰਤਿਮ ਦੌਰ 'ਚ ਜਾ ਕੇ ਕਰਵਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਸਥਾਪਿਤ ਸੱਭਿਅਕ ਸਮਾਜਾਂ ਦੀਆਂ ਵਲਗਣਾਂ ਅੰਦਰ ਵੀ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਜਾਣਾ ਸੀ, ਜਦੋਂਕਿ ਇਹ ਬਰਾਬਰੀ ਵਾਲੀ ਕਬੀਲਾਈ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਧਰਮ ਸੀ। ਇਸਲਾਮ ਨੇ ਮਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜੀਵਨ 'ਚ ਹੀ ਅਲ-ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਜਾ ਘੇਰਿਆ ਅਤੇ ਇਕ ਸਦੀ 'ਚ ਹੀ ਕਦੇ ਨਾ ਢਹਿਣ ਵਾਲੇ ਰੋਮਨ ਸਾਮਰਾਜ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ; ਡੇਢ ਸਦੀ ਤੱਕ ਸਮਰਕੰਦ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਚੀਨ ਨਾਲ ਜਾ ਟਕਰਾਇਆ ਅਤੇ ਉਥੋਂ ਤੀ ਤਕਨੀਕ, ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਲਾਵੇ 'ਚ ਘੁੱਟ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਮੋੜ ਦਿੱਤਾ। ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਵਪਾਰਕ ਬਿਰਤੀ ਨੇ ਸਨਅਤ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਨਵੀਆਂ ਕਾਢਾਂ ਦਾ ਰਾਹ ਰੋਸ਼ਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅਫ਼ਲਾਤੂਨ, ਅਰਸਤੂ ਦੀ ਲੱਭਤ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਮੂੰਹ ਤਰਕ ਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪੱਧਰੀ ਵੱਲ ਭੁਆਂ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਅਲ-ਖ਼ੁਆਰਜ਼ਮੀ ਨੇ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਯੂਨਾਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਗਣਿਤ ਨੂੰ ਵਿਕਸਤ ਰੂਪ 'ਚ ਜ਼ਮੀਨੀ ਅਤੇ ਅਲਜ਼ਬਰਾ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ 'ਚ ਮੋੜ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸਨੇ ਨਕਛੱਤਰ ਵਿਗਿਆਨ (astronomy) 'ਚ ਇਕ ਨਵੀਂ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਰੂਹ ਫੂਕੀ। ਅਲ ਕਿੰਦੀ, ਅਲ ਫ਼ਾਰਬੀ, ਇਬਨ ਅਰਬੀ, ਅਲ ਬਰੂਨੀ, ਇਬਨ ਸੀਨਾ, ਇਬਨ ਰਸ਼ਦ, ਅਲ ਗਜ਼ਾਲੀ ਆਦਿ ਨੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨ, ਤਕਨੀਕ, ਹਿਸਾਬ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਇਕ ਤਾਰਕਿਕ ਸ਼ਕਲ 'ਚ ਢਾਲ ਦਿੱਤਾ ਤਾਰੀਖ਼ਕਾਰੀ ਨੂੰ ਇਕ ਨਵਾਂ ਮੋੜ ਦਿੱਤਾ। ਫਲਸਫ਼ੇ ਦੀ ਧਰਤ ਜ਼ਰਖੇਜ਼ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰੀ, ਹਿਕਮਤ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨ 'ਚ ਦਾਨਸ਼ਵਰੀ ਘਰ ਕਰ ਗਈ। ਖ਼ੁਆਰਜ਼ਮ, ਬਗ਼ਦਾਦ, ਬਸਰਾ, ਮੁਰੱਕੋ, ਇਸਲਾਮਿਕ ਸਪੇਨ ਆਦਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਗਏ ਅਤੇ ਕਾਗਜ਼ ਦੇ ਵਾਧੂ ਉਤਪਾਦਨ ਨੇ ਇਸ ਗਿਆਨ 'ਚ ਇਜ਼ਾਫ਼ਾ ਕਰਨ ਦੀ ਬਹੁਤ ਮਦਦ ਕੀਤੀ, ਬਲਕਿ ਕਾਗਜ਼, ਕਾਤਬਕਾਰੀ, ਨਕਲਾਂ, ਕਿਤਾਬ ਘਰ ਇਕ ਸਨਅਤੀ ਸ਼ਕਲ ਪਾਰ ਗਏ।

ਹਜ਼ਰਤ ਸੁਲਤਾਨ ਬਾਹੂ ਦਾ ਜਨਮ ਸ਼ੋਰਕੋਟ ਦੇ ਮੌਜੂਦਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਝੰਗ 'ਚ 17 ਜਨਵਰੀ 1630 ਨੂੰ ਹੋਇਆ। ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਸੰਭਾਲਣ ਤੋਂ ਤਕਰੀਬਨ ਇਕ ਸਦੀ ਬਾਅਦ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਮੁਗ਼ਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੀ ਇਮਾਰਤਸਾਜ਼ੀ, ਲਿਬਾਸ ਅਤੇ ਰਹਿਣ ਸਹਿਣ ਦੇ ਸ਼ਹਾਨਾ ਢੰਗ ਪੱਛਮੀ ਯੂਰਪ ਅੰਦਰ ਅਲਫ਼ ਲੈਲਾ ਦੇ ਕਿੱਸਿਆਂ ਵਾਂਗ ਮਸਾਲੇਦਾਰ ਮਿੱਥ ਕਥਾਵਾਂ ਬਣ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਭਾਵ ਬਾਹੂ ਦੇ ਜਨਮ ਵੇਲੇ ਬੇਬਰਾ ਵਸਤਾਂ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨੀ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵੀ ਤਿੱਖੀ ਤੌਰ ਤੁਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੱਧਕਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਕਿਤਾਕਾਰੀ ਆਵਾਮ ਅੱਖਰੀ ਗਿਆਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਚਿੰਤਨ/ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਰੋਤਾ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਅੱਖਰੀ ਗਿਆਨ ਮੱਧਵਰਗੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਖ਼ਾਸ ਲੋੜ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸਰੋਤਾ ਮੁਖੀ ਸਾਹਿਤ/ਚਿੰਤਨ ਇਸ ਯੁੱਗ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਲੋੜ ਸੀ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਪੜ੍ਹਨ ਲਿਖਣ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨ ਦੀ ਫ਼ਲਸਫ਼ਈ ਜ਼ਬਾਨ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸੀ ਅਤੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਵੱਢੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵਿਕਰੀ ਇਸੇ ਭਾਸ਼ਾ 'ਚ ਸੀ। ਅਰਬੀ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਖਰੀਦਣ ਵਾਲੇ ਘੱਟ ਸਨ। ਮਗਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਹਿੱਸਾ ਸਰੋਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੇ ਮੱਲ ਲਿਆ ਇਸ ਕਰਕੇ ਗਦ ਰਚਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਨਾ ਹੋਇਆ, ਇਹ ਫ਼ਾਰਸੀ 'ਚ ਹੀ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਫ਼ਲਸਫ਼ੇ, ਸੰਵਾਦ, ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਲਈ ਕਵਿਤਾ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਵਜੋਂ ਵਿਕਸਤ ਹੋਈ। ਪੰਜਾਬ 'ਚ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਮਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਮੁਸਲਿਮ ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਆਵਾਮ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਇਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਨਿਠਾਸ 'ਚ ਘੁਲਦਾ ਹੈ। ਹਜ਼ਰਤ ਬਾਹੂ ਨੇ ਗਿਆਨ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨ ਲਈ ਅਰਬੀ, ਫ਼ਾਰਸੀ ਦਾ ਗਹਿਨ ਮੁਤਾਲਿਆ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਤਰਕ ਦੇ ਫ਼ਲਸਫ਼ੇ ਨਾਲ ਮਾਲਾ-ਮਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਬਾਹੂ ਦੀਆਂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਲਿਖਤਾਂ ਨੂੰ ਚੰਦ ਲੋਕ ਜਾਣਦੇ ਹੋਣਗੇ ਮਗਰ ਸੀਹਰਫ਼ੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਮਨੋਚੇਤਨਾ 'ਚ ਘਰ ਕਰ ਗਈਆਂ। ਸੁਲਤਾਨ ਬਾਹੂ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚਲਾ ਚਿੰਤਨੀ ਰੁਖ ਆਪਣੇ ਯੁਗ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਨਿਵੇਕਲਾ ਪੰਪ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਭਗਤੀ/ਵਹਦਤ ਦਾ ਰੰਗ ਗੂੜ੍ਹਾ ਚੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਿਲਸਿਲਿਆਂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਦੇ ਇਸ ਮਜੀਠ ਰੰਗ ਨੂੰ ਚਣੌਤੀ ਬਾਹੂ ਸਵੈ ਨੂੰ ਪੁਰਾਣਾ ਨੀਲ ਦੱਸ ਕੇ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, “ਖਾਲਸ ਨੀਲ ਪੁਰਾਣੇ ਉਤੇ ਨਹੀਂ ਚੜ੍ਹਦਾ ਰੰਗ ਮਜੀਠੀ ਹੂ।” ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਉਸ ਗਤੀ ਨੂੰ ਵਾਚਣਾ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤ ਹੈ ਕਿ ਬਾਹੂ ਖ਼ੁਦਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਭਗਤੀ, ਮੰਤਰ ਉਚਾਰਣ, ਤੀਰਥ ਯਾਤਰਾ ਵਰਗੇ ‘ਇਸਲਾਮਕ’ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਕਰਮਕਾਵਾਂ ਨੂੰ ਚਣੌਤੀ ਦੇਣ ਦਾ ‘ਕੁਫ਼ਰ’ ਕਿਉਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਦੇ ਸ਼ੋਰ 'ਚ ਉਸ ਕੋਲ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਵਾਂਗ ਤਾਰਕਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਕਿਥੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ? ਇਹ ਸਵਾਲ ਅੱਜ ਦੇ ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਕਾਸ 'ਚ ਦਾਨਸ਼ਵਰੀ ਹੀਣ ਯੁੱਗ ਦੀ ਅਤਿਅੰਤ ਲੋੜ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਇਹ ਸ਼ਕਤੀ ਆਸਥਾ ਦੀ ਬਜਾਏ ਕਾਰਨਾਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ 'ਚੋਂ ਤਰਕ ਦਾ ਰਾਹ ਫੜਨ 'ਚ ਪਈ ਹੈ। ਅੱਜ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਸੋਹਿਲੇ ਗਾਉਣ ਵਾਲੇ ਯੁੱਗ 'ਚ ਬਾਹੂ ਵਰਗੇ ਵਿਚਾਰ ਰੱਖਣੇ ਮੁਸ਼ਕਲ ਕਿਉਂ ਬਣ ਗਏ ਹਨ? ਜਦੋਂ ਕਿ ਬਾਹੂ ਵੇਲੇ ਰਿਆਸਤ ਰਾਜਸਾਜ਼ੀ ਤੰਤਰ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਸੀ ਅਤੇ ਅੱਜ ਲੋਕਤੰਤਰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸੰਪੂਰਨ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋਣ ਦਾ ਦਾਅਵੇਦਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਮਜੀਠ ਰੰਗ ਨੂੰ ਪੁਰਾਣੇ ਨੀਲ ਉਪਰ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਦੀ ਜਿਦ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸਟੇਟ ਲਈ ਇਕ ਸਾਂਝਾ ਨੁਕਤਾ ਕਿਉਂ ਬਣ ਗਈ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਗਣਤੰਤਰੀ ਢਾਂਚਾ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਕਾਰਨਾਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ 'ਚ ਤਰਕ ਦੀ ਕਸਵੱਟੀ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਹਜ਼ਰਤ ਸੁਲਤਾਨ ਬਾਹੂ ਅਤੇ ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਬਾਗ਼ੀ ਰੌਅ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਲਈ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਮੱਧਕਾਲੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵੱਲ ਜਾਣਾ ਹੀ ਪਵੇਗਾ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕ ਜੋ ਜਨਜਾਤੀ ਸਮੂਹਾਂ 'ਚ ਵਿਚਰਦੇ ਸਨ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦੀ ਅਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਖੌਫ਼ 'ਚ ਘਿਰੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਮੁਹੰਮਦ ਬਿਨ ਕਾਸਿਮ ਨੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਇਹਨਾਂ ਜੱਟ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਸਿੰਧ ਨੂੰ ਫ਼ਤਿਹ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪੂਰਵਜ ਅਰਬ ਜੇਤੂਆਂ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਦੀ ਪੈਰਵੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਸਿੰਧ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨਾਲ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵੀ ਇਸ ਸਮਾਜ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਪਦਾਂ ਤੇ ਸੱਤਾਸੀਨ ਹੋ ਗਏ। ਪੰਜਾਬ ਜਾਂ ਸਿੰਧ ਦੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵੀ ਕਬੀਲਿਆਂ 'ਚੋਂ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪੁਜਾਰੀ ਹੀ ਬਣਾਏ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਨਜ਼ਰੀਆ ਇਹਨਾਂ

ਪ੍ਰਤੀ ਵੀ ਮਲੇਸ਼ਾਂ ਵਾਲਾ ਹੀ ਸੀ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦਾ ਕੁਝ ਹਿੱਸਾ ਵੀ 'ਮਲੇਸ਼' ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਦਾ ਸਮਰਥਕ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਬੋਧੀ ਸੀ ਮਗਰ ਬੁੱਧ ਧਰਮ 11ਵੀਂ-12ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੱਕ ਆਪਣੀਆਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਕਾਰਨ ਪਤਨ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਰਮਕਾਂਢੀ ਧਾਰਾ ਵੱਲ ਵਹਿ ਤੁਰਿਆ ਸੀ। ਅਰਬੀ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਭਰੀ ਇਕਈਸ਼ਵਰਵਾਦੀ ਧਾਰਾ ਨੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਬਦਲ ਵਜੋਂ ਇਹਨਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਬੀਲਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਖਿੱਚ ਲਿਆ। ਬਾਅਦ 'ਚ ਇਰਾਨ ਤੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸੂਫੀ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਡੇਰਿਆਂ 'ਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਦੇ ਸਤਾਏ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਹਾਜ਼ਰੀ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਸੂਫੀਵਾਦੀ ਧਾਰਾ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦਿਆਂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲਿੱਪੀ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਮਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰਿਆ। ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੈ ਕਿ 12ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਅਤੇ 13ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਚੜ੍ਹਾਅ ਤੱਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੰਨੀ ਵਿਕਸਤ ਜ਼ਬਾਨ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਫਰੀਦ ਦੀ ਮਾਦਰੇ-ਜ਼ਬਾਨ ਸੀ। ਮਾਦਰੇ ਜ਼ਬਾਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਅਜਿਹੀ ਸਰਲਤਾ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਵੈਸੇ ਵੀ ਇਸਲਾਮ ਨੇ ਜਿਸ ਕਬੀਲੇ ਨੂੰ ਵੀ ਦੁਨੀਆ 'ਚ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਾਇਆ ਉਸਦੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਜ਼ਬਾਨ 'ਚ ਕੋਈ ਤਬਦੀਲੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਹਾਂ ਜੇ ਉਹਨਾਂ ਕਬੀਲਿਆਂ ਨੇ ਅਜੇ ਲਿੱਪੀ ਤੱਕ ਵਿਕਾਸ ਨਾ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲਿੱਪੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ, ਜਿਵੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਫ਼ਾਰਸੀ ਲਿੱਪੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਪੰਜਾਬ 'ਚ ਮੱਧਕਾਲੀ ਗ਼ੈਰ-ਮੁਸਲਿਮ ਲਿਖਤਾਂ 'ਚ ਪੰਜਾਬੀ ਮੁਹਾਵਰਾ ਤਕਰੀਬਨ ਗ਼ੈਰਹਾਜ਼ਿਰ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਸਮੇਤ ਮੱਧਕਾਲੀ ਸਿੱਖ ਸਾਹਿਤ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿੱਪੀ 'ਚ ਤਾਂ ਹੈ ਮਗਰ ਇਸਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਬਹੁਤਾ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਅਗਲੇ ਵਿਕਾਸ 'ਚ ਸੂਫੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੰਜਾਬੀ ਖੇਤਰ 'ਚ ਜਿਕਰਯੋਗ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਾਲ ਲੱਗਦੇ ਖੇਤਰਾਂ 'ਚ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਸੂਫੀ ਡੇਰਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੱਧ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸਲਾਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਰਾਨ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਖੇਤਰਾਂ 'ਚ ਵੇਦਾਂਤ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਮਾਰਗ ਇਸਲਾਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੇਦਾਂਤ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਦਾ ਮਾਰਗ ਸੀ। ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਾਨਤਾ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਸੂਫੀਆਂ ਅੰਦਰ ਘਰ ਕਰ ਗਈ ਸੀ, ਮਗਰ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਮੁਹਾਵਰਾ ਵੇਦਾਂਤਕ ਸੀ। 13ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭ 'ਚ ਹੀ ਤੁਰਕਾਂ ਦੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ 'ਚ ਆਮਦ ਨੇ ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਚਿਸ਼ਤੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨੇ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਸਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਸ਼ੇਖ਼ ਫ਼ਰੀਦੁਦੀਨ ਅੱਲੀਆ ਨੇ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਲਾਗੇ ਪਾਕਪਟਨ 'ਚ ਡੇਰੇ ਲਾਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਅਸਲ 'ਚ ਪੰਜਾਬ 'ਚ ਜੰਮੇ ਪਲੇ ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਸਨ। ਹਜ਼ਰਤ ਨਿਜ਼ਾਮੁਦੀਨ ਅੱਲੀਆ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਇਨੁਦੀਨ ਚਿਸ਼ਤੀ ਨੇ ਅਜਮੇਰ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮੁਕਾਮ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਤੁਰਕਾਂ ਦਾ ਇਸਲਾਮ ਵੀ ਅਰਬੀ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਸੂਫੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਿਚ ਸੀ ਮਗਰ ਸੂਦਰਾਂ ਅਤੇ ਕਬੀਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਬਰਾਬਰੀ ਦੇ ਆਕਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ, ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦੀ ਵਰਣ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਦਮਨਕਾਰੀ ਸਮਾਜ-ਆਰਥਿਕ ਨਾਬਰਾਬਰੀ 'ਚ ਫਸੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਇਕ 'ਚਮਤਕਾਰੀ' ਅਨੁਭਵ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਸੰਤ ਨਾਮਦੇਵ ਤੋਂ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਤੱਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣਿਕ ਕਰਮਕਾਂਢਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਸਮਾਨਤਾ ਦੀ ਅਵਤਾਰਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਕਟਿਹਰੇ 'ਚ ਖੜਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਅਦਬੀ ਹਸਤੀਆਂ ਇਸੇ ਯੁੱਗ 'ਚ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਸਨ।

ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਵਿਚਾਰਕ ਪਤਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਕਬੀਲਿਆਂ ਨੂੰ ਏਕਤਾਬੱਧ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦੇ ਸਮਾਜਾਂ ਅੰਦਰ ਆ ਵੜਨਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੱਤੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਦਾਸ ਬਣਾ ਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਇਰਾਨ ਵਰਗੇ ਸਮਾਜਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵੜਦਿਆਂ ਅਰਬੀ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਧਾਰਾ ਵੇਦਾਂਤਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਸੂਫੀਵਾਦੀ ਅਮਲ 'ਚ ਵਿਲੀਨ ਹੋ ਗਈ। ਰਾਹੁਲ ਸੰਕ੍ਰਿਤਯਾਨ ਨੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ, "ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਇਸਲਾਮ ਕਬੀਲਿਆਂ ਤੋਂ ਅਗਲੀ ਪਾਉੜੀ 'ਤੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਾਮੰਤਸ਼ਾਹੀ ਮੁਲਕਾਂ ਦੇ ਸੰਪਰਕ 'ਚ ਆਇਆ ਉਦੋਂ ਹੀ ਉਸਦੀ ਤਲਵਾਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੰਪਰਕ 'ਚ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਇਸਲਾਮੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕਬੀਲੇਪਨ ਦਾ ਸਰੂਪ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸ਼ਾਸਕ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਸਿਰਫ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ ਦਾ ਖ਼ਲੀਫ਼ਾ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਸੁਲਤਾਨ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ ਰਾਜਾ ਹੁੰਦਾ। ਮਗਰ ਹੁਣ ਤਾਂ ਨਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸੁਲਤਾਨ ਕਹਾਉਣ ਵਾਲੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਗਏ ਸਨ, ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਕਬੀਲੇ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਾਦਗੀ, ਬਰਾਬਰੀ, ਭਾਈਚਾਰੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਮਤਲਬ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਲੇਕਨ ਨਵੇਂ ਮੁਲਕਾਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਲਈ ਤਲਵਾਰ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਤਲਵਾਰ ਹੁਣ ਅਰਬੀ ਨਹੀਂ ਗ਼ੈਰ-ਅਰਬੀ ਸੀ।" ਭਾਵ ਪੈਗੰਬਰੇ ਅਰਬੀ ਦੇ ਮਿਸ਼ਨ ਤੋਂ ਸੱਖਣੀ ਇਹ ਤਲਵਾਰ ਰਾਜ ਲਈ ਕੇਵਲ ਨਵੇਂ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀ ਭਾਲ ਸੀ। ਮੁਹੰਮਦ ਹਬੀਬ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਰਾਹੁਲ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਹੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, "ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ 13ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਚੌਥਾਈ ਤੱਕ ਆਪਣੇ ਚਰਮ ਸਿਖਰ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤਾਂ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਧਾਰਤ ਹੱਦਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਆਪਣੇ ਤਮਾਮ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਉੱਪਰ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਧਰਮਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਜੋੜ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਪ੍ਰਗਤੀ ਸੰਭਵ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ... ਚਿੰਤਨ 'ਚ ਕਿਸੇ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਅਗਾਂਹਵਧੂ ਸੰਭਾਵਨਾ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਉੱਠਦਾ ਸੀ।" ਮੁਹੰਮਦ ਹਬੀਬ ਨੇ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਪੁਰਾਤਨ ਸਮਾਜਾਂ ਦੇ ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਧਰਮਸ਼ਾਸਤਰ 'ਚ ਫਸੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਚਿੰਤਨੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੀ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਸੂਫੀਵਾਦੀ ਧਰਮਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਲੰਬੇ ਚੌੜੇ ਤੱਥਾਂ ਰਾਹੀਂ

ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰੁੜੀਵਾਦ 'ਚ ਗ੍ਰਸਤ ਹੁੰਦੇ ਵੇਖਿਆ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਮੁਹੰਮਦ ਹਬੀਬ ਦੇ ਲੇਖ 'ਸਲਤਨਤ ਕਾਲ ਦੇ ਚਿਸ਼ਤੀਆ ਸੂਫੀ ਦਸਤਾਵੇਜ਼' ਤੋਂ ਕੁਝ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਲਤਨਤ ਕਾਲ ਦੇ ਫਿਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਨਿਘਾਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੂਫੀਆਂ ਨੂੰ ਅੰਧਵਿਸ਼ਵਾਸ ਭਰੇ ਰੁੜੀਵਾਦਤਾ ਨੇ ਘੇਰ ਲਿਆ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਜਿਸਦਾ ਇਹ ਸਰੂਪ ਸਲਤਨਤ ਕਾਲ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਵੇਲੇ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ, 'ਹੁਣ ਫਿਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਆਮਦ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਭ ਕੁਝ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਬਦਤਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਨਤਾ ਹੁਣ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਬੇਜ਼ਮੀਰੇ ਹਾਕਮਾਂ ਦੇ ਰਹਿਮੋ-ਕਰਮ 'ਤੇ ਸੀ ਅਤੇ ਮਜ਼ਬੂਰ ਸੀ। ਹਰ ਚੀਜ਼ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਪਤਨ ਵੱਲ ਵਧ ਰਹੀ ਸੀ।' 'ਬੈਰੁਲ ਮਜ਼ਾਲਿਸ' 'ਚ ਸ਼ੇਖ ਨਸੀਰੂਦੀਨ ਨੇ 1353-54 ਦੀ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਤੁਲਨਾ ਬਿਨਾਂ ਫਿਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਨਾਲੇ ਅਲਾਉਦੀਨ ਖਿਲਜੀ ਦੀ ਦਿੱਲੀ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਹੈ, "ਜਦੋਂ ਕੜਾਕੇ ਦੀ ਠੰਡ 'ਚ ਹਰ ਭਿਖਾਰੀ ਦੇ ਕੋਲ ਆਪਣੀ ਰਜਾਈ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕੁਝ ਦੇ ਕੋਲ ਤਾਂ ਦੋ ਰਜਾਈਆਂ ਵੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ।" ਇਸੇ ਲਈ ਹਬੀਬ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ, "ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਬਦਨਸੀਬ ਨਾਗਰਿਕ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਹਰੇਕ ਦੇ ਕੋਲ ਦੁੱਖਾਂ, ਤਕਲੀਫ਼ਾਂ ਅਤੇ ਗ਼ੁਰਬਤ ਦੀ ਆਪਣੀ 'ਕਹੀ ਜਾਂ ਅਣਕਹੀ' ਕਹਾਣੀ ਸੀ, ਸ਼ੇਖ ਦੇ ਜ਼ਮਾਇਤਖ਼ਾਨੇ 'ਚ ਭੀੜ ਲਗਾਈ ਰੱਖਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਕਿ ਜੋ ਵੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲੋਂ ਮਿਲੇ, ਉਸਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਣ।" ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਦੇ ਆਸਥਾ ਭਰੇ ਸੂਫੀਵਾਦ ਕੋਲ ਲੌਕਿਕ ਦੁੱਖਾਂ ਦੀ ਬਿਜ ਆ ਪੈਣ 'ਤੇ ਨਿਕਲਣ ਦਾ ਕੋਈ ਰਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤਾਂ ਇਸ ਸੂਫੀਵਾਦੀ ਆਸਥਾ ਦਾ ਭਗਤੀ 'ਚ ਵਟ ਜਾਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸੀ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਨੇ ਅੰਧ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਭਰੀਆਂ ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਅਤੇ ਮੰਤਰਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਦਾ ਹੜ ਲਿਆਉਣਾ ਹੀ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਜਨਤਾ ਦੁੱਖਾਂ 'ਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਦੇ ਕਰਾਮਾਤੀ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਕਰੇ। ਅਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਇਸਲਾਮ ਨੂੰ ਤਰਕ ਵਿਰੋਧੀ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੇ ਰਾਹੇ ਤੋਰਦਿਆਂ ਚਿੰਤਨੀ ਨਿਘਾਰ 'ਚ ਫਸ ਜਾਣ ਦਾ ਰਾਹ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਜਿਵੇਂ ਹਜ਼ਰਤ ਬਾਬੂ, ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ, ਵਾਰਿਸ਼ ਸ਼ਾਹ ਆਦਿ ਦੀ ਵਾਣੀ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਮੁਹੰਮਦ ਹਬੀਬ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਦਸਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ 'ਚ ਜਿਹੜੇ ਬਾਰਾਂ ਸੂਫੀ ਸਿਲਸਿਲੇ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਸਨ, 13ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਤੱਕ ਇਹ ਦੋ ਵਿਰੋਧੀ ਗੁੱਟਾਂ 'ਚ ਸਮੂਹਬੱਧ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਸ਼ੇਖ ਮੁਹੰਮਦੀਉਦੀਨ ਇਬਨੇ-ਅਰਬੀ ਦੀ ਕਿਤਾਬ 'ਫ਼ੁਸੁਲ ਹਿਕਮ' ਅਤੇ ਸ਼ੇਖ ਸ਼ਹਾਬੁਦੀਨ ਸੁਹਰਾਵਰਦੀ ਦੀ ਕਿਤਾਬ 'ਅਵਾਰਿਫ਼ੁਲ-ਮਆਰਿਫ਼' ਦੋਹਾਂ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਪਾਠ ਪੁਸਤਕਾਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਮਿਲ ਰਹੀ ਸੀ, "ਭਾਰਤ 'ਚ ਸਲਤਨਤ ਕਾਲ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਇਬਨੇ-ਅਰਬੀ ਦੇ ਦਰਜ਼ ਦੀ ਦਾ ਕੋਈ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ; ਭਾਰਤ ਅਜੇ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਵਾਰਿਫ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਖੇਤਰ 'ਚ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਮੁਲਾਣੀਆਂ ਦਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਰੁੜੀਵਾਦ ਦਾ ਪਾਠ ਗ੍ਰੰਥ ਸੀ। ਇਕ ਭਰੀ ਪੂਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਸ਼ਕਲ 'ਚ ਮੁਸਲਿਮ ਸੂਫੀਵਾਦ ਭਾਰਤ 'ਚ 13ਵੀਂ ਦੇ ਆਰੰਭ 'ਚ ਜਾਂ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਇਕ ਸਦੀ ਬਾਅਦ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ। ਸੂਫੀ ਚਿੰਤਨ 'ਚ ਭਾਰਤ ਨੇ ਕੁਝ ਵੀ ਠੋਸ ਨਹੀਂ ਜੋੜਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ 'ਚ ਕੁਝ ਠੋਸ ਜੋੜਨ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।" ਹਜ਼ਰਤ ਨਿਜ਼ਾਮੁਦੀਨ ਔਲੀਆ ਦੇ ਪ੍ਰਵਚਨਾਂ ਦੀ ਕਿਤਾਬ 'ਫ਼ਵਾਇਦੁਲ-ਫ਼ਵਾਦ' ਅਮੀਰ ਹਸਨ ਸਿੱਜੀ ਦੁਆਰਾ ਜਨਵਰੀ 1322 ਨੂੰ ਮੁਕੰਮਲ ਕੀਤੀ ਗਈ, "ਐਤਵਾਰ, 3 ਸ਼ਾਬਾਨ 707 ਹਿਜ਼ਰੀ (ਜਨਵਰੀ 1307) ਨੂੰ ਅਮੀਰ ਹਸਨ ਸਿੱਜੀ ਨੇ ਗ਼ਯਾਸਪੁਰ 'ਚ ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁਦੀਨ ਔਲੀਆ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦਿਨ ਉਸਨੇ ਸ਼ੇਖ ਦੇ ਮੂੰਹ ਤੋਂ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਸੁਣਿਆ, ਘਰ ਵਾਪਿਸ ਪਰਤਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸਦਾ ਖੁਲਾਸਾ ਲਿਖਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ।" ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਮਜ਼ਲਿਸਾਂ ਦੇ ਖੁਲਾਸੇ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਰੂਪ 'ਚ ਢਲਣ ਲੱਗੇ ਜਿਸ 'ਚ ਹਜ਼ਰਤ ਔਲੀਆ ਦੁਆਰਾ ਵਰਣਿਤ ਜ਼ਿੰਦਗੀਨਾਮਾ ਸੂਫੀ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਹਿੱਸਾ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਤਾਂ ਹਜ਼ਰਤ ਔਲੀਆ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਿਆ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਖੱਪਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪ ਭਰਿਆ ਜਿਸਨੂੰ ਫੜਨ 'ਚ ਸਿੱਜੀ ਨਾਕਾਮ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸੁਹਰਾਵਰਦੀ ਬਹੁਤ ਕਿਤਾਬਾਂ ਲਿਖ ਚੁੱਕੇ ਸਨ, ਮਗਰ 'ਫ਼ਵਾਇਦੁਲ ਫ਼ਵਾਦ' ਮੁਤਾਬਿਕ ਹਜ਼ਰਤ ਔਲੀਆ ਦੇ ਕਹਿਣ ਅਨੁਸਾਰ ਚਿਸ਼ਤੀਆਂ ਨੇ ਨਾ ਤਾਂ ਕੋਈ ਕਿਤਾਬ ਲਿਖੀ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮੱਕੇ ਜਾ ਕੇ ਹੱਜ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਸਿੱਜੀ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੀ ਚਿਸ਼ਤੀਆਂ ਬਾਰੇ ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਕਿਤਾਬ ਸੀ। ਦੂਸਰੀ ਕਿਤਾਬ ਹਮੀਰ ਕਲੰਦਰ ਦੀ 'ਬੈਰੁਲ-ਮਜ਼ਾਲਿਸ' ਹੈ ਜਿਸ 'ਚ ਸ਼ੇਖ ਨਸੀਰੂਦੀਨ ਦੀਆਂ ਸੱ ਮਲਫੂਜ਼ਾਤ (ਪ੍ਰਵਚਨਾਂ) ਨੂੰ 1354-55 'ਚ ਦਰਜ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸ਼ੇਖ ਨਸੀਰੂਦੀਨ ਦੇ ਪੀਰ ਸ਼ੇਖ ਔਲੀਆ ਸਨ ਅਤੇ ਹਮੀਰ ਕਲੰਦਰ ਸ਼ੇਖ ਔਲੀਆ ਦੇ ਮੁਰੀਦ ਸਨ। ਹਮੀਰ ਕਲੰਦਰ ਨੇ ਜਦੋਂ ਸ਼ੇਖ ਨਸੀਰੂਦੀਨ ਦੀਆਂ ਮਲਫੂਜ਼ਾਤ ਦਰਜ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸਦੀ ਇਕ ਅਪੂਰੀ ਕਿਤਾਬ ਦੀ ਲੇਖਣੀ ਤੋਂ ਏਨੇ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋਏ ਕਿ ਇਨਕਾਰ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਤ ਪੀਰ ਔਲੀਆ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਦਰਜ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਸਹਿਮਤੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਅਗਰ ਹਮੀਰ ਕਲੰਦਰ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਮੁਤਾਬਿਕ ਮਲਫੂਜ਼ਾਤ ਦਰਜ਼ ਹੁੰਦੀਆਂ ਤਾਂ ਘਾਲਮੇਲ ਹੋ ਜਾਣਾ ਸੰਭਵ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਸ਼ੇਖ ਨਸੀਰੂਦੀਨ ਨੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਮਿਥ ਦਿੱਤੀਆਂ ਅਤੇ ਹਮੀਦ ਨੂੰ ਚਮਤਕਾਰ ਘੜਨ ਜਾਂ ਚਾਪਲੂਸੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਸਖਤੀ ਨਾਲ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ, "ਸ਼ੇਖ ਨਸੀਰੂਦੀਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਫ਼ਸ ਨੂੰ ਇਸ ਕਦਰ ਮਾਰ ਰੱਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੇਖ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਚਿੜਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜੇ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਚਮਤਕਾਰ ਜੋੜਾਂ ਤਾਂ ਲੋਹੇ-ਲਾਖੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।" ਹਮੀਰ ਕਲੰਦਰ ਦੀ ਟਿੱਪਣੀ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਬਾਅਦ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ 'ਚ ਚਮਤਕਾਰ ਅਤੇ ਚਾਪਲੂਸੀ ਕਵੀਸ਼ਰਾਂ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਹਨ। ਚਿਸ਼ਤੀਆਂ ਦੇ ਮਲਫੂਜ਼ਾਤ 'ਚ ਅਜਿਹੇ ਚਮਤਕਾਰਾਂ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਤਕਰੀਬਨ ਸਦੀ ਬਾਅਦ ਹੋਂਦ 'ਚ ਆਏ। ਅਮੀਰ ਖ਼ੁਰਦ ਦੀ 'ਸਿਆਰੁਲ ਔਲੀਆ' ਭਾਵੇਂ ਹਮੀਰ ਕਲੰਦਰ ਦੀ 'ਬੈਰੁਲ ਮਜ਼ਾਲਿਸ' ਦੇ ਆਸਪਾਸ ਲਿੱਖੀ ਗਈ ਪਰ ਚਮਤਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਇਸ ਵਿਚ ਹੋ ਗਈ। ਅਮੀਰ ਖ਼ੁਰਦ ਇਕ ਪਾਸੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ, "ਮਹਾਨ ਚਿਸ਼ਤੀ ਸ਼ੇਖਾਂ 'ਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਹੱਜ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਗਿਆ ਸੀ।" ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ

ਕਿ, “ਇਕ ਉੱਡਣ ਵਾਲਾ ਉੱਠ ਹਰ ਰਾਤ ਸ਼ੇਖ ਨਿਜ਼ਾਮੁਦੀਨ ਔਲੀਆ ਦੀ ਬਾਰੀ ਕੋਲ ਆਉਂਦਾ ਸੀ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੱਕਾ ਮੁਅੱਜ਼ਮਾਂ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੇਹਰੀ (ਸਵੇਰ ਦੀ ਕਿਰਣ ਚੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਭੋਜਨ) ਲਈ ਵਾਪਿਸ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੰਦਾ ਸੀ।” ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਿਸ਼ਤੀ ਸੂਫੀ ਚਮਤਕਾਰਾਂ ਦੀ ਨੀਂਹ ਅਮੀਰ ਖੁਰਦ ਨੇ 13ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੱਧ ‘ਚ ਰੱਖੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਨੂੰ ਜੋ ਅਮੀਰ ਹਸਨ ਅਤੇ ਹਮੀਦ ਕਲੰਦਰ ਦੁਆਰਾ ਦਰਜ ਹਜ਼ਰਤ ਔਲੀਆ ਦੇ ਮਲਫੂਜ਼ਾਤ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾਇਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਝੂਠੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਚਮਤਕਾਰਾਂ, ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਦਾ ਮਹੱਲ ਖੜਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਹਨਾਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸੂਫੀ ਮਲਫੂਜ਼ਾਤ ਅਤੇ ਚਮਤਕਾਰਾਂ ਉੱਪਰ ਲਿਖੇ ਕਿੱਸਿਆ ‘ਤੇ ਕਿਸੇ ਲੇਖਕ ਦਾ ਨਾਮ ਵੀ ਦਰਜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮਨਘੜਤ ਕਥਾਵਾਂ, ਚਮਤਕਾਰਾਂ ਦਾ ਆਨੰਦ ਇਕ ਪੂਰੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪੈਰਵੀ ਬਣ ਗਿਆ ਭਾਵੇਂ ਇਸਦਾ ਮਕਸਦ ਹੋ ਸਕਦਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਕੁਰਾਨ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਆਇਤਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ‘ਤੇ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਸਵਾਬਾਂ ਦੇ ਹੜ੍ਹ ਨੇ ਅਰਬੀ ਤਸਵਫ਼ ਨੂੰ ਬੁੱਤ-ਪ੍ਰਸਤੀ ‘ਚ ਰੋਲ ਦਿੱਤਾ। ਸ਼ਰੀਅਤ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ‘ਚ ਪੱਕਿਆਂ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸੂਫੀਆਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਾਦਰੀ ਅਜਿਹੀ ਬਕਵਾਸ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦਾ ਝੰਡਾ ਗੱਡਦੇ ਹਨ ਜੋ ਪੁਰਾਤਨ ਇਸਲਾਮਿਕ ਤਾਰਕਿਕ ਕਿਤਾਬਾਂ ਨੂੰ ਹਾਸਿਲ ਕਰਕੇ ਚਕਾਚੌਂਦ ਹੋ ਗਏ ਹੋਣਗੇ, ਜਿੱਥੇ ਅਰਬੀ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਸੂਰਜ ਦੀ ਇਕ ਕਿਰਨ ਵੀ ਆਮ ਮੁਸਲਮਾਨ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਰੋਕ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਕੁ ਔਰਾਦ/ਮੰਤਰਾਂ ਨੂੰ ਜੇਰ-ਏ-ਗੌਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ‘ਅਫ਼ਜ਼ਲੁਲ-ਫਵਾਇਦ’ ‘ਚ ਹਜ਼ਰਤ ਨਿਜ਼ਾਮੁਦੀਨ ਔਲੀਆ ਅਜਿਹੇ ਨੁਸਖੇ ਦੱਸ ਰਹੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ “ਹੁਣ ਤੱਕ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਰ ਫਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਸਾਲ ਭਰ ਦੀ ਇਬਾਦਤ ਦੇ ਮਿਲਣ ਵਾਲਾ ਸਵਾਬ (ਮਹਾਤਮ), ਜਿਸ 1000 ਯੋਧਿਆਂ, 1000 ਹਜ਼ਾਰ ਪੈਗੰਬਰਾਂ, 1000 ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਸਵਾਬ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਿਆਮਤ ਦੇ ਦਿਨ ਉਸਦੇ ਅਤੇ ਜਹੰਨਮ ਦੇ ਵਿਚ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਖੰਦਕਾਂ ਦੀ ਦੂਰੀ ਹੋਵੇਗੀ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ‘ਚੋਂ ਹਰ ਖੰਦਕ ਦੀ ਚੌੜਾਈ 500 ਸੌ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ‘ਚ ਤੈਅ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਦੂਰੀ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੋਵੇਗੀ। ਔਲਾਹ ਉਸ ਲਈ ਔਨਵੀਂ ਜੰਨਤ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਵੀ ਖੋਲ੍ਹੇਗਾ।

“ਜੋ ਆਦਮੀ ਇਸ ਮੰਤਰ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹੇਗਾ, ਔਲਾਹ ਉਸਨੂੰ ਜੰਨਤ ‘ਚ ਇਕ ਮਹਿਲ ਅਤਾ ਫਰਮਾਵੇਗਾ ਜਿਸ ‘ਚ 70 ਹੂਰਾਂ ਹੋਣਗੀਆਂ; ਉਸਨੂੰ ਕੁਰਾਨ ਦੀ ਹਰ ਆਯਤ ਦੇ ਪਾਠ ‘ਤੇ ਹਰ ਫਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਸਾਲ ਭਰ ਦੀ ਇਬਾਦਤ ‘ਤੇ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਸਵਾਬ ਅਤੇ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਸਵਾਬ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣਗੇ।” ਅਜਿਹੇ ਔਰਾਦਾਂ ਦੀ ਭਾਰੀ ਗਿਣਤੀ ਨੇ ਪੈਗੰਬਰੇ ਅਰਬੀ (ਜੋ ਅਖਰੀ ਪੰਗੰਬਰ ਸਨ) ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਇਕ ਵਾਰ ਵੀ ਗੌਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਕਿ ਕੁਰਾਨ ਦੀ ਕਠੌਰ ਇਕਈਸ਼ਵਰਵਾਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਜਿਹੇ ਪੁਰਾਣਿਕ ਮਹਾਤਮ/ਔਰਾਦ ਨੂੰ ਬੁੱਤਪ੍ਰਸਤੀ ਵਰਗਾ ਕੁਫਰ ਮੰਨਦੀ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਕੋਈ ਤਾਰਕਿਕ ਕਾਰਣ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਇਹਨਾਂ ਮਨਘੜਤ ਸਾਖੀਆਂ, ਕਰਾਮਾਤਾਂ, ਔਰਾਦਾਂ ਦੀ ਫਰਿਸ਼ਤ ਮੱਧਕਾਲ ਅੰਦਰ ਪੈਦਾ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਅਨੀਸੁਲ-ਅਵਰਾਹ, ਦਲੀਲੁਲ-ਆਰਿਫੀਨ, ਫਵਾਇਦੁਸ-ਸਾਲਿਕੀਨ, ਅਸਰਾਰੁਲ-ਔਲੀਆ, ਰਾਹਤੁਲ-ਕੁਲੂਬ, ਮਿਫਤਾਹੁਲ-ਆਸ਼ਿਕੀਨ ਆਦਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਹਨ, ਜਿਹਨਾਂ ‘ਚ ਸ਼ੇਖ ਮੁਇਨੁਦੀਨ, ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦੁਦੀਨ ਨੂੰ ਮੱਕੇ ਹੱਜ ਕਰਨ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਥਾਵਾਂ ‘ਤੇ ਘੁੰਮਦੇ ਅਤੇ ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਕਰਦੇ ਚਿੱਤਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਫਵਾਇਦੁਲ-ਫਵਾਦ ‘ਚ ਹਜ਼ਰਤ ਔਲੀਆ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਚਿਸ਼ਤੀਆਂ ਨੇ ਨਾ ਕੋਈ ਕਿਤਾਬ ਲਿਖੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮੱਕੇ ਜਾ ਕੇ ਹੱਜ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮੁਹੰਮਦ ਹਬੀਬ ਇਸ ਬਾਰੇ ਆਖਦਾ ਹੈ, “ਚਿਸ਼ਤੀਆਂ ਨੇ ਕੋਈ ਕਿਤਾਬ ਨਹੀਂ ਲਿਖੀ, ਸਗੋਂ ਉਹ ਅਵਾਰਿਫ਼ ਅਤੇ ਦੂਸਰੀਆਂ ਸੁਹਾਵਰਦੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨਾਲ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸੂਫੀਵਾਦ ‘ਤੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਲਿਖਣਾ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ‘ਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੁਹਾਵਰਦੀ ਮੁਕਾਬਲੇਦਾਰਾਂ ਉੱਪਰ ਸਚਮੁੱਚ ਸਫਲਤਾ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ। ਚਿਸ਼ਤੀਆਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਰਚਨਾ ਅਮੀਰ ਹਸਨ ਸਿੱਜ਼ੀ ਦੀ ਫਵਾਇਦੁਲ-ਫਵਾਦ ਸੀ ਜੋ 13ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ‘ਚ ਜਾ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ।” ਸੂਫੀ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਅਤੇ ਭਗਤੀਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਅੰਧਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਉੱਤਰ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਵਪਾਰੀ ਵਰਗ ਨੇ ਦੱਖਣ ਭਾਰਤ ਦੀ ਭਗਤੀ ਦੀ ਵੈਸ਼ਨਵ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਟੇਕ ਬਣਾਇਆ, ਜਿਸ ‘ਚ ਤੁਰਕ ਕਾਲ ਦੇ ਅਵਤਾਰਵਾਦ ਵਿਰੋਧੀ ਨਿਰਗੁਣੀ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਅਕਬਰ ਦੇ ਮੁਗਲ ਕਾਲ ‘ਚ ਭਗਤੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਦੇ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦੇ ਬਦਲ ਵਜੋਂ ‘ਗੁਰੂ’ ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ ਜਿਹਨਾਂ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨੀ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਉਸ ਯੁੱਗ ‘ਚ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਸੂਦਰ ਜਾਤੀ ਦੀ ਇਸਲਾਮ ‘ਚ ਸਮਾਜਿਕ ਬਰਾਬਰੀ ਵਾਲੀ ਖਿੱਚ ਖਿੱਚ ਪਈ ਪਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਪਈ ਵੀ। ਸੂਦਰਾਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ ਵਰਣ ਆਧਾਰਤ ਧੱਕੇ ‘ਚ ਵਪਾਰੀ ਵਰਗ ਨੇ ਤੁਰਕ ਕਾਲ ਦੇ ਤੁਰਕ ‘ਤੇ ਖੜੇ ਸੰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਨੂੰ ਸੂਫੀਵਾਦੀ ਭਗਤੀ ਧਾਰਾ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਹਿੰਦੂਵਾਦੀ ਵੈਸ਼ਨਵ ਧਾਰਾ ਦਾ ਅਨੁਸਾਰੀ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਹਿੰਦੂਵਾਦੀ ਗੁਰੂ ਭਗਤੀ ਲਈ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਸੂਫੀ ਸੰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖ ਕਥਾਵਾਂ ਦਾ ਬਦਲ ਤੁਰਕ ਕਾਲ ਦੇ ਸੰਤ ਬਣ ਗਏ ਅਤੇ ਕਥਾਵਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਪੁਰਾਣਾਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ‘ਚ ਦਰਸਾਈ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਚਮਤਕਾਰੀ ਘਟਨਾਵਾਂ। ਅਨੰਤ ਦਾਸ ਦੀਆਂ 1590 ਦੇ ਕਰੀਬ ਲਿਖੀਆਂ ਸੰਤ ਰਵੀਦਾਸ ਅਤੇ ਕਬੀਰ ਦੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਸੂਫੀ ਗੁਰੂਵਾਦੀ ਧਾਰਾ ਦਾ ਤਕਰੀਬਨ ਅਨੁਸਰਣ ਤੇ ਭਗਤੀ ਦਾ ਵੈਸ਼ਨਵੀ ਮੁਕਾਬਲਾ ਹੀ ਜਾਪਦੀਆਂ ਹਨ। ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਬਾਰੇ ਲਿਖੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਰੰਗ ‘ਚ ਰੰਗੀਆਂ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਵੈਸ਼ਨਵਵਾਦੀ ਭਗਤੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੇ ਕਿਰਤੀਆਂ ਵਜੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਨਮਾਨ ਦੇ ਕੇ ਗੁਰੂ ਭਗਤੀ ਦੀ ਆਰਾਧਨਾ ਵੱਲ ਤੋਰਦਿਆਂ ਆਪਣੇ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਵੀ ਹੁਲਾਰਾ ਦਿੱਤਾ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਨਵ-ਭਗਤੀਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਨੂੰ ਮੁਗਲ ਦਰਬਾਰ ਵੱਲੋਂ ਵੀ ਉਤਸ਼ਾਹਜਨਕ ਹੁੰਗਾਰਾ

ਮਿਲ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਅਜਿਹੇ ਯੁੱਗ 'ਚ ਜਦੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਿਰਫ਼ ਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੇ ਵਖਰੇਵੇਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਭਗਤੀਵਾਦੀ ਕਰਮਕਾਂਢਾਂ 'ਚ ਫਸ ਗਏ ਹੋਣ ਅਤੇ ਮੰਤਰਾਂ ਨੂੰ ਰਟਣ ਅਤੇ ਤੀਰਥ ਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਵੱਖਰਤਾ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਕੋ ਦਿਸ਼ਾ ਨੂੰ ਤਰਕਗੀਣ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਤੁਰਨ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋਣ ਅਤੇ ਤਰਕ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਹੋ ਕੇ ਆਸਥਾ ਦੇ ਕਰਮਕਾਂਢੀ ਚੱਕਰਵਿਉ 'ਚ ਫਸ ਗਏ ਹੋਣ ਤਾਂ ਤਰਕ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੂੰ ਉਤਪਤੀ ਦੇ ਮੂਲ ਸਰੋਤਾਂ ਵੱਲ ਮੁੜਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਵੀ ਉਦੋਂ ਜਦੋਂ ਦੇਸ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵੱਲ ਪੱਕੇ ਪੈਰੀਂ ਵਧ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਸੁਲਤਾਨ ਬਾਹੂ ਇਸੇ ਯੁੱਗ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਭਾਰਤੀ ਇਸਲਾਮ ਨੇ ਤਰਕ ਦੇ ਕੁਰਾਨ ਆਧਾਰਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਬਜਾਏ ਹਦੀਸੀ/ਸਾਖੀਵਾਦੀ ਇਸਲਾਮ ਉੱਪਰ ਟੇਕ ਰੱਖਦਿਆਂ ਇਸਨੂੰ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੇ ਤਰਕ ਵਿਰੋਧੀ, ਨਾਰੀ ਵਿਰੋਧੀ, ਜਾਤਵਾਦੀ ਰੂਪ 'ਚ ਪਲਟ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਕਾਦਰੀ ਪੰਪਰਾ ਦਾ ਨਾਂ ਸ਼ੇਖ ਮਹੱਈਓਦੀਨ ਅਬਦੁਲ ਕਾਦਰ ਜਿਲਾਨੀ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਅਲ ਬਗਦਾਦੀ ਵਜੋਂ ਵੀ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਬਗਦਾਦ ਦੇ ਸਕੂਲ 'ਚ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਦਿਆਂ ਉਹਨਾਂ ਇਸਲਾਮ ਦੁਆਰਾ ਸੰਬੋਧਿਤ ਵਿਸ਼ਿਆਂ 'ਤੇ ਲੰਬਾ ਸਮਾਂ ਵਿਦਿਆ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਤਸਵਫ਼, ਰੁਹਾਨੀਅਤ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਇਸਲਾਮਕ ਪੰਪਰਾ 'ਚ ਤਰਕ ਗ਼ੈਰਹਾਜ਼ਿਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਸਗੋਂ ਬਗਦਾਦ ਤਾਂ ਉਸ ਯੁੱਗ 'ਚ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਫਲਸਫ਼ੇ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਸੀ। ਇਸਲਾਮਕ ਪੰਪਰਾ 'ਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਡਸਿਪਲਨ ਕਲਾਮ (the science of debate) ਅਤੇ ਇਜਤਿਹਾਦ (independant reasoning) ਆਪਣੀ-ਆਪਣੀ ਆਜ਼ਾਦ ਸ਼ਕਲ 'ਚ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਧਰਮ ਮੀਮਾਂਸਾ (theology) 'ਚ ਤਰਕ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ 'ਤੇ ਇਸਲਾਮ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਜੋ ਅਲ ਗ਼ਜ਼ਾਲੀ ਤੋਂ ਕਈ ਸਦੀਆਂ ਬਾਅਦ ਜਰਮਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਕਾਂਟ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਆਇਆ। ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੈ ਕਿ ਅਬਦੁਲ ਕਾਦਰ ਨੇ ਜੋ ਕਿਤਾਬਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਉਹ ਉਸੇ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਤਰਕ ਆਧਾਰਤ ਧਰਮ ਮੀਮਾਂਸਾ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੀਆਂ ਸਨ। 1535 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਬਦੁਲ ਕਾਦਰ ਜਿਲਾਨੀ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸਲਾਮਕ ਜਗਤ 'ਚ ਉਸਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਹੋਰ ਵਧੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ 'ਚ ਵਾਧਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਧਰਮ ਮੀਮਾਂਸਾ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਮੂਲ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੇ ਬਾਹੂ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਮੂਲ ਪੰਪਰਾ ਵੱਲ ਮੋੜਦਿਆਂ ਤਰਕ ਦਾ 'ਗ਼ਾਜ਼ੀ' ਬਣਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ ਹੋਵੇ। ਉਸਦੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਉਪਰ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਸੁਨਿਹਰੀ ਯੁੱਗ ਵਿਚਲੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਗਹਿਨ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਅਫ਼ਲਾਤੂਨ ਤੇ ਅਰਸਤੂ ਵਰਗੇ ਯੂਨਾਨੀ ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ਰਾਂ ਦੇ ਫ਼ਲਸਫ਼ੇ ਉਪਰ ਅਰਬੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਹੈ।

ਹਜ਼ਰਤ ਸੁਲਤਾਨ ਬਾਹੂ ਦੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀ 'ਚ ਭਾਵੇਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹਨ, ਮਗਰ ਪੰਜਾਬੀ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਤਰਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਜੋਹ ਵਿਖਾਉਂਦੀ ਉਸ ਦੀ ਅਸਲ ਸਿਨਫ਼ ਸੀਹਰਫ਼ੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਸੀਹਰਫ਼ੀਆਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ਾ ਧਾਰਮਿਕ ਰੂੜੀਵਾਦਤਾ, ਕਰਮਕਾਂਢੀ ਤੀਰਥ ਅਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਨਾਲ ਭਰੀ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਧਰਮ ਮੀਮਾਂਸਕ ਤਾਰਕਿਕਤਾ ਦੇ ਬਾਣ ਨਾਲ ਫੁੱਡਣਾ ਹੈ। ਉਸ ਕੋਲ ਸੂਫ਼ੀ ਪੰਪਰਾ ਦੀ ਅਲਫ਼ਾਜ਼ੀ ਹੈ, ਮਗਰ ਉਸ ਨੂੰ ਫ਼ਕੀਰੀ ਦਾ 'ਖਾਲਸ ਪੁਰਾਣਾ ਨੀਲ' ਰੰਗ ਚੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜੋ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਦੇ ਸਿਲਸਿਲਾਵਾਦੀ 'ਮਜ਼ੀਠ' ਰੰਗ ਲਈ 'ਰੰਗ ਕਾਟ' ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਸ ਗੱਲ ਲਈ ਬਿਲਕੁਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਰੱਬ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਪੁਜਾਰੀ, ਮੁੱਲਾਂ ਮੁਲਾਣਿਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਉਪਾਅ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦਾ ਜੇ ਉਹ ਸਮਾਜਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਦੇ ਫਰੇਬੀ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਤਾ 'ਚ ਗਲਤਾਨ ਹਨ। ਖੁਦਾ ਦੀ ਬੰਦਗੀ, ਤਸਬੀ ਫੇਰਨਾ, ਮੱਕੇ ਦੀਆਂ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਗੁਨਾਹਾਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਲੋਕ ਕਰਦੇ ਹਨ, 'ਜੇ ਮੈਂ ਵਿਚ ਐਡ ਗੁਨਾਹ ਨ ਹੋਂਦੇ ਪੀਰਾ ਤੂੰ ਬਖਸ਼ੇਂਦੇ ਕੇਨੂੰ ਹੂ।' ਜ਼ਿੰਦਗੀ 'ਚ ਉਪਜਦੀਆਂ ਲਾਲਸਾਵਾਂ ਲਈ ਆਦਮੀ ਦੇ ਸਮਾਜ-ਆਰਥਿਕ ਹੱਕਾਂ ਨੂੰ ਕੁਚਲਣ ਵਾਲੇ ਹੀ ਇਮਾਨ ਦੀ ਦੁਹਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਰੱਬ ਤੋਂ ਗੁਨਾਹ ਬਖਸ਼ੋਣ ਲਈ ਮੱਕੇ ਦਾ ਹੱਜ ਅਤੇ ਗੰਗਾ ਦੇ ਤੀਰਥਾਂ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਅਲਫ਼, ਔਲਾ ਪੜ੍ਹਿਆ ਪੜ੍ਹ ਗਾਫ਼ਜ਼ ਹੋਯਾ, ਗਿਆ ਹਿਜਾਬੋਂ ਪਰਦਾ ਹੂ।

ਪੜ੍ਹ ਪੜ੍ਹ ਆਲਮ ਫ਼ਾਜ਼ਲ ਹੋਯਾ, ਭੀ ਤਾਲਬ ਹੋਯਾ ਜ਼ਰ ਦਾ ਹੂ।

ਲੱਖ ਹਜ਼ਾਰ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹਿਆਂ, ਜ਼ਾਲਮ ਨਫ਼ਸ ਨਾ ਮਰਦਾ ਹੂ।

ਬਾਝ ਫਕੀਰਾਂ ਕਿਸੇ ਨਾ ਮਾਰਿਆ, ਬਾਹੂ ਇਹ ਜ਼ਾਲਮ ਚੋਰ ਅੰਦਰ ਦਾ ਹੂ।

ਹਜ਼ਰਤ ਬਾਹੂ ਮੱਧਕਾਲੀ ਬਿੰਬਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਲਤ ਅਰਥਾਂ 'ਚ ਵਰਤਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਇਸਦਾ ਸੰਕਲਪੀਕਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰੋਲਾਂ ਬਾਰਤ ਨੇ ਮੱਧਕਾਲੀ ਬਿੰਬਾਂ ਨੂੰ ਇਕਹਰੇ ਅਰਥਾਂ 'ਚ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਅਤੇ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਇਕੋ ਅਰਥ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਕਵਿਤਾ 'ਚ ਚਿਹਨ ਨੂੰ ਬਹੁਮੰਤਵੀ ਅਤੇ ਹਰ ਵਾਰ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਬਦਲਣ ਵਜੋਂ ਸਮਝਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਬਾਹੂ ਰੂਪਕਾਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਜਾਂ ਆਧੁਨਿਕ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਪੂਰਵ ਸੰਧਿਆ ਦੇ ਅਰਥ ਸਮੇਈ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਦੁਨੀਆ, ਦੁਨੀਆਦਾਰ, ਇਸ਼ਕ, ਫ਼ਕੀਰ, ਇਲਮ, ਦੀਨ, ਦਰਦਮੰਦ ਆਦਿ ਚਿਹਨ ਉਸਦੀ ਕਵਿਤਾ 'ਚ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਚਿਹਨਾਂ ਦੀ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਚਿਹਨ ਸੰਕਲਪ 'ਚ ਢਲਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ-ਆਰਥਿਕ ਵਰਤਾਰੇ ਨਾਲ ਧਾਰਮਿਕ ਗਠਜੋੜ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸਲਾਮ ਨੇ ਇਕ ਈਸ਼ਵਾਰਵਾਦ ਨੂੰ ਕਠੋਰਤਾ ਨਾਲ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦਾ ਅਹਿਦ ਕੀਤਾ ਸੀ ਜਿਸ 'ਚ ਦੇਵਤਾਵਾਦੀ ਬੁੱਤ-ਪ੍ਰਸਤੀ ਨੂੰ ਬੁੱਤ ਸ਼ਿਕਨ ਵਜੋਂ ਖਾਰਜ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਕ ਔਲਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਬੁੱਤ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤਿਸ਼ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਇਨਸਾਨੀ ਜਾਮੇ 'ਚ

ਹੋਵੇ ਉਸ ਦੀ ਪੂਜਾ ਇਸਲਾਮ ਲਈ ਕੁਫਰ ਹੈ, ਭਾਵ ਸ਼ੇਖ, ਪੀਰ, ਗੁਰੂ ਆਦਿ ਇਨਸਾਨੀ ਬੁੱਤ ਪੂਜਾ 'ਚ ਢਲਕੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਜਿਹਨੀ ਗੁਲਾਮਦਾਰੀ ਦੇ ਰਾਹ ਤੋਰਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰਨ ਤਾਂ ਇਹ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਇਕਈਸ਼ਵਾਰਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ/ਭਾਵਨਾ ਵਿਰੋਧੀ ਕਾਰਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਹੂ ਇਸ ਨਾਲ ਮੁਕੰਮਲ ਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਿਆਂ ਸਿਸਟਮੀ ਬੁੱਤਾਂ ਨੂੰ ਖਾਰਿਜ ਕਰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਹੂ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਸਿਰਜੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਚੀਜ਼ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਤਬਦੀਲ ਕਰਨ ਦੀ ਤਾਕਤ ਸਿਰਫ਼ ਖੁਦਾ ਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਹ ਤਰਕ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਅਤੇ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਾਨ ਤੇ ਲੈ ਜਾਣ, ਮੰਤਰ ਪੜ੍ਹਨ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ, ਇਹ ਅਗਿਆਨਤਾ ਹੈ। “ਤੂੰਮੇ ਤਰਬੂਜ਼ ਮੂਲ ਨਾ ਹੁੰਦੇ, ਭਾਵੇਂ ਤੋੜ ਮੱਕੇ ਲੈ ਜਾਈਏ ਹੂ। ਕੋੜੇ ਖੂਹ ਨਾ ਮਿੱਠੇ ਥੀਵਣ ਬਾਹੂ, ਭਾਵੇਂ ਸੈ ਮਣਾ ਗੁੜ ਪਾਈਏ ਹੂ।” ਨਿਰਾਕਾਰ ਰੱਬ ਅਤੇ ਬੰਦੇ ਦੀ ਉਸ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਚੋਂ ਜੋ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਖਾਰਿਜ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਤਾਂ ਤਰਕ ਸਹਾਰੇ ਰੋਸ਼ਨ ਖਿਆਲੀ ਰਾਹੀਂ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਰਾਹ ਖੁੱਲ੍ਹ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

‘ਦੁਨੀਆ’ ਨੂੰ ਉਹ ਨਿਜ਼ਾਮ ਦੁਆਰਾ ਤਰਤੀਬ ਕੀਤੀ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੁਨੀਆਦਾਰ ਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਹਾਕਮ ਵਜੋਂ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਕਿ ਦੁਨੀਆ ਅਤੇ ਦੁਨੀਆਦਾਰ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਵਜੋਂ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ‘ਚ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਆਦਮੀ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਕਾਰਣ ਦੁਨੀਆਦਾਰ/ਹਾਕਮ ਹਨ, ਜੋ ਰੱਬ ਅਤੇ ਬੰਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਦੁਨਿਆਵੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਉੱਪਰ ਵੀ ਕਾਬਿਜ਼ ਹਨ। ਇਹ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਸੱਤਾ ਅਤੇ ਧੰਨ ਦੀ ਭੁੱਖ ਲਈ ਨਿਜ਼ਾਮ ‘ਤੇ ਕਾਬਿਜ਼ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਅਲੋਚਕ ਨਿਜ਼ਾਮ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋ ਕੇ ਹੀ ਬਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਹਿੰਦੋਸ਼ਾਹੀ ਦੁਨੀਆਦਾਰੀ ਦਾ ਮਾਰਗ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਵਿਰੋਧ ਲਈ ਇਕੋ-ਇਕ ਰਾਹ ਫਕੀਰੀ ਹੈ। ਫਕੀਰ ਨੂੰ ਸਮਕਾਲ ‘ਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਗ਼ਰੀਬ-ਗ਼ਰਬਾ ਹੀ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਅਸਲ ‘ਚ ਫਕੀਰੀ ਦੇ ਸ਼ਰੀਅਤ ਅਰਥ ਬਾਹੂ ਸਮੇਂ ਕਾਫ਼ਰ ਵਜੋਂ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਗਿਆਨ ਦੀ ਤਾਰਕਿਕ ਪੱਧਤੀ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਉਪਰਲੀ/ਮਘਵਰਗੀ ਜਮਾਤ ਦਾ ਫ਼ਰਦ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਜੋ ਦੁਨੀਆਦਾਰ/ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਹੋਣ ਦੇ ਸਾਰੇ ਝਮੇਲਿਆਂ ‘ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਕੇ ਤਾਰਕਿਕ ਪੱਧਤੀ ਰਾਹੀਂ ਸਿਆਸੀ ਅਲੋਚਕ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਅਰਥਾਂ ‘ਚ ਡੀ-ਕਲਾਸ ਹੋਣਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਭਾਵ ਸੱਤਾ ਅਤੇ ਧਨ ਦੀ ਚਮਕ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਮਰ-ਮਰ ਕੇ ਜੀਣ ਵਾਲਾ ਉਗਰ ਅਲੋਚਕ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ ਰੱਬ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਬੰਢ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਰੱਬ ਇਕ ਸੈਕੂਲਰ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਜ਼ਹਬ, ਦੀਨ, ਪੰਥ ਜਾਂ ਭਗਤੀ/ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਰੱਬ ਦੇ ਬਣਾਏ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਫਿਰਕਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਦੇ ਨਫ਼ਸ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਕੇ ਰਾਜਨੀਤਕ/ਧਾਰਮਿਕ/ਸਮਾਜਿਕ ਲਾਹਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਕਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਹੋਂਦ ‘ਚ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਕਤੀ/ਨਿਜ਼ਾਮ ਤੋਂ ਖ਼ਤਰਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹੋ ਤਰਕ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਅਸਤਿਤਵ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਫਕੀਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆਨ ਦਾ ਮਾਰਗ ਹੈ। ਦੁਨੀਆਦਾਰ ਇਸ ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਸੱਤਾਵੀ ਲਾਲਸਾਵਾਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ‘ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਆਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਮਾਰਗ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਮਾਰਗ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ਼ਕ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕਿਸੇ ਜਾਤਵਾਦੀ, ਧਰਮਵਾਦੀ, ਸੱਤਾਵਾਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਰੱਬੀ/ਕੁਦਰਤੀ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਜਾਤ, ਰੰਗ, ਦੀਨ, ਧਰਮ, ਨਸਲ, ਦੇਸ਼, ਜ਼ਬਾਨ ਦੇ ਸਭ ਮਸਲੇ ਮੁੱਕ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਤਾਂ ਦੁਨੀਆਦਾਰ ਨੂੰ ਮਨਭਾਉਂਦੇ ਅਰਥ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਵਾਰਿਸ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ, “ਜਿਹੜਾ ਵਤਨ ਤੇ ਜਾਤ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖੇ ਦੁਨੀਆਦਾਰ ਹੈ ਉਹ ਦਰਵੇਸ਼ ਨਾਹੀਂ!” ਇਸ ਲਈ ਬਾਹੂ ਦੇ ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਅਰਥ ਕੇਵਲ ਔਰਤ ਮਰਦ ਦੀ ਮੁਹੱਬਤ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮਾਇਨੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਕੀਤਾ ਅਜ਼ਮ, ਅਕੀਦਾ, ਜਨੂੰਨ, ਸਾਧਨਾ, ਸੱਚ ਦੀ ਤਾਰਕਿਕ ਭਾਲ ਦਾ ਅਹਿਦ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਦੁੱਖਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਨ ‘ਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਬਾਹੂ ਦੇ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਵੰਨਗੀ ‘ਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ਼ਕ ਹੋਣਾ/ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰਾ ਕਾਰਜ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲੋਂ ਪੀੜ ਵੱਧ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਇਨਸਾਨੀ ਗਿਆਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸੋਮਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਥੋੜ੍ਹੀ ਖੁਸ਼ੀ ਲਈ ਬਹੁਤਾ ਗਮ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਿਰਜਣਾ ਲਈ ਅਕੀਦਾ, ਸਾਧਨਾ ਜਾਂ ਅਹਿਦ ਹੀ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਦੁਨੀਆ ਬਦਲਣ ਦਾ ਮਾਰਗ ਹੈ, ਪਰ ਸਿਰਜਣਾ ਲਈ ਪਲ-ਪਲ ਮਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਪੀੜ/ਮੌਤ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਕੇ ਹੀ ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਰਾਹੇ ਤੁਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ਼ਕ, ਸਿਰਜਣਾ, ਖੋਜ ਮਰ-ਮਰ ਜੀਣ ਦੇ ਮਾਰਗ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਰੱਬ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਔੜੜ ਫਕੀਰੀ ਪੈਂਡੇ ਹਨ। ਕੁੱਖ ‘ਚ ਭਰੂਣ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਤੋਂ ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ ਤੱਕ ਮਾਂ ਦਾ ਬੱਚੇ ਨਾਲ ਪੀੜ/ਮੌਤ ਭਰਿਆ ਸਿਰਜਣਾਤਮਿਕ ਰਾਹ ਇਸ਼ਕ ਹੀ ਹੈ। ਨਵਾਂ ਸਿਰਜਣਾ ਲਈ ਪੀੜ/ਮੌਤ ਨਾਲ ਘੁਲਣਾ ਇਸ਼ਕ/ਫਕੀਰੀ ਦਾ ਮਾਰਗ ਹੈ। ਇਸ਼ਕ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ਼ਕ ਵਸਲ ਨੂੰ ਭਾਲਦੀ ਪੀੜਾ ਨਾਲ ਭਰੀ ਵਿਯੋਗੀ ਰੂਹ ਹੈ, ਜਿਸ ਕੋਲ ਵਸਲ ਸਿਰਫ਼ ਅਸਮਾਨੀ ਬਿਜਲੀ ਦਾ ਇਕ ਲਿਸ਼ਕਾਰਾ ਮਾਤਰ ਹੈ ਅਤੇ ਉਮਰਾ ਕਾਲੀ ਰਾਤ ਹਨੇਰੀ। ਇਸ਼ਕ ਖੋਜ, ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਲੰਬਾ ਪੰਥ ਹੈ ਅਤੇ ਖੋਜ/ਸਿਰਜਣਾ ਕਰ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਲਈ ਸਿਰਫ਼ ਚੰਦ ਪਲ ਦਾ ਹੀ ਆਨੰਦ ਹੈ। ਇਸ਼ਕ ਦੁਨੀਆਦਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜੋ ਨਫ਼ਸ ਬਣ ਕੇ ਹੋਰਾਂ ਲਈ ਪੀੜਾ/ਖੰਡ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ਼ਕ ਦੁਨੀਆਦਾਰੀ ਦੀ ਨਿਸ਼ਚਤਾ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਦਾ ਰਾਹ ਹੈ, ਜੋ ਪੀੜ/ਮੌਤ ਦੀ ਗਲੀ ‘ਚੋਂ ਹੋ ਕੇ ਲੰਘਦਾ ਹੈ। ਇਸ਼ਕ ਵਸਲ ਲਈ ਉਤਸੁਕ ‘ਜਿੰਦ’ ਦਾ ਵਿਆਕੁਲਤਾ ਤੇ ਉਡੀਕ ਦੀ ਭੱਠੀ ‘ਚ ਤਪਣਾ ਹੈ। ਇਸ਼ਕ ਸੱਚ ਦੀ ਖੋਜ ਦਾ ਅਦਿੱਖ ਤੇ ਔੜੜ ਮਾਰਗ ਹੈ।

ਰਾਤ ਅੰਧੇਰੀ ਕਾਲੀ ਦੇ ਵਿਚ, ਇਸ਼ਕ ਚਰਾਗ ਜਲਾਂਦਾ ਹੂ।

ਔੜੜ ਝੱਲ ਤੇ ਮਾਰੂ ਬੇਲੇ, ਉਥੇ ਦਮ ਦਮ ਖੌਫ਼ ਸ਼ੀਹਾਂ ਦਾ ਹੂ।

ਥਲ ਥਲ ਜੰਗਲ ਗਏ ਝਘੀਂਦੇ ਬਾਹੂ ਕਾਮਲ ਨੇਂਹੁ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੂ॥

ਦਰਦਮੰਦਾਂ ਦੇ ਹਾਉਕਿਆਂ ਦਾ, ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਕਾਰਣ ਫਕੀਰ ਨੂੰ ਰੱਬੀ ਦੇਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਦੇਣ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਉਹ ਤਾਰਕਿਕ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ (ਸਮਾਜ-ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ, ਧਾਰਮਿਕ) ਪ੍ਰਬੰਧ/ਦੁਨੀਆ ਅਤੇ ਦੁਨੀਆਦਾਰ ਨੂੰ ਚਣੌਤੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਤਾਰਕਿਕ ਸੱਤਾ ਸੰਪਨ ਦੁਨੀਆਦਾਰ ਦਰਦਮੰਦ/ਪੀੜਤ ਜੀਵ ਦੇ ਹਾਉਕੇ ਨੂੰ ਸੁਣਨ ਤੋਂ ਡਰਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਧੇ ਰੂਪ 'ਚ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀ ਪੀੜਾ ਦਾ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਮਗਰ ਜਿਸ ਦੁਨੀਆ ਦੀ ਉਹ ਨੁਮਾਇੰਦਗੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਫਲ ਦਰਦਮੰਦ ਦੀਆਂ ਆਹਾਂ 'ਚ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ। ਦੁਨੀਆਦਾਰ ਦੇ ਪਾਪਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਤੋਂ ਡਰ ਲਗਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਰਮ ਨੂੰ ਠੀਕ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਧਾਰਮਿਕ ਅਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਬਿਹਤਰੀ ਪੀਰਾਂ, ਸਾਧਾਂ, ਸੰਤਾਂ, ਸ਼ੇਖਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ/ਪ੍ਰਸਤਿਤੀ ਦੇ ਚੱਕਰ ਕੱਟਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਫਕੀਰ ਉਸਦੀਆਂ ਆਹਾਂ ਦੇ ਤਾਰਕਿਕ ਕਾਰਨ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਸਨੂੰ ਦਰਦਮੰਦ ਦੀ ਆਹ ਦਾ ਕੋਈ ਖੌਫ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਖੌਫ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਹੀ ਅਲੌਕਿਕ ਖੌਫ ਅਤੇ ਦਰਦਮੰਦਾਂ ਦੀਆਂ ਆਹਾਂ ਤੋਂ ਡਰਦਾ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ।

ਦਰਦਮੰਦਾਂ ਦੀਆਂ ਆਹੀਂ ਕੋਲੋਂ, ਪਹਾੜ ਪੱਥਰ ਦੇ ਝੜਦੇ ਹੂ।
 ਦਰਦਮੰਦਾਂ ਦੀਆਂ ਆਹੀਂ ਕੋਲੋਂ, ਭਜ ਨਾਗ ਜਿਮੀਂ ਵਿਚ ਵੜਦੇ ਹੂ।
 ਦਰਦਮੰਦਾਂ ਦੀਆਂ ਆਹੀਂ ਕੋਲੋਂ, ਅਸਮਾਨੋਂ ਤਾਰੇ ਝੜਦੇ ਹੂ।
 ਦਰਦਮੰਦਾਂ ਦੀਆਂ ਆਹੀਂ ਕੋਲੋਂ, ਆਸ਼ਕ ਮੂਲ ਨਾ ਡਰਦੇ ਹੂ॥

ਤੇ ਤਰਕ ਦੁਨੀਆ ਦੀ ਤਾਂ ਹੀ ਹੋਸੀ, ਫੱਕਰ ਮਲੇਸੀ ਖਾਸਾ ਹੂ।
 ਤਾਰਕ ਦੁਨੀਆ ਤਾਂ ਹੀ ਹੋਸੀ, ਜਦ ਹਥ ਪਕੜੇਸੀ ਕਾਸਾ ਹੂ।
 ਦਰਿਆ ਵਹਦਤ ਨੋਸ਼ ਕੀਤੇ ਸੁ, ਅਜੇ ਭੀ ਜੀ ਪਿਆਸਾ ਹੂ।
 ਬਾਹੂ ਰਾਹ ਫੱਕਰ ਹੱਦ ਹੰਝੂ ਰੋਵਨ, ਲੋਕਾਂ ਭਾਣੇ ਹਾਸਾ ਹੂ॥

ਤੇ ਤਦੋਂ ਫਕੀਰ ਸ਼ਤਾਬੀ ਬਣਦਾ, ਜਦ ਜਾਨ ਇਸ਼ਕ ਵਿਚ ਹਾਰੇ ਹੂ।
 ਆਸ਼ਕ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਤੇ ਨਫਸ ਮੁਰੱਬੀ, ਜਾਨ ਜਾਨਾਂ ਤੋਂ ਵਾਰੇ ਹੂ।
 ਖੁਦ-ਨਫੀਸੀ ਛਡ ਹਸਤੀ ਝੋੜੇ, ਲਾਹ ਸਿਰੋਂ ਸਭ ਭਾਰੇ ਹੂ।
 ਬਾਹੂ ਬਾਝ ਮੋਇਆਂ ਨਹੀਂ ਹਾਸਲ ਥੀਂਦਾ, ਤੋੜੇ ਲੱਖਾਂ ਸਾਂਗ ਉਤਾਰੇ ਹੂ।

ਤੇ ਤਸਬੀ ਦਾ ਤੂ ਕਸਬੀ ਹੋਇਉਂ, ਮਾਰੇ ਦਸ ਵਲੱਲੀਆਂ ਹੂ।
 ਦਿਲ ਦਾ ਮਣਕਾ ਇਕ ਨਾ ਫੇਰੋਂ, ਗਾਂਜ ਪਾਏਂ ਪੰਜ ਗਲੀਆਂ ਹੂ।
 ਦੇਣ ਗਿਆਂ ਗਲ ਘੋਟੁ ਆਵੇ, ਲੈਣ ਗਿਆਂ ਤਸਬੀਹਾਂ ਹੂ।
 ਪੱਥਰ ਚਿਤ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਾਹੂ, ਉਥੇ ਜਾਇਆ ਵੱਸਣਾ ਮੀਹਾਂ ਹੂ।

ਬਾਹੂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਦੁਨੀਆ/ਨਿਜ਼ਾਮ ਕਦੇ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਕੂਨ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਦੁਨੀਆਦਾਰ ਸੱਤਾ ਦੀ ਪਕੜ 'ਚ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਹਉਮੈ/ਨਫਸ ਦੇ ਦਰਿਆ 'ਚ ਹੜ੍ਹ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਹਉਮੈ/ਨਫਸ ਸੱਤਾਵੀ ਹੈਜ਼ੇ ਵਰਗੇ ਰੋਗਾਂ ਨਾਲ ਗਰਸਤ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਦੀ ਉਲਟੀ ਕਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਫਕੀਰ ਇਸ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਜੀਣਾ ਲਾਹਨਤ ਹੈ। 'ਇਹੋ ਨਫਸ ਅਸਾਡਾ ਬੇਲੀ, ਜੇ ਨਾਲ ਅਸਾਡੇ ਸਿੰਧਾ ਹੂ। ਜੇ ਕੋਈ ਉਸਦੀ ਕਰੇ ਤਬਾਹੀ, ਉਸ ਨਾਮ ਅੱਲ੍ਹਾ ਦਾ ਲੱਧਾ ਹੂ। ਰਾਹ ਫੱਕਰ ਦਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਬਾਹੂ, ਘਰ ਮਾਂ ਨਾ ਸੀਰਾ ਰਿਧਾ ਹੂ॥' ਫਕੀਰ ਨਾ ਹੁਕਮ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੁਕਮ ਮੰਨ ਸਕਦਾ ਹੈ ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਦੁਨੀਆ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਨਿਜ਼ਾਮ/ਦੁਨੀਆ ਕਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ।

ਇਹ ਦੁਨੀਆ ਜਨ ਹੈਜ਼ ਪਲੀਦੀ, ਹਰਗਿਜ਼ ਪਾਕ ਨਾ ਥੀਵੇ ਹੂ।
 ਜੈਂ ਫੱਕਰ ਘਰ ਦੁਨੀਆ ਹੋਵੇ, ਲਾਅਨਤ ਤਿਸ ਦੇ ਜੀਵੇ ਹੂ।
 ਹੁਬ ਦੁਨਿਆਵੀ ਰੱਬ ਥੀਂ ਮੋੜੇ, ਲਾਅਨਤ ਤਿਸ ਦੇ ਜੀਵੇ ਹੂ।
 ਸੋਹ ਤਲਾਕ ਦੁਨੀਆ ਨੂੰ ਦੇਈਏ, ਜੇ ਬਾਹੂ ਸੱਦ ਪੁਛੀਵੇ ਹੂ॥

ਅਧੀ ਲਾਅਨਤ ਦੁਨੀਆ ਤਾਈਂ, ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਦਾਰਾਂ ਹੂ।
 ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਖਰਚ ਨਾ ਕੀਤੀ, ਲੈਣ ਗਜ਼ਬ ਦੀਆਂ ਮਾਰਾਂ ਹੂ।
 ਪਿਓਵਾਂ ਕੋਲੋਂ ਪੁਤ੍ਰ ਕੋਹੋਦੀ, ਭੱਠ ਦੁਨੀਆ ਮਕਾਰਾਂ ਹੂ।
 ਜਿਨਾਂ ਤਰਕ ਦੁਨੀਆ ਥੀ ਕੀਤੀ ਬਾਹੂ, ਲੈਸਨ ਬਾਗ ਬਹਾਰਾਂ ਹੂ।

ਬਾਹੂ ਭਗਤੀ ਦੇ ਹਰ ਕੋਣ ਨੂੰ ਆੜੇ ਹੱਥੀ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਇਸਲਾਮਕ ਹੋਵੇ ਹਿੰਦੂਵਾਦੀ ਜਾਂ ਬੁੱਧਵਾਦੀ। ਇਹ ਦੁਨੀਆਦਾਰ ਦੇ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਧੋਖੇ 'ਚ ਰੱਖਣ ਦੇ ਮਾਰਗ ਹਨ। ਗਿਆਨ ਦਾ ਮਾਰਗ ਦੱਸਣ ਵਾਲਾ ਅਧਿਆਪਕ ਮੁਰਸ਼ਦ ਦਾ ਰੂਪ ਹੈ ਜੋ ਤਰਕ ਰਾਹੀਂ

ਫਕੀਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਖੋਜ/ਸਿਰਜਣਾ ਫਕੀਰੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਰਕ ਦਾ ਡਰ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਬਖਸ਼ੇ ਜਾਣ ਦੀ ਚਾਹਤ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦਾ ਦੁਆਰ ਖੋਲ੍ਹਦੀ ਹੈ। ਅਗਿਆਨਤਾ/ਗਾਫਿਲ ਦਾ ਹਰ ਸਾਹ ਕਾਫ਼ਿਰਪੁਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਦੀਨ/ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਸਿਫਤਾਂ ਦਾ ਰਟਣ ਅਗਿਆਨਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਾਫ਼ਿਰ ਬਣਨ ਦਾ ਰਸਤਾ ਹੈ। ਨਾ ਤਾਂ ਰੱਬ ਮੱਕੇ 'ਚ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਅਰਬ ਉੱਤੇ ਹੈ, ਨਾ ਕਾਅਬੇ 'ਚ ਤੇ ਨਾ ਗੰਗਾ 'ਚ ਗੋਤੇ ਖਾਣ 'ਚ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ 'ਚ ਰੱਬ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਤਰਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜੇ ਇਸ 'ਚ ਰੱਬ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਇਕੋ ਮੱਕੇ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਅੰਦਰ ਸ਼ੀਆ ਸੁੰਨੀ ਦਾ ਝਗੜਾ ਏਨਾ ਵਿਕਰਾਲ ਰੂਪ ਨਾ ਧਾਰਦਾ।

ਨਾ ਮੈਂ ਜੋਗੀ ਨਾ ਮੈਂ ਜੰਗਮ, ਨਾ ਮੈਂ ਚਿਲਾ ਕਮਾਇਆ ਹੂ
 ਨਾ ਮੈਂ ਭੱਜ ਮਸੀਤੀਂ ਵੜਿਆ, ਨਾ ਤਸਬਾ ਖੜਕਾਇਆ ਹੂ
 ਜੋ ਦਮ ਗਾਫਿਲ ਸੋ ਦਮ ਕਾਫਿਰ, ਮੁਰਸ਼ਦ ਇਹ ਫਰਮਾਇਆ ਹੂ
 ਮੁਰਸ਼ਦ ਸੋਹਣੀ ਕੀਤੀ ਬਾਹੂ, ਸਾਨੂੰ ਪਲ ਵਿਚ ਜਾ ਬਖਛਾਇਆ ਹੂ ॥

ਨਾ ਰੱਬ ਅਰਬ ਮੁਅੱਲਾਂ ਉੱਤੇ ਨਾ ਰੱਬ ਖਾਨੇ ਕਾਅਬੇ ਹੂ
 ਨਾ ਰੱਬ ਇਲਮ ਕਿਤਾਬੀਂ ਲੱਭਾ ਨਾ ਰੱਬ ਵਿਚ ਮਹਿਰਾਬੇ ਹੂ
 ਗੰਗਾ ਤੀਰਥ ਮੂਲ ਨਾ ਮਿਲਿਆ ਪੈਂਡੇ ਬੋਹਿਸਾਬੇ ਹੂ
 ਜਦ ਦਾ ਮੁਰਸ਼ਦ ਮਿਲਿਆ ਬਾਹੂ ਛੁੱਟੇ ਸਭ ਆਜ਼ਾਬੇ ਹੂ ॥

ਨਾ ਮੈਂ ਸੁੰਨੀ ਨਾ ਸ਼ੀਆ, ਮੇਰਾ ਦੋਹਾਂ ਤੋਂ ਦਿਲ ਸੜਿਆ ਹੂ
 ਮੁੱਕ ਗਏ ਸਭ ਖੁਸ਼ਕੀ ਦੇ ਪੈਂਡੇ, ਦਰਿਆ ਰਹਿਮਤ ਵਰ੍ਹਿਆ ਹੂ
 ਕਈ ਮਨ ਤਾਰੂ ਤਰ ਤਰ ਹਾਰੇ, ਕੋਈ ਕਿਨਾਰੇ ਚੜ੍ਹਿਆ ਹੂ
 ਸਹੀ ਸਲਾਮਤ ਪਾਰ ਗਏ ਬਾਹੂ, ਜਹ ਮੁਰਸ਼ਦ ਦਾ ਲੜ ਫੜਿਆ ਹੂ ॥

ਇਹਨਾਂ ਤਰਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਬਾਹੂ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰੱਬ ਦੀਨ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ, ਇਲਮ 'ਚ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜੇ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਦੀਨ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਦਮਨ, ਕਤਲੋਗਾਰਤ, ਗ਼ੈਰ-ਮਨੁੱਖੀ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਹਜ਼ਰਤ ਇਮਾਨ ਹੁਸੈਨ ਨੂੰ ਕਰਬਲਾ 'ਚ ਤਸੀਹੇ ਦਿੰਦਿਆਂ ਪਾਣੀ ਤੋਂ ਮਹਿਰੂਮ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ।

ਜੇਕਰ ਦੀਨ ਇਲਮ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਸਿਰ ਨੇਜ਼ੇ ਕਿਉਂ ਚੜ੍ਹਦੇ ਹੂ।
 ਜੇਕਰ ਮੁਲਾਜ਼ਾ ਸਰਵਰ ਦਾ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਖੇਮੇ ਤੰਬੂ ਕਿਉਂ ਸੜਦੇ ਹੂ।
 ਜੇਕਰ ਮੰਨਦੇ ਬੈਤ ਰਸੂਲੀ ਤਾਂ ਪਾਣੀ ਬੰਦ ਕਿਉਂ ਕਰਦੇ ਹੂ ॥

ਇਸੇ ਲਈ ਉਹ ਉਗਰ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਰੱਬੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਮੁਕੰਮਲ ਰੂਪ 'ਚ ਸਵੀਕਾਰਦਿਆਂ ਮਜ਼ਹਬ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਅਤਾਰਕਿਕ ਦੱਸਦਾ ਹੋਇਆ ਇਸ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਵਧਦੀ ਉਮਰ ਜਾਂ ਬਜ਼ੁਰਗੀ ਅਭਿਆਸ ਜੇ ਕਾਲੇ 'ਇਲਮ' ਵੱਲ ਲਿਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਨਾਲੋਂ ਕਾਫ਼ਰ ਰਾਹੇ ਜਾਂਦਿਆਂ ਕਾਲਾ ਹੋਇਆ ਮੂੰਹ ਚੰਗਾ ਹੈ। ਲੱਖਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦੋਜ਼ਖ ਦਾ ਡਰ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੇ ਰਖਵਾਲੇ ਤਾਰਕਿਕ ਬਹਿਸ 'ਚ ਹਾਰ ਜਾਣ ਤੇ ਫਕੀਰ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ਰ ਦੱਸਦਿਆਂ ਰੋਜ ਦਿਹਾੜੀ ਰੁਸ ਰੁਸ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਆਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਗਲ 'ਚ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਫੁਰੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਹਿਬੂਬਾ/ਕਿਰਿਆ ਉਸ ਨੂੰ ਜਿਬ੍ਰਾ ਕਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਸਵਾਲ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਰੁਸ ਜਾਣ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਨਿਹਚਾ ਬਦਲ ਲੈਣ।

ਬਜ਼ੁਰਗੀ ਘਤ ਵੈਹਨ ਰੁੜ੍ਹਾਈਏ, ਮਲੀਏ ਰੱਜ ਮੂੰਹ ਕਾਲਾ ਹੂ।
 ਲਾ ਇੱਲਾ ਵਾਲਾ ਕਹਿਣਾ ਮੰਨਿਆ, ਮਜ਼ਹਬ ਕੀ ਲਗਦਾ ਸਾਲਾ ਹੂ।
 ਇਲਦਾ ਘਰ ਮੇਰੇ ਆਇਆ, ਜੋ ਆਨ ਉਠਾਇਆ ਪਾਲਾ ਹੂ।
 ਭਰ ਪਿਆਲਾ ਖਿਜ਼ਰੋਂ ਪੀਤਾ, ਬਾਹੂ ਆਬਿ ਹਯਾਤੀ ਵਾਲਾ ਹੂ।

ਹਜ਼ਰਤ ਬਾਹੂ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸੂਫੀ ਸਿਲਸਿਲਿਆਂ ਨੂੰ ਕੁਰਾਨੀ ਇਸਲਾਮ ਤੋਂ ਬੇਮੁੱਖ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਦੇ ਕਰਮ-ਕਾਂਡਾਂ 'ਚ ਗਰੱਬੇ ਚਿੱਤਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦੀਨ ਮਜ਼ਹਬ ਵੀ ਇਕ ਗੋਰਖਧੰਦਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਵੇਦਾਂਤ ਦਾ ਭਗਤੀਵਾਦ ਵਰਦਤ 'ਚ ਰੂਪ ਪਲਟ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਅਰਬੀ ਇਸਲਾਮ ਕਰਮ-ਕਾਂਡਾਂ ਅਤੇ ਬੁੱਤਪ੍ਰਸਤੀ ਨੂੰ ਇਕਈ ਸ਼ਵਰਵਾਦ ਦੀ ਸਖਤੀ ਨਾਲ ਨਾਕਾਰ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਨਸਾਨੀ ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਨੂੰ ਅਸੰਭਵ ਕਰਾਰ ਦੇ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਤੇਹਰਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਚਿਸ਼ਤੀ ਸੂਫੀਆਂ ਦੇ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਦੇ ਬਾਅਦ ਤੁਰਕ ਕਾਲ ਅੰਦਰ ਹੀ ਚਿਸ਼ਤੀ ਸੂਫੀਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਦਾ ਪੀਰਵਾਦੀ ਮਾਰਗ ਖੁੱਲ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਪਿੱਛੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਖਲੀਫਾ ਅਬੂ ਬਕਰ ਨੇ ਜਦੋਂ ਪੈਗੰਬਰੇ ਅਰਬੀ ਨੂੰ ਇਨਸਾਨ ਵਾਂਗ ਸਾਹ ਲੈਂਦਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਖਲੀਫਾ ਉਮਰ ਨੂੰ ਝਿੜਕਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸੂਫੀ-ਸੰਤ 'ਚ ਕੀ ਇਹ ਕਰਾਮਾਤ ਹੋ ਸਕਦੀ

ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਬਦਲ ਦੇਵੇ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਉਸ ਕਾਦਰ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਅਨੁਸਾਰ ਚਲਦੀ ਹੈ। ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮੌਤ ਦੀ ਖਬਰ ਜਦੋਂ ਸੀਰੀਆ 'ਚ ਅਰਬੀ ਸੈਨਾ ਕੋਲ ਪੁੱਜੀ ਤਾਂ ਖਲੀਫ਼ਾ ਉਮਰ ਖਬਰ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲੇ ਦੇ ਗਲ ਪੈ ਗਿਆ ਅਤੇ ਅਜਿਹੀ ਝੂਠੀ ਖਬਰ ਲਈ ਉਸ ਦਾ ਸਿਰ ਵੱਡ ਦੇਣ ਦੀ ਧਮਕੀ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਪੈਗੰਬਰ ਦੀ ਮੌਤ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ? ਇਸ ਬਾਰੇ ਬਜ਼ੁਰਗੀ ਨੂੰ ਪੁੱਜੇ ਖਲੀਫ਼ਾ ਨੇ ਨੌਜਵਾਨ ਖਲੀਫ਼ਾ ਨੂੰ ਝਿੜਕਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਸੀ, 'ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਮੁਹੰਮਦ ਦੀ ਬੰਦਗੀ ਕਰਦੇ ਹੋ ਜਾਂ ਉਸਦੇ ਔਲਾਹ ਦੀ? ਮੁਹੰਮਦ ਦਾ ਔਲਾਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਤੇ ਅਮਰ ਹੈ ਜਦਕਿ ਉਸਦਾ ਰਸੂਲ ਸਾਡੇ ਜਿਹਾ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਹੈ। ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ਖ਼ੁਦ ਆਪਣੀ ਭਵਿੱਖਬਾਣੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।' ਭਾਵ ਇਸਲਾਮ ਮੁਹੰਮਦ ਦੀ ਨਹੀਂ ਔਲਾਹ ਦੀ ਬੰਦਗੀ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਮਜ਼ਹਬ ਸੀ ਮਗਰ ਬਾਹੂ ਜਦੋਂ ਔਲਾਹ ਦੀ ਬਜਾਏ ਬੁੱਤਖਾਨੇ ਅਤੇ ਬੁੱਤ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਗਏ ਇਨਸਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਰ ਸੁਣ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਤਾਲੀਮ ਉਸਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਢਕਵੰਜ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰ ਦੇਣ ਦੀ ਤਾਕਤ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਭਗਤੀ ਦਾ ਸ਼ੋਰ ਇਨਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਕਰਾਮਾਤੀ ਬਣਾ ਕੇ ਕੁਦਰਤੀ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਤਬਦੀਲ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਮਿੱਥਾਂ ਸਿਰਜ ਰਿਹਾ ਸੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਬਾਹੂ ਤਰਕ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਅਜਿਹੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜੋ ਕਾਦਰ ਦੀ ਕੁਦਰਤ ਨੂੰ ਬਦਲ ਸਕਦੀ ਹੋਵੇ। ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਨੇ ਇਸਲਾਮਕ ਇਕਬੀਸ਼ਵਰਵਾਦ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰਦਿਆਂ ਸਮੁੱਚੇ ਕਰਮਕਾਂਢਾਂ ਨੂੰ ਬਾਹੂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਚਿਰ ਪਹਿਲਾਂ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਕਰਮਕਾਂਢਾਂ ਅਤੇ ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਦੇ ਅਜਿਹੀ ਭਗਤੀਵਾਦੀ ਅਮਲ ਦਾ ਸ਼ੋਰ ਬਾਹੂ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਸੱਲਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਇਸ ਮਜ਼ਹਬੀ ਰੂਪ ਤੋਂ ਤਾਂ ਕੀ ਮਜ਼ਹਬ/ਦੀਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਤੋਂ ਵੀ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਤਰਕਾਂ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਹੋ ਤੁਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਗੀਠੇ ਮਿੱਠੇ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ, ਕਾਵਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਹੰਸ ਬਣ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਖੂਹਾਂ ਦੇ ਕੌੜੇ ਪਾਣੀ ਇਨਸਾਨੀ ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਮਿੱਠੇ ਕਰਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਅਜਿਹੇ ਹਦੀਸੀ/ਸਾਖੀਵਾਦੀ ਕੱਟੜ ਆਸਥਾਵਾਦ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਕਰਦ ਵਰਗੇ ਤਰਕ ਮੁੱਢੋਂ ਖਾਰਜ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।

ਤੁੰਮੇ ਤਰਬੂਜ਼ ਮੂਲ ਨਾ ਬਣਦੇ, ਤੋੜੇ ਤੋੜ ਮੱਕੇ ਲੈ ਜਾਈਏ ਹੂ।
ਕਾਵਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਹੰਸ ਨਾ ਥੀਂਦੇ, ਚੁਣ ਮੋਤੀ ਚੋਗ ਚੁਗਾਈਏ ਹੂ।
ਕੌੜੇ ਖੂਹ ਨਾ ਮਿੱਠੇ ਥੀਵਣ ਬਾਹੂ, ਭਾਵੇਂ ਸੈ ਮਣਾਂ ਗੁੜ ਪਾਈਏ ਹੂ।

ਬਾਹੂ ਨੂੰ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਭਾਰਤੀ ਸੂਦਰਾਂ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕੇਵਲ ਰੂਪਕੀ ਵਲਗਣ ਹੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਸਵਰਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਢੰਗ ਪੂਰਣ ਰੂਪ 'ਚ ਉਸ ਵੇਲੇ ਭਗਤੀਵਾਦੀ ਸ਼ਰਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਫਿਕਾਹ ਅਸੂਲ ਦੀ ਤਾਲੀਮ ਹਦੀਸੀ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੇ ਇਲਮ 'ਚ ਵੱਟ ਗਈ, ਕਲਾਮ ਵਹਿਦਤ ਦੇ ਸੂਫ਼ੀਵਾਦੀ ਵੇਦਾਂਤਕ ਢੰਗ 'ਚ ਅਤੇ ਇਜਤਿਹਾਦ ਦਾ ਨਾਂ ਨਿਸ਼ਾਨ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਬਰਾਬਰੀ ਦੀ ਖਿੱਚ ਨੇ ਸੂਦਰਾਂ/ਕਾਰੀਗਰ/ਕਾਮਾ ਜਮਾਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ 'ਚ ਸਮੋਅ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਸੇ ਵੇਲੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੀ ਪੁਨਰ ਸਥਾਪਤੀ 'ਚ ਅਸਲੋਂ ਤਿੱਖੀ ਗਤੀ ਆਈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਇਹ ਗੱਲ ਜਾਣ ਗਏ ਸਨ ਕਿ ਤੁਲਸੀਦਾਸ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਰਾਹ ਸੂਦਰਾਂ ਨੂੰ ਸੂਫ਼ੀਵਾਦ ਵੱਲ ਹੀ ਧੱਕੇਗਾ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਸੂਦਰਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਬਰਾਬਰੀ ਦੇਣ ਦੇ ਅਮਲ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਰਾਹ ਨਹੀਂ ਬਚਦਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਭਗਤੀ ਦੀ ਨਵੀਂ ਗੁਰੂਵਾਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਮੁਗਲ ਸਲਤਨਤ ਨੂੰ ਇਸ ਉੱਪਰ ਕੋਈ ਅੱਪੜੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਵਰਣਵਾਦੀ ਵਿਵਸਥਾ 'ਚ ਜਿਹੜੇ ਗੀਠੇ (ਸੂਦਰ) ਕੌੜੇ ਸਨ ਉਹ ਹੁਣ ਮਿੱਠੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਬਾਹੂ ਨੇ ਇਹ ਮਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਦਾ ਮਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਦੀ ਬਜਾਏ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੱਕੇ ਜਾ ਕੇ ਮਿੱਠੇ ਕਰਨ ਦੀ ਹੋਂਦਬੰਦੀ ਬੁੱਤ ਪ੍ਰਸਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਇਵਾਚੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਬਾਹੂ ਕੋਲ ਭੌਤਿਕ ਜਗਤ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਦਾ ਮਾਰਗ ਪੰਜ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਵੇਦਾਂਤ ਦੇ ਭਗਤੀਵਾਦੀ ਪੰਜ ਵਿਕਾਰਾਂ ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ, ਹੰਕਾਰ ਦੀ ਬਜਾਏ ਜਗਤ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਦਾ ਮਾਰਗ ਹਨ। ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਸਾਂਖਵਾਦੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਦੀ ਪੈਰਵਾਈ ਕਰਦਿਆਂ ਬਾਹੂ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਇਸ ਚੇਤਨਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸੱਭੇ ਗਿਆਨ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸੂਤਰਾਂ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਵੇਦਾਂਤ ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਕੋਟੀ 'ਚ ਰੱਖਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਮੀਮਾਂਸਾ ਦੀ ਤਾਰਕਿਕ ਵਿਧੀ ਪੰਜ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੇ ਅਸਰ ਨੂੰ ਕਬੂਲਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਪੰਜ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਧਰਮਾਂ, ਦੀਨਾਂ ਦੇ ਰੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਇਲਮ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਉਪਰਲੀ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਸੱਤਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਜਿਹਾ ਗਿਆਨ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਅਧਿਆਪਕ ਲਈ ਉਹ ਸਿਰ ਦੇਣਾ ਵੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਮੱਧਕਾਲੀ ਸਮਾਜ 'ਚ ਕੁਰਬਾਨੀ, ਸੀਸ ਅਰਪਨ ਕਰਨਾ, ਸ਼ਹੀਦੀ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ/ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਪਕਿਆਈ ਨੂੰ ਸਾਬਿਤ ਸੂਰਤ ਰੱਖਣ ਦੇ ਇਨਸਾਨੀ ਜਜ਼ਬੇ ਹਨ। ਅਸਹਿਣਸ਼ੀਲ ਨਿਜ਼ਾਮ 'ਚ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਦਾ ਇਹ ਇਕੋ ਇਕ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲ ਤੇ ਤਾਰਕਿਕ ਮਾਰਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਫ਼ਸ ਜਿਸਨੂੰ ਹਾਉਮੈ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਾਦਰੀ ਇਕਹਰੇ ਦੀ ਬਜਾਏ ਦੁਵੱਲੇ ਅਰਬ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਨਫ਼ਸ ਦਾ ਸੱਤਾ ਬਣਨਾ ਦਮਨ ਹੈ, ਮਗਰ ਨਫ਼ਸ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਅਸਤਿਤਵਹੀਣ ਹੋ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਇਹ ਆਧੁਨਿਕ ਹੋਂਦਵਾਦੀ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਮੱਧਕਾਲੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹੀ ਹੈ। ਫਕੀਰ ਸੱਤਾ ਦੀ ਦਮਨਕਾਰੀ ਚੱਕੀ ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਨਫ਼ਸ ਹੈ, ਮਗਰ ਸੱਤਾ ਦੇ ਹਰ ਦਮਨਕਾਰੀ ਰੂਪ ਦਾ ਵਿਰੋਧ/ਅਲੋਚਨਾ ਕਰਨਾ ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਲਈ ਸਿਰ ਦੀ ਬਾਜ਼ੀ ਲਾਉਣੀ ਪਵੇ ਅਸਤਿਤਵ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ/ਚੇਤਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਨਫ਼ਸ ਫਕੀਰੀ ਮਾਰਗ ਦੀ ਮੁੱਖ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ 'ਚ ਚਿੱਤਰਿਆ ਹੈ, "ਹਾਉਮੈ ਦੀਯਯ ਰੋਗੁ ਹੈ ਦਾਰੂ ਭੀ ਇਸੁ ਮਾਹਿ॥" ਫਕੀਰੀ ਆਲਮ ਦੀ ਇਹ ਰੋਸ਼ਨ ਖਿਆਲੀ 'ਮਰ ਮਰ

ਜੀਣ' ਦਾ ਮਾਰਗ ਹੈ। ਇਹ ਰੋਸ਼ਨ ਖਿਆਲੀ ਯੂਰਪ ਕੋਲ ਤਕਰੀਬਨ ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ 'ਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ, ਜੋ ਇਹਨਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਮਾਰਗ ਸੀ।

ਪੰਜੇ ਮਹਿਲ ਪੰਜਾਂ ਵਿਚ ਚਾਨਣ, ਦੀਵਾ ਕਿਤਵਲ ਧਰੀਏ ਹੂ।
 ਪੰਜੇ ਮਹਰ ਪੰਜੇ ਪਟਵਾਰੀ, ਹਾਸਲ ਕਿਤਵਲ ਭਰੀਏ ਹੂ।
 ਪੰਜੇ ਅਮਾਮ ਤੇ ਪੰਜੇ ਕਿਬਲੇ, ਸਿਜਦੇ ਕਿਤਵਲ ਕਰੀਏ ਹੂ।
 ਬਾਹੂ ਜੇ ਸਾਹਿਬ ਸਿਰ ਮੰਗੇ, ਹਰਗਿਜ਼ ਢਿਲ ਨਾ ਕਰੀਏ ਹੂ।

ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਤਰਕ ਦੇ ਮੱਧਕਾਲੀ ਸੰਵਾਦ 'ਚ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਰੂਪਕੀ ਤਰਕਾਂ 'ਚ ਬੰਨਦਾ ਬਾਹੂ ਭਗਤੀ ਦੇ ਆਸਥਾਵਾਦੀ ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਚਣੌਤੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਯੂਰਪ ਨੇ ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਫ਼ਰਾਂਸ 'ਚ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਰੋਸ਼ਨ ਖਿਆਲੀ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਦਰਸ਼ਨ ਸਾਸ਼ਤਰ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਾਉਂਦਿਆਂ ਮਨੁੱਖੀ ਅਸਤਿਤਵ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਖੜਾ ਕਰਨ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਜੀਣ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰਤ ਸੁਪਨਾ ਅਤੇ ਸੰਕਲਪ ਦਿੱਤਾ। ਬਾਹੂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਾਬਾ ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਭੌਤਿਕਵਾਦੀ ਚਰਮ ਸਿਖਰ 'ਤੇ ਪੁਚਾਇਆ। ਕਾਫ਼ਿਰ ਹੋਣ ਦੇ ਹੋਕੇ ਨਾਲ ਉਹ 'ਕੀ ਜਾਣਾ ਮੈਂ ਕੌਣ' ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਵਾਰਿਸ ਵੇਲੇ ਪੰਜਾਬ ਗ੍ਰਹਿ ਯੁੱਧ ਅਤੇ ਧਾੜਵੀ ਲੁਟੇਰਿਆਂ ਦਾ ਖਾੜਾ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਭੌਤਿਕਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸਫਾਂ 'ਵਲੇਟ' ਲਈਆਂ। 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ 'ਤੇ ਬਦਲਦੇ ਸਮਾਜ-ਆਰਥਿਕ ਵਰਤਾਰੇ ਦੀ ਲੋੜ ਪੀਰਵਾਦ ਅਤੇ ਵੇਦਾਂਤ ਸੀ, ਜਿਸਨੂੰ ਬਹੁਤੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਬਸਤੀਵਾਦ ਨੇ ਘੇਰਦਿਆ ਖੂਬ ਲਾਹਾ ਲਿਆ। ਪੀਰਵਾਦੀ ਅਤੇ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਦੋਹਾਂ 'ਚੋਂ ਲੰਘਦੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਤਰਕ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਬੁੱਤਪੂਜਾ 'ਚ ਬਦਲਦਿਆਂ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਅਸਲ ਪੀੜ ਨੂੰ ਸੁਣਨ ਤੋਂ ਕਿਨਾਰਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਆਸਥਾਵਾਦ ਦੇ ਪਹਾੜ ਨਾਲ ਟਕਰਾਉਂਦੇ ਨਿਜ਼ਾਮ ਵਿਰੋਧੀ ਇਹ ਫ਼ਕੀਰ ਤਰਕ ਦੀ ਕਰਦ ਨਾਲ ਛਿੱਲਦੇ ਸਨ; ਅੱਜ ਜਨ ਆਸਥਾ (ਬਾਜ਼ਾਰਵਾਦੀ, ਵਸਤੂਵਾਦੀ ਆਸਥਾਵਾਦ ਦੁਨੀਆ ਅਤੇ ਦੁਨੀਆਦਾਰ ਦੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲੋੜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ) ਦੇ ਮਣਾਂ ਮੂੰਹੀ ਭਾਰ ਹੇਠ ਦਫ਼ਨ ਹੈ, ਲੋੜ ਫਕੀਰਾਂ ਦੇ ਪੁਨਰ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਪੁਨਰ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਜਿਸ ਪੁਨਰ ਚਿੰਤਨ ਨੇ ਬਾਹੂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚੇ ਸੂਫੀਵਾਦ ਦੇ ਤਰਕ ਰਾਹੀਂ ਪਰਖੱਚੇ ਉਡਾਏ ਸਨ, ਤਰਕ ਜਿਸ ਤੋਂ ਆਸਥਾ ਅੱਜ ਵੀ ਤ੍ਰਹਿਦੀ ਹੈ। ਦਰਵੇਸ਼ੀ ਇਲਮ ਨਹੀਂ ਅਮਲ ਦੀ ਤਾਲੀਮ ਦਾ ਮਾਰਗ ਹੈ।

ਰਾਹ ਛੱਕਰ ਦਾ ਪਰੇ ਪਰੇ, ਓੜਕ ਕੋਈ ਨਾ ਦਿਸੇ ਹੂ।
 ਨਾ ਓਥੇ ਇਲਮ ਨਾ ਪੜ੍ਹਨ ਪੜ੍ਹਾਵਣ, ਨਾ ਓਥੇ ਮਸਲੇ ਕਿੱਸੇ ਹੂ।
 ਇਹ ਹੈ ਦੁਨੀਆਂ ਬੁੱਤ ਪ੍ਰਸਤੀ, ਮੌਤ ਕੋਈ ਇਸਤੇ ਵਿੱਸੇ ਹੂ।
 ਮੌਤ ਫਕੀਰੀ ਜੋਹ ਸਿਰ ਆਵੇ, ਬਾਹੂ ਇਲਮ ਹੋਵੇ ਤਿੱਸੇ ਹੂ।

• • •

ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ

- ਸੁਲਤਾਨ ਬਾਹੂ, ਸੰਪਾ-ਐਸ. ਐਸ ਅਮੋਲ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1970.
- ਐਮ. ਐਨ. ਰਾਇ, ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਭੂਮਿਕਾ (ਅਨੁ-ਜਗਵਿੰਦਰ ਯੋਧਾ), 5ਆਬ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਜਲੰਧਰ, 2015.
- ਰਾਹੁਲ ਸੰਕ੍ਰਿਤਾਯਨ, ਵੋਲਗਾ ਸੇ ਗੰਗਾ, ਕਿਤਾਬ ਮਹਿਲ, ਇਲਾਹਾਬਾਦ, 2014.
- ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤ-9, ਸੰਪਾਦਕ-ਇਰਫਾਨ ਹਬੀਬ, ਰਾਜ ਕਮਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਦਿੱਲੀ, 2014.
- ਅਨੰਤ ਦਾਸ, ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਜੀਵਨ ਕਥਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ, ਸੰਪਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ, ਦਲਿਤ ਵੈਲਫੇਅਰ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ, ਯੂ.ਕੇ., 1985
- ਦਿਵਯ ਪ੍ਰਬੰਧ (ਆਲਵਾਰੋਂ ਕੀ ਵਾਣੀਆਂ), ਸੰਪਾ-ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਤੋਮਰ, ਵਿਸ਼ਵਭਾਰਤੀ, ਕਲਕੱਤਾ, 1996.
- ਏ. ਕੇ. ਨੀਲਕੰਠ, ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2006.
- Richard M Eatton, Essays on Islam and Indian history, Oxford Univesity Press, New Delhi, 2015.
- Jean-Paul Sartre, Critique of Dialectical Reason, Verso, London, 1982.
- Jean-Jacques Rousseau, The Social Contract, A Discourse on the Origin Of Inequality..., U.S.A, 2005.
- Roland Barthes, A Roland Barthes Reader, Vintage, London, 1993.

6 ਮ੍ਰਿਤਯੁੰਜਯ ਅਵਸਥੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਕਿਤਾਬ 'ਜਾਹ ਪਰ੍ਹਾਂ ਕਵਿਤਾ ਜਿਹੀ' 2013 'ਚ ਆਈ। ਉਹਦੀ ਲਿਖਤ 'ਚ ਇਕ ਨਿਰਾਲੀ ਲੈਅ ਹੈ ਜਿਸ 'ਚੋਂ ਕਿਸੇ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਰਚਨਾ ਦੀ ਆਮਦ ਦੀ ਕਨਸੋਅ ਸੁਣੀਂਦੀ ਹੈ।

ਨੀਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ

-ਮ੍ਰਿਤਯੁੰਜਯ ਅਵਸਥੀ

ਤਣੂ ਦੇ ਦਰੱਖਤ ਹੇਠਾਂ ਇਸ ਵੇਲੇ ਦੁਨੀਆ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਬਹਾਦਰ ਬੰਦਾ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਉਮਰ ਮਸਾਂ ਗਿਆਰਾਂ ਕੁ ਸਾਲ ਤੇ ਲਿੱਸਾ ਜਿਹਾ। ਇਹ ਰੁਤਬਾ ਉਹਨੂੰ ਪਿੱਤਰ-ਬਿੱਛੂਆਂ (ਪੱਤਰ, ਪੱਤਾ-ਬਿੱਛੂ) ਕੋਲੋਂ ਮਿਲਿਆ ਏ ਤੇ ਹੁਣ ਉਹ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸਮਝਾ ਰਿਹਾ ਏ। ਇਹ ਅਨਜਾਣੇ 'ਚ ਹੀ ਵਿਸ਼ਵ ਸਮਰਾਟ ਬਣ ਗਿਆ। ਅਜੇ ਇਹਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ ਇਹਨੇ ਹੁਣੇ-ਹੁਣੇ ਟਾਇਮ ਕੈਪਸੂਲ ਗੱਡਿਆ ਏ, ਜੋ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਸਭ ਸਮਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕੋ ਵੇਲੇ ਵੇਖਣ ਦੇ ਕੰਮ ਆਵੇਗਾ। ਉਮਰ ਦੂਰਬੀਨ 'ਚ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਸਭ ਸਮਾਂ ਇਸ ਦਾ ਖਿਡੌਣਾ ਏ। ਇਹ ਲੇਖ ਭਵਿੱਖ 'ਚ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਏ। "ਉਹ-ਹੁਣ-ਮੈਂ-ਹਾਂ!"

ਸਾਡੀ ਪੈਲੀ 'ਚ ਕੁਝ ਲੋਕ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਨੇ। ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਕੀ ਕੰਮ। ਮੈਂ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਤੁਰਦਾ, ਖੇਡਦਾ ਸਾਡੀ ਪੈਲੀ ਦੇ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਸੰਧੂਆਂ ਦੀ ਪੈਲੀ ਪੁੱਜ ਗਿਆ ਹਾਂ। ਕੰਢੀ ਖੇਤਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਖੇਤ ਉੱਚੇ-ਨੀਵੇਂ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਖੇਤ ਤੋਂ ਦਸ-ਬਾਰਾਂ ਫੁੱਟ ਉੱਚੀ ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਤਣੂ ਦੇ ਦਰੱਖਤ ਹੇਠਾਂ ਖੌਰੇ ਕਿਉਂ ਬੈਠ ਜਾਨਾਂ। ਹੋਰ ਦੋਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਸਾਲਾਂ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਖੇਤ ਕਰਾਹੇ ਜਾਣਗੇ ਤੇ ਹੋਰ ਨੀਵੇਂ ਹੋ ਜਾਣਗੇ। ਅਗਲੇ ਪੰਜ ਕੁ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਸੰਧੂਆਂ ਦੇ ਖੇਤ ਏਨੇ ਕਰਾਹੇ ਜਾਣਗੇ ਕਿ ਸਾਡੇ ਨਾਲੋਂ ਅੱਠ-ਦਸ ਫੁੱਟ ਨੀਵੇਂ ਹੋ ਜਾਣਗੇ। ਸਾਡੀ ਪੈਲੀ ਕਰਾਹੁਣ ਦੀ ਸਤਿਆ ਮੁੱਕ ਜਾਣੀ ਤੇ ਸੰਧੂਆਂ ਜਿੱਤ ਜਾਣਾ।

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਦਸ ਸਾਲ ਦੇ ਜੁਆਕ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਪਿੱਤਰ-ਬਿੱਛੂਆਂ ਕੋਲੋਂ ਭੈਅ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਹੁਣ ਤਕ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਤਾ। ਇਕ ਤੋਂ ਦਸ ਦੇ ਪੈਮਾਨੇ 'ਤੇ ਜੇ ਇਕ ਡਰ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਹੋਵੇ ਤੇ ਦਸ ਅੰਤਾਂ ਦਾ ਭੈਅ, ਮੈਂ ਅੱਠ ਕੁ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਰੱਖਦਾਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਸ਼ੈਅ ਤੋਂ ਕਦੀ ਨਾ ਡਰਿਆ। ਮੇਰਾ ਜੁਆਕ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਲਾਡ ਲਾਉਂਦਾ ਏ, ਉਸ ਨੂੰ ਭੋਲੇ ਅਰ ਬੇਵਕੂਫ਼ ਕੁੜਤੇ ਬਹੁਤ ਚੰਗੇ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਕਹਿਣ ਲੱਗਿਆ, "ਕੈਟਰਪਿੱਲਰ?" ਇਹੀ ਤਾਂ ਫਰਕ ਏ ਪੁੱਤਰਾ! ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਾਲੀ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਜਾਂ ਜੀਵ ਤੋਂ ਡਰ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ। ਪੱਤਰ-ਬਿੱਛੂ ਭਾਈ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੋਂ ਵੀ ਨਾ ਫੜ ਹੋਏ, ਨੱਸ ਨਿਕਲੇ। ਹੁਣ ਕਿਸ ਨੂੰ ਆਖਾਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਕੀ ਏ ਮੇਰੀ? ਜੁਆਕ ਨੂੰ ਦੱਸ ਰਿਹਾਂ, ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਸੁਣੋ। ਇਹ ਮੇਰੀ ਜਾਚੇ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਕਾਰੀਗਰੀ 'ਚ ਸਭ ਤੋਂ ਸਫਲ ਅਰ ਸੁਹਣਾ ਜੀਵ ਏ। ਭੱਬੂ-ਕੁੱਤੇ ਤੋਂ ਲੰਮਾ ਤੇ ਰੰਗਾਂ ਦੀ ਕਲਾਕਾਰੀ ਦਾ ਬੇਜੋੜ ਨਮੂਨਾ। ਦਿੱਲੀ ਵਾਲੇ ਵੀ ਬਹੁਤੇ ਸਿਆਣੇ ਨਾ ਨਿਕਲੇ। ਮੈਂ ਗਿਆਰਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਕਦੀ ਮੋਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵੇਖਿਆ। ਕਿਤਾਬਾਂ 'ਚ ਵੇਖ ਤੇ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੋਚਦਾ ਸਾਂ ਕਿ ਮੋਰ ਕਿਉਂ ਚੁਣਿਆ, ਮੈਂ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਪੱਤਰ-ਬਿੱਛੂ ਨੂੰ ਕੌਮੀ ਜੀਵ ਕਹਿੰਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ੇਰ ਵੀ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ। ਫਿਰ ਜਾ ਕੇ ਕਹਿੰਦੇ ਗੱਲ ਬਣੀ। ਮੇਰੇ ਤਾਈਂ ਤਾਂ

ਨਹੀਂ ਬਣੀ, ਪੱਤਰ-ਬਿੱਛੂ ਕੱਲਾ ਹੀ ਬਹੁਤ ਸੀ। ਤਣੂ ਦੇ ਦਰਖਤ ਹੇਠਾਂ ਸਾਡੇ ਸੱਜੇ ਦਰਬਾਰ ਤੋਂ ਪੱਛਮ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਦਸ ਕੁ ਹੋਰ ਸਾਲ ਬਾਅਦ।

ਬਰਸਣ (ਬਰਸੀਮ) ਸ਼ਾਮਾਂ ਨੂੰ ਵੱਢੀਦਾ ਜਦੋਂ ਧੁੱਪ ਕੁਝ ਢਲ ਜਾਵੇ। ਪਰ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਮੈਂ ਸਿਖਰ ਦੁਪਹਿਰੇ ਪੱਠੇ ਵੱਢਣ ਦਾ ਕੰਮ ਮੁਕਾ ਲੈਂਦਾ। ਬਰਸੀਮ ਦੀ ਖਿੱਤੀ ਸੰਧੂਆਂ ਦੀ ਪੈਲੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਏ (ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੈਲੀ ਸਾਥੋਂ ਵੀ ਹਲੀਮ ਏ। ਪਰ ਤਣੂ ਓਸ ਜਗ੍ਹਾ ਏ, ਟਿੱਲੇ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹਾ)। ਸਾਡੀ ਅਤੇ ਸੰਧੂਆਂ ਦੀ ਪੈਲੀ ਵਿਚਾਲੇ ਟਰੈਕਟਰ ਲੰਘਣ ਤਾਈਂ ਪੈਹਾ ਏ। ਤਕਰਬੀਨ ਢਾਈ ਵਜੇ, ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿੱਥੇ ਗਈ, ਉਸ ਕੁੜੀ ਨੇ ਇਥੋਂ ਲੰਘਣਾ ਏ। ਸੁਝਾ ਇਹ ਮੇਰੇ ਘਰ ਅੱਗੋਂ ਲੰਘਦੀ ਏ, ਲੰਘ ਗਈ ਮੁੜ ਰਤਾ ਪਰਤ ਕੇ ਮੇਰੇ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਵੇਖਦੀ ਏ...ਤੇ ਮੁੜ ਨਹੀਂ ਵੇਖਦੀ। ਵਾਪਸੀ 'ਤੇ ਇਹ ਨਿੱਕਾ ਰਸਤਾ ਲੈਂਦੀ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਪਿੱਛੋਂ ਪੈਲੀਆਂ 'ਚੋਂ ਲੰਘ ਜਾਂਦੀ, ਜਿਥੇ ਇਹਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਪੱਤਰ-ਬਿੱਛੂ ਮੈਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਨੇ। ਇਸ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਮੈਂ ਓਦੋਂ ਵੇਖਿਆ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਗੁਪਤਾ ਮਾਸਟਰ ਸਾਡੇ ਸਕੂਲ ਲੱਗਿਆ ਸੀ, ਯਾਨਿ ਅੱਜ ਬਰਸੀਮ ਵੱਢਣ ਤੋਂ ਬਾਰਾਂ ਕੁ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ। ਇਹ ਨੇੜਲੇ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਜਮਾਤ 'ਚ ਦਾਖਲ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਇਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨੀਲੀਆਂ ਸਨ; ਜਿਸ ਵੱਲ ਮੇਰਾ ਤੇ ਗੋਲਡੀ ਦਾ ਧਿਆਨ ਗਿਆ। ਅਸੀਂ ਫਿਰ ਸਿਰ ਜੋੜ ਕੇ ਸਲਾਹਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਪਰ ਗੋਲਡੀ ਦੀ ਖੋਜ-ਖਬਰ ਮੁਤਾਬਿਕ ਇਸ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨ 'ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਭਰਾ ਕੰਧ ਜਾਂ ਸੜਕ ਨਾਲ ਸਿਰ ਮਾਰ ਆਪਣਾ ਹੀ ਸਿਰ ਪਾੜ ਲੈਂਦੇ ਨੇ। ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਇਸ ਦੇ ਭਰਾਵਾਂ ਦੇ ਕਾਇਲ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਕਦੇ ਗੱਲ ਨਾ ਕਰੀ।

6
 ਹੁਣ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਭਰਾਵਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ, ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਏ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦੂਰੋਂ ਆਉਂਦੀ ਨੂੰ ਵੇਖ ਲਿਆ। ਦਾਤਰੀ ਮਸਾਂ ਹੱਥ 'ਚ ਵੱਜਣੋਂ ਬਚੀ। ਗੋਡਿਆਂ ਨੇ ਜੁਆਬ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਗੁਰੂਤਾ-ਬੱਲ ਲੱਖਾਂ ਗੁਣਾ ਵਧ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠਲੀ ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ ਚਿੰਬੜ ਚੁੱਕਿਆ ਸਾਂ ਤੇ ਦਾਤਰੀ ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਨਾਲ। ਉਹ ਜਿਵੇਂ ਪੱਤੇ ਵਾਂਗ ਹਵਾ ਨਾਲ ਰੁਮਕਦੀ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਧਰਤੀ ਮੈਨੂੰ ਛੱਡ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹੀ, ਹਵਾ ਉਸ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਬਾਗੀ ਹੋ ਕੇ ਪੂਰਾ ਜ਼ੋਰ ਲਾ ਉੱਠ ਖੜ੍ਹਿਆ। ਸਿਰ ਨੂੰ ਭੁਆਂਟਣੀ ਆਈ ਤੇ ਮੈਂ ਡਿੱਗਣੋਂ ਮਸਾਂ ਬਚਿਆ। ਦਾਤਰੀ ਹੱਥ ਨਾਲ ਇਕ-ਮਿਕ ਹੋ ਗਈ ਸੀ, ਮੁੱਠ ਨਹੀਂ ਸੀ ਖੁੱਲ੍ਹਦੀ। ਗੋਲਡੀ ਚਿਰਾਂ ਤੋਂ ਪਿੰਡ ਛੱਡ ਕੇ ਜੰਮੂ ਤੁਰ ਗਿਆ ਏ ਪਰ ਅੱਜ ਜਿਵੇਂ ਮੈਨੂੰ ਧਰੀਕ ਕੇ ਪਹੇ ਤਕ ਲੈ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਰਸਤੇ ਦੇ ਐਨ ਵਿਚਕਾਰ ਖਲੋ ਗਿਆ। ਸਿਰ ਘੁੰਮ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਛਾਤੀ ਹੁਣ ਫਟੀ ਕਿ ਹੁਣ। ਧੱਕ-ਧੱਕ ਮੇਰੇ ਕੰਨ ਫਾੜ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਵੀ ਸਾਫ਼ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਰਿਹਾ। ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਵੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਕੀ ਹੋਇਆ। ਅਕਸਰ ਨਿੱਕੇ-ਨਿੱਕੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ

ਜੋੜ ਕੇ ਤਸਵੀਰ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾਂ, ਬਣ ਵੀ ਜਾਂਦੀ ਏ ਪਰ ਚੇਤੇ ਦਾ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅਜੇ ਵੀ ਓਨੀਆਂ ਹੀ ਨੀਲੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਬਹੁਤ ਹੌਲੀ ਤੁਰਦੀ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿਤੇ ਨਾ ਜਾਣਾ ਹੋਵੇ। ਬਸ ਇੰਨਾ ਯਾਦ ਏ ਕਿ ਮੈਂ ਅੱਕ ਸੁਰ 'ਚ ਉਹਨੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਤੈਨੂੰ ਕੁਝ ਸਮਝ ਹੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਜਾਂ ਤੂੰ ਸਮਝਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੀ? ਅੱਗੋਂ ਉਹਨੇ 'ਸੋਚ ਕੇ ਦੱਸਾਂਗੀ' ਵਰਗਾ ਕੁਝ ਕਿਹਾ ਸੀ। ਇਥੇ ਗਿਲ ਮੁੱਕ ਜਾਂਦੀ ਏ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਹ ਨੀਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਾਲੀ ਹੁਣ ਤੋਂ ਸਤਾਰਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਬਾਅਦ ਸੋਚ ਕੇ ਦੱਸਦਿਆਂ ਗੰਢੇਗੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਓਦੋਂ ਨਾ ਉਹ ਜਾਣਦੀ ਏ, ਨਾ ਮੈਂ।

ਕੁੜਤੇ ਵੀ ਸੋਹਣੇ ਹੁੰਦੇ ਨੇ ਪਰ ਰਹੱਸਮਈ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਦਬਾ ਸੱਟ ਦਿਸ਼ਾਗਣ ਨੱਸਦੇ ਮੂਰਖ ਲੱਗਦੇ ਨੇ, ਪਿਆਰੇ ਵੀ। ਪਿੱਤਰ ਪੱਤਰ ਦੇ ਵਿਗਾੜ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਏ ਤੇ ਬਿੱਛੂ ਉਸ ਦੀ ਸੰਭਾਵਿਤ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤੋਂ, ਯਾਨਿ ਜ਼ਹਿਰੀਲਾ ਡੰਗ ਮਾਰਨਾ। ਕੁੜਤੇ ਲੜਦੇ ਨਹੀਂ, ਫਿਰ ਜਾਂਦੇ ਨੇ ਤੇ ਉਸ ਥਾਂ ਖਾਜ ਹੁੰਦੀ ਏ। ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਦੀ ਥਾਂ ਹਸਾਉਣਾ ਜੀਵ ਹੀ ਬਣਾਉਂਦੀ ਏ। ਪਿੱਤਰ-ਬਿੱਛੂ ਆਪਣੇ ਨਾਓਂ ਸੰਗਿਆ, ਵਰਣਨ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਨੂੰ ਜਾਣਦਿਆਂ ਅਡੋਲ ਬੈਠੇ ਰਹਿੰਦੇ ਨੇ। ਇਹ ਗੱਲ ਡਰਾਉਣੀ ਏ। ਨਿਹਾਇਤ ਖੂਬਸੂਰਤ, ਜ਼ਹਿਰੀਲਾ ਅਰ ਸੰਜਮੀ। ਪੈਲੀ 'ਚ ਵੜਦਿਆਂ ਪਹਿਲੀ ਖੱਤੀ ਵਿਚ ਸਰ੍ਹੋਂ ਬੀਜੀ ਹੁੰਦੀ। ਇਕ ਜਣੇ ਦੇ ਲੰਘਣ ਜਿੰਨਾ ਰਸਤਾ, ਦੋਹਾਂ ਪਾਸੇ ਸਰ੍ਹੋਂ ਦੇ ਫੁੱਲ-ਫਲੀਆਂ ਨਾਲ ਲੱਦੇ ਪੌਦੇ ਸਿਰ ਜੋੜੀ ਬੈਠੇ ਨੇ ਅਰ ਇਕ ਇਕ ਪੌਦੇ 'ਤੇ ਸੈਆਂ ਪਿੱਤਰ-ਬਿੱਛੂ ਸਿਰ ਹੇਠਾਂ ਸੁੱਟੀ ਬੈਠੇ। ਦ੍ਰਿਸ਼ ਅਹਿੱਲ ਏ, ਪਰ ਜੀਵੰਤ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡੇ 'ਤੇ ਬੇਹੱਦ ਚੁਸਤ ਬਣਤ ਏ। ਚਟਕ ਤੇ ਮਾਕੂਲ ਰੰਗ, ਸੰਵਰੇ ਖੜ੍ਹੇ ਵਾਲ ਤੇ ਹਰ ਰੇਖਾ-ਆਕਾਰ ਬੇਹੱਦ ਸਾਫ਼, ਸੁਚੱਜਾ। ਅੰਦਰ

ਹਰੇ ਰੰਗ ਦਾ ਤਰਲ ਭਰਿਆ ਤੇ ਡੰਗ ਜ਼ਹਿਰੀਲਾ (ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਜਾਣਿਆ)। ਇਹ ਕਿਸੇ ਵੱਲ ਧੌਣ ਜਾਂ ਅੱਖਾਂ ਚੁੱਕ ਕੇ ਵੇਖਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਅਡੋਲ ਪੱਤੇ ਤੇ ਫੁੱਲਾਂ 'ਤੇ ਬੈਠੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀ ਸੋਚਦੇ ਹੋਣੇ। ਮੈਂ ਕਾਹਲਾ ਪੈ ਜਾਂਦਾ, ਇਹ ਡੰਗਦੇ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ। ਮੇਰੇ ਪਿੱਛੇ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਨੱਸਦੇ, ਕਦੋਂ ਫੜਨਗੇ ਮੈਨੂੰ, ਕੁਝ ਕਰਨ, ਉਆਰ ਜਾਂ ਪਾਰ। ਜ਼ਰੂਰ ਇਹ ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ ਜਾਂ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਅਜਿਹਾ ਜਾਣਦੇ ਨੇ, ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ। ਇਹ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਹੱਸਦੇ ਹੋਏ ਤੇ ਸੱਚੀਂ ਹੱਸਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ। ਮੈਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲੱਗਦਾ ਰਿਹਾ ਹਜ਼ਰ ਦਾ ਦਿਨ ਆ ਗਿਆ ਏ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਜਮ ਸੱਚਮੁੱਚ ਅਦੁਭਤ ਸੀ। ਉਹ ਹੁਣ ਪੈਂਤੀ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਉੱਥੇ ਹੀ ਪੱਤੇ 'ਤੇ ਬੈਠੇ ਨੇ ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਕੱਲ੍ਹ ਦਾ ਜੁਆਕ ਹੋਵਾਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਰਕਤ ਦੇ ਯੋਗ ਅਜੇ ਨਹੀਂ, ਸੋਚ ਕੇ ਦੱਸਣਗੇ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਭ ਪਤਾ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਹੁਣ ਲੱਗ ਰਿਹੈ।

ਉਸ ਦਿਨ ਦੀ ਯਾਦ ਵੀ ਟਾਕੀਆਂ ਨਾਲ ਜੜੀ ਏ, ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ, ਬਹੁਤਾ ਨੰਗ-ਬਣਤਰ ਏ। ਕੁਝ ਲੋਕ ਸਾਡੇ ਖੇਤ 'ਚ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਨੇ, ਖੌਰੇ ਛੱਲੀਆਂ ਤੋੜ ਰਹੇ ਨੇ। ਮੈਂ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਤੁਰਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕੁਝ ਦੂਰ ਸੰਧੂਆਂ ਦੀ ਪੈਲੀ 'ਚ ਤਣੂ ਹੇਠ ਪੁੱਜ ਗਿਆ, ਕਿੰਜ ਕਰ, ਯਾਦ ਨਹੀਂ। ਤਣੂ ਹੇਠਾਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਪਿੱਤਰ-ਬਿੱਛੂ ਨੇ। ਦਰਖਤ ਦੀ ਛਿੱਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜੜੀ ਏ ਤੇ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਇਹ ਅਹਿੱਲ ਬੈਠੇ ਨੇ। ਮੈਂ ਜ਼ਰੂਰ ਕਿਸੇ ਕਹਾਣੀ ਅੰਦਰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸਮੇਂ 'ਚ ਹੋਣਾ। ਮੈਂ ਮਲਕੜੇ ਜਿਹੇ ਦਰਖਤ ਨਾਲ ਢੋਹ ਲਾ ਬੈਠ ਗਿਆ, ਆਪਣੀ ਕਹਾਣੀ 'ਚ ਗੜ੍ਹਚ। ਉੱਥੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਵੇਂ ਕਹਾਣੀ 'ਚ ਪਿੱਤਰ ਬਿੱਛੂ ਵੀ ਆਣ ਰਲੇ। ਮੈਂ ਕੋਈ ਨਾਇਕ ਸਾਂ ਤੇ ਇਹ ਗੱਲ ਮੈਨੂੰ ਪਿੱਤਰ ਬਿੱਛੂਆਂ ਆਖੀ। ਮੈਂ ਕੋਈ ਦੋ-ਢਾਈ ਘੰਟੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਖੇਡਦਾ ਰਿਹਾ। ਅਸੀਂ ਚੀਕਾਂ ਮਾਰੀਆਂ, ਰੌਲਾ ਪਾਇਆ, ਜ਼ੋਰ-ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਹੱਸੇ ਤੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਨਾ ਵਧਣ ਦੀ ਤਾੜਨਾ ਦਿੱਤੀ। ਚਾਣਚੱਕ ਕਹਾਣੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋਈ ਤੇ ਸਭ ਪਿੱਤਰ ਬਿੱਛੂ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਵੇਖ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਮੈਂ ਜਿਵੇਂ ਹੁਣੇ-ਹੁਣੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਸੀ। ਦੁਪਹਿਰ ਚੁੱਪ-ਚਾਂ, ਦੂਰ ਛੱਲੀਆਂ ਤੋੜਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਦੀ, ਨਿੱਕੀ ਜਿੰਨੀ ਗੂੰ-ਗੂੰ, ਤਣੂ ਦੇ ਦਰੱਖਤ ਹੇਠਾਂ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਪਿੱਤਰ ਬਿੱਛੂਆਂ ਵਿਚਾਲੇ ਟਿੱਲੇ 'ਤੇ ਬੈਠਾ ਮੈਂ। ਮੈਂ ਹੌਲੀ ਜਿਹੀ ਪਰ ਸਹਿਜ-ਭਾਅ ਉੱਠ ਖਲੋਇਆ ਤੇ ਆਪਣੇ ਖੇਤਾਂ ਨੂੰ ਹੋ ਲਿਆ। ਟਾਈਮ ਕੈਪਸੂਲ ਬੀਜਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਤਣੂ ਤੋਂ ਕੁਝ ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਪਹੇ 'ਚ ਪੰਜਵੀਂ ਵਾਲੀ ਕੁੜੀ ਨੇ ਦਸਾਂ ਕੁ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਲੰਘਣਾ ਏ, ਵੀਹਾਂ-ਪੰਝੀਆਂ ਸਾਲਾਂ ਨੂੰ ਫੋਨ ਕਰਕੇ ਆਪਣਾ ਫੈਸਲਾ ਸੁਣਾਉਣਾ ਏ।

6

ਤਣੂ ਹੇਠਾਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਪਿੱਤਰ-ਬਿੱਛੂ ਨੇ। ਦਰਖਤ ਦੀ ਛਿੱਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜੜੀ ਏ ਤੇ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਇਹ ਅਹਿੱਲ ਬੈਠੇ ਨੇ। ਮੈਂ ਜ਼ਰੂਰ ਕਿਸੇ ਕਹਾਣੀ ਅੰਦਰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸਮੇਂ 'ਚ ਹੋਣਾ। ਮੈਂ ਮਲਕੜੇ ਜਿਹੇ ਦਰਖਤ ਨਾਲ ਢੋਹ ਲਾ ਬੈਠ ਗਿਆ, ਆਪਣੀ ਕਹਾਣੀ 'ਚ ਗੜ੍ਹਚ। ਉਸ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀ ਕਹਾਣੀ 'ਚ ਪਿੱਤਰ ਬਿੱਛੂ ਵੀ ਆਣ ਰਲੇ। ਮੈਂ ਕੋਈ ਨਾਇਕ ਸਾਂ ਤੇ ਇਹ ਗੱਲ ਮੈਨੂੰ ਪਿੱਤਰ ਬਿੱਛੂਆਂ ਆਖੀ।

9

ਮੇਰਾ ਜੁਆਕ ਹੁਣ ਗਿਆਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਏ। ਨਿੱਕਾ ਹੁੰਦਾ ਕੁੱਤਿਆਂ ਬਿੱਲੀਆਂ ਨੂੰ ਹੱਥ ਲਾਉਂਦਾ ਡਰਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਸ ਨੂੰ ਇਹ ਸਿਖਾਇਆ, ਕੁੱਤਿਆਂ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦੱਸੀਆਂ। ਹੁਣ ਇਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਲਾਡ ਲਭਾਉਂਦਾ ਏ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪਿੱਤਰ-ਬਿੱਛੂਆਂ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਵੀ ਦੱਸੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਉਹ ਸਕੂਲੋਂ ਪਰਤਦਿਆਂ ਇਕ ਪਿੱਤਰ-ਬਿੱਛੂ ਹੱਥ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਾ ਲਿਆਇਆ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਜਿਹੀ ਹੱਥ ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਤੇ ਪਿੱਤਰ ਬਿੱਛੂ ਮੇਰੇ ਹੱਥ 'ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਉਸ ਨਾਲ ਖੇਡੇ ਤੇ ਮੁੜ ਉਸ ਨੂੰ ਕਚੂਰ ਘਾਹ 'ਤੇ ਛੱਡ ਆਏ।

ਦੋ ਕੁ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਨੀਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦਾ ਫੋਨ ਆਇਆ। ਕਹਿੰਦੀ—ਮੈਂ ਖੁੰਝ ਗਈ ਸਾਂ, ਕੁਝ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਈ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ—ਕੋਈ ਨੀਂ ਖੁੰਝਦਾ।

ਸੁਹੱਪਣ ਅਰ ਸਹਿਜ ਭੈਅਭੀਤ ਕਰਦੇ ਨੇ। ਮੇਰਾ ਡਰ ਲਹਿ ਗਿਆ ਏ। ਜਦੋਂ ਪਿੰਡ ਜਾਏ ਤਾਂ ਉਸ ਪਹੇ 'ਚੋਂ ਜ਼ਰੂਰ ਲੰਘਿਆ ਕਰੋ। ਪਿੱਤਰ ਬਿੱਛੂ ਸਭ ਜਾਣਦੇ ਨੇ, ਸਭ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਨੇ। ਤੁਸੀਂ ਟਾਈਮ ਕੈਪਸੂਲ 'ਚ ਹੋ, ਸੈਰ ਕਰੋ, ਸਭ ਸਮਾਂ ਤੁਹਾਡਾ ਸਮਾਂ ਹੈ। ਕੁਝ ਨਾ ਫੜੋ, ਤਲੀਆਂ ਖੁੱਲ੍ਹੀਆਂ ਰੱਖੋ। ਪਿੱਤਰ-ਬਿੱਛੂਆਂ ਨੂੰ ਸਲੇਟੀ-ਰੰਗੀ ਤਿਤਲੀ ਹੋ ਜਾਣ ਦਿਓ।

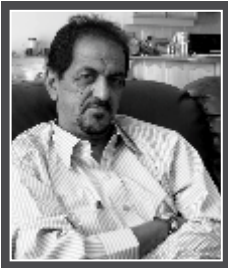
ਅਖੇ ਉਡਦਾ ਫਿਰਦਾ ਸੀ ਓਦੋਂ, ਹੁਣ ਬਹੁਤ ਸਿਆਣਾ ਹੋ ਗਿਆ...ਕਦੇ ਸਾਨੂੰ ਵੀ ਸਭ ਪਤਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ!

**

ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਅੰਸ਼

ਟੈਲੀਫੋਨ ਡਿਊਟੀ

-ਜਿੰਦਰ

ਸ਼ਨੀਵਾਰ ਅਤੇ ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ ਟੈਲੀਫੋਨ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਡਿਊਟੀ ਲੱਗਦੀ ਸੀ। ਜੇ ਵਿਚਕਾਰ ਕੋਈ ਗਜ਼ਟਿਡ ਛੁੱਟੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਜਾਂ ਕੋਈ ਦੁਰਘਟਨਾ ਵਾਪਰ ਜਾਂਦੀ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਜਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦਾ ਸੈਸ਼ਨ ਚੱਲਦਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਵੀ ਟੈਲੀਫੋਨ 'ਤੇ ਡਿਊਟੀ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਇਵਜ਼ 'ਚ ਛੁੱਟੀ ਮਿਲਦੀ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਹ ਡਿਊਟੀ ਬੜੀ ਹੀ ਬੋਰਿੰਗ ਹੁੰਦੀ। ਐਵੇਂ ਹੀ ਉੱਲੂਆਂ ਵਾਂਗ ਇਧਰ-ਉਧਰ ਦੇਖਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਦਿਨ ਲੰਘਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ। ਜੇ ਸ਼ਨੀਵਾਰ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਕੁਝ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੀ ਰੌਣਕ ਹੁੰਦੀ। ਸਾਡੇ ਦਫ਼ਤਰ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ, ਡਾ. ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਯੋਗੀ ਕਰਕੇ। ਇਸ ਦਿਨ ਯੋਗੀ ਜਲੰਧਰ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਮਰੀਜ਼ ਆਉਂਦੇ। ਉਪਰਲੇ ਫਲੋਰ 'ਚ ਚਹਿਲ-ਪਹਿਲ ਰਹਿੰਦੀ। ਉਸ ਵੇਟਿੰਗ ਰੂਮ 'ਚ ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ ਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ

ਮੈਂ ਓਵਾਸੀਆਂ ਲੈਣ ਲੱਗਦਾ ਤਾਂ ਉੱਪਰ ਜਾ ਕੇ ਬੈਠ ਜਾਂਦਾ। ਕਈ ਵਾਰ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਡਾਕ ਵੀ ਕੱਢ ਲੈਂਦਾ। ਜੇ ਕੋਈ ਕੰਮ ਪੈਂਡਿੰਗ ਪਿਆ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਨਿਬੇੜ ਲੈਂਦਾ। ਮੈਂ ਹਰੇਕ ਕੰਮ ਕਾਹਲੀ-ਕਾਹਲੀ ਕਰਦਾ। ਮੇਰਾ ਕੰਮ ਦੋ ਕੁ ਘੰਟਿਆਂ 'ਚ ਹੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਸੇਵਾਦਾਰ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਹੁੰਦੀ। ਫ਼ਜ਼ੂਲ ਬੋਲਣ ਨਾਲੋਂ ਮੈਂ ਚੁੱਪ ਰਹਿਣਾ ਪਸੰਦ ਕਰਦਾ। ਜੇ ਕੋਈ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਹੀ ਪੜ੍ਹਨ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਪਰ ਮੈਥੋਂ ਇਥੇ ਇਕਾਗਰਤਾ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਿਆ ਨਾ ਜਾਂਦਾ। ਬਾਹਰਲੇ ਪਾਸਿਓਂ ਬੱਸਾਂ ਦੇ ਤੇਜ਼ ਹਾਰਨ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਡਿਸਟਰਬ ਕਰਦੀਆਂ।

ਕਦੇ-ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਡਿਊਟੀ ਦਾ ਕੋਈ ਕਰਮਚਾਰੀ ਡਾਕ ਲੈ ਕੇ ਆ ਜਾਂਦਾ ਜਾਂ ਲੰਘਦਾ-ਵੜਦਾ ਕੋਈ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਚੜ੍ਹ ਆਉਂਦਾ। ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਤੇ ਬਾਪਾ ਮਾਲੀ ਉਸ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ ਕਿ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਗੱਬਰ ਆ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, “ਭਾ ਜੀ ਚਾਹ ਮੰਗਵਾਵਾਂ ?”

“ਬਾਬੂ ਜੀ, ਚਾਹ ਤਾਂ ਪੀਣੀ ਆਂ। ਜਾ ਓਏ ਮਾਲੀ ਛੇ ਕੱਪ ਕਹਿ ਕੇ ਆ। ਤਿੰਨ ਜਣੇ ਹੋਰ ਆ, ਬਾਬੂਰੂਮ ਗਏ ਆ।” ਗੱਬਰ ਨੇ ਮਾਲੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ।

“ਲੈ ਫੜ। ਪੈਸੇ ਦੇ ਆਈਂ।” ਮੈਂ ਪੰਜਾਹਾਂ ਦਾ ਨੋਟ ਮਾਲੀ ਵੱਲ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਹ ਬੋਲਿਆ, “ਬਾਬੂ ਜੀ ਰਹਿਣ ਦੇ। ਏਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਕਮਾਈ ਹੁੰਦਾ।” ਮਾਲੀ ਗੜ੍ਹਵਾਲ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਹਿੰਦੀ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ 'ਚ ਮਿਲਾ ਕੇ ਬੋਲਦਾ ਸੀ।

“ਟੱਟ ਦੀ ਕਮਾਈ ਹੁੰਦੀ ਆ। ਤੂੰ ਸਾਡੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਹੁੰਦੀ ਨਹੀਂ ਦੇਖੀ। ਮਾਮਾ ਕਮਾਈ ਦਾ।” ਗੱਬਰ ਨੇ ਮਾਲੀ ਦੀ ਧੌਣ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਥੱਪੜ ਮਾਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਕਿਹਾ। ਮਾਲੀ ਡਰ ਗਿਆ। ਗੱਬਰ ਆਪਣੇ ਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਜੁਆਨ ਸੀ। ਸਵਾ ਛੇ ਫੁੱਟ ਕੱਦ। ਭਰਵਾਂ ਸਰੀਰ। ਵੱਡੀਆਂ-ਵੱਡੀਆਂ ਬਾਹਾਂ। ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੱਥ। ਉਸ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ 'ਚ ਗੜਕਾ ਸੀ।

“ਮੈਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਥਾ। ਜ਼ੋਰ ਜਾ ਕਰ ਅਪਨੀ ਘਰਵਾਲੀ ਪੇ ਨਿਕਾਲਨਾ।” ਮਾਲੀ ਨੇ ਪਰ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖਿਸਕ ਕੇ ਕਿਹਾ।

“ਚੱਲ ਚੱਲ ਜਾਹ ਵੀ ਹੁਣ, ਚਾਹ ਲਿਆ ਕੜਾਕੇਦਾਰ। ਇਕ ਤਾਂ ਇਹਨੂੰ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਨ ਦਾ ਭੁੱਖ ਬੜਾ। ਦੱਸਾਂ ਅੱਡੇ ਵਾਲੀ ਗੱਲ?” ਗੱਬਰ ਉਹਨੂੰ ਡਰਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ।

“ਬੜਾ ਦੇ...ਬੜਾ ਦੇ...ਏਹ ਕਿਹੜਾ ਨਵੀਂ ਗੱਲ ਆ।”

“ਸਾਲਿਆ ਮੇਰਿਆ...ਤੂੰ ਅੱਡੇ 'ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਪੰਜਾਬਣਾਂ ਦੇਖਦਾਂ। ਲੈ ਬਾਬੂ, ਸੁਣ ਇਹਦੀ ਕਰਤੂਤ। ਠਹਿਰ ਜਾ ਹੁਣ, ਚੱਲਿਆ ਕਿੱਥੇ। ਸੁਣ ਕੇ ਜਾ। ਇਥੋਂ ਤੁਸੀਂ ਇਹਨੂੰ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਲਈ ਭੇਜਦੇ ਆਂ, ਇਹ ਅੱਡੇ 'ਤੇ ਗੋੜਾ ਮਾਰਨ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ। ਇਕ ਦਿਨ ਅੱਡੇ 'ਤੇ ਇਕ ਜ਼ਨਾਨੀ ਨੂੰ ਛੇੜ 'ਤਾ। ਪੁਲਿਸ ਵਾਲੇ ਫੜ ਕੇ ਲੈ ਗਏ। ਅਸੀਂ ਦੂਰ ਖੜੇ ਤਮਾਸ਼ਾ ਦੇਖੀ ਗਏ। ਕਈ ਕੰਡਕਟਰਾਂ ਤੇ ਅੱਡਾ ਇੰਚਾਰਜਾਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਇਹਦੇ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਆਨੀ-ਬਹਾਨੀ ਇਥੇ ਗੋੜੇ ਕੱਢਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਇਹਦੀ ਆਪਣੀ ਜ਼ਨਾਨੀ ਤਾਂ ਪਹਾੜਾਂ 'ਚ ਬੈਠੀ ਆ। ਇਹਨੂੰ ਠਰਕ ਭੋਰਨ ਦੀ ਆਦਤ ਪੈ ਗਈ ਆ। ਐਵੇਂ ਇਕੱਲੀ ਜ਼ਨਾਨੀ ਦੇਖ ਕੇ ਕੋਲ ਜਾ ਬੈਠਦਾ।...ਮੈਨੂੰ ਤਰਸ ਆ ਗਿਆ। ਸੋਚਿਆ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ ਇਹਨੂੰ ਰਗੜ ਦੇਣਾ। ਐਵੇਂ ਗਰੀਬ ਮਾਰਿਆ ਜਾਊ। ਅਸੀਂ ਪੰਜ-ਸੱਤ ਜਣੇ ਐੱਸ.ਐੱਚ.ਓ. ਕੋਲ ਗਏ। ਇਹਨੂੰ ਛੁਡਾ ਕੇ ਲੈ ਆਏ। ਪਰ ਇਹ ਪਿਉ ਦਾ ਪੁੱਤ ਗੋੜੇ ਮਾਰਨੋਂ ਫੇਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹਟਿਆ। ਦੱਸ ਓਏ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਝੂਠੀ ਆ।”

“ਤੂੰ ਆਪਣੀ ਕੁੱਤੀ ਵਾਲਾ ਬਾਤ ਬੜਾ।” ਮਾਲੀ ਨੇ ਰਤਾ ਨਮੋਸ਼ੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮੰਨੀ ਸਗੋਂ ਉਹ ਲੱਤ ਉੱਪਰ ਰੱਖਣੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ।

“ਜਾ ਚਾਹ ਤਾਂ ਲਿਆ ਪਹਿਲਾਂ। ਕੰਡੇਦਾਰ ਬਣਾਈਂ। ਮੇਰਾ ਨਾਂ ਲਈਂ। ਸਾਲਾ ਕੁੱਤੀ ਦਾ...।”

“ਚਾਹ ਹੋਊਗੀ ਕਾਂਟੇਦਾਰ। ਪਹਿਲਾਂ ਬਾਤ ਸੁਣਾ।” ਮਾਲੀ ਗੱਲ ਸੁਣਾਉਣ 'ਤੇ ਅੜ ਗਿਆ ਸੀ।

“ਲਊ ਜੀ ਬਾਬੂ ਜੀ, ਤੁਸੀਂ ਸਾਰੇ ਸੋਚਦੇ ਤੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਆਂ ਕਿ ਇੰਸਪੈਕਟਰਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਮੌਜਾਂ ਹੀ ਮੌਜਾਂ ਪਰ ਜਿੰਨੀ ਸਾਡੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਹੁੰਦੀ,” ਗੱਬਰ ਨੇ ਕੰਨਾਂ ਨੂੰ ਹੱਥ ਲਾ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਇਹ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਆਂ ਜਾਂ ਸਾਡਾ ਰੱਬ ਜਾਣਦਾ ਆ। ਛੇ ਕੁ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਆ ਕਿ ਮੈਂ ਅਜੇ ਦਫਤਰ ਆ ਕੇ ਬੈਠਿਆ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਟ੍ਰੈਫਿਕ ਮੈਨੇਜਰ ਦਾ ਮੈਸਿਜ ਆ ਗਿਆ ਕਿ ਦੋ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਹੁਣੇ ਹੀ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਚਲੇ ਜਾਊ। ਸੈਕਟਰੀ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬੁਲਾਇਆ। ਸਾਨੂੰ ਤਾਂ ਪੈ ਗਈਆਂ ਭਾਜੜਾਂ। ਸੁੱਖ ਹੋਵੇ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਸ ਰੂਟ 'ਤੇ ਬੱਸਾਂ ਦੀ ਸਪੈਸ਼ਲ ਚੈਕਿੰਗ ਕਰਨੀ ਆਂ। ਅਸੀਂ ਜਾਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਹੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ ਕਿ ਟ੍ਰੈਫਿਕ ਮੈਨੇਜਰ ਦਾ ਫੋਨ ਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਜੀਪ ਨੂੰ ਡਿਊ 'ਚੋਂ ਧੁਆ ਕੇ ਜਾਏਓ, ਓਦਾਂ ਹੀ ਨਾ ਕਿਤੇ ਤੁਰ ਪਿਊ। ਮੈਂ ਡਰਾਈਵਰ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਜਲਧਰ-ਦੋ ਡਿਊ 'ਚ ਜਾ ਕੇ ਜੀਪ ਚਮਕਾ ਲਿਆਵੇ। ਓਨਾ ਚਿਰ ਅਸੀਂ ਕੰਡੇ ਸਿਰ ਹੋ ਜਾਈਏ। ਨਾਗਣੀ ਮੁੱਕੀ ਸੀ। ਗੰਗਾਨਗਰ ਵਾਲੀ ਬੱਸ ਦਸ ਵਜੇ ਆਉਣੀ ਸੀ। ਮਾਲ-ਮੱਤਾ ਕੋਲ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸਰੀਰ ਉੱਡਿਆ ਫਿਰਦਾ। ਫੇਰ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਕਿਹੜਾ ਨੇੜੇ ਆ। ਭਲੇ ਵੇਲੇ ਮਾਲ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਉਹ ਵੀ ਖਰਾ। ਅਸੀਂ ਅੱਧੀ ਕੁ ਸਟਾਂਕ ਪੱਤੀ ਪੁਆ ਕੇ ਜਾਇਕੇਦਾਰ ਚਾਹ ਬਣਾਈ। ਬੱਕਰੀ ਦੀ ਮੋਂਗਣ ਜਿੰਨੀ ਡੂੰਗੀ। ਢੋਲੇ ਦੀਆਂ ਗਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਚਾਹ ਘੰਟਿਆਂ 'ਚ ਸੈਕਟਰੀਏਟ ਜਾ ਪਹੁੰਚੇ। ਸੈਕਟਰੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪੀ.ਏ. ਨੂੰ ਮਿਲੇ। ਉਸ ਸਾਨੂੰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕੋਠੀ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਸਾਡੇ ਲਈ ਤਾਂ ਸਾਹਿਬ ਤਾਂ ਪੀ.ਏ. ਵੀ ਸਾਹਿਬ ਜਿਹਾ ਹੀ ਸੀ। ਚਲੇ ਮਿੱਤਰੋ-ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕੋਠੀ ਜਾ ਗੇਟ ਖੜਕਾਇਆ। ਅੱਗੋਂ ਨਾ ਕਿਸੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਪੁੱਛਿਆ ਸੀ, ਨਾ ਚਾਹ ਦਾ। ਸ਼ਾਹੀ ਹੁਕਮ ਮਿਲ ਗਿਆ—ਕੁੱਤੀ ਬਹਾਰ 'ਤੇ ਆ। ਹੁਣੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਗ ਜਾਊ। ਮਜੀਠਾ ਰੋਡ 'ਤੇ ਕੋਠੀ ਨੰ. ਇਕਾਸੀ। ਉਥੋਂ ਇਹਦਾ ਮੇਲ ਕਰਾ ਲਿਆਓ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫੋਨ ਕਰਤਾ। ਕੁੱਤੀ ਦਾ ਪੂਰਾ ਖ਼ਿਆਲ ਰੱਖਣਾ। ਦੋ-ਦੋ ਘੰਟਿਆਂ ਬਾਅਦ ਇਹਨੂੰ ਦੁੱਧ ਪਿਲਾਉਣਾ। ਦੁੱਧ 'ਚ ਆਹ ਪਾਊਡਰ ਦੇ ਦੋ ਦੋ ਚਮਚ ਪਾ ਲਿਓ। ਇਹਨੇ ਪਾਊਡਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਦੁੱਧ ਨਹੀਂ ਪੀਣਾ। ਇਹ ਬਿਸਕੁਟ ਖਾਣ ਨੂੰ ਦਿਓ। ਜੇ ਮੁੱਕ ਗਏ ਤਾਂ ਹਾਲ ਗੇਟ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇਕ ਦੁਕਾਨ ਆ—ਭਲਾ ਜਿਹਾ ਉਹਦਾ ਨਾਂ ਆ—ਵਾਲੀਆ, ਉਥੋਂ ਮਿਲ ਜਾਣਗੇ। ਬਸ ਜਾਣ ਦੀ ਕਰੋ। ਉੱਡ ਜਾਓ। ਹੋਰ ਨਾ ਲੇਟ ਹੋ ਜਾਏਓ। ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਆਹੀ ਪਿਆਰਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਵੱਲ ਦੇਖਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ, ਕੁੱਤੀ ਦੀ ਸੰਗਲੀ ਫੜੀ ਤੇ ਜੀਪ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਏ। ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਆਵਾਜ਼ ਮਾਰ ਕੇ ਸਮਝਾਇਆ, ਇਹਨੂੰ ਝਿੜਕਿਓ ਨਾ। ਇਹ ਬੜਾ ਸੈਸਟਿਵ ਜਾਨਵਰ ਆ। ਕੁੱਤੀ ਸਾਡੇ ਤੋਂ ਡਰੇ। ਅਸੀਂ ਕੁੱਤੀ ਤੋਂ ਡਰੀਏ। ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕੁੱਤੀ ਸਾਡੇ ਲਈ ਸਪੈਸ਼ਲ ਗੈਸਟ ਸੀ। ਰਸਤੇ 'ਚ ਕੁੱਤੀ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਐਨਾ ਤੰਗ ਕੀਤਾ, ਇਕ ਵਾਰ ਤਾਂ ਕੰਨਾਂ ਨੂੰ ਹੱਥ ਲੁਆ ਦਿੱਤੇ। ਅੱਲੀ-ਅੱਲੀ ਕਰਕੇ ਅੱਠ ਵਜੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪਹੁੰਚੇ। ਮਸਾਂ-ਮਸਾਂ ਕੋਠੀ ਲੱਭੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਿਊ ਦੇ ਪੁੱਤਾਂ ਨੇ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦਾ ਘੁੱਟ ਨਾ

ਪਿਲਾਇਆ। ਦਸਾਂ ਮਿੰਟਾਂ ਬਾਅਦ ਕੁੱਤੀ ਦੀ ਸੰਗਲੀ ਸਾਡੇ ਹੱਥ ਲਿਆ ਫੜਾਈ, ‘ਇਹਦਾ ਥੋਹ ਨਿਕਲ ਗਿਆ। ਫੇਰ ਆਈਓ।’ ਗੁਣ ਨਵੀਂ ਸਮੱਸਿਆ ਆਣ ਖੜੀ ਹੋਈ। ਗੁਣ ਕੀ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਕਿਤੇ ਸਾਹਿਬ ਸਾਡੇ ‘ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਨਾ ਕਰ ਦੇਵੇ। ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਰਸਤੇ ‘ਚ ਚਾਹ-ਪਾਣੀ ਬਿਨਾਂ ਕਿਤੇ ਰੁਕੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਐੱਸ.ਟੀ.ਡੀ. ‘ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪੀਅਨ ਨੂੰ ਫੋਨ ਕੀਤਾ। ਉਹਨੇ ਸਾਨੂੰ ਅੱਧੇ ਘੰਟੇ ਬਾਅਦ ਫੋਨ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਜੀਪ ‘ਚ ਬੈਠੀ ਕੁੱਤੀ ਅਵਾਜ਼ਾਰ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਬਿਸਕੁਟ ਮੁੱਕ ਗਏ ਸੀ। ਅੱਧੇ ਘੰਟੇ ਬਾਅਦ ਫੋਨ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਪੀਅਨ ਨੇ ਹੁਕਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਫੌਜਾਂ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਨੂੰ ਕੂਚ ਕਰ ਜਾਣ।’ ਗੱਬਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਸੁਣਾ ਕੇ ਸਾਹ ਲਿਆ।

“ਬਿਸਕੁਟਾਂ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਵੀ ਸੁਣਾ ਦੇ।” ਪਿਆਰ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਾਇਆ।

“ਅਸੀਂ ਕੁੱਤੀ ਨੂੰ ਡਰਾਈਵਰ ਕੋਲ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਹਾਲ ਗੇਟ ਅੰਦਰ ਵਾਲੀਏ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਲੱਭੀ। ਬਿਸਕੁਟਾਂ ਦਾ ਪੈਕਟ ਤਿੰਨ ਸੌ ਦਾ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਡੇਢ ਸੌ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਕਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੈਸੇ ਰੱਖੇ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਡਰਾਈਵਰ ਕੋਲੋਂ ਪੰਜਾਹ ਨਿਕਲੇ। ਪਿਆਰਾ ਕਹਿੰਦਾ ਕਿ ਡਿਊ ਚੱਲੀਏ। ਕਿਸੇ ਕੋਲੋਂ ਉਧਾਰੇ ਮੰਗ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ। ਕੁੱਤੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਆ ਕਿਹੜਾ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿਊ। ਹਰੇਕ ਜਣਾ ਹੱਸ ਦੇ ਦਿਊ। ਉਦੋਂ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਡਿਊ ਨੂੰ ਜਾਂਦੀ ਬੱਸ ਦਿਸ ਪਈ। ਮੈਂ ਡਾਇਰੀ ਲਈ ਤੇ ਬੱਸ ਅੱਗੇ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਬੱਸ ਰੁਕ ਗਈ। ਕੰਡਕਟਰ ਔਖਾ ਜਿਹਾ ਬੋਲਿਆ। ਬੱਸ ਖ਼ਾਲੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਸ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਗੌਰ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਬੜੀ ਧੀਮੀ ਆਵਾਜ਼ ‘ਚ ਬੋਲਿਆ—‘ਭਾ ਜੀ ਸੌਰੀ। ਦਿੱਲੀਓ ਚੱਲ ਕੇ ਆਏ ਆਂ। ਸੁੱਤ ਉਠੀਂਦੇ ‘ਚ ਪਤਾ ਨੂੰ ਲੱਗਾ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਡਾ ਛੋਟਾ ਭਰਾ ਆਂ।’ ਕੰਡਕਟਰ ਕੁਝ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੀ ਡਰ ਗਿਆ ਸੀ। ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਡੀ.ਐੱਮ. ਅੱਗੇ ਪੇਸ਼ੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਹੋਇਆ ਐਸਦਾ ਸੀ ਕਿ ਡੀ.ਐੱਮ. ਆਫ਼ਿਸ ਅੱਗੇ ਆਪਣੇ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਧੂਮੜੀ ਨੇ ਇਹਦੀ ਬੱਸ ਰੋਕੀ ਸੀ। ਇਹ ਧੂਮੜੀ ਨਾਲ ਔਖਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਧੂਮੜੀ ਡਰੂ ਬੰਦਾ ਸੀ। ਡਰ ਗਿਆ। ਧੂਮੜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਵੀ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਫਲਾਇੰਗ ਸੁਕੈਅਡ ਨਾਲ ਆ ਪਰ ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਹੀ ਨਾ। ਇਹਨੇ ਅੱਖਾਂ ਦਿਖਾਈਆਂ—‘ਚੱਲ ਚੱਲ ਉੱਤਰ ਮੇਰੀ ਬੱਸ ‘ਚੋਂ...ਪਿਉ ਵਾਲਾ ਆ ਗਿਆ ਵੱਡਾ ਇੰਸਪੈਕਟਰ।’ ਡੀ.ਐੱਮ. ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜੀ.ਐੱਮ. ਨੂੰ ਫੋਨ ਕੀਤਾ ਤੇ ਫੇਰ ਇਹਦੇ ਕੋਲੋਂ ਡੀ.ਐੱਮ. ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਨੱਕ ਨਾਲ ਲਕੀਰਾਂ ਕਢਵਾਈਆਂ। ਤਾੜਨਾ ਕੀਤੀ, ‘ਇਕ ਵਾਰ ਤੈਨੂੰ ਤੇਰੇ ਬੱਚਿਆਂ ਕਰਕੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਣ ਅਗਾਂਹ ਨੌਕਰੀ ਆਪਣਾ ਪੜ੍ਹਿਆ ਵਿਚਾਰ ਕੇ ਕਰੀਂ।’ ਸਾਡੇ ਨਾਂਹ-ਨਾਂਹ ਕਰਦਿਆਂ ਵੀ ਕੰਡਕਟਰ ਨੇ ਮੱਲੋ-ਜ਼ੋਰੀ ਚਾਹ ਪਿਲਾਈ। ਆਗਰੇ ਦੀ ਨਾਗਣੀ ਦੀ ਗੋਲੀ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਪੈਸਿਆਂ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਤਾਂ ਉਸ ਆਪਣਾ ਥੈਲਾ ਮੇਰਾ ਵੱਲ ਨੂੰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ‘ਭਾ ਜੀ ਜਿੰਨੇ ਜੀਅ ਕਰਦੈ ਕੱਢ ਲਓ।’ ਮੈਂ ਸੌ-ਸੌ ਦੇ ਤਿੰਨ ਨੋਟ ਕੱਢ ਕੇ ਜਲਦੀ ਹੀ ਵਾਪਸ ਕਰਨ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਕਰਕੇ ਕੁੱਤੀ ਲਈ ਬਿਸਕੁਟਾਂ ਦਾ ਡੱਬਾ ਲੈਣ ਵਾਲੀਏ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਵੱਲ ਚਲਾ ਗਿਆ।”

ਮਾਲੀ ਚਾਹ ਲੈ ਆਇਆ। ਗੱਬਰ, ਪਿਆਰੇ ਲਾਲ, ਮਾਲੀ ਤੇ ਦੋ ਹੋਰ ਇੰਸਪੈਕਟਰਾਂ ਨੇ ਚਾਹ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਗੋਲੀ ਲਈ ਤੇ ਫੇਰ ਗੱਲਾਂ ਅਮਲ ਪਾਣੀ ਦੀਆਂ ਤੁਰ ਪਈਆਂ।

ਪਿਆਰੇ ਲਾਲ ਨੇ ਦੱਸਿਆ, “ਮੇਰੇ ਸਾਂਝੂ ਦਾ ਛੋਟਾ ਭਰਾ ਰਮੇਸ਼ ਡੀ.ਸੀ. ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਮੋਗੇ ਕਲਰਕ ਲੱਗਾ। ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁਹਣਾ-ਸੁਨੱਖਾ। ਦੇਖ ਕੇ ਭੁੱਖ ਲਹਿੰਦੀ ਆ। ਰੱਬ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਵਿਹਲੇ ਬੈਠ ਕੇ ਬਣਾਇਆ ਸੀ ਪਰ ਕੋਰੜੀ ਨਸ਼ੇ-ਪੱਤੇ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਮਾਲਵਾ ਤਾਂ ਹੈ ਹੀ ਪੱਟਿਆ ਨਸ਼ਿਆਂ-ਪੱਤਿਆਂ ਦਾ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਭਰਤੀ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤਾਂ ਨਿਰਾ ਸੋਨਾ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੇ ਪਿੱਤਲ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਭੈੜਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਸਿਲਸਿਲਾ ਕੜਾਕੇਦਾਰ ਚਾਹ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਤੇ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹਿਆ ਸੀ ਡੋਡਿਆਂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਤਕ। ਚੰਗੀ ਨੌਕਰੀ ਸੀ। ਟੀਚਰ ਲੱਗੀ ਕੁੜੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਹੋ ਗਿਆ। ਦੋ ਕੁ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਅਦ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਉਹਦੀਆਂ ਕਰਤੂਤਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਉਸ ਬਥੇਰਾ ਸਮਝਾਇਆ ਪਰ ਅਮਲੀ ਦਾ ਦਿਮਾਗ ਦਾ ਥੰਦੇ ਘੜੇ ਜਿਹਾ ਹੁੰਦਾ—ਬੇਅਸਰ। ਜ਼ਨਾਨੀ ਵਿਚਾਰੀ ਕੀ ਕਰ ਸਕਦੀ ਆ। ਰੋ-ਪਿੱਟ ਕੇ ਚੁੱਪ ਹੋ ਗਈ। ਉਸ ਨੇ ਪੇਕਿਆਂ ਨੂੰ ਕੁਸ਼ ਨਾ ਦੱਸਿਆ। ਲਓ ਜੀ ਸਾਕੀ (ਸਾਖੀ) ਅੱਗੇ ਚੱਲੀ...ਉਸ ਦੇ ਸਹੁਰੇ ਕਈ ਵਾਰ ਜ਼ੋਰ ਪਾਉਂਦੇ ਕਿ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਰਾਤ ਰਹੇ ਪਰ ਉਹ ਪਿਉ ਦਾ ਪੁੱਤ ਖੜ੍ਹੇ ਦਿਨ ਹੀ ਮੁੜ ਆਉਂਦਾ। ਉਹ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਜਾਲ ‘ਚ ਉਲਝਿਆ ਪਿਆ ਸੀ। ਸਹੁਰਿਆਂ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦੀ ਭਿਨਕ ਨਹੀਂ ਲੱਗੀ ਸੀ। ਕੁੜੀ ਵਿਚਾਰੀ ਆਪਣੇ ਮਾਂ-ਪਿਉ ਨੂੰ ਕੀ ਦੱਸਦੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਰਮੇਸ਼ ਆਪਣੀ ਘਰਵਾਲੀ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਸਹੁਰਿਆਂ ਦੇ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਧੱਕੇ ਨਾਲ ਰੋਕ ਹੀ ਲਿਆ। ਰਮੇਸ਼ ਦੀ ਇਕ ਨਾ ਚੱਲਣ ਦਿੱਤੀ। ਇਕ ਨਾ ਮੰਨੀ। ਰਮੇਸ਼ ਨੇ ਦੁਪਹਿਰ ਦਾ ਡੰਗ ਤਾਂ ਬਾਹਰ ਜਾ ਕੇ ਸਾਹ ਲਿਆ। ਗੁਣ ਗੱਲ ਸਵੇਰ ਦੀ ਸੀ। ਜੇ ਸੁੱਤਿਆਂ ਉੱਠਦਿਆਂ ਸਾਰ ਉਹ ਡੋਡਿਆਂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਗਲਾਸ ਨਾ ਪੀਂਦਾ ਤਾਂ ਉਹਦੇ ਹੱਡ-ਪੈਰ ਨਾ ਤੁਰਦੇ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕਾਸੇ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਹੋਊ ਪਰ ਅਮਲੀ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਨਸ਼ੇ-ਪੱਤਿਆਂ ਦਾ ਫਿਕਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਨਾ। ਰਮੇਸ਼ ਦੀ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਸਵੇਰ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦਿਆਂ ਦੀ ਲੰਘ ਗਈ। ਐਵੇਂ ਟੁੱਟਵੀਂ ਜਹੀ ਨੀਂਦ ਆਈ। ਤੜਕੇ ਹੀ ਜਾਗ ਆ ਗਈ। ਉਹਨੇ ਸੋਚਿਆ ਬਈ ਹੋਵੇ ਨਾ ਹੋਵੇ ਉਹ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਉੱਠਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ-ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਮੁਕਾ ਲਵੇ। ਸਿਆਲੂ ਦਿਨ ਸਨ। ਪਾਣੀ

ਵੀ ਗਰਮ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਮਾਲ-ਮੱਤਾ ਉਹਨੇ ਕੋਟ ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਜੇਬ 'ਚ ਸਾਂਭ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਮਲਕ ਦੇਣੀ ਰਸੋਈ 'ਚ ਗਿਆ। ਡਰਦੇ ਨੇ ਬਿਜਲੀ ਵੀ ਨਾ ਜਗਾਈ ਮਤੇ ਘਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਾ ਲੱਗ ਜਾਵੇ। ਸਿਆਣੇ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ ਡਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਡਰ ਲੱਗਦਾ। ਉਸ ਗਲਾਸ ਨੂੰ ਹੱਥ ਪਾਇਆ ਹੀ ਸੀ, ਨਾਲ ਦੀ ਨਾਲ ਕੌਲੀਆਂ ਹੇਠਾਂ ਡਿੱਗ ਪਈਆਂ। ਇਕੋ ਵਾਰ ਦਸ-ਬਾਰਾਂ। ਨਾਲ ਦੇ ਕਮਰੇ 'ਚ ਪਈ ਉਹਦੀ ਸੱਸ ਸੋਟੀ ਫੜ ਕੇ ਰਸੋਈ ਅੱਗੇ ਆ ਖੜੀ ਕਿ ਬਿੱਲੀ ਹੋਣੀ ਆ। ਰਮੇਸ਼ ਤਾਂ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਪਿੱਛੇ ਲੁਕ ਗਿਆ ਸੀ। ਬੁੜੀ ਸੀਹ-ਸੀਹ ਕਰਕੇ ਮੁੜ ਮੰਜੇ 'ਤੇ ਜਾ ਪਈ। ਰਮੇਸ਼ ਨੇ ਕੁਝ ਚਿਰ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕੀਤਾ ਤੇ ਫੇਰ ਮੋਰਚਾ ਸੰਭਾਲ ਲਿਆ। ਪਾਣੀ ਗਰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਗੈਸ ਬਾਲ ਲਿਆ। ਸਫਰੀਏ ਜਿਹੇ 'ਚ ਪਾਣੀ ਗਰਮ ਕੀਤਾ। ਡੋਡਿਆਂ ਦੀ ਮੁੱਠ ਪਾਈ। ਪੁਣਨ ਲਈ ਕੱਪੜਾ ਲੱਭਣ ਲੱਗਾ। ਕੱਪੜਾ ਲੱਭਦਿਆਂ ਲੱਭਦਿਆਂ ਹੱਥ ਫੇਰ ਕਿਸੇ ਪਾਸੇ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਫੇਰ ਭਾਂਡੇ ਡਿੱਗਣ ਦਾ ਖੜਾਕ ਹੋਇਆ। ਉਹਦੀ ਸੱਸ ਨੇ ਰੌਲਾ ਪਾ ਦਿੱਤਾ—ਚੋਰ ਚੋਰ। ਸਾਰੇ ਜੀਅ ਜਿਸ ਦੇ ਹੱਥ 'ਚ ਜੋ ਆਇਆ, ਲੈ ਕੇ ਰਸੋਈ 'ਚ ਆ ਵੜੇ। ਰਸੋਈ 'ਚ ਹਨੇਰ ਘੁੱਪ ਸੀ। ਚਾਰ ਕੁ ਵੱਜੇ ਸਨ। ਆਂਢ-ਗੁਆਂਢ ਸੁੱਤਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਕੁਸ਼ ਨਾ ਦੇਖਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਰਛਾਵਾਂ ਜਿਹਾ ਦਿਸਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਜੋ ਵੀ ਹੱਥ ਆਇਆ, ਨੱਥੇ ਦੀ ਸਪੀਡ ਨਾਲ ਚਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਉਦੋਂ ਹੀ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਜਦੋਂ ਰਮੇਸ਼ ਨੇ ਚੀਕ ਮਾਰ ਕੇ ਕਿਹਾ—'ਸਾਲਿਓ, ਆਪਣੇ ਜੁਆਈ ਦਾ ਤਾਂ ਲਿਹਾਜ਼ ਕਰ ਲਓ।' ਆਹ ਹਾਲ ਤਾਂ ਅਮਲੀਆਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ।

“ਕੋਈ ਸਿਆਣੀ ਗੱਲ ਵੀ ਕਰ ਲਿਆ ਕਰੋ।”

“ਲੈ ਆਹ ਜਿਹੜੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਾਈਆਂ, ਇਹ ਐਵੇਂ ਕੈਵੇਂ ਦੀਆਂ ਆ। ਤੂੰ ਦੱਸ ਆਪ ਬੀਤੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਕੋਈ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਹੋ ਸਕਦੀ ਆ।”

“ਚੱਲ ਫੇਰ ਜਗ ਬੀਤੀ ਸੁਣਾ।”

“ਅੱਧੀ ਧਾਰਮਿਕ ਹੋਵੇ। ਅੱਧੀ ਮਾਲੀ ਦੇ ਕੰਮ ਦੀ।”

ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ, “ਆਹ ਜਿਹੜੀ ਗੱਲ ਸੁਣਾਉਣ ਲੱਗਾਂ, ਇਹ ਸਟੈਟਿਕਸ ਬ੍ਰਾਂਚ ਵਾਲੇ ਪੰਡਤ ਨੇ ਸੁਣਾਈ ਸੀ। ਉਹ ਵੀ ਇਸ ਮਾਲੀ ਵਾਂਗੂੰ ਜ਼ਨਾਨੀਆਂ ਦਾ ਬੜਾ ਠਰਕੀ ਆ। ਜੇ ਕੋਈ ਬੰਦਾ ਉਹਨੂੰ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਲਈ ਕਹਿ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਮੱਥੇ 'ਤੇ ਸੌ ਤਿਉੜੀਆਂ ਪਾ ਲੈਂਦਾ। ਜ਼ਨਾਨੀਆਂ ਦੇ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਹੱਥ ਦੇਖਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਜੇ ਕੋਈ ਜ਼ਨਾਨੀ ਉਹਨੂੰ ਕਹਿ ਦੇਵੇ ਕਿ ਪੰਡਤ ਜੀ, ਆਹ ਮੇਰੀ ਸਬਜ਼ੀ ਵਾਲੀ ਡੱਬੀ ਬੱਸ-ਸਟੈਂਡ ਤੋਂ ਗਰਮ ਕਰ ਲਿਆਓ ਤਾਂ ਮਜ਼ਾਲ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਨਾਂਹ ਕਰ ਜਾਵੇ।”

ਗੱਬਰ ਬੋਲਿਆ, “ਰੱਬ ਨੇ ਜ਼ਨਾਨੀ ਬਣਾਈ ਹੀ ਇਸ ਲਈ ਹੈ ਕਿ ਬੰਦਾ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਕਮਲਾ ਹੋਇਆ ਰਹੇ। ਚੱਲ ਗੱਲ ਸੁਣਾ।”

“ਇਕ ਸੀ ਰਾਜਾ ਤੇ ਇਕ ਸੀ ਉਸ ਦੀ ਰਾਣੀ।”

“ਨੂੰ ਐਦਾਂ ਨੂੰ, ਜਿੰਦਾਂ ਪੰਡਤ ਨੇ ਸੁਣਾਈ ਸੀ, ਉਵੇਂ ਸੁਣਾ।”

“ਏਕ ਰਾਜੇ ਕੀ ਰਾਣੀ ਥੀ ਅਰ ਕਿਸੀ ਪਰ ਪੁਰਖ ਸੇ ਪਰਚੀ ਹੁਈ ਥੀ, ਏਕ ਰੈਨ ਜੁਗਮ ਹੀ ਪਲੰਘ ਪਰ ਸੋਇ ਗਏ ਅਰ ਰਾਜਾ ਗ੍ਰਿਹ ਮੇ ਆਇਆ। ਜਬ ਦੇਖਿਆ ਰਾਣੀ ਕੋ, ਜੋ ਪਰ ਪੁਰਖ ਸਾਥ ਕੋਲਿ ਕਰਤੀ ਹੋਈ ਸੋਇ ਗਈ ਹੈ ਅਰ ਨਗਨ ਪਰੇ ਹੈ ਦੋਨੋ। ਰਾਜਾ ਅਹਿਲ ਨਰਮ ਦਿਲ ਥਾ, ਮਨ ਮੇ ਬੀਚਾਰਿਆ ਜੋ ਅਵਰ ਇਨ ਕੋ ਕੋਊ ਨਾ ਦੇਖੇ ਤਾਂ ਤੇ ਆਪਣੀ ਚਾਦਰ ਉਪਰਿ ਡਾਰ ਕੇ ਚਲਿਆ ਗਇਆ। ਜਬ ਦੋਨੋ ਜਾਗੇ ਅਰ ਚਾਦਰ ਰਾਣੀ ਪਛਾਨੀ ਤਬ ਭੈ ਕਰ ਕਾਪਨੇ ਲਗੇ। ਜੋ ਕਿਆ ਜਾਪੇ ਰਾਜਾ ਜੀ ਹਮਾਰਾ ਕੀ ਹਾਲ ਕਰੇਗੇ ? ਅਰ ਰਾਜਾ ਬੜਾ ਗੰਭੀਰ ਚਿਤ ਵਾਲਾ ਥਾ, ਤਿਸ ਬਾਤ ਕੋ ਬਿਸਾਰ ਹੀ ਦੀਆ। ਅਧਿਕ ਕਾਲ ਬੀਤ ਗਿਆ ਤਬ ਏਕ ਦਿਨ ਰਾਜਾ ਬਿਮਾਰ ਭਇਆ, ਬਹੁੜ ਐਸਾ ਸਰੀਰ ਭਇਆ ਜੋ ਸਭਨਾ ਜਾਨਿਆ ਅਬ ਹਮਾਰਾ ਰਾਜਾ ਮਰਤਾ ਹੈ। ਐਸਾ ਜਾਣੁ ਕੇ ਸਕਲ ਸੰਬੰਧੀ ਰੁਦਨ ਕਰਨੇ ਲਗੇ। ਅਰ ਵੁਹ ਰਾਣੀ ਭੀ ਰੋਵਨ ਲਾਗੀ। ਤਬ ਰਾਜਾ ਦੇਖ ਕੇ ਕਹਿਨੇ ਲਗਾ, ਹੈ ਰਾਣੀ ਤੂ ਕਿਉਂ ਰੋਵਤੀ ਹੈ ? ਜੇਤਾ ਰਾਜਾ ਭਾਗ ਹੈ, ਸੇ ਮੈਂ ਤੁਮ ਕੋ ਦੀਏ ਜਾਤਾ ਤੂੰ ਤੁਮਾਰੇ ਕੋ ਸਭੀ ਸੁਖੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ। ਤੇਰੇ ਰੁਦਨ ਕਾ ਕੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ? ਐਸਾ ਸੁਨ ਕੇ ਰਾਣੀ ਅਤਿ ਦੀਨ ਹੋਇ ਕੇ ਕਹਨੇ ਲਗੀ ਰਾਜਾ ਜੀ ਮੈਂ ਇਸ ਨਮਿਤ ਰੋਵਤੀ ਹੂੰ ਜੋ ਅਵਰ ਤੋ ਸਭੀ ਕੁਛ ਮਿਲੇਗਾ ਪਰ ਚਾਦਰ ਪਾਵਨੇ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਨਾ ਮਿਲੇਗਾ।”

ਸਾਡੇ ਦਫ਼ਤਰ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਪਰ ਰੋਡਵੇਜ਼ 'ਚ ਕੰਡਕਟਰਾਂ, ਡਰਾਈਵਰਾਂ, ਇੰਸਪੈਕਟਰਾਂ ਤੇ ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਦੇ ਕੁ-ਨਾਂ ਪਾਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਜਿਸ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਇਕ ਵਾਰ ਕੋਈ ਭੈੜਾ ਜਿਹਾ ਸ਼ਬਦ ਜੁੜ ਗਿਆ, ਮੁੜ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਉਸ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ, ਉਹੀ ਨਾਂ ਜੁੜਿਆ ਰਹਿੰਦਾ। ਜਿਵੇਂ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਸਿੰਧੂ ਦਾ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਛੜਾ, ਹਰੀ ਚੰਦ ਸ਼ਰਮਾ ਦਾ ਹਰੀ ਚੰਦ ਚੋਰ, ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਦਾ ਕਰਤਾਰਾ ਸੱਸ ਚੋਦ, ਮਲਕੀਤ ਸਿੰਘ ਰੰਧਾਵਾ ਦਾ ਮਲਕੀਤਾ ਬਕਰੀ ਚੋਦ, ਮੁਖਤਿਆਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮੁਖਤਿਆਰ ਕਾਣਾ। ਐਦਾਂ ਹੀ ਅਨੇਕਾਂ ਨਾਂ ਸਨ। ਇਕ ਵਾਰ ਹਰੀ ਚੰਦ ਚੋਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦਫ਼ਤਰ ਦੇ ਬਾਬੂ ਦੇ ਘਰ

ਫੋਨ ਕੀਤਾ। ਅੱਗੋਂ ਫੋਨ ਬਾਬੂ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਚੁੱਕਿਆ ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਕੌਣ ਬੋਲਦੇ ਹੋ ਤਾਂ ਅੱਗੋਂ ਹਰੀ ਚੰਦ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਡੈਂਡੀ ਨੂੰ ਦੱਸ ਦੇਵੇ ਕਿ ਹਰੀ ਚੰਦ ਚੋਰ ਦਾ ਫੋਨ ਆਇਆ ਹੈ। ਮੁੰਡਾ ਡਰ ਗਿਆ ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਹਰੀ ਚੰਦ ਚੋਰ ਕਹਿੰਦਾ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਡੈਂਡੀ ਨੂੰ ਦੱਸ ਦਵਾਂ ਕਿ ਉਹ ਰਾਤ ਨੂੰ ਕਿਧਰੇ ਨਾ ਜਾਣ। ਉਹ ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਆਵੇਗਾ। ਮੁੰਡੇ ਦੀ ਮਾਂ ਵੀ ਡਰ ਗਈ। ਉਸੇ ਹਫ਼ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਹੱਲੇ ਅਨੇਕਾਂ ਚੋਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਉਹਨੇ ਤਾਂ ਦਿਨ ਖੜ੍ਹੇ-ਖੜ੍ਹੇ ਹੀ ਬਾਹਰੋਂ ਤੇ ਅੰਦਰੋਂ ਜਿੰਦਰੇ ਮਾਰ ਲਏ ਕਿ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀ ਦਾ ਕੀ ਵਾਪਰ ਜਾਵੇ। ਚੰਗੇ ਵੇਲੇ ਨੂੰ ਬਾਬੂ ਟਾਈਮ ਸਿਰ ਘਰ ਆ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਹਰੀ ਚੰਦ ਚੋਰ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ, “ਹਰੀ ਚੰਦ ਬਹੁਤ ਬੀਬਾ ਮੁੰਡਾ ਆ। ਉਹਨੂੰ ਇਸ ਡਿਪਾਰਟਮੈਂਟ ਵਿਚ ਆਇਆਂ ਪੰਦਰਾਂ-ਸੋਲ੍ਹਾਂ ਸਾਲ ਹੋ ਗਏ ਆ। ਇਕ ਨਿੱਕੇ ਪੈਸੇ ਦੀ ਚੋਰੀ ਨੂੰ ਕੀਤੀ। ਟ੍ਰੈਫਿਕ ਮੈਨੇਜਰ ਉਸ ਦੀ ਏ.ਸੀ.ਆਰ. ਵੈਰੀ ਗੁੱਡ ਲਿਖਦਾ। ਪਤਾ ਨੂੰ ਕਿਹਨੇ ਉਹਦੀ ‘ਚੋਰ’ ਅੱਲ ਪਾ ਦਿੱਤੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਮੁੜ ਉਸ ਦੇ ਗਲ ਹੀ ਪੈ ਗਈ। ਪਹਿਲਾਂ-ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਗੁੱਸਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਨੂੰ ਕਰਦਾ। ਤੁਸੀਂ ਐਵੇਂ ਡਰ ਗਏ। ਉਹ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਚੰਗਾ ਆ...”

ਰੋਡਵੇਜ਼ ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਮਹਿਕਮਾ ਬਹੁਤ ਬਦਨਾਮ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਇਕ ਵਾਰ ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਐੱਸ.ਐੱਸ.ਪੀ. ਨੇ ਵੀ ‘ਰੋਡ ਸੇਫਟੀ ਵੀਕ’ ਵੇਲੇ ਕਿਹਾ ਸੀ, “ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਆਮ ਸ਼ਹਿਰੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਮਹਿਕਮਿਆਂ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ। ਪਰ ਮੈਂ ਦਾਅਵੇ ਨਾਲ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਆਂ ਕਿ ਸਾਡੇ ਦੋਹਾਂ ਮਹਿਕਮਿਆਂ ਕੋਲ ਚੰਗੇ ਤੇ ਈਮਾਨਦਾਰ ਕਰਮਚਾਰੀ ਨੇ। ਜੇ ਇਹ ਕੁਰਖਤ ਨਾ ਹੋਣ ਤਾਂ ਲੋਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਟਿਕਣ ਨਾ ਦੇਣ।” ਐੱਸ.ਐੱਸ.ਪੀ. ਦੀ ਗੱਲ ਠੀਕ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਕਿਸੇ ਕੰਡਕਟਰ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰਨ ਲਈ, ਕਿਸੇ ਜਨਰਲ ਮੈਨੇਜਰ ਕੋਲ ਗਈ ਕਿ ਕੰਡਕਟਰ ਸਾਰੀ ਵਾਟ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕੱਢਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਨਰਲ ਮੈਨੇਜਰ ਨੇ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਨੂੰ ਠੰਢਾ ਪਾਣੀ ਪਿਲਾਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕੰਡਕਟਰ ਦੀ ਲਿਖਤੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰੇ। ਉਹ ਕੰਡਕਟਰ ਵਿਰੁੱਧ ਯੋਗ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰੇਗਾ। ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਨੇ ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ। ਫੇਰ ਉਸ ਟ੍ਰੈਫਿਕ ਮੈਨੇਜਰ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ ਤੇ ਕਿਹਾ, “ਉਸ ਭੈਣ ਚੋਦ ਨੂੰ ਹੁਣੇ ਹੀ ਰੂਟ ਤੋਂ ਲਾਹ ਦਿਓ। ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕਰੋ। ਮੈਂ ਉਸ ਹਰਾਮਜ਼ਾਦੇ ਨੂੰ ਦੱਸਦਾ ਕਿ ਪਿਉ ਵਾਲੀ ਨੌਕਰੀ ਕਿਵੇਂ ਕਰੀਦੀ ਆ।” ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਨੇ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ‘ਚ ਹੱਸਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ, ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਪਾੜ੍ਹ ਸੁੱਟੀ।

ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਰਮਚਾਰੀ ਨੂੰ ਬੱਸਾਂ ‘ਚ ਮੁਫਤ ਸਫ਼ਰ ਕਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਜੋਂ ਹੀ ਸਟਾਫ਼ ਮੈਂਬਰ ਬਹਿ ਕੇ ਬੁੱਤਾ ਸਾਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਨਾ ਤਾਂ ਕੋਈ ਕੰਡਕਟਰ ਜਾਂ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਉਜਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਹੀ ਅਧਿਕਾਰੀ। ਬਸ ‘ਸਟਾਫ਼ ਮੈਂਬਰ’ ਕਹਿ ਕੇ ਬੁੱਤਾ ਸਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿਰਫ਼ ਸੀ.ਟੀ.ਯੂ. ਵਾਲੇ ਕਦੇ-ਕਦਾਈਂ ਆਕੜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਵਾਰ ਮੈਂ ਤੇ ਮਹਿੰਦਰ ਕੌਰ ਸੀ.ਟੀ.ਯੂ. ਬੱਸ ‘ਚ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਜਾ ਰਹੇ ਸੀ। ਕੰਡਕਟਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਈ ਕਾਰਡ ਦਿਖਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਆਈ ਕਾਰਡ ਦੇਖਣ ਉਪਰੰਤ ਟਿਕਟ ਲੈਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਮਹਿੰਦਰ ਕੌਰ ਨੇ ਟਿਕਟ ਲੈ ਲਈ। ਮੈਂ ਫਗਵਾੜੇ ਉਤਰ ਗਿਆ। ਦੂਜੀ ਬੱਸ ਫੜ ਲਈ। ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ‘ਚ ਅੱਧੀ ਛੁੱਟੀ ਹੋਈ। ਮੈਂ, ਜੱਸੀ ਤੇ ਛਿੰਦਾਂ ਛੱਤਬੀੜ ਚਿੜੀਆਘਰ ਦੇਖਣ ਗਏ। ਘੁੰਮਦੇ, ਫਿਰਦੇ, ਦੇਖਦੇ ਥੱਕ ਗਏ। ਮਨ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕਿਤੇ ਵਧੀਆ ਜਿਹੀ ਚਾਹ ਮਿਲ ਜਾਵੇ। ਉਦੋਂ ਹੀ ਸੀ.ਟੀ.ਯੂ. ਦੀ ਬੱਸ ਆ ਗਈ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਕੰਡਕਟਰ ਨਾਲ ਸਾਂਝੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਪੰਜਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਦਸ ਰੁਪਏ ਲੱਗ ਜਾਣ ਪਰ ਚਾਹ ਸੁਆਦਲੀ ਹੋਵੇ। ਛੱਤਬੀੜ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਸਟਾਪ ‘ਤੇ ਕੰਡਕਟਰ ਨੇ ਬੱਸ ਰੋਕੀ। ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਨੂੰ ਦੁੱਧ ‘ਚ ਪੱਤੀ ਪਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਵਾਕਿਆ ਹੀ ਚਾਹ, ਚਾਹ ਹੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਤੇ ਜੱਸੀ ਨੇ ਬਥੇਰਾ ਜ਼ੋਰ ਲਾਇਆ ਕਿ ਪੰਜਾਂ ਕੱਪਾਂ ਦੇ ਪੈਸੇ ਅਸੀਂ ਦੇਵਾਂਗੇ ਪਰ ਕੰਡਕਟਰ ਨੇ ਇਕੋ ਗੱਲ ਕਹਿ ਕੇ ਸਾਡਾ ਮੂੰਹ ਬੰਦ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ, “ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲੋਂ ਪੈਸੇ ਲੈਂਦਾ ਚੰਗਾ ਲੱਗਦਾ।”

**

ਅਗਲੇ ਅੰਕ ਦੀ ਰੂਪਰੇਖਾ

- ਕਵਿਤਾਵਾਂ : ਮਲਵਿੰਦਰ, ਮਦਨ ਵੀਰਾ, ਕਮਲ, ਸੀਮਾ ਸੰਧੂ
- ਕਹਾਣੀ/ਮਿੰਨੀ ਕਹਾਣੀ : ਪ੍ਰੇਮ ਮਾਨ, ਖਾਲਿਦ ਹੁਸੈਨ, ਡਾ. ਸ਼ਿਆਮ ਸੁੰਦਰ ਦੀਪਤੀ
- ਨਾਟਕ : ਪ੍ਰਦੀਪ ਬੋਸ
- ਲੇਖ : ਪਿਆਰ ਦੇ ਆਲੇ ਵਿਚ ‘ਵਿਦਰੋਹ’ ਦਾ ਦੀਵਾ - ਸੁਖਪਾਲ
- ਸਾਹਿਤਕ ਅਤੇ ਚਲੰਤ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦੇ ਹੋਰ ਲੇਖ

ਇਕ ਪਾਤਰੀ ਨਾਟਕ

ਮੈਂ ਸਾਰਾ...

-ਸ਼ਾਹਿਦ ਅਨਵਰ

ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ : ਤੇਜਿੰਦਰ ਬਾਵਾ

[ਸਾਰੇ ਮੰਚ ਉੱਪਰ ਹਨੇਰਾ। ਸਿਰਫ਼ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਸਪਾਟ। ਮੰਚ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਇਕ ਕਬਾੜ ਵਰਗਾ ਢੇਰ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਾਲੇ ਕੱਪੜੇ ਨਾਲ ਢੱਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਸੇ ਢੇਰ ਵਿਚੋਂ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਲਈ ਵੱਖਰੀ-ਵੱਖਰੀ ਸਮੱਗਰੀ ਕੱਢੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਪਾਟ ਵਿਚ ਇਕ ਛੋਟੀ ਜਹੀ ਰਾਕਿੰਗ ਚੇਅਰ (Rocking Chair) ਪਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਲਗਭਗ ਤੀਹ ਸਾਲ ਦੀ ਸਾਰਾ ਖਲੋਤੀ ਹੈ। ਉਹਦੀ ਪਿੱਠ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਵੱਲ ਹੈ। ਉਹਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਇਕ ਨੋਟ-ਬੁੱਕ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਕਵਿਤਾ ਪੜ੍ਹਦੀ ਹੋਈ ਉਹ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਵੱਲ ਮੁੜਦੀ ਹੈ।]

ਸ਼ਾਹਿਦ ਅਨਵਰ

ਕਵਿਤਾ :

ਇੱਜ਼ਤ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਹਨ

ਘੁੰਡ, ਥੱਪੜ, ਕਣਕ, ਆਟਾ

ਇੱਜ਼ਤ ਦੇ ਤਾਬੂਤ ਵਿਚ ਕੈਦ ਦੀਆਂ ਮੇਖਾਂ ਠੋਕਾਂ ਗਈਆਂ ਹਨ

ਘਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਛੁੱਟਪਾਥ ਤਕ ਸਾਡਾ ਨਹੀਂ

ਇੱਜ਼ਤ ਦੇ ਨੇਜ਼ੇ ਨਾਲ ਦਾਗਿਆ ਜਾਂਦਾ ਏ ਸਾਨੂੰ

ਇੱਜ਼ਤ ਦੀ ਕਮੀ ਸਾਡੀ ਜੁਬਾਨ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ
 ਕੋਈ ਰਾਤ ਸਾਡਾ ਲੂਣ ਵੇਖ ਲਵੇ
 ਤਾਂ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਸਾਨੂੰ ਬੇ-ਸਵਾਦੀ ਰੋਟੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ

[ਸਾਰਾ ਨੋਟ-ਬੁੱਕ ਰਾਕਿੰਗ ਚੇਅਰ 'ਤੇ ਸੁੱਟਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਕੁਰਸੀ ਅੱਗੇ-ਪਿੱਛੇ ਝੁਲਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਕੁਝ ਦੇਰ ਚੇਅਰ ਨੂੰ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਝੁਲਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਤੱਕਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।]

ਮੈਂ ਸਾਰਾ...ਸਾਰਾ ਸ਼ਗੁਫਤਾ! ਕਹਿਣ ਨੂੰ ਉਰਦੂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ 'ਐਂਗਰੀ ਯੰਗ ਪੋਇਟੈਸ' (Angry Young Poetess)।

[ਉਹ ਬੋਲਦੀ ਹੋਈ ਮੰਚ ਦੇ ਅਗਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ ਇਕ ਸ਼ਾਇਰ ਦੀ ਬੀਵੀ ਨੇ ਕਿਹਾ :

ਸਾਰਾ ਸ਼ਾਇਰੀ ਤਾਂ ਚੰਗੀ ਕਰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਦੁਪੱਟੇ ਦੀ ਸੂਝ-ਬੂਝ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਏਨੀ ਅਕਲ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਨਜ਼ਰ ਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸਜਦਾ ਕਰ ਦੇਂਦੀ।

ਫਿਰ ਭਲਾ ਸਿਰ ਤੇ ਦੁਪੱਟੇ ਦਾ ਸਜਦੇ ਨਾਲ ਕੀ ਤਾਅਲੁਕ ? ਬਸ, ਏਨੀ ਜਹੀ ਗੱਲ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਅੰਦਰ ਰੋਲਾ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਕ ਬੈਠਕ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ—

ਸਾਰਾ ! ਆਪਣੇ ਜਿਸਮ ਤੇ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿਚ ਤਮੀਜ਼ ਪੈਦਾ ਕਰ।

ਸਾਹਿਬ ! ਮੈਂ ਤਾਂ ਬੇਜ਼ਮੀਰੀ ਲਿਖਦੀ ਹਾਂ, ਇਸ ਲਈ ਮੇਰੀ ਨਜ਼ਮ ਬਾਰੇ ਸਿਰਫ਼ ਬੇਜ਼ਮੀਰਿਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਬੋਲਣ ਦਾ ਹੱਕ ਹੈ।

ਫਿਰ ਇਕ ਦਿਨ ਇਕ ਸ਼ਾਇਰ ਨੇ ਕਿਹਾ—

ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਿਆ ਕਰ।

ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਸ ਸ਼ਾਇਰ ਦਾ ਕੱਦ ਜਾਏ-ਨਮਾਜ਼ ਤੋਂ ਵੀ ਛੋਟਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਇਕ ਕ੍ਰਿਟਿਕ ਬੋਲਿਆ—

ਬੇਟੀ ! ਇਹ ਲੱਛਣ ਠੀਕ ਨਹੀਂ।

ਅਤੇ ਰੁਮਾਲ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਰਾਲ ਪੂੰਝਣ ਲੱਗਾ। ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੇ ਆਖਿਆ—

ਬਿਨਾ ਜਾਲ ਦੀ ਮਛਲੀ ਹੈ, ਪਰ ਮੈਂ ਤਾਂ ਭੈਣ ਕਹਿ ਚੁੱਕਾਂ। ਹੁਣ ਤੁਸੀਂ ਸੰਭਾਲੋ।

ਸਾਰਾ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਇਸ਼ਕ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਸਾਰਾ ਤਾਂ ਆਸਾਨ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੈ।

ਸਾਰਾ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸੌਂ ਚੁੱਕੀ ਹੈ।

ਸੁਸਾਇਟੀ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਲ੍ਹਾ-ਨਸਲੀ ਕੁੱਤਿਆਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਤਾਂ ਸਮਝਾਉਂਦਾ ਕਿ 'ਓਹ ਭਰਾਵਾ ! ਜੇਕਰ ਸਾਰਾ ਨਾਲ ਸੁੱਤਾ ਵੀ ਏ ਤਾਂ ਫੇਰ ਕਿਹੜਾ ਤੀਰ ਮਾਰ ਲਿਆ।

ਲਹੂ ਬੁੱਕਦੀ ਔਰਤ ਧਾਤ ਨਹੀਂ

ਚੂੜੀਆਂ ਦੀ ਚੋਰ ਨਹੀਂ

ਮੈਂਦਾਨ ਮੇਰਾ ਹੌਂਸਲਾ ਹੈ

ਅੰਗਾਰਾ ਮੇਰੀ ਖ਼ੂਹਿਸ਼

ਅਸੀਂ ਸਿਰ 'ਤੇ ਕਫ਼ਨ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਹਾਂ

ਕੋਈ ਅੰਗੂਠੀ ਪਹਿਨ ਕੇ ਨਹੀਂ

ਜਿਸ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਚੋਰੀ ਕਰ ਲਵੋਗੇ

[ਸਾਰਾ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਮੰਚ ਦੇ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਵਧਦੀ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਇਕ ਮੇਜ਼ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮੇਜ਼ ਉੱਪਰ ਹੀ ਬੈਠ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।]

ਦਰਅਸਲ ਮੇਰਾ ਪਾਲਣ-ਪੋਸਣ ਬੇਜ਼ਮੀਰੀ ਨਾਲ ਹੋਇਆ, ਇਸ ਲਈ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਜ਼ਮੀਰ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਦੀ ਰਹੀ। ਇਕ ਪਨਘਟ 'ਤੇ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਤੇ ਮੇਰੇ ਪਿਉ ਨੇ ਇਕੱਠਿਆਂ ਤੁਰਨ ਦਾ ਅਹਿਦ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਘਰਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਦੱਸੇ ਬਿਨਾ ਚੁੱਪ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਰਾਂਝੇ ਨਾਲ ਚਲੀ ਗਈ ਸੀ। ਹੁਣ ਮਾਂ ਦਾ ਰਾਂਝਾ ਦੂਸਰਾ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਮਾਂ

ਨੇ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਰੋ ਕੇ ਗੁਜ਼ਾਰ ਦਿੱਤੀ। ਮਾਂ ਕਈ ਵਾਰ ਸਾਨੂੰ ਵਾਰੀ-ਵਾਰੀ ਵੇਖਦੀ। ਮੈਂ ਖਾਮੋਸ਼ੀ ਨਾਲ ਕਹਿੰਦੀ—

ਮਾਂ! ਜੀਹਨੇ ਤੇਰੇ ਤੋਂ ਗਿਆਰਾਂ ਨਿਆਣੇ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ, ਉਹ ਤਾਂ ਕੈਦੇ ਸੀ, ਤੇਰਾ ਅਸਲੀ ਰਾਂਝਾ ਤਾਂ ਤੇਰੇ ਕੋਲ ਆਇਆ ਹੀ ਨਹੀਂ।

ਪਰ ਉਸ ਮਾਂ ਨੇ ਸਿਰਫ ਸਹਿਣਾ ਸਿੱਖਿਆ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਭੁੱਖ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰ ਲਿਆ।

[ਉਹ ਟਹਿਲਦੀ ਹੋਈ ਮੰਚ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।]

ਹੁਣ ਅਕਸਰ ਚੁੱਲ੍ਹੇ ਵਿਚਲੀ ਅੱਗ ਨੂੰ ਚੱਟਣ ਲਈ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਘਰ ਵਿਚ ਅੱਗ ਪਿਆਸੀ ਹੁੰਦੀ ਗਈ। ਮੈਂ ਅੱਗ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਾਂ ਦੇ ਅੱਥਰੂ ਗਿਣਦੀ ਅਤੇ ਅੱਖਾਂ ਨੂੰ ਚੁੱਪ ਕਰਾਉਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਉਹ ਭਾਂਡੇ ਵੀ ਵਿਕਣ ਲੱਗ ਪਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਪਿਉ ਦਾ ਨਾਂ ਉਕਰਿਆ ਸੀ। ਜੇ ਕੁਝ ਵੀ ਬਣਦਾ, ਮਾਂ ਬੜੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਸਾਨੂੰ ਖਵਾਉਂਦੀ ਅਤੇ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਉਸ ਔਰਤ ਨੂੰ ਕੋਸਦੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਬਾਪ ਨੇ ਸਾਡੇ ਭਾਂਡਿਆਂ 'ਤੇ ਲਾਗੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਕਦੇ-ਕਦਾਈਂ ਪੋਸਟਮੈਨ ਮਨੀਆਰਡਰ ਦੇ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਇਕ ਮਨੀਆਰਡਰ ਤੋਂ ਦੂਸਰੇ ਮਨੀਆਰਡਰ ਤਕ ਦਾ ਵਕਫ਼ਾ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਦੀ ਹਰ ਹੱਦ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਨ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਇਕ ਦਿਨ ਮਾਂ ਦੋਹਰੇ ਨਕਾਬ ਵਿਚ ਲੁਕ ਕੇ ਘਰੋਂ ਨਿਕਲੀ। ਵਾਪਸ ਆਈ ਤਾਂ ਉਹਦੇ ਇਕ ਹੱਥ ਵਿਚ ਫੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਲਿਫ਼ਾਫ਼ਾ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਸੂਈ ਤੋਂ ਵੀ ਬਾਰੀਕ ਸੂਈ। ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਭੈਣ-ਭਰਾ ਫੁੱਲ ਪਿਰੋਂਦੇ। ਇਸ ਨਾਲ ਵੀ ਭੁੱਖ ਨਾ ਮਿਟੀ, ਇਕ ਦਿਨ ਗੁਆਂਢਣ ਨੇ ਮਾਂ ਨੂੰ ਆਖਿਆ।

ਕਦੋਂ ਤਕ ਚੁੱਲ੍ਹਾ ਨਹੀਂ ਬਲੇਗਾ ? ਸਾਰੇ ਮੁਹੱਲੇ ਨੂੰ ਤੇਰੀ ਫਿਕਰ ਹੈ। ਮੈਂ ਜ਼ਕਾਤ ਦੇ ਪੈਸੇ ਮੁਹੱਲੇ 'ਚੋਂ ਇਕੱਠੇ ਕਰਕੇ ਲਿਆਈ ਹਾਂ। ਤੂੰ ਚਾਹੇ ਤਾਂ...ਮਾਂ ਨੇ ਇਸ 'ਤਾਂ' ਦੇ ਬਾਅਦ ਬੱਚਿਆਂ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਛੋਟੀ ਭੈਣ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ—

ਅੰਮੀ! ਲੈ ਲਓ ਪੈਸੇ, ਮੇਰੀ ਯੂਨੀਫਾਰਮ ਬਣ ਜਾਵੇਗੀ।

ਮੈਂ ਤਾਂ ਚਾਰਪਾਈ 'ਤੇ ਮੂਧੀ ਲੇਟੀ ਸੀ, ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਮਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਨੋਟ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਔਰਤ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਕੀ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਦੀ ਕੁੱਖ ਮਹਿਜ਼ ਇਕ ਆਦਤ ਸੀ ਜਾਂ ਤਿਣਕੇ ਜਿੰਨੀ ਵੀ ਮੁਹੱਬਤ ਸੀ ਉਸ ਵਿਚ ? ਜੇਕਰ ਹਾਂ ਤਾਂ ਕਿੱਥੇ ਸੀ ਅੱਜ ਉਹ, ਜਿਸ ਉੱਪਰ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਉਮੰਗਾਂ ਦੀਆਂ ਅਸ਼ਰਫੀਆਂ ਬੇਝਿਜਕ ਲੁਟਾਉਂਦੀ ਰਹੀ। ਸਾਡਾ ਪਿਉ ਜ਼ਿੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਯਤੀਮ ਸਾਂ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕੀਤਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਲਈ ਮੀਨਾ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਚੋਂ ਘੁੰਡ, ਮਹਿੰਦੀ, ਟਿਕਲੀ, ਬਿੰਦੀ ਅਤੇ ਦੁਪੱਟੇ ਖਰੀਦੇ ਹੋਣਗੇ ਅਤੇ ਮੈਂ ਸਾਰੇ ਘੁੰਡ ਲਾਹ ਦਿੱਤੇ।

[ਉਹ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਮੰਚ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਾਲੇ ਕਬਾੜ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਲੱਭਣ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਸਿਹਰਾ ਉਹਦੇ ਹੱਥ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਜੀਹਦੇ ਸਾਰੇ ਫੁੱਲ ਸੁੱਕ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਉਹਨੂੰ ਉਲਟ-ਪੁਲਟ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਹਨੂੰ ਮੱਥੇ 'ਤੇ ਬੰਨ੍ਹਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ।]

ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਵਾਂਗ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਘਰ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਸੀ। ਚਾਰ ਵਾਰ ਮੇਰਾ ਵਿਆਹ ਹੋਇਆ। ਚਾਰ ਵਾਰ ਮੈਂ ਪਾਗਲਖਾਨੇ ਗਈ। ਚਾਰ ਵਾਰ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਨਾਕਾਮ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਅਤੇ ਚਾਰ ਕਿਤਾਬਾਂ ਇਸ ਅੱਖਰਕਾਰੀ ਦੇ ਹੱਥ ਲੱਗੀਆਂ...ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਦੁਲਹਨ ਬਣੀ ਤਾਂ ਚੌਦਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਤਿੰਨ ਸਾਲਾਂ 'ਚ ਤਿੰਨ ਬੱਚ ਜੰਮੇ। ਮੈਂ ਬੁਰਕਾ ਪਾਈ ਦੋ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਉਂਗਲ ਫੜੀ ਅਤੇ ਇਕ ਬੱਚੇ 'ਤੇ ਬੁਰਕਾ ਤਾਣੀ, ਸਬਜ਼ੀ ਖਰੀਦਣ ਜਾਇਆ ਕਰਦੀ। ਇਕ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਦੁੱਧ ਪਿਆਉਂਦੀ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਦੋ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਝਿੜਕਦੀ—'ਹੁਣ ਤੁਸੀਂ ਰੋਟੀ ਚਿੱਥਣ ਦੇ ਲਾਇਕ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹੋ।' ਹੁਣ ਮੈਂ ਸਬਜ਼ੀ ਇਵੇਂ ਖਰੀਦਦੀ ਕਿ ਚਵਾਨੀ ਬਚ ਜਾਵੇ। ਜਦੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਚਵਾਨੀਆਂ ਜਮ੍ਹਾ ਹੋ ਗਈਆਂ ਤਾਂ ਨਵੀਂ ਕਲਾਸ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਖਰੀਦ ਲਈਆਂ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਨੌਵੀਂ ਪਾਸ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਖਸਮ ਦੀ ਮਾਰ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਫੈਮਿਲੀ ਪਲਾਨਿੰਗ (Family Planing) ਵਿਚ ਨੌਕਰੀ ਕਰ ਲਈ। ਹੁਣ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਦੀ, ਘਰ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀ, ਨੌਕਰੀ 'ਤੇ ਜਾਂਦੀ ਅਤੇ ਫਿਰ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸੰਵਾ ਕੇ ਮੈਟ੍ਰਿਕ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰਦੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਮੇਰੀ ਭਾਣਜੀ ਮੇਰੇ ਘਰ ਆ ਕੇ ਠਹਿਰੀ। ਉਸ ਵਕਤ ਮੇਰਾ ਛੋਟਾ ਮੁੰਡਾ ਸੱਤ ਦਿਨ ਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਰਾਤ...ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਦੂਸਰੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚੋਂ ਚੀਜ਼ ਉੱਭਰੀ :

—ਆਂਟੀ! ਆਂਟੀ!

ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ ਮੇਰਾ ਖਸਮ, ਮੇਰੀ ਭਾਣਜੀ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਭਾਣਜੀ ਉਹਦੇ ਚੁੰਗਲ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਭੱਜਣ ਲਈ ਹੱਥ-ਪੈਰ ਮਾਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਭੱਜ ਕੇ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਗਈ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਇਕ ਸਾਲ ਦੀ ਬੱਚੀ ਨੂੰ ਚੁੱਕ ਲਿਆਈ ਤੇ ਕਿਹਾ :

—ਸੌਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਧੀ ਨਾਲ ਸੌਂ!

ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਵਾਂਗ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਘਰ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਇੱਟਾਂ ਹੀ ਨਸੀਬ ਹੋਈਆਂ।...ਉਸੇ ਰਾਤ ਮੇਰਾ ਤਲਾਕ ਹੋ ਗਿਆ।

[ਉਹ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਕਦਮ ਵਧਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਟੇਬਲ ਵੱਲ ਵਧਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਫੜੇ ਹੋਏ ਸਿਹਰੇ ਨੂੰ ਟੇਬਲ 'ਤੇ ਰੱਖਦੀ ਹੈ।]

ਮੇਰਾ ਖਸਮ ਜਦੋਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਬੱਚੇ ਖੋਹ ਕੇ ਲੈ ਗਿਆ ਸੀ...ਮੀਆਂਵਾਲੀ...ਤਾਂ ਮੈਂ ਹੱਦ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਸੀ। ਇਕੱਲੀ ਮੀਆਂਵਾਲੀ ਜਾ ਪਹੁੰਚੀ। ਅਣਜਾਣ ਰਸਤੇ, ਅਜੀਬ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਅਡਰੈੱਸ ਤਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਏਨਾ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਚਸ਼ਮਾ ਬੇਰਾਜ ਦੇ ਨੇੜੇ ਘਰ ਹੈ। ਮੈਂ ਚਸ਼ਮਾ ਬੇਰਾਜ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਖੜ੍ਹੀ ਹੋ ਗਈ: 'ਐ ਬੇਰਾਜ! ਤੂੰ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਏ ਨਾ! ਅੱਜ ਮੇਰੇ ਲਈ ਤੂੰ ਦੁਆ ਕਰੀ, ਅੱਜ ਮੈਂ ਕੋਈ ਦੁਆ ਨਹੀਂ ਮੰਗਾਂਗੀ...ਕਿ ਮਾਵਾਂ ਦੁਆਵਾਂ ਤੋਂ ਵੱਡੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ'...ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਾਲ ਘਰ ਲੱਭਾ। ਮੈਂ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੜਕਾਇਆ। ਅੰਦਰੋਂ ਮੇਰਾ ਖਸਮ ਨਿਕਲਿਆ:

—ਕੁੱਤੀਏ! ਏਥੇ ਵੀ ਪਹੁੰਚ ਗਈ!

—ਹਾਂ ਯਜ਼ੀਦ! ਮੈਂ ਏਥੇ ਵੀ ਪਹੁੰਚ ਗਈ।

—ਕਾਹਦੇ ਲਈ ਆਈ ਏਂ ?

—ਮੈਨੂੰ ਮੇਰਾ ਹਕੇ-ਮੇਹਰ ਦੇ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਬੱਚੇ ਵਾਪਸ ਕਰ।

—ਤੂੰ ਇਸ ਲਾਇਕ ਕਿੱਥੇ ਕਿ ਤੈਨੂੰ ਹਕੇ-ਮੇਹਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤੇ ਰਹੇ ਬੱਚੇ...ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਦਾ ਤੈਨੂੰ ਹੱਕ ਵੀ ਨਹੀਂ।

—ਵੇਖ ਲਵੀਂ, ਮੈਂ ਹਕੇ-ਮੇਹਰ ਵੀ ਵਸੂਲ ਕਰਾਂਗੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਵੀ ਲੈ ਜਾਵਾਂਗੀ। ਮੈਂ ਫਿਰ ਆਵਾਂਗੀ।

[ਉਹ ਮੇਜ਼ 'ਤੇ ਬੈਠ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।]

ਘਰਵਾਲੇ ਨੇ ਜਿਹੜਾ ਮਕਾਨ ਮੇਰੇ ਨਾਂ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਾਲ ਖ਼ਾਲੀ ਕਰਵਾਇਆ ਅਤੇ ਇਕ ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਵਿਚ ਵੇਚ ਦਿੱਤਾ। ਰਕਮ ਬੀਫਕੇਸ ਵਿਚ ਰੱਖੀ ਅਤੇ ਮੀਆਂਵਾਲੀ ਦਾ ਟਿਕਟ ਕਟਵਾਇਆ...ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਡੇਢ ਘੰਟਾ ਲੱਗਾ। ਮੀਆਂਵਾਲੀ ਪਹੁੰਚੀ, ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੜਕਾਇਆ।

ਉਹਨੇ ਕਿਹਾ:

—ਅੰਦਰ ਆ ਜਾ!

ਰਕਮ ਮੈਂ ਇਕ ਹੋਟਲ ਵਿਚ ਰੱਖ ਆਈ ਸਾਂ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ:

—ਸ਼ੋਹਰ ਸਾਹਿਬ! ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਦੁਗਣਾ ਹਕੇ-ਮੇਹਰ ਵਸੂਲ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ'।

ਉਹ ਮੁਸਕਰਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਉੱਠਿਆ ਅਤੇ ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਮੈਂ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਕਦਮ ਰੱਖਿਆ ਦੋ ਆਦਮੀ ਮੇਰੇ ਉੱਪਰ ਝਪਟ ਪਏ। ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਰਾਈਫਲ ਸੀ।

ਖਸਮ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ:

—ਰਕਮ ਕਿੱਥੇ ਹੈ ?

ਮੈਂ ਆਖਿਆ:

ਰਕਮ ਲੈ ਲਓ ਤੇ ਬੱਚੇ ਦੇ ਦਿਓ!

—ਸ਼ਰਾਫਤ ਨਾਲ ਰਕਮ ਦੇ ਦੇ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਗੋਲੀਆਂ ਨਾਲ ਭੁੰਨ ਸੁੱਟਾਂਗਾ!

ਮੇਰੇ ਬੱਚੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਹੀ ਘੁੰਮ ਰਹੇ ਸਨ ਪਰ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੁੰਮ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਸਕਦੀ। ਏਨੇ ਚਿਰ ਵਿਚ ਰਾਈਫਲ ਵਾਲੇ ਆਦਮੀ ਨੇ ਜ਼ਰਾ ਜਗੀ ਅੱਖ ਝੱਲਕੀ ਤੇ ਮੈਂ ਦਨਦਨਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਬਾਹਰ ਭੱਜੀ। ਮੈਂ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਵਾਲ, ਨੰਗੇ ਪੈਰੀਂ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਬੇਤਹਾਸ਼ਾ ਭੱਜੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸਾਂ ਅਤੇ ਬੰਦੂਕਾਂ ਦੀ ਠਾਹ-ਠਾਹ ਲਗਾਤਾਰ ਮੇਰਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਕਦੇ ਕੋਈ ਗੋਲੀ ਸਨਸਨਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਮੇਰੇ ਸੱਜਿਓਂ, ਕਦੇ ਖੱਬਿਓਂ ਤੇ ਕਦੇ ਸਿਰ ਦੇ ਉਪਰੋਂ ਲੰਘਦੀ। ਏਨੇ ਨੂੰ ਇਕ ਜੀਪ ਰੁਕੀ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਜੀਪ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਲਗਾਤਾਰ ਰੋਈ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਅਚਾਨਕ ਮੇਰੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਹੱਥ ਰੱਖਿਆ। ਮੈਂ ਤ੍ਰਭਕ ਗਈ। ਮੈਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਵਾਲਾ ਇਕ ਮੇਜਰ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਰਾਮ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਬਸ ਏਨਾ ਨਿਕਲਿਆ:

—ਧੀਏ! ਅਸੀਂ ਦੇਹਾਤੀ ਲੋਕ ਔਲਾਦ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਇੱਜ਼ਤ ਨੂੰ ਅਹਿਮੀਅਤ ਦੇਂਦੇ ਹਾਂ, ਤੂੰ ਕਿਉਂ ਜ਼ਲੀਲ ਹੁੰਦੀ ਏਂ!

ਅਤੇ ਮੈਂ ਖ਼ਾਮੋਸ਼ੀ ਨਾਲ 'ਇੱਜ਼ਤ ਇੱਜ਼ਤ ਇੱਜ਼ਤ' ਦੁਹਰਾਉਂਦੀ ਰਹੀ।

[ਉਹ ਟਹਿਲਦੀ ਹੋਈ ਮੰਚ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।]

ਤਲਾਕ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਮਾਂ ਦੇ ਘਰ ਨਹੀਂ ਗਈ ਬਲਕਿ ਗੁਆਂਢ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਧਵਾ ਔਰਤ ਦਾ ਕਮਰਾ ਕਿਰਾਏ 'ਤੇ ਲੈ ਲਿਆ। ਮੈਂ ਰੋਜ਼ ਘਰ ਦੀਆਂ ਝੀਥਾਂ ਵਿਚੋਂ ਝਾਕ ਕੇ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਵਾਪਸ ਆ ਜਾਂਦੀ। ਆਪਣੇ ਹੀ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਲਈ ਤਾਕ-ਝਾਕ ਕਰਨਾ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਮਤਾ ਦੀ ਤੌਹੀਨ ਲੱਗਦੀ, ਸੋ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਮੈਂ ਖੁਦ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਇਕ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਬਹਿਲਾ-ਫੁਸਲਾ ਕੇ ਮੈਂ ਅਲੱਗ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਲੈ ਗਈ ਤੇ ਕਿਹਾ :

—ਬੇਟਾ! ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਵਾਰ ਮਾਂ ਕਹਿ ਦੇ! ਬਸ ਇਕ ਵਾਰ।

ਪਰ ਉਹਨੇ ਮਾਂ ਨਹੀਂ ਆਖਿਆ। ਮੇਰੀਆਂ ਹਿਚਕੀਆਂ ਬੱਝ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਉਹ ਡਰਦਾ ਮਾਰਾ ਕਮਰੇ ਵਿਚੋਂ ਭੱਜ ਗਿਆ। “ਮੇਰਾ ਹਰ ਅੱਥਰੂ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਵਹਿੰਦਾ ਰਿਹਾ।” ਮੈਂ ਤਿੰਨ ਇਨਸਾਨ ਜੰਮਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਇਕੱਲੀ ਸਾਂ।

ਦੋ ਸਾਲ ਤਕ ਇਹੋ ਚੱਕਰ ਚੱਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਫਿਰ ਮੈਂ ਕੇਸ ਲੜਿਆ ਅਤੇ ਦੋ ਸਾਲ ਤਕ ਕਟਹਿਰੇ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਖੜ੍ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ। ਤਰੀਕ ਪਈ। ਇਕ ਕਟਹਿਰੇ ਵਿਚ ਮੈਂ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਵਿਚ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਪਿਉ ਖਲੋਤਾ ਸੀ। ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਪਿਉ ਚੀਕਿਆ :

—ਜੱਜ ਸਾਹਿਬ! ਮੇਰੀ ਬੀਵੀ ਬਦਚਲਨ ਹੈ, ਬਦਕਿਰਦਾਰ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਮਰਦਾਂ ਨਾਲ ਘੁੰਮਦੀ-ਫਿਰਦੀ ਹੈ।

ਮੈਂ ਆਖਿਆ :

—ਜੱਜ ਸਾਹਿਬ! ਇਹ ਆਦਮੀ ਬਿਲਕੁਲ ਸੱਚ ਬੋਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਅਵਾਰਾ ਵੀ ਹਾਂ ਅਤੇ ਬਦਚਲਨ ਵੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਕਬਾਲ ਕਰਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਬੱਚੇ ਇਸ ਆਦਮੀ ਦੇ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਅਦਾਲਤ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦੇਵੇ ਕਿ ਮੈਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਸਲੀ ਪਿਉ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾ ਸਕਾਂ। ਸੋ ਫ਼ੈਸਲਾ ਮੇਰੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਪੁਲਿਸ ਨਾਲ ਗਈ ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਬਰਾਮਦ ਕਰਕੇ ਕਰਾਚੀ ਆ ਗਈ। ਏਨੇ ਅਰਸੇ ਵਿਚ ਬੱਚੇ ਬਾਪ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਦੁੱਖ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਖ਼ੈਰ, ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਦੂਰ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਕੂਲ ਦਾਖ਼ਲ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਖ਼ੁਦ ਮੀਨਾ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਰੈਡੀਮੈਡ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਖੋਲ੍ਹ ਲਈ। ਬੱਚੇ ਸਕੂਲ ਤੋਂ ਦੁਕਾਨ 'ਤੇ ਆ ਜਾਂਦੇ ਅਤੇ ਮੈਂ ਦੁਕਾਨ ਉੱਪਰ ਹੀ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੀ।

[ਉਹ ਰਾਕਿੰਗ ਚੇਅਰ ਵੱਲ ਵਧਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਪਿੱਠ ਲਾ ਕੇ ਖਲੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।]

ਇਕ ਦਿਨ ਮੇਰੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ 'ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਪਿਉ ਆਇਆ। ਉਹਨੂੰ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਮਨ੍ਹਾ ਕਰ ਦਿਆਂ, ਇਹ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਨੇ ਗਵਾਰਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਉੱਪਰ ਫਲੈਟ ਵਿਚ ਬੁਲਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਇਕੱਲਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਚਾਹ ਦੇਣ ਗਈ ਤਾਂ ਉਹਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਕੁਰਾਨ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਕੁਰਾਨ 'ਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖ ਕੇ ਕਿਹਾ :

—ਸਿਰਫ਼ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਲਈ ਬੱਚੇ ਮੈਨੂੰ ਦੇ ਦੇ। ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਲੈ ਆਵਾਂਗਾ। ਆਹ ਤੱਕ, ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਕੁਰਾਨ ਹੈ, ਝੂਠ ਨਹੀਂ ਬੋਲਾਂਗਾ। ਫਿਰ ਵੀ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੁਝ ਕਰਨਾ ਚਾਹੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਲਈ ਵੀ ਤਿਆਰ ਹਾਂ।

—ਜਦ ਤੂੰ ਕੁਰਾਨ ਹੀ ਚੁੱਕ ਲਈ ਹੈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ।

ਮੈਂ ਖੁਦ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਜਹਾਜ਼ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਗਈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਲਵਿਦਾ ਕਿਹਾ :

—ਜਾਓ! ਤੁਹਾਨੂੰ ਖੁਦਾ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕੀਤਾ!

[ਉਹ ਰਾਕਿੰਗ ਚੇਅਰ ਨੂੰ ਧੱਕਾ ਦੇਂਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਾਗਜ਼ ਦੀ ਕਿਸ਼ਤੀ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਚਲਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰ ਰਹੀ ਹੋਵੇ। ਚੇਅਰ ਅੱਗੇ-ਪਿੱਛੇ ਝੁਲਣ ਲੱਗਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਉਹਨੂੰ ਤੱਕਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।]

ਕਈ ਮਹੀਨੇ ਗੁਜ਼ਰ ਗਏ, ਮੇਰੇ ਬੱਚੇ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਆਏ। ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੋਂ ਸਾਲ ਅਤੇ ਸਾਲ ਤੋਂ ਦੋ ਸਾਲ ਅਤੇ ਫਿਰ ਕਈ ਸਾਲ... ਇਸ ਵਾਰ ਇਨਸਾਨ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਕੁਰਾਨ ਦਾ ਵੀ ਇਮਤਿਹਾਨ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਖੁਦ ਨੂੰ ਬਦਚਲਨ, ਬਦਕਿਰਦਾਰ ਕਿਹਾ ਸੀ ਤਦ ਵੀ ਮੇਰੇ ਤੇ ਪਤੀ ਦਰਮਿਆਨ ਕੁਰਾਨ ਸੀ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਬੱਚੇ ਖੋਹ ਲਏ ਗਏ, ਤਦ ਵੀ ਮੇਰੇ ਤੇ ਪਤੀ ਦਰਮਿਆਨ ਓਹੀ ਕੁਰਾਨ ਸੀ। ਮੈਂ ਜਦੋਂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈਂਦੀ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਕੁਰਾਨ ਦੀ ਯਾਦ ਆ ਜਾਂਦੀ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਕੁੱਖ ਵਿਚ ਦਰਦ ਹੋਣ ਲੱਗਦਾ... ਆਦਿਵਾਸੀਆਂ ਵਿਚ ਹਰੇਕ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਇਕ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਅਸਮਾਨ ਵਿਚ ਜਿਹੜੇ ਬੱਦਲ ਗਰਜਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਦਰਅਸਲ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਰੂਹ ਕੈਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਬੱਚੇ ਬੱਦਲਾਂ ਵਿਚ ਵਿਲਕਦੇ ਹਨ ਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਵੱਲ ਵੇਖਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਮਾਂ ਦੀ ਕੁੱਖ ਨਸੀਬ

ਹੋਵੇਗੀ...[ਮੈਨ]

ਮੇਰੇ ਕਬੀਲੇ ਦੀ ਕੁੱਖ 'ਚੋਂ
ਜਦੋਂ ਸਿਰਫ ਚੀਖ ਪੈਦਾ ਹੋਈ
ਤਾਂ ਮੈਂ ਗੋਦ ਵਿਚੋਂ ਬੱਚਾ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ
ਅਤੇ ਚੀਖ ਨੂੰ ਗੋਦ ਲੈ ਲਿਆ

[ਰੋਸ਼ਨੀ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਮੱਧਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਰਾ ਮੰਚ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਡੁੱਬ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮੰਚ ਉੱਤੇ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦੁਬਾਰਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਕਾਲੇ ਕਬਾੜ 'ਚੋਂ ਕੁਝ ਕੱਢ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਕ ਲਾਲ ਦੁਪੱਟਾ ਉਹਦੇ ਹੱਥ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਦੁਲਹਨ ਵਾਂਗ ਸਿਰ 'ਤੇ ਲੈ ਲੈਂਦੀ ਹੈ।]

ਸੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਰੋਟੀ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਇਨਸਾਨ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਸਾਂ।

[ਉਹ ਉੱਠਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਕਦਮ ਪੁੱਟਦੀ ਹੋਈ ਮੰਚ ਦੇ ਅਗਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।]

ਮੇਰੇ ਨਾਲ 'ਫੈਮਿਲੀ ਪਲੈਨਿੰਗ' ਵਿਚ ਇਕ ਸ਼ਾਇਰ ਨੌਕਰੀ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਬਾਨਿਮਾਜ਼ ਹੁੰਦੀ ਸਾਂ। ਘਰ ਤੋਂ ਦਫਤਰ ਤਕ ਦਾ ਰਸਤਾ ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਬਸ ਏਨਾ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਾਇਰ ਲੋਕ ਬੜੀ ਅੱਵਲ ਕਿਸਮ ਦੇ ਲੋਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਦਿਨ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਸ਼ਾਇਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਖਿਆ :

—ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਹੈ।

ਫਿਰ ਇਕ ਰੈਸਟੋਰੈਂਟ ਵਿਚ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋਈ। ਉਹਨੇ ਆਖਿਆ :

—ਵਿਆਹ ਕਰੋਗੀ ?

ਅਤੇ ਦੂਸਰੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਪੱਕਾ ਹੋ ਗਿਆ।

ਹੁਣ ਕਾਜ਼ੀ ਲਈ ਪੈਸੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਆਖਿਆ :

—ਅੱਧੀ ਫ਼ੀਸ ਤੂੰ ਉਧਾਰ ਲੈ ਲਾ, ਅੱਧੀ ਮੈਂ ਉਧਾਰ ਲੈ ਲੈਂਦੀ ਹਾਂ। ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰੇ ਘਰਵਾਲੇ ਸ਼ਰੀਕ ਨਹੀਂ ਹੋਣਗੇ, ਮੇਰੀ ਵੱਲੋਂ ਗਵਾਹ ਵੀ ਤੂੰ ਹੀ ਲੈ ਆਵੀਂ। ਇਕ ਦੋਸਤ ਕੋਲੋਂ ਮੈਂ ਕੱਪੜੇ ਉਧਾਰ ਮੰਗੇ ਅਤੇ ਵਿਆਹ ਹੋ ਗਿਆ। ਕਾਜ਼ੀ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਫ਼ੀਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮਠਿਆਈ ਦਾ ਡੱਬਾ ਵੀ ਮੰਗਵਾ ਲਿਆ। ਸੋ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਸਿਰਫ ਛੇ ਰੁਪਏ ਬਚ ਗਏ। ਆਪਣੇ ਝੰਪੜੇ ਤਕ ਪਹੁੰਚਦੇ-ਪਹੁੰਚਦੇ ਜੇਬ ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਦੋ ਰੁਪਏ ਬਚੇ ਸਨ।

ਮੈਂ ਲਾਲਟੇਨ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਘੁੰਡ ਕੱਢ ਕੇ ਬੈਠੀ ਸਾਂ। ਸ਼ਾਇਰ ਨੇ ਕਿਹਾ :

—ਦੋ ਰੁਪਏ ਹੋਣਗੇ। ਬਾਹਰ ਮੇਰੇ ਦੋਸਤ ਕਿਰਾਏ ਤੋਂ ਅਵਾਜ਼ਾਰ ਬੈਠੇ ਹਨ।

ਉਹ ਦੋ ਰੁਪਏ ਵੀ ਚਲੇ ਗਏ। ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਫ਼ਰਮਾਇਆ :

—ਸਾਡੇ ਖਾਨਦਾਨ ਵਿਚ ਘਰਵਾਲੀਆਂ ਨੌਕਰੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀਆਂ।

ਸੋ, ਨੌਕਰੀ ਵੀ ਗਈ।

[ਟਹਿਲਦੇ ਹੋਏ ਮੰਚ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।]

ਘਰ ਵਿਚ ਰੋਜ਼ ਹੀ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮਹਿਫਲ ਸੱਜਦੀ। ਲੋਕ ਇਲੀਅਟ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੋਲਦੇ ਅਤੇ ਸੁਕਰਾਤ ਵਾਂਗ ਸੋਚਦੇ। ਘਰ ਅੰਦਰ ਰੋਜ਼ ਫਲਸਫੇ ਪੱਕਦੇ ਅਤੇ ਸ਼ਾਇਰੀ ਸੁਣਾਈ ਜਾਂਦੀ। ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਬੈਠਾ ਸ਼ਖ਼ਸ ਫਰਮਾਉਂਦਾ : ਜਨਾਬੇ ਮਨ ! From Mundane to sublime ਸਾਡੀ ਰਵਾਇਤ ਰਹੀ ਹੈ, ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਬੈਠੇ ਹਜ਼ਰਤ ਤੁਰੰਤ ਆਪਣੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦੇ : ਆਹ ਵੇਖੋ ! ਅਮੀਰ ਖੁਸਰੋ ਨੇ ਕਿੰਨਾ ਸੋਹਣਾ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ : ਸ਼ਬਾਨੇ ਹਿਜ਼ਾਂ ਦਰਾਜ਼ ਚੂੰ ਜੁਲਫ ਯਾਨਿ ਜੁਦਾਈ ਕੀ ਰਾਤ ਇਤਨੀ ਲੰਬੀ ਜਿਤਨੀ ਕਿ ਤੁਮ੍ਹਾਰੀ ਜੁਲਫ। ਔਰ ਰੋਜ਼ੇ ਵਸਲਸ਼ ਚੂੰ ਉਮ੍ਹ ਕੋਤਰ ਭਾਵ ਮਿਲਣ ਦੇ ਦਿਨ ਏਨੇ ਛੋਟੇ ਜਿੰਨੀ ਸਾਡੀ ਉਮਰ, ਵਿਚਕਾਰ ਬੈਠੇ ਮੇਰੇ ਪਤੀ ਸਾਹਿਬ ਤੁਰੰਤ ਮਿਸਰਾ ਪੂਰਾ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਪੂਰੀ ਮਹਿਫਲ ਵਾਹ-ਵਾਹ ਦੀ ਗੂੰਜ ਨਾਲ ਗਰਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ। ਮੈਂ ਵਿਚਾਰੀ ਇਲਮ-ਓ-ਦਾਨਿਸ਼ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਨਾਲ ਚੁੰਧਿਆਈ ਹੋਈ ਕਦੀ ਸੱਜੇ ਤੱਕਦੀ, ਕਦੇ ਖੱਬੇ ਤੇ ਕਦੇ ਵਿਚਕਾਰ। ਹਜ਼ਰਤ ਅਮੀਰ ਖੁਸਰੋ ਦੀ ਕਦਮਬੋਸੀ ਲਈ ਸਿਰ ਝੁਕਾਉਂਦੀ ਤਾਂ ਹੁਕਮ ਹੁੰਦਾ : 'ਜਾਓ, ਚਾਹ ਬਣਾ ਕੇ ਲਿਆ' ਅਤੇ ਮੈਂ from sublime to mundane ਦੇ ਸਫਰ 'ਤੇ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ। ਰੋਜ਼-ਰੋਜ਼ ਦੀ

‘ਵਾਹ-ਵਾਹ’ ਆਂਢ-ਗੁਆਂਢ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਰੜਕਣ ਲੱਗੀ ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਝੌਂਪੜੀ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਕੱਢ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਉਹ ਵੀ ਕਿਰਾਏ ’ਤੇ ਸੀ। ਇਕ ਅੱਧਾ ਮਕਾਨ ਕਿਰਾਏ ’ਤੇ ਲਿਆ। ਮੈਂ ਚਟਾਈ ’ਤੇ ਲੇਟੀ ਕੰਧਾਂ ਗਿਣਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਹਾਲਤ ’ਤੇ ਸੜਦੀ-ਖਿੜਦੀ ਰਹਿੰਦੀ।

[ਉਹ ਟਹਿਲਦੀ ਹੋਈ ਮੇਜ਼ ਤਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਅੱਗੇ ਖੜ੍ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।]

ਮੈਨੂੰ ਸਤਵਾਂ ਮਹੀਨਾ ਲੱਗਾ। ਬਹੁਤ ਦਰਦ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਰ ਬਰਨਾਰਡ ਸ਼ਾ ਦੇ ਚੇਲੇ ਲਈ ਕੁੱਖ ਦੇ ਦਰਦ ਦਾ ਕੋਈ ਮਤਲਬ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਤਾਂ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਦਰਦ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਉਸੇ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਛੱਡ ਕੇ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਦਰਦ ਅਤੇ ਵਧ ਗਿਆ ਤਾਂ ਮਕਾਨ-ਮਾਲਕਣ ਮੇਰੀਆਂ ਚੀਕਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਦੌੜੀ ਆਈ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਹਸਪਤਾਲ ਛੱਡ ਆਈ। ਮੇਰੀ ਕੁੱਖ ਵਿਚ ਬੇਪਨਾਹ ਦਰਦ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਪੰਜ ਰੁਪਏ ਸਨ। ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਮੁੰਡਾ ਹੋਇਆ। ਬਹੁਤ ਠੰਡ ਸੀ ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਲਪੇਟਣ ਲਈ ਇਕ ਤੌਲੀਆ ਤਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਡਾਕਟਰ ਨੇ ਮੇਰੇ ਬਰਾਬਰ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਸਟ੍ਰੇਚਰ ’ਤੇ ਲਿਟਾ ਦਿੱਤਾ। ਪੰਜ ਮਿੰਟ...ਬਸ ਪੰਜ ਮਿੰਟ ਲਈ...ਬੱਚੇ ਨੇ ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹੀਆਂ ਅਤੇ ਕਫ਼ਨ ਕਮਾਉਣ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਉਦੋਂ ਤੋਂ...ਹਾਂ ਉਦੋਂ ਤੋਂ...ਮੇਰੇ ਜਿਸਮ ਵਿਚ ਅੱਖਾਂ ਭਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ...[ਮੈਨ]...

ਸਿਸਟਰ ਮੈਨੂੰ ਵਾਰਡ ਵਿਚ ਲਿਟਾ ਗਈ। ਮੈਂ ਸਿਸਟਰ ਨੂੰ ਆਖਿਆ :

—ਮੈਂ ਘਰ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਘਰ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ।

ਸਿਸਟਰ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ :

—ਤੇਰੇ ਜਿਸਮ ਵਿਚ ਜ਼ਹਿਰ ਫੈਲਣ ਦਾ ਡਰ ਹੈ। ਬਿਸਤਰ ’ਤੇ ਲੇਟੀ ਰਹਿ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਤਕ ਤੇਰਾ ਘਰ ਵਾਲਾ ਫ਼ੀਸ ਨਹੀਂ ਦੇ ਜਾਂਦਾ ਤਦ ਤਕ ਤੂੰ ਘਰ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀ।

ਪਰ ਹੁਣ ਆਰਾਮ ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹੁਣ ਮੇਰੇ ਕੁੱਛੜ ਮੁਰਦਾ ਬੱਚਾ ਅਤੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਪੰਜ ਰੁਪਏ ਸਨ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ :

—ਉਹ ਨਹੀਂ ਆਵੇਗਾ। ਮੈਂ ਫ਼ੀਸ ਦੇ ਪੈਸੇ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਤੇਰੇ ਕੋਲ ਮੇਰਾ ਮੁਰਦਾ ਬੱਚਾ ਅਮਾਨਤ ਹੈ। ਭੱਜਾਂਗੀ ਨਹੀਂ।

ਮੈਂ ਪੌੜੀਆਂ ਉਤਰ ਗਈ। ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਸੌ ਪੰਜ ਡਿਗਰੀ ਬੁਖਾਰ ਸੀ। ਬੱਸ ’ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਗਈ। ਘਰ ਪਹੁੰਚੀ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਛਾਤੀਆਂ ’ਚੋਂ ਦੁੱਧ ਵਗ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮਮਤਾ ਦੇ ਉਸ ਸਫੇਦ ਲਹੂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਗਿਲਾਸ ਵਿਚ ਭਰ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਏਨੇ ਨੂੰ ਸ਼ਾਇਰ ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਦੋਸਤ ਤਸ਼ਰੀਫ਼ ਲੈ ਆਏ। ਮੈਂ ਸ਼ਾਇਰ ਨੂੰ ਕਿਹਾ :

—ਮੁੰਡਾ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਮਰ ਗਿਆ...

ਉਹਨੇ ਸੁਣਿਆ, ਦੋਸਤਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਅਤੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਦੋ ਮਿੰਟ ਦੀ ਖ਼ਾਮੋਸ਼ੀ...ਬਿਲਕੁਲ ਸਰਕਾਰੀ ਖ਼ਾਮੋਸ਼ੀ...ਤੀਸਰੇ ਮਿੰਟ ਫਿਰ ਓਹੀ ਫਲਸਫ਼ੇ, ਓਹੀ ਸ਼ਾਇਰੀ...

—‘ਫ਼ਰਾਇਡ ਬਾਰੇ ਤੇਰਾ ਕੀ ਖ਼ਿਆਲ ਹੈ?’

—ਰਾਂਬੋ ਕੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ?

—ਸ਼ੇਖ਼ ਸਾਅਦੀ ਨੇ ਕੀ ਕਿਹਾ?

—ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਆਦਮੀ ਸੀ।

ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਰੋਜ਼ ਸੁਣਦੀ ਸੀ ਪਰ ਅੱਜ ਲਫ਼ਜ਼ ਕੁਝ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੀ ਸਾਫ਼ ਸੁਣਾਈ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਇੰਝ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਫ਼ਰਾਇਡ, ਰਾਂਬੋ, ਸ਼ੇਖ਼ ਸਾਅਦੀ, ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ—ਸਾਰੇ ਹੀ ਮੇਰੀ ਕੁੱਖ ਵਿਚੋਂ ਮੇਰਾ ਬੱਚਾ ਨੌਚ ਰਹੇ ਹੋਣ। ਮੈਂ ਉਥੋਂ ਇਕ ਚੀਖ਼ ਵਾਂਗ ਨਿਕਲ ਗਈ। ਹੁਣ ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਰੁਪਏ ਸਨ। ਆਪਣੀ ਇਕ ਦੋਸਤ ਦੇ ਘਰ ਪਹੁੰਚੀ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਸੌ ਰੁਪਏ ਉਧਾਰ ਮੰਗੇ। ਉਹਨੇ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਪੁੱਛਿਆ : ‘ਤੇਰੀ ਤਬੀਅਤ ਖ਼ਰਾਬ ਹੈ?’

—ਬਸ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਬੁਖਾਰ ਹੈ। ਮੈਂ ਰੁਕ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਇਹ ਪੈਸੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਦੇਣੇ ਹਨ।

ਹਸਪਤਾਲ ਪਹੁੰਚੀ। ਬਿੱਲ 295 ਰੁਪਏ ਦਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਮੁੜ ਇਕ ਮੁਰਦਾ ਬੱਚਾ ਅਤੇ ਪੰਜ ਰੁਪਏ ਸਨ। ਮੈਂ ਡਾਕਟਰ ਨੂੰ ਕਿਹਾ : ‘ਤੁਸੀਂ ਚੰਦਾ ਇਕੱਠਾ ਕਰਕੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਕਫ਼ਨ ਦੇ ਦਿਉ ਅਤੇ ਜਿਥੇ ਦਿਲ ਕਰੇ ਇਸ ਦੀ ਕਬਰ ਬਣਾ ਦਿਉ। ਉਸ ਦੀ ਅਸਲੀ ਕਬਰ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਬਣ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਨੰਗੇ ਪੈਰ ਸੜਕ ’ਤੇ ਦੌੜਦੀ ਹੋਈ ਬੱਸ ਵਿਚ ਸਵਾਰ ਹੋਈ। ਕੰਡਕਟਰ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਕਿਸੇ ਸਦਮੇ ਕਰਕੇ ਇੰਜ ਹੋ ਗਈ ਹਾਂ। ਉਹਨੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਟਿਕਟ ਨਹੀਂ ਮੰਗੀ। ਬੱਸ ਤੋਂ ਉਤਰੀ ਅਤੇ ਕੰਡਕਟਰ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਆਖਰੀ ਪੰਜ ਰੁਪਏ ਫੜਾ ਦਿੱਤੇ। ਘਰ ਪਹੁੰਚੀ ਤਾਂ ਗਿਲਾਸ ਵਿਚ ਦੁੱਧ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕਫ਼ਨ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਫ਼ੇਦ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਦੁੱਧ ਦੀ ਕਸਮ ਖਾਧੀ : ‘ਸ਼ੇਰ ਲਿਖਾਂਗੀ,

ਸ਼ਾਇਰੀ ਕਰਾਂਗੀ ਕਿ ਸ਼ਾਇਰ ਕਦੇ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਕਫ਼ਨ ਦੇ ਸਕਾਂ' ਅਤੇ ਦੁੱਖ ਬਾਸੀ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮੈਂ ਇਕ ਨਜ਼ਮ ਲਿਖ ਲਈ :

ਘਰ ਸੇ ਡਰੀ ਹੁਈ ਔਰਤ
ਕਹੀਂ ਨ ਕਹੀਂ ਤੋ ਚਲਤੀ ਹੈ
ਖ਼ੁਹ ਪੇੜ ਕਾਟੇ ਯਾ ਉਮ੍ਹ (ਇਨਸਾਨੀ ਗਾਰੇ)

ਮੈਂ ਸ਼ਾਇਰ ਨੂੰ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਆਖਿਆ ਕਿ ਤੇਰੇ ਕਮਰੇ 'ਚੋਂ, ਮੇਰੇ ਸਰੀਰ 'ਚੋਂ ਇਕ ਰੂਹ ਵਿਛੜ ਗਈ ਹੈ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਜ਼ਹਿਰ ਮਾਰ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਖ਼ਾਮੋਸ਼ ਰਹੀ...ਖ਼ੁਦਾ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖ਼ਾਮੋਸ਼ ! ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸੌਂਦਾ ਤਾਂ ਇੰਝ ਲੱਗਦਾ ਜਿਵੇਂ ਫਿਰ ਕੋਈ ਬੱਚਾ ਮਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ... ਬੇਗ਼ੋਰ, ਬੇਫ਼ਨ !

[ਰੋਸ਼ਨੀ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਮੱਧਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਸਟੇਜ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਡੁੱਬ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੰਚ ਉੱਪਰ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਰਾਕਿੰਗ ਚੇਅਰ 'ਤੇ ਬੈਠੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।]

ਮੈਂ ਕਰਜ਼ਾ ਲੈ ਕੇ ਇਕ 'ਇੰਡਸਟ੍ਰੀਅਲ ਹੋਮ' ਖੋਲ੍ਹਿਆ। ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ਾਇਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਤਨਖ਼ਾਹ ਨੂੰ ਮੈਂ ਕਦੇ ਤੱਕਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੋਚਦੀ ਸਾਂ—ਇਸ ਗਿੱਲੇ ਬਾਲਣ ਦੇ ਨਾਲ ਦਿਨ ਗੁਜ਼ਾਰ ਦਿਆਂਗੀ ਕਿ ਅਚਾਨਕ ਇਕ ਵਾਕਿਆ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਗਿਆ। ਸ਼ਾਇਰ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੇ ਇਕ ਦੋਸਤ ਨੂੰ ਘਰ ਲਿਆਏ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਮਿਲਵਾਇਆ।

—ਹੁਣ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਬੀਵੀ ਵੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਮੈਂ ਕੰਮ ਤੋਂ ਵਿਹਲੀ ਹੋ ਕੇ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਘਰ ਆਉਂਦੀ ਤਾਂ ਕਾਫ਼ੀ ਸ਼ਾਇਰ ਅਦੀਬ ਆ ਜਾਂਦੇ ਅਤੇ ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਦੀ ਚਿੰਗਾਰੀ ਨਾਲ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ ਦਾਗਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਇਕ ਸ਼ਾਮ ਦੋਸਤ ਸਾਹਿਬ ਆਏ ਅਤੇ ਬੋਲੇ :

—ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਹੈ ਪਰ ਪਹਿਲਾਂ ਕਸਮ ਖਾਓ ਕਿ ਬੁਰਾ ਨਹੀਂ ਮਨਾਓਗੇ ! ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਦ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਕਸਮ ਖਾ ਲਈ। ਦੋਸਤ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਫ਼ਰਮਾਇਆ :

—ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ।

ਮੈਨੂੰ ਵੱਢੇ ਤਾਂ ਖ਼ੂਨ ਨਹੀਂ। ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਾਲ ਕਹਿ ਸਕੀ :

—ਮੈਂ ਵਿਆਹੀ ਹੋਈ ਹਾਂ। ਅਗਾਂਹ ਤੋਂ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਅਜਿਹੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ।

ਖ਼ੈਰ, ਗੱਲ ਟਲ ਗਈ।

ਇਕ ਮੇਰੀ ਦੋਸਤ ਸੀ, ਉਹ ਵੀ ਸਾਡੇ ਘਰ ਆਉਂਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਹਜ਼ਰਤ ਦੀ ਨਿਗਾਹ ਤਾੜ ਗਈ। ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਨੂੰ ਮਜ਼ਾਕ ਨਾਲ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ :

—ਸਾਰਾ, ਤੈਨੂੰ ਉਹ ਸ਼ਾਇਰ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ?

ਮੈਂ ਵੀ ਮੂਢ ਵਿਚ ਸਾਂ, ਹੱਸ ਕੇ ਕਿਹਾ :

—ਚੰਗਾ ਹੈ, ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਅਤੇ ਸਮਾਰਟ ਹੈ ! ਫਿਰ ਦੂਸਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹੋਣ ਲੱਗੀਆਂ।

ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਂ 'ਇੰਡਸਟ੍ਰੀਅਲ ਹੋਮ' ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆਈ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਪਤੀ-ਸ਼ਾਇਰ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਉਤਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਦੋਸਤ-ਸ਼ਾਇਰ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਵਿਚ ਕੁਝ ਹੋਰ ਲੋਕ ਵੀ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ। ਮੈਂ ਕੁਰਸੀ 'ਤੇ ਬੈਠੀ ਹੀ ਸਾਂ ਕਿ ਮੇਰੇ ਪਤੀ ਨੇ ਕੁਰਾਨ ਮੇਰੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀ। ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ :

—ਤੇਰੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਕੁਰਾਨ ਹੈ। ਉਮੀਦ ਹੈ ਸੱਚ ਬੋਲੋਂਗੀ !

ਮੈਂ ਕਿਹਾ :

—ਕੁਰਾਨ ਨਾ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਵੀ ਸੱਚ ਬੋਲਦੀ।

—ਕੀ ਤੂੰ ਆਪਣੀ ਦੋਸਤ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਦੂਸਰਾ ਸ਼ਾਇਰ ਚੰਗਾ ਹੈ, ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਹੈ।

—ਹਾਂ, ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਸੀ।

—ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਤਲਾਕ ਦਿੱਤਾ। ਤਲਾਕ...ਤਲਾਕ...ਤਲਾਕ !

—ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਤਲਾਕ ਦੇ ਚੁੱਕਾਂ।

—ਹਾਂ, ਦੇ ਚੁੱਕਾਂ !

—ਤਾਂ ਸੁਣ ! ਕੁਰਾਨ 'ਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖ ਕੇ ਕਹਿੰਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਤੇਰੇ ਇਸ ਦੋਸਤ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਕੋਈ ਨਜ਼ਾਇਜ਼ ਤਾਅਲੁਕ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਇਸ ਘਰ ਦੇ ਦੋ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਹਨ—ਇਕ 'ਚੋਂ ਤੂੰ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਜਾ ਤੇ ਦੂਸਰੇ 'ਚੋਂ ਮੈਂ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਉਹ ਤੁਰੰਤ ਮੇਰੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਡਿੱਗ ਪਿਆ, ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ :

—ਮੈਨੂੰ ਮੁਆਫ਼ ਕਰ ਦੇ।

—ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਖੁੱਬ ਚੁੱਕੀ ਹਾਂ, ਹੁਣ ਮੇਰਾ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਰਿਸ਼ਤਾ ਨਹੀਂ।

[ਉਹ ਕਰਸੀ ਤੋਂ ਉੱਠਦੀ ਹੈ।]

ਇਸੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਰਾਤ ਦੇ ਦੋ ਵੱਜ ਗਏ। ਦੋਸਤ-ਸ਼ਾਇਰ ਵੀ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਚਲੀ ਗਈ। ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾ ਸ਼ਾਇਰ ਆਇਆ ਅਤੇ ਗਿੜਗਿੜਾਉਣ ਲੱਗਾ। ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਕਮਰੇ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਦੂਸਰਾ ਸ਼ਾਇਰ ਆਇਆ। ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਵੀ ਕਮਰੇ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ :

ਅੱਗ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਕਈ ਚਿਰਾਗ਼ ਵਿਛੜ ਗਏ

ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਦੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਵਿਚ ਕੁੱਤੀ ਘੱਟ

ਅਤੇ ਕੁੱਤਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ (ਹੱਠ ਮੇਰੇ ਗਦਾਰਗ)

[ਉਹ ਟਹਿਲਦੀ ਹੋਈ ਮੰਚ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।]

ਮੈਂ ਇਕ ਵੱਖਰਾ ਮਕਾਨ ਕਿਰਾਏ 'ਤੇ ਲਿਆ ਅਤੇ ਇਕੱਲੀ ਰਹਿਣ ਲੱਗੀ। ਪਰ ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਾਇਰ ਤੋਂ ਪਿੱਛਾ ਨਹੀਂ ਛੁੱਟਿਆ। ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ :

—ਮੇਰੇ ਕਰਕੇ ਤੇਰਾ ਤਲਾਕ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਮਰ ਜਾਵਾਂਗਾ।

ਮੇਰੇ ਮਕਾਨ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਦੁਪਹਿਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਯੁੱਪ ਵਿਚ ਖਲੋਤਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਕੋਲ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਕੋਲ ਕਿ ਸਾਰਾ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਦਿਉ। ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਹੁਣ ਮੇਰਾ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਉਹ ਅੜਿਆ ਰਿਹਾ। ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿਹਾ ਕਿ :

—ਜੇਕਰ ਚਾਹਤ ਹੈ ਹੀ ਤਾਂ ਵਿਆਹ ਦੀ ਕੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ?

ਪਰ ਉਹ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ। ਆਖਿਰ ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਪੁੱਛਿਆ :

—ਕੀ ਤੂੰ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨੇਂਗਾ ? ਉਹਨੇ ਕਿਹਾ :

—ਹਰਗਿਜ਼ ਨਹੀਂ।

—ਤਾਂ ਜਾਓ ! ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਕਾਰਡ ਛਪਵਾ ਕੇ ਵੰਡ ਦਿਉ ਅਤੇ ਪਰਸੋਂ ਬਾਰਾਤ ਲੈ ਕੇ ਆ ਜਾਓ।

[ਉਹ ਮੇਜ਼ ਵੱਲ ਵਧਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਉੱਪਰ ਬੈਠ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।]

ਤੇ ਸਾਹਿਬੋ ! ਕਾਰਡ ਵੀ ਛਪ ਗਿਆ ਅਤੇ ਬਾਰਾਤ ਵੀ ਆ ਗਈ। ਵਿਆਹ ਹੋ ਗਿਆ ! ਸਵੇਰੇ-ਸਵੇਰੇ ਸੱਸ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ :

—ਕੀ ਟਿੱਕਾ-ਨੱਥ ਪਾ ਕੇ ਬੈਠੀ ਏਂ ? ਮੇਰੇ ਕੁੰਵਾਰੇ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਫਸਾ ਲਿਆ।

ਮੈਂ ਚੁੱਪਚਾਪ ਟਿੱਕਾ-ਨੱਥ ਲਾਗ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਕੱਪੜੇ ਪਾ ਲਏ।

ਵਿਆਹ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹੀ ਦਿਨ ਸ਼ਾਇਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਹੁਕਮ ਸੁਣਾਇਆ :

—ਤੂੰ ਇਕੱਲੀ ਬਾਹਰ ਆ-ਜਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਇਹ ਸਾਡੇ ਘਰ ਦਾ ਦਸਤੂਰ ਹੈ।

ਮੈਨੂੰ ਗੁਆਂਢ ਤੱਕ ਜਾਣ ਦੀ ਵੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਇਕ ਹਫ਼ਤਾ ਬਾਅਦ ਸੱਸ-ਨਨਾਣਾਂ ਦੀ ਨਫ਼ਰਤ ਕਰਕੇ ਸ਼ਾਇਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਾਰਿਆ। ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਸੁੱਟ ਕੇ ਮੇਰੇ ਸੀਨੇ 'ਤੇ ਕੁੱਦਣ ਲੱਗਾ। ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਵੀ ਮਿਲਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹਰ ਆਉਣ-ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਉੱਪਰ ਸ਼ੱਕ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਘਰ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਧੋਂਦੀ, ਬੂਟ ਪਾਲਿਸ਼ ਕਰਦੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਛੇ ਨਨਾਣਾਂ ਦਿਨ-ਰਾਤ ਮੈਨੂੰ ਗਾਲ਼ਾਂ ਕੱਢਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ। ਇਕ ਦਿਨ ਸੱਸ ਨੇ ਆਖਿਆ :

—ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਮੇਰਾ ਬੇਟਾ ਖੋਹ ਲਿਆ।

ਮੈਂ ਆਖਿਆ :

—ਤੁਸੀਂ ਬਿਲਕੁਲ ਫਿਕਰ ਨਾ ਕਰੋ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਤੁਹਾਡਾ ਬੇਟਾ ਵਾਪਸ ਕਰ ਦਿਆਂਗੀ।

ਮੈਂ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਪਤੀ ਦੇਵ ਨੂੰ ਆਖਿਆ :

—ਮੈਨੂੰ ਇਸੇ ਵਕਤ ਤਲਾਕ ਚਾਹੀਦਾ।

—ਮੈਂ ਤਲਾਕ ਨਹੀਂ ਦੇਵਾਂਗਾ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਤੇਰੀ ਖਾਲ ਉਧੇੜ ਦਿਆਂਗਾ। ਅਤੇ ਦਰਵਾਜ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਤਾਲਾ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਅੰਦਰ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਫੁੱਫ ਦਾ ਤਾਂ ਲੱਗਾ ਜਿਵੇਂ ਮੇਰੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਜੰਜੀਰ ਉਤਰ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਬਾਹਰ ਜਾ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਸਕਦੀ ਕਿ ਉਸ ਵਣ-ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਮੇਰੇ ਪੈਰ ਚੱਟ-ਚੱਟ ਕੇ ਕਾਗਜ਼ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਫਿਰ ਉਮੀਦ ਤੋਂ ਹੋ ਗਈ। ਲੱਗਾ ਜਿਵੇਂ ਮੇਰੀਆਂ ਰਗਾਂ ਦਾ ਸਾਰਾ ਖੂਨ ਚਿੱਕੜ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਇਕ ਕਾਗਜ਼ 'ਤੇ ਲਿਖਿਆ : 'ਮੈਂ ਬੱਚਾ ਡੇਗਣ ਜਾ ਰਹੀ ਹਾਂ' ਅਤੇ ਸਵੇਰੇ ਪੰਜ ਵਜੇ ਕੰਧ ਟੱਪ ਕੇ ਇਕ ਲੇਡੀ ਡਾਕਟਰ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚੀ ਅਤੇ ਬੱਚਾ ਡੇਗ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ ਬੁਖਾਰ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ। ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਬਿਸਤਰ 'ਤੇ ਪਈ ਰਹੀ। ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਉੱਠੀ ਤਾਂ ਘਰ ਵਾਪਸ ਆਈ। ਏਨੇ ਚਿਰ ਨੂੰ ਨਨਾਣਾਂ ਨੇ ਸਾਰੇ ਮੁਹੱਲੇ ਵਿਚ ਰੌਲਾ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਵਹੁਟੀ ਭੱਜ ਗਈ। ਪਤੀ ਨੇ ਏਨਾ ਮਾਰਿਆ ਕਿ ਜਿਸਮ 'ਤੇ ਨੀਲ ਪੈ ਗਏ। ਉਹ ਬੁੱਲ-ਡੋਗ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ :

—ਪਹਿਲਾਂ ਬੂਟ ਪਾਲਿਸ਼ ਕਰ, ਫਿਰ ਚਾਹ ਬਣਾ ਕੇ ਲਿਆ।

ਮੈਂ ਬੂਟ ਪਾਲਿਸ਼ ਕੀਤੇ, ਚਾਹ ਬਣਾਈ ਅਤੇ ਬੇਹੋਸ਼ ਹੋ ਗਈ।

ਉਸ ਘਰ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਲਿਖਣ-ਪੜ੍ਹਨ ਉੱਪਰ ਵੀ ਪਾਬੰਦੀ ਸੀ। ਸ਼ੇਅਰ ਲਿਖਣਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਟਾਇਲਟ ਵਿਚ ਵੜ ਜਾਂਦੀ। ਅਤੇ ਮੇਰਾ ਪਤੀ ਕਹਿੰਦਾ :

—ਵੇਖੋ, ਏਨੀ ਵੱਡੀ ਸ਼ਾਇਰਾ ਮੇਰੇ ਬੂਟ ਸਾਫ਼ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ।

ਉਸ ਘਰ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਪਾਗਲਪਣ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕੀਹਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਇਕ ਦੌਰ 'ਚੋਂ ਲੰਘੀ ਸਾਂ ਕਿ ਸੱਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ :

—ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਤੇਰਾ ਬੇਟਾ ਵਾਪਸ ਕਰਕੇ ਜਾ ਰਹੀ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਵੀ ਮਾਂ ਹਾਂ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਮਾਂ ਦੇ ਦੁੱਖ ਨੂੰ ਜਾਣਦੀ ਹਾਂ।

...ਅਤੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਗਈ।

[ਉਹ ਮੇਜ਼ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਉਤਰਦੀ ਹੈ।]

ਫਿਰ ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਾਲ ਮੈਂ ਤਲਾਕ ਲਿਆ। ਮੇਰੇ ਖੁਦਾ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਹੜੀ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਸੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਵੀ ਮੈਂ ਘਰ ਵੜਦੀ ਤਾਂ ਇੱਟ ਹੱਥ ਆਉਂਦੀ। ਦੀਨ, ਈਮਾਨ, ਮਜ਼ਹਬ, ਅਦਬ—ਸਾਰੇ ਮੇਰੇ ਲਈ ਮਹਿਜ਼ ਹੱਸਣ-ਹਸਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦ ਸਨ :

ਸਾਏ ਦੀ ਖ਼ਾਮੋਸ਼ੀ

ਸਿਰਫ਼ ਜ਼ਮੀਨ ਸਹਿੰਦੀ ਹੈ

ਖੋਖਲਾ ਦਰਖ਼ਤ ਨਹੀਂ

ਜਾਂ ਖੋਖਲੀ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਨਹੀਂ (ਸਾਏ ਕੀ ਖ਼ਾਮੋਸ਼ੀ)

[ਉਹ ਰਾਕਿੰਗ ਚੇਅਰ ਵੱਲ ਵਧਦੀ ਹੈ।]

ਇਕ ਵਾਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਕੁਝ ਸ਼ਾਇਰਨੁਮਾ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੇ ਕਿਹਾ :

—ਸਾਰਾ ਸਾਹਿਬ! ਤੁਹਾਡੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਇਕ ਬੈਠਕ ਹੈ।

ਗਈ ਤਾਂ ਇਕੱਲਾ ਘਰ ਅਤੇ ਇਕ ਇਕੱਲਾ ਮੁੰਡਾ। ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ :

—ਏਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਸੁੱਤੀ ਏਂ, ਇਕ ਰਾਤ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਵੀ ਸੌਂ ਜਾ।

ਮੈਂ ਆਖਿਆ :

—ਜੇਕਰ ਇਹ ਰਾਤ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਗੁਜ਼ਾਰ ਲਈ ਤਾਂ ਬਾਕੀ ਰਾਤਾਂ ਕੀਹਦੇ ਨਾਲ ਗੁਜ਼ਾਰਾਂਗੀ। ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ੋਹਦਿਆਂ ਨੂੰ ਜਵਾਬ ਤਾਂ ਦੇ ਦੇਂਦੀ ਪਰ ਮੈਂ ਅੰਦਰ ਹੀ ਅੰਦਰ ਖ਼ਾਮੋਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸਾਂ...ਸਾਦੇ ਕਾਗਜ਼ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖ਼ਾਮੋਸ਼...ਜਿਉਂਦੇ ਜੀ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਇੰਟਰਵਿਊ ਛਪਿਆ...ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਗੁਨਾਹਾਂ ਦੀ ਗਠੜੀ ਮਿਲ ਗਈ। ਜੇਕਰ ਮੇਰਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀਨਾਮਾ ਛਪ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਕਿਆਮਤ ਦੇ ਦਿਨ ਮੇਰੀ ਇਕੱਲੀ ਕਬਰ ਲਈ ਇਕੱਲਾ ਖੁਦਾ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਕਿਤੇ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤੇ ਮੇਰੀ ਲਪੇਟ ਵਿਚ ਨਾ ਆ ਜਾਣ।

[ਉਹ ਕੁਰਸੀ 'ਤੇ ਬੈਠ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।]

ਲਿਖਣ ਕਰਕੇ ਘਰਵਾਲੇ ਨਫਰਤ ਕਰਦੇ, ਕਹਿੰਦੇ :

—ਤੂੰ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਪਲੀਤ ਕਰ ਰਹੀ ਏਂ। ਆਏ ਦਿਨ ਪਰਚਿਆਂ ਵਿਚ, ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸਾਡੀ ਕਹਾਣੀ ਦੁਹਰਾਉਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਏਂ ! ਘਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਮਹਿਮਾਨ ਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਮਾਂ ਛੇਤੀ-ਛੇਤੀ ਰੱਦੀ ਚੁਣਨ ਲੱਗਦੀ ਅਤੇ ਫਿਰ ਮੇਰੇ ਲਫਜ਼ ਅੱਗ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ। ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਇਕੱਲਿਆਂ ਬੈਠਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਸੀ—“ਕਿ ਸਾਰਾ ਸ਼ਗੂਫ਼ਤਾ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਭੇਸ ਓੜੀ ਫਿਰਦੀ ਹੈ, ਕਿਤੇ ਬੱਚੀਆਂ 'ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਰੰਗ ਨਾ ਚੜ੍ਹ ਜਾਵੇ।” ਮੈਂ ਲਿਖਦੀ ਤਾਂ ਹਰ ਤਰਫ਼ੋਂ ਆਵਾਜ਼ ਆਉਂਦੀ :

—ਵੇਖ, ਸਾਡੀ ਇੱਜ਼ਤ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਰੱਖੋ, ਕਿਤੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ-ਰਿਸਾਲਿਆਂ ਲਈ ਸਾਡੀਆਂ ਸੁਰਖੀਆਂ ਨਾ ਲਿਖ ਦੇਵੀਂ। ਨਫਰਤ ਦੀਆਂ ਧੱਜੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਤੱਕਦੀਆਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਦਿਲ ਪੜ੍ਹਨ ਲੱਗਦੀ। ਮੈਂ ਸੈਂਕੜੇ ਚਿਹਰਿਆਂ ਦੀ ਨਫਰਤ ਨਾਲ ਰੰਗੀ ਹੋਈ ਹਾਸੀ ਹੱਸ ਰਹੀ ਸੀ।

ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਛਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੂਰਜ ਨਹੀਂ ਹੈ
ਦਰਿਆ ਸਮੁੰਦਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਮੇਰਾ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ
ਨੀਂਦ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਭਰ ਗਈ ਹੈ
ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਮੇਰੇ ਜਨਮ ਦਿਨ 'ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਸਾੜਦੀ ਹੈ
ਮੈਂ ਹੱਥਾਂ 'ਚੋਂ ਡਿੱਗੀ ਹੋਈ ਦੁਆ ਹਾਂ

[ਨੇਪਥਯ 'ਚੋਂ ਸੰਗੀਤ ਉੱਭਰਦਾ ਹੈ। ਰੌਸ਼ਨੀ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਮੱਧਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪੂਰਾ ਮੰਚ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਛੁੱਬ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮੰਚ ਉੱਤੇ ਰੌਸ਼ਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਮੰਚ ਅਗਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਖਲੋਤੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।]

ਜਦੋਂ ਆਦਮਖੋਰਾਂ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਭੀੜ ਪਿੱਛੇ ਲੱਗੀ ਹੋਵੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਠਾਂ 'ਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਚਾਕੂ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਬਚਾਅ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਇਦ ਤਿੰਨ ਸੂਰਤਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ—ਮਸਜਿਦ, ਖੂਹ ਜਾਂ ਪਾਗਲਖਾਨਾ। ਮੈਨੂੰ ਮਸਜਿਦ ਤਾਂ ਭੇਜਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਖੂਹ ਵਿਚ ਸੁੱਟੀ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਜਾ ਸਕਦੀ ਕਿ ਮਾਵਾਂ ਲਈ ਇਹ ਇਹ ਮੁਮਕਿਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਮੈਨੂੰ ਪਾਗਲਖਾਨੇ ਲੈ ਆਈ, ਕਰਾਚੀ ਦੇ ਇਕ ਮੈਂਟਲ ਹਸਪਤਾਲ ਦੇ ਡਾਕਟਰ ਮੇਰੇ ਹੌਸ਼ੇ-ਹਵਾਸ ਦਾ ਇਲਾਜ ਕਰ ਸਕੇ। ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਹੌਸ਼ ਆਈ ਤਾਂ ਇਕ ਔਰਤ ਜ਼ਿੰਜੀਰਾਂ ਵਿਚ ਬੱਝੀ ਸਹਿਮੀ ਬੈਠੀ ਸੀ। ਦੂਸਰੀ ਔਰਤ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਹਵਾ ਵਿਚ ਟੰਗੀਆਂ ਸਨ। ਤੀਸਰੀ ਔਰਤ ਦੀ ਘੜੀ 'ਚੋਂ ਸਮਾਂ ਡਿੱਗ ਗਿਆ ਸੀ।

[ਪਾਗਲਾਂ ਵਾਂਗ ਕਦੀ ਮੇਜ਼ ਦੇ ਹੇਠਾਂ, ਕਦੀ ਮੇਜ਼ ਦੇ ਬਾਹਰ ਤੇ ਕਦੀ ਮੇਜ਼ ਦੇ ਉੱਪਰ ਚੜ੍ਹਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ।]

ਇਕ ਹੋਰ ਔਰਤ ਲਗਾਤਾਰ ਚੀਕਾਂ ਮਾਰੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ :

—ਮੇਰਾ ਇਜ਼ਾਰਬੰਦ ਨਾ ਖੋਲ੍ਹੋ।

ਦੂਸਰੀ ਔਰਤ :

—ਮੈਂ ਘਰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ। ਕਿਤੇ ਡਾਕਟਰ ਮੇਰੀ ਛੁੱਟੀ ਨਾ ਕਰ ਦੇਵੇ।

ਤੀਸਰੀ ਔਰਤ :

—ਮੈਂ ਪਾਗਲ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਮੇਰੀ ਜਾਇਦਾਦ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਏਥੇ ਛੱਡਿਆ ਗਿਆ।

ਇਕ ਔਰਤ ਨੇ ਦੱਸਿਆ—

—ਮੇਰਾ ਘਰਵਾਲਾ ਦੱਲਾ ਹੈ, ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਧੰਦਾ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਫੜ ਲਿਆ, ਹਵਾਲਾਤ ਵਿਚ ਦਸ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਬਲਾਤਕਾਰ ਕੀਤਾ।

ਇਕ ਔਰਤ ਨੇ ਕਿਹਾ :

—ਮੇਰਾ ਘਰਵਾਲਾ ਤੇ ਦਿਉਰ, ਦੋਵੇਂ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸੌਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਬਲੈਕਮੇਲ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਇਕ ਕੁਆਰੀ ਕੁੜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ :

—ਮੁਹੱਲੇ ਦੇ ਇਕ ਗੁੰਡੇ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਅਗਵਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਪੰਜ ਮਰਦ ਮੈਨੂੰ ਲੁੱਟਦੇ ਰਹੇ।

[ਆਵੇਗਾ ਘੱਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਹਫ਼ਦੀ ਹੋਈ ਮੇਜ਼ ਦੇ ਕੋਲ ਖੜ੍ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।]

ਪੰਜ ਔਰਤਾਂ ਇਸ ਕਰਕੇ ਬਿਮਾਰ ਸਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰਵਾਲੇ ਮੁਹੱਬਤ ਤਾਂ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਕਮਾਉਂਦੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਹ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪਾਲਣ ਲਈ ਝਾੜੂ-ਬਰਤਨ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਇਕ ਪੜ੍ਹੀ-ਲਿਖੀ ਕੁੜੀ ਸੀ। ਉਹ ਤੇ ਮੈਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਇਕੱਠੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ।

[ਟਹਿਲਦੀ ਹੋਈ ਮੰਚ 'ਤੇ ਵਿਚਕਾਰ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।]

ਮੈਂ ਕਿੰਨਾ-ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੀ। ਇਕ ਖ਼ਾਸ ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਮਿਊਜ਼ਿਕ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ : ਪੰਛੀ ਬਣੂ, ਉੜਤੀ ਫਿਰੂ ਮਸਤ ਗਗਨ ਮੇਂ। ਆਜ ਮੇਂ ਆਜ਼ਾਦ ਹੂੰ ਦੁਨਿਆ ਕੇ ਚਮਨ ਮੇਂ...ਪੁਨ ਵੱਜਦਿਆਂ ਹੀ ਉਹ ਕੁੜੀ ਨੱਚਣ ਲੱਗਦੀ।

[ਮੰਚ ਉੱਤੇ ਨੱਚਣ ਲੱਗਦੀ ਹੈ।]

ਫਿਰ ਮੈਂ ਉੱਠਦੀ ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਨੱਚਣ ਲੱਗਦੀ ਅਤੇ ਫਿਰ ਸਾਰੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਨੱਚਣ ਲੱਗਦੀਆਂ।

[ਨੱਚਦੀ-ਨੱਚਦੀ ਰੁਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।]

ਇਕ ਦਿਨ ਨੱਚਦੀ-ਨੱਚਦੀ ਮੇਰੀ ਦੋਸਤ ਰੋਣ ਲੱਗੀ।

ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ :

—ਰੋ ਕਿਉਂ ਰਹੀ ਏਂ ?

ਉਹਨੇ ਦੱਸਿਆ :

—ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਨਾਲ ਮੁਹੱਬਤ ਸੀ। ਮੈਂ ਘਰ ਛੱਡਿਆ, ਬੱਚਾ ਛੱਡਿਆ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਆਸ਼ਿਕ ਨੇ ਮੇਰੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਲਾਹੀਆਂ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਸਮਗਲਿੰਗ ਕਰਵਾਉਣ ਲੱਗਾ।

ਏਨੀ ਗੱਲ ਕਹਿ ਕੇ ਉਹ ਇਕ ਪਲ ਲਈ ਚੁੱਪ ਹੋ ਗਈ। ਫਿਰ ਇਕ ਭਰਪੂਰ ਠਹਾਕਾ ਲਾਇਆ ਤੇ ਨੱਚਣ ਲੱਗੀ।

ਇਕ ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਦੀ ਔਰਤ ਨੇ ਕਿਹਾ :

—ਮੇਰਾ ਬੇਟਾ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਸੌਂ ਗਿਆ।

ਇਕ ਹੋਰ ਠਹਾਕਾ !

[ਪਾਗਲਾਂ ਵਾਂਗ ਨੱਚਣ ਲੱਗਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਠਹਾਕੇ ਲਾਉਂਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਿੱਠਭੂਮੀ 'ਚੋਂ 'ਪੰਛੀ ਬਣੂ' ਵਾਲਾ ਗੀਤ ਬਹੁਤ ਉੱਚੀ ਸੁਰ ਵਿਚ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਗੀਤ ਰੁਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਰਾ ਦਾ ਹਾਸਾ ਅਤੇ ਨ੍ਰਿਤ ਵੀ ਰੁਕਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।]

ਕੋਈ ਔਰਤ ਰੌਲਾ ਪਾਉਂਦੀ ਤਾਂ ਉਹਨੂੰ ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਝਟਕੇ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ। ਅਸੀਂ ਜਨਰਲ ਵਾਰਡ ਵਿਚ ਸਾਂ, ਇਸ ਲਈ ਸਾਡੀ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਮਹਿਫੂਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਦਾ ਫਲ ਖਾ ਲੈਂਦਾ ਤਾਂ ਕੋਈ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਪਾ ਲੈਂਦਾ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਮੇਰੀ ਸਿਗਰਟ ਵੀ ਮੇਰੇ ਤਕ ਨਾ ਪੁੱਜਦੀ।

[ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪੁਕਾਰਦੀ ਹੋਈ ਮੰਚ ਦੇ ਅਗਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।]

—ਨੀ ਨਾਜ਼ੀਆ ਮੇਰੀ ਸਿਗਰਟ ਕਿੱਥੇ ਹੈ ? ਤੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਕੜ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਮੇਰੇ ਲਈ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਹਰਾਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਸਿਗਰਟ ਹਰਾਮ ਕਰ ਰੱਖੀ ਸੀ। ਅਜੀਬ ਦਹਿਸ਼ਤ ਭਰਿਆ ਸਮਾਂ ਹੁੰਦਾ। ਹਰ ਵਕਤ ਝਗੜਾ, ਮਾਰ-ਕੁੱਟ, ਜੁੱਤ-ਪਤਾਣ। ਨਾ ਕੋਈ ਪੁੱਛਣ ਵਾਲਾ, ਨਾ ਕੋਈ ਸੁਣਨ ਵਾਲਾ। ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਾਲ ਕਾਗਜ਼ ਅਤੇ ਕਲਮ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਲਿਖਣ ਲੱਗੀ। ਮੈਂ ਹਸਪਤਾਲ ਦੀ ਕੰਧ 'ਤੇ ਲਿਖਿਆ 'ਨਾਜ਼ੀ ਕੈਂਪ' ਅਤੇ ਡਾਕਟਰ ਨੂੰ ਆਖਿਆ :

—ਮੈਂ ਕਾਲਮ ਲਿਖਾਂਗੀ ਤੇਰੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ !

ਉਹ ਹੱਸਿਆ :

—ਕਾਲਮ ਤਾਂ ਕਿੰਨੀ ਵਾਰ ਲਿਖੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਹਨ।

ਜਦੋਂ ਇਨਸਾਫ਼ ਦੇ ਸਦਕੇ ਮੇਰੀ ਛੁੱਟੀ ਹੋਈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਰੋਈ। ਮੇਰੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਵਿਛੜ ਕੇ ਫਿਰ ਪਾਗਲਖਾਨੇ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਸਲਾਖਾਂ ਦਾ ਤਾਲਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਅਤੇ ਮੈਂ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ। ਸਾਰੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਤੱਕਣ ਲੱਗੀਆਂ, ਜਿਵੇਂ ਕਹਿ ਰਹੀਆਂ ਹੋਣ :

—ਸਾਰਾ! ਹੁਣ ਤੂੰ ਅਸਲੀ ਪਾਗਲਖਾਨੇ ਵਿਚ ਜਾ ਰਹੀ ਏਂ।

[ਉਹ ਹੇਠਾਂ ਬੈਠ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।]

ਮੈਨੂੰ ਪਾਗਲਖਾਨਿਓਂ ਆਇਆਂ ਦੋ ਜਾਂ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਹੀ ਹੋਏ ਸਨ ਕਿ ਅੰਮੀ ਨੇ ਆਖਿਆ :

—ਡਾਕਟਰਾਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਜੇ ਤੇਰਾ ਵਿਆਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ, ਤੂੰ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਵੇਂਗੀ। ਇਹੀ ਤੇਰਾ ਇਲਾਜ ਏ।

—ਵਿਆਹ ?

ਮੇਰੀ ਤਾਂ ਆਵਾਜ਼ ਵੀ ਕਾਲੀ ਹੋ ਗਈ।

—ਨਹੀਂ ਬੇਬੇ, ਮੇਰੇ ਜਿਸਮ ਵਿਚੋਂ ਤੇਰੀ ਕੁੱਖ ਦੀ ਛਾਂ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ।

ਇਕ ਦਿਨ ਅੰਮੀ ਦੀ ਤਬੀਅਤ ਬਹੁਤ ਖਰਾਬ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੈਰ ਘੁੱਟ ਰਹੀ ਸੀ, ਅਚਾਨਕ ਮੈਂ ਅੰਮੀ ਨੂੰ ਆਖਿਆ :

—ਹੁਣ ਤਾਂ ਤੂੰ ਰੋਜ਼ ਈ ਬਿਮਾਰ ਰਹਿਣ ਲੱਗੀ ਏਂ।

—ਤੈਨੂੰ ਵੇਖ ਵੇਖ ਕੇ। 'ਕੱਲੀ ਕੁੜੀ ਸੜਕਾਂ 'ਤੇ ਫਿਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਏ। ਕਿੱਥੇ ਜਾਂਦੀ ਏ, ਕਿੱਥੇ ਆਉਂਦੀ ਏ, ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਰੋਣਾ ਆਉਂਦਾ ਏ ਕੁੜੀਏ।

—ਬੇਬੇ ਜੇ ਮੈਂ ਤੇਰਾ ਕਹਿਣਾ ਮੰਨ ਲਵਾਂ ਤਾਂ ?

—ਮੈਂ ਚੰਗੀ ਭਲੀ ਹੋ ਜਾਊਂਗੀ। ਤੇਰੇ ਕਰਕੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਮਰ ਵੀ ਨਈਂ ਸਕਦੀ। ਮੇਰਾ ਕਹਿਣਾ ਮੰਨ ਲੈ ਕੁੜੀਏ। ਇਕ ਮੁੰਡਾ ਏ। ਮੰਨਿਆ ਕਿ ਸ਼ਕਲੋਂ ਸੋਹਣਾ ਨਹੀਂ, ਪੜ੍ਹਿਆ-ਲਿਖਿਆ ਨਈਂ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੜ੍ਹਿਆਂ-ਲਿਖਿਆਂ ਨੇ ਤੈਨੂੰ ਦੁੱਖਾਂ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਕੀ ਦਿੱਤਾ ?

ਮੈਂ ਅੰਮੀ ਦੇ ਪਸੰਦੀਦਾ ਮੁੰਡੇ ਕੋਲ ਗਈ ਤੇ ਆਖਿਆ : 'ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਨੇ ਤੇਰਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਕਬੂਲ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਚਾਰ-ਪੰਜ ਦਿਨ ਬਾਅਦ ਬਾਰਾਤ ਲੈ ਕੇ ਆ ਜਾਵੀਂ।' ਅਤੇ ਮੇਰਾ ਵਿਆਹ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਮੈਂ ਹਰਾਮ ਤੋਂ ਹਲਾਲ ਹੋ ਗਈ।

[ਉਹ ਉੱਠਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮੰਚ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਹਿੱਸੇ ਕੋਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਥੋਂ ਇਕ ਛੋਟੀ ਜਹੀ ਕੁਰਸੀ ਕੱਢਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਮੰਚ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਕੁਰਸੀ ਉਪਰ ਬੈਠ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।]

ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਨਿਕਾਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ :

—ਮੇਰੇ ਪੈਰ ਘੁੱਟ।

ਮੈਂ ਘੁੱਟ ਦਿੱਤੇ। ਦੂਸਰੇ ਦਿਨ ਉਹਦੀ ਅੰਮੀ ਨੇ ਆਖਿਆ :

—ਬੇਟੀ, ਹੁਣ ਤੂੰ ਸਾਡੀ ਇੱਜ਼ਤ ਏਂ। ਲੱਖਪਤੀ ਘਰਾਣੇ ਦੀ ਨੂੰਹ ਏਂ। ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦੀ ਕੋਈ ਤਕਲੀਫ਼ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਰਿਹਾ ਤੇਰਾ ਪਾਗਲਪਣ...ਤਾਂ ਇਹ ਸਭ ਬਹਾਨੇਬਾਜ਼ੀ ਹੈ। ਅਸਲੀ ਦੁੱਧ-ਮੱਖਣ ਢਿੱਡ ਵਿਚ ਜਾਵੇਗਾ ਤਾਂ ਦਿਮਾਗ ਵੀ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਮੈਂ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਮੰਨ ਲਈਆਂ ਪਰ ਮੁਸ਼ਾਇਰਾਂ ਵਿਚ ਜਾਣਾ ਬੰਦ। ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਣਾ ਬੰਦ। ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਬੰਦ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਘਰ ਵਿਚ ਵੀ ਮੇਰੇ ਲਿਖਣ ਪੜ੍ਹਨ 'ਤੇ ਰੋਕ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਮੇਰੀ ਤਬੀਅਤ ਬਹੁਤ ਖਰਾਬ ਹੋ ਗਈ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ :

—ਡਾਕਟਰ ਕੋਲ ਲੈ ਚੱਲੋ।

ਹਜ਼ਰਤ ਬੋਲੇ :

—ਸਾਡੇ ਇਥੇ ਡਾਕਟਰਾਂ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਰੀ ਦਵਾਈ ਵੀ ਬੰਦ ! ਮੈਂ ਗੁਆਂਢ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਕੋਲੋਂ ਦਵਾ ਮੰਗਵਾਈ ਪਰ ਬੇਚੈਨੀ ਇੰਨੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ ਕਿ ਦਵਾਈ ਵੀ ਬੇਅਸਰ ਹੋ ਗਈ। ਮੈਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਗਈ ਅਤੇ ਟਹਿਲਣ ਲੱਗੀ—ਇਧਰ ਤੋਂ ਉਧਰ, ਏਥੋਂ ਓਥੇ। ਜਨਾਬ ਨੇ ਮੇਰੀ ਹਾਲਤ ਵੇਖੀ ਤਾਂ ਪੁੱਛਿਆ :

—ਨਸ਼ਾ ਕਰਦੀ ਏਂ ? ਮੈਂ ਤਾਂ ਸੋਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਸਾਂ ਕਿ ਮੇਰੀ ਬੀਵੀ ਨਸ਼ੇੜੀ ਹੋਵੇਗੀ !

—ਇਹ ਦਵਾਈਆਂ ਡਾਕਟਰ ਨੇ ਲਿਖ ਕੇ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ। ਨਸ਼ੇ ਦੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹਨ।

—ਕਿਹੜੀ ਮੁਸੀਬਤ ਵਿਚ ਫਸ ਗਿਆ। ਤੈਨੂੰ ਲੱਗਦੈ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਤੂੰ ਬਾਥਰੂਮ ਵਿਚ ਲੁਕ ਕੇ ਸਿਗਰਟ ਪੀਂਦੀ ਏ।

—ਸਾਡੇ ਏਥੇ ਔਰਤ ਸਿਗਰਟ ਪੀਵੇ ਤਾਂ ਉਹਨੂੰ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

—ਕੀ ਲਿਖ ਰਹੀ ਏਂ? ਵੱਡੀ ਆਈ ਸ਼ਾਇਰਾ। ਹਰ ਵਕਤ ਗਹਿਣੇ ਪਾ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਕਰ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਇੱਜ਼ਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

—ਮਸ਼ਹੂਰ ਸ਼ਾਇਰਾ ਦੇ ਸਾਹ ਹੁਣ ਮੇਰੀ ਮੁੱਠੀ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹਨ।

ਪੰਦਰਾਂ ਦਿਨ ਤਾਂ ਮੈਂ ਖਾਮੋਸ਼ ਰਹੀ। ਸੋਲ੍ਹਵੇਂ ਦਿਨ—

—ਸੁਣੋ ਜਗੀਰਦਾਰ, ਤੁਸੀਂ ਲੱਖਪਤੀ ਹੋਵੋ ਭਾਵੇਂ ਕਰੋੜਪਤੀ, ਆਪਣੀਆਂ ਹਰਕਤਾਂ ਠੀਕ ਕਰੋ ਵਰਨਾ...!

—ਚੁੱਪ! ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬੜੀ ਵੱਡੀ ਸ਼ਾਇਰਾ ਸਮਝਦੀ ਹੈ। ਤੇਰਾ ਲਿਖਣਾ-ਪੜ੍ਹਨਾ ਤੈਨੂੰ ਅੱਧੀ ਰੋਟੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਖਵਾ ਸਕਦਾ।

ਪੰਝੀ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਲੱਖਪਤੀ ਨੂੰ ਆਖਿਆ :

—ਮੈਨੂੰ ਤਲਾਕ ਚਾਹੀਦੈ!

—ਨਹੀਂ ਦੇਵਾਂਗਾ!

ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਾਲ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤਲਾਕ ਤਾਂ ਲੈ ਲਿਆ ਪਰ ਕਚਹਿਰੀ ਦੇ ਡਰ ਦੀ ਜ਼ੰਜੀਰ ਅਜੇ ਤਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਖੁੱਲ੍ਹੀ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਅੰਮੀ ਦੇ ਘਰ ਆਈ ਤਾਂ ਅੰਮੀ ਨੇ ਫੇਰ ਗਲ ਲਾ ਲਿਆ। ਅੰਮੀ ਨੇ ਆਖਿਆ :

—ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਸਮਝਾਂਗੀ ਮੈਂ ਤੇਰਾ ਵਿਆਹ ਹੀ ਨਈਂ ਕੀਤਾ। ਐਹ ਤੇਰਾ ਈ ਘਰ ਏ। ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੋਚਿਆ ਨਾ ਕਰ। ਦਿਮਾਗ ਉੱਤੇ ਮਾੜਾ ਅਸਰ ਪੈਂਦਾ ਏ।

ਡੋਰ ਫੜੀ ਤਾਂ ਹੱਥ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਲਕੀਰ ਬਣ ਗਈ। ਇਕ ਦਿਨ ਜਗੀਰਦਾਰ ਨੇ ਸੁਨੇਹਾ ਭਿਜਵਾਇਆ ਕਿ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਜ਼ਰੂਰੀ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਗਈ।

—ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਛੋਡਿਆ ਕਿਉਂ? ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਮੈਂ ਜਾਹਿਲ ਹਾਂ? ਸੁਣ ਲੈ, ਹੁਣ ਮੈਂ ਆਪਣੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਵੇਚ ਕੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਲਿਖਿਆ ਕਰਾਂਗਾ। ਆਪਣੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਲਿਖਵਾਇਆ ਕਰਾਂਗਾ। ਆਪਣੀ ਤਮਾਮ ਦੌਲਤ, ਜਾਗੀਰ ਖ਼ਰਚ ਕਰ ਦੇਵਾਂਗਾ ਅਤੇ ਤੇਰੇ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਅਜੇ ਵੀ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਵਿਗੜਿਆ—ਵਾਪਸ ਆ ਜਾ। ਜਿੰਨੀ ਦੌਲਤ ਮੰਗੋਗੀ, ਦੇਵਾਂਗਾ...ਗੱਡੀ, ਬੰਗਲਾ, ਜ਼ਮੀਨ...ਸਭ ਕੁਝ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਨਹੀਂ ਮੰਨੋਗੀ ਤਾਂ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿਆਂਗਾ। ਪਹਿਲਾਂ ਦੋਵੇਂ ਲੱਤਾਂ ਵੱਢਾਂਗਾ, ਫਿਰ ਦੋਵੇਂ ਹੱਥ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਤੂੰ ਲਿਖਦੀ ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆ ਨੂੰ ਬੇਵਕੂਫ਼ ਬਣਾਉਂਦੀ ਏਂ। ਅਤੇ ਇਹ ਵੀ ਸੁਣ ਲੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਲੋਕ ਰੋਜ਼ ਔਰਤ ਖ਼ਰੀਦਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਉਹ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਉਹਨੂੰ ਜਾਨ ਤੋਂ ਮਾਰ ਦੇਂਦੇ ਹਾਂ। ਫਿਰ ਉਹਦੀ ਖਾਦ ਬਣਾ ਕੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਖਿਲਾਰ ਦੇਂਦੇ ਹਾਂ।

[ਉਹ ਤਿਲਮਿਲਾ ਕੇ ਕੁਰਸੀ ਤੋਂ ਉੱਠਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਜਗੀਰਦਾਰ ਆਸ-ਪਾਸ ਹੀ ਕਿਤੇ ਹੋਵੇ।]

—ਮੇਰੀ ਖਾਦ ਤੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਹਿੰਗੀ ਪਵੇਗੀ ਜ਼ਮੀਂਦਾਰ! ਮੈਂ ਉਹ ਔਰਤ ਨਹੀਂ ਜਿਹੜੀ ਘਰਵਾਲੇ ਦੇ ਹਰਮ ਵਿਚ ਸਿਸਕਦੀ ਰਹੇ। ਤੂੰ ਏਨੀ ਛੋਟੀ ਜਹੀ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਫਿਰ ਕਦੇ ਮੈਨੂੰ ਬੁਲਾਉਣ ਦੀ ਭੁੱਲ ਨਾ ਕਰੀਂ!

[ਉਹ ਪੈਰ ਪਟਕਦੀ ਹੋਈ ਮੇਜ਼ ਤਕ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਾਹ ਠੀਕ ਕਰਦੀ ਹੈ।]

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਨਦੀਮ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਸਾਂ ਤਾਂ ਜਗੀਰਦਾਰ ਉਥੇ ਵੀ ਆ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਖੂਨ ਚੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ :

—ਮੈਂ ਇਸ ਲਈ ਆਇਆ ਹਾਂ ਕਿ ਤੈਨੂੰ ਪੈਸਿਆਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੋਵੇਗੀ। ਹਸਪਤਾਲ ਦਾ ਖ਼ਰਚਾ ਕੌਣ ਦੇਵੇਗਾ?

—ਡਾਕਟਰ ਮੇਰਾ ਇਲਾਜ ਮੁਫ਼ਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਕੋਈ ਬਿੱਲ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ।

ਮੈਂ ਡਾਕਟਰ ਨੂੰ ਆਖਿਆ :

—ਇਸ ਜਗੀਰਦਾਰ ਨੂੰ ਕਹੋ ਕਿ ਇਹ ਇਥੋਂ ਹੁਣੇ ਅਤੇ ਇਸੇ ਵਕਤ ਚਲਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਡਾਕਟਰ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਉਥੋਂ ਭਜਾ ਦਿੱਤਾ।

ਹਸਪਤਾਲ 'ਚੋਂ ਆਇਆਂ ਦੋ ਦਿਨ ਹੀ ਹੋਏ ਸਨ ਕਿ ਜਗੀਰਦਾਰ ਦੀ ਭਾਬੀ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਈ, ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ :

—ਅੰਮੀ ਬਹੁਤ ਬਿਮਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਮਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੈਨੂੰ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਦੂਸਰੇ ਦਿਨ ਅੰਮੀ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਗਈ ਤਾਂ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਸੀ, ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਦੂਸਰੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਜਗੀਰਦਾਰ ਇਕ ਹੋਰ ਆਦਮੀ ਨਾਲ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਵੇਖਦਿਆਂ ਹੀ ਦੂਸਰੇ ਮਰਦ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ :

—ਦੂਸਰੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਚਲੇ ਜਾਓ।

ਉਸ ਦੇ ਜਾਂਦਿਆਂ ਹੀ ਜਗੀਰਦਾਰ ਨੇ ਠਾਹ ਕਰਕੇ ਕਮਰਾ ਬੰਦ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ :

—ਹੁਣ ਤੂੰ ਇਸ ਘਰ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਰੋਜ਼ ਕਿੰਨੇ ਆਸ਼ਿਕਾਂ ਦੇ ਖ਼ਤ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ?

—ਆਸ਼ਿਕ ? ਮੇਰੀ ਮਿੱਟੀ ਇਸ ਖ਼ੁਸ਼ਬੂ ਤੋਂ ਬਣੀ ਹੈ ਵਣ-ਮਨੁੱਖ !

ਉਹ ਇਕਦਮ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਸਿਰਹਾਣੇ ਹੇਠੋਂ ਚਾਕੂ ਕੱਢਿਆ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਸੀਨੇ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਮੈਂ ਮੈਨੂੰ ਛੂਹ ਕੇ ਲੰਘਦੀ ਰਹੀ, ਮੈਂ ਲੜਦੀ ਰਹੀ। ਮੈਂ ਇਕ ਕੁੱਤੇ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਮਰਨਾ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਚਾਹੁੰਦੀ। ਆਖ਼ਿਰ ਖੱਬੇ ਪੱਟ 'ਤੇ ਚਾਕੂ ਵੱਜਾ। ਸਾਰੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਖ਼ੂਨ ਫੈਲ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਉੱਚੀ-ਉੱਚੀ ਚੀਕਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਕ ਗੁਆਂਢੀ ਕੰਧ ਟੱਪ ਕੇ ਅੰਦਰ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਜਗੀਰਦਾਰ ਭੱਜ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਜ਼ਖ਼ਮਾਂ ਨਾਲ ਚੂਰ ਸੀ, ਬੇਹੋਸ਼ ਹੋ ਗਈ। ਜਦੋਂ ਹੋਸ਼ ਆਈ ਤਾਂ ਘਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਤਲ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਕੌਣ ਪੈਂਦਾ ?

ਰਾਤ ਦੇ ਦੋ ਵੱਜੇ ਸਨ ਅਤੇ ਮੈਂ ਸੜਕ 'ਤੇ ਰੋਂਗ ਰਹੀ ਸਾਂ। ਖ਼ੂਨ ਬਹੁਤ ਵਗ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਤੁਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦੀ, ਸੜਕ ਕਿਨਾਰੇ ਬੈਠ ਗਈ। ਲੋਕ ਨੇੜਿਓਂ ਲੰਘਦੇ ਅਤੇ ਵੇਖ ਕੇ ਡਰ ਜਾਂਦੇ। ਆਖ਼ਿਰ ਇਕ ਸਕੂਟਰ ਵਾਲੇ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਘਰ ਤਕ ਛੱਡਿਆ। ਘਰਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਲਹੂ-ਲਹਾਨ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗੇ :

—ਕੀ ਹੋਇਆ ?

—ਖ਼ੂਨ ਦੀਆਂ ਉਲਟੀਆਂ !

ਮੈਂ ਸਾਫ਼ ਝੂਠ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ। ਥਾਣੇ ਗਈ ਤਾਂ ਐੱਸ.ਐੱਚ. ਬੋਲਿਆ :

—ਤੇਰੇ ਵੱਲੋਂ ਗਵਾਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਦੋ ਗਵਾਹ ਲੈ ਕੇ ਆ।

ਮੈਂ ਵੀ ਜਾਣਦੀ ਸਾਂ ਅਤੇ ਉਹ ਐੱਸ.ਐੱਚ.ਓ. ਵੀ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਅਦਾਲਤ ਨਹੀਂ ਜਿਥੇ ਸਿਰਫ਼ ਸੱਚੇ ਗਵਾਹ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹੋਣ, ਖ਼ੁਦਾ ਦੀ ਅਦਾਲਤ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ :

ਜ਼ਮੀਨ ਮੇਰੀ ਥਕਾਵਟ ਤੋਂ ਵੀ ਛੋਟੀ ਹੈ

ਲਗਾਮ ਸਫ਼ਰ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ

ਸੋ ਬੇਇਰਾਦਾ ਹੈ (ਹੱਠ ਮੇਰੇ ਗਦਾਗਰ)

[ਰੋਸ਼ਨੀ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਮੱਧਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪੂਰਾ ਮੰਚ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਡੁੱਬ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੰਚ ਉੱਤੇ ਰੋਸ਼ਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਰਾਕਿੰਗ ਚੇਅਰ 'ਤੇ ਬੈਠੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।]

ਮੇਰੇ ਨਸੀਬ ਵਿਚ ਕਿਹੋ ਜਿਹੇ ਪੌਦੇ ਸਨ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਾਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਮਿੱਟੀ ਆਪਣਾ ਮੂੰਹ ਕਥੂ ਜਿੰਨਾ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਇੰਡੀਆ, ਦਿੱਲੀ, ਕਾਫ਼ੀ ਹਾਊਸ ਦੀ ਛੱਤ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ—ਕਿਹੋ ਕਿਹੋ ਜਿਹੇ ਪੌਦੇ ਮੇਰੇ ਖ਼ਿਆਲਾਂ ਨੂੰ ਸਹਿਲਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੇਰੀ ਦੋਸਤ, ਮੇਰੀ ਭੈਣ, ਮੇਰੀ ਹਮਸਫ਼ਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਨੇ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਹਰ ਰਸਮ ਪੂਰੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਦੁਨੀਆ ਦਾ ਕੋਈ ਰਿਵਾਜ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਫਿਰ ਵੀ ਰੁਸਵਾ ਨਾ ਹੋਈ। ਉਹਨੂੰ ਤਾਂ 'ਗਿਆਨਪੀਠ' ਦੇ ਇਨਾਮ ਨਾਲ ਵੀ ਨਿਵਾਜ਼ਿਆ ਗਿਆ। ਕੋਫ਼ੀ ਹਾਊਸ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਚਿਹਰਿਆਂ 'ਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਧੁੰਪ ਚਮਕਦੀ ਸੀ। ਆਜ਼ਾਦੀ, ਜਿਹੜੀ ਕਿਸੇ ਖ਼ੁਦਾ ਨੇ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਇਨਸਾਨਾਂ ਨੇ ਖ਼ੁਦ ਆਪਣੇ ਲਈ ਤਰਾਸ਼ੀ ਸੀ। ਤਜਕਰੇ, ਬਹਿਸਾਂ, ਮਜ਼ਾਕਰੇ—ਹਰ ਜਗ੍ਹਾ ਅਜਿਹਾ ਖੁੱਲ੍ਹਾਪਣ ਜਿਵੇਂ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਤਮਾਮ ਦਰੀਚੇ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਮੈਂ ਇਸ ਖੁੱਲ੍ਹੇਪਣ ਵਿਚ ਸਾਹ ਲੈਂਦੀ ਹੋਈ ਆਪਣੀ ਕਬਰ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦੀ।

ਬਾਈ ਦਿਨ ਲਾਹੌਰ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਕੈਦ ਰਹੀ, ਜੁਰਮ ? ਜੁਰਮ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਡੈਮੋਕ੍ਰੇਸੀ ਪਸੰਦ ਸੀ : A government of the people, for the people, by the people. ਉਹ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਬੜੀਆਂ ਸਖ਼ਤ ਸਨ। ਚਿੱਠੀਆਂ ਸੈਂਸਰ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਮੇਰੀ ਕਿਤਾਬ 'ਇਨਸਾਨੀ ਕੁਰਾਨ' ਛਪਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੇਰੀ ਸਜ਼ਾ ਫਾਂਸੀ ਤੋਂ ਘੱਟ ਨਾ ਹੁੰਦੀ। ਪਰ ਕਿਸ ਨੂੰ ਪਰਵਾਹ ਸੀ। ਵੈਸੇ ਵੀ ਇਕ-ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿੰਨੀ ਵਾਰ ਸੂਲੀ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸਾਂ। ਇਹ ਫੰਦੇ ਬਦਨ ਅਤੇ ਰੁਹ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਰਹੇ ਸਾਂ।

[ਉਹ ਟਹਿਲਦੇ ਹੋਏ ਕਾਲੇ ਕਬਾੜ ਦੇ ਨੇੜੇ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਥੋਂ ਇਕ ਮੋਟਾ ਜਿਹਾ ਰਜਿਸਟਰ ਕੱਢਦੀ ਹੈ

ਅਤੇ ਜ਼ੋਰ-ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਉਹਦੇ ਉੱਪਰ ਪਿਆ ਘੱਟਾ ਝਾੜਦੀ ਹੈ।]

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ 'ਅੱਖਾਂ' ਮੁਕੰਮਲ ਕਰ ਲਈ ਤਾਂ ਬਾਜ਼ਾਰੋਂ ਜ਼ਹਿਰ ਖ਼ਰੀਦ ਕੇ ਲਿਆਈ। ਉਸ ਦਿਨ ਮਾਂ ਨੇ ਚਾਹ ਲਿਆ ਕੇ ਦਿੱਤੀ ਤਾਂ ਚਾਹ ਦੇ ਨਾਲ ਜ਼ਹਿਰ ਵੀ ਪੀ ਲਿਆ। ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਖ਼ਤ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀ ਕਰ ਰਹੀ ਹਾਂ, ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਖੁੱਕ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਉਹ ਖ਼ਤ ਅੰਮੀ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ। ਅੰਮੀ ਤੁਝਕ ਪਈ। ਉਹ ਪੜ੍ਹੀ-ਲਿਖੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਖ਼ਤ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਆਖਿਆ—'ਸਵੇਰੇ ਇਹ ਚਿੱਠੀ ਭਰਾ ਨੂੰ ਦੇ ਦੇਵੀਂ। ਜ਼ਹਿਰ ਖਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰਾਤ ਦੇਰ ਤਕ ਮਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੀ ਰਹੀ। ਫਿਰ ਮੈਂ ਬੇਹੋਸ਼ ਹੋ ਗਈ। ਘਰ ਵਾਲੇ ਜਿਨਾਹ ਹਸਪਤਾਲ ਲੈ ਗਏ। ਚਾਰ ਦਿਨ ਬਾਅਦ ਹੋਸ਼ ਆਇਆ ਤਾਂ ਤੱਕਿਆ— ਓਹੀ ਜ਼ਮੀਨ, ਓਹੀ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਓਹੀ ਸੰਨਾਟਾ ! ਮੇਰੇ ਆਸੇ-ਪਾਸੇ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲੇ ਖਲੋਤੇ ਸਨ। ਪੁੱਛਣ ਲੱਗੇ :

—ਤੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਜ਼ਹਿਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਜਾਂ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀ ਕੀਤੀ ?

ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਦੇਂਦੀ, ਮੇਰੀ ਅੰਮੀ ਨੇ ਪਾਗਲਖ਼ਾਨੇ ਵਾਲਾ ਸਰਟੀਫਿਕੇਟ ਦਿਖਾ ਦਿੱਤਾ। ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ :

—ਇਹ ਤਾਂ ਪਾਗਲ ਏ !

[ਰਜਿਸਟਰ ਦੇ ਪੰਨੇ ਪਲਟਦਿਆਂ ਮੰਚ ਦੇ ਅਗਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ।]

ਮੈਂ ਅੰਮੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਦੁੱਖ ਦਿੱਤੇ। ਮੇਰੇ ਲਫ਼ਜ਼ ਉਹਦੇ ਲਹੂ ਦੇ ਕਤਰੇ ਕਤਰੇ ਨੂੰ ਤੜਪਾਉਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਮੈਂ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ, ਰਸਾਲਿਆਂ ਵਿਚ, ਮੁਸ਼ਾਇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਵਾਹ-ਵਾਹ ਕਮਾਉਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸਾਂ। ਮੈਂ ਅੰਮੀ ਦੀ ਕੁੱਖ ਦਾ ਜ਼ਹਿਰ ਸਾਂ, ਜਿਹੜਾ ਉਸ ਦੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸੇ ਜ਼ਹਿਰ ਨਾਲ ਇਕ ਦਿਨ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਮਰ ਗਈ।

[ਪਿੱਠਭੂਮੀ ਵਿਚੋਂ ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਤੇਜ਼ ਲਹਿਰਾਂ ਉਭਰਦੀਆਂ ਹਨ।]

ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਾ ਜਿਵੇਂ ਅੰਮੀ ਆਪਣੀ ਮੌਤ ਨਾ ਮਰੀ ਹੋਵੇ, ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਕਤਲ ਕੀਤਾ, ਆਪਣੀਆਂ ਖੁੱਦਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ! ਉਸ ਦੀਆਂ ਆਖ਼ਰੀ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਪਛਾਣਾ ਵਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਅਚਾਨਕ ਅੰਮੀ ਦਾ ਹਾਰਟ ਫੇਲ੍ਹ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਹੁਣ ਨਾ ਮੈਂ ਮਾਂ ਵਾਲੀ ਰਹੀ, ਨਾ ਧੀ ਵਾਲੀ ! ਇਕ ਮਾਂ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਮੇਰੇ ਪਾਗਲਪਣ ਵਿਚ ਸ਼ਰੀਕ ਰਹਿੰਦੀ। ਬਾਕੀ ਲੋਕ ਤਾਂ ਨਾ ਜ਼ਮੀਨ ਬਣ ਸਕੇ, ਨਾ ਅੱਥਰੂ ! ਹੁਣ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜੋ ਕਹਿੰਦਾ :

—ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਨਾ ਲਿਖਿਆ ਕਰ। ਮੈਂ ਜਾ ਕੁੜੀਏਂ, ਮੈਂ ਜਾ ਸ਼ਗੁਫ਼ਤਾ ਨਈਂ ਤਾਂ ਦੌਰਾ ਪੈ ਜਾਊ।

ਮੇਰੀਆਂ ਡੋਲੀਆਂ ਤੋਰਦੀ-ਤੋਰਦੀ ਅੰਮੀ ਖ਼ੁਦ ਤੁਰ ਪਈ ਡੋਲੀ ਵਿਚ।

ਤੈਨੂੰ ਜਦੋਂ ਵੀ ਕੋਈ ਦੁੱਖ ਦੇਵੇ

ਉਸ ਦੁੱਖ ਦਾ ਨਾਂ ਬੇਟੀ ਰੱਖਣਾ।

[ਸੰਗੀਤ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਰੁਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।]

ਮੇਰੀਆਂ ਛੇ ਭੈਣਾਂ ਅਤੇ ਚਾਰ ਭਾਈਆਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਫ਼ਰਤ ਨਾਲ ਚੀਖ਼ ਰਹੀਆਂ ਸਨ :

—ਤੇਰੇ ਕਰਕੇ ਸਾਡੀ ਮਾਂ ਮਰ ਗਈ। ਉਹਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਤੇਰਾ ਦੁੱਖ ਸੀ !

ਇਕ ਗੁਆਂਢਣ ਨੇ ਕਿਹਾ :

—ਹੁਣ ਤਾਂ ਤੇਰਾ ਕਾਲਜਾ ਠੰਡਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ, ਤੇਰੀ ਮਾਂ ਦਾ ਤੇਰੇ ਕਰਕੇ ਹਾਰਟ ਫੇਲ੍ਹ ਹੋ ਗਿਆ ! ਮੇਰਾ ਜੀਜਾ ਆਇਆ। ਉਹਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਅਖ਼ਬਾਰ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਅਖ਼ਬਾਰ ਮੇਰੇ ਅੱਗੇ ਸੁੱਟਿਆ ਅਤੇ ਆਖਿਆ : 'ਪੜ੍ਹ !'

—ਸਾਰਾ ਸ਼ਗੁਫ਼ਤਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਚੌਥੇ ਪਤੀ ਕੋਲੋਂ ਵੀ ਤਲਾਕ ਲੈ ਲਿਆ।

—ਸਾਰਾ ਸ਼ਗੁਫ਼ਤਾ ਦੀ ਮਾਂ ਇਹ ਸਦਮਾ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਾ ਕਰ ਸਕੀ। ਮੁਹੱਲੇ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਦੀ ਮੌਤ ਇਸੇ ਸਦਮੇ ਨਾਲ ਹੋਈ।

ਫਿਰ ਇਹ ਅਖ਼ਬਾਰ ਸਾਰੇ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਗਿਆ। ਨਫ਼ਰਤ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਸੱਚੀ ਨਿਕਲੀ !

ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚ ਸਮਾ ਜਾਵਾਂ

ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਇਨਸਾਫ਼ ਕਰਨਾ

ਮੇਰੇ ਰਸਤਿਆਂ ਦੀ ਭੁੱਲ ਮੈਨੂੰ ਮਾਫ਼ ਕਰਨਾ

ਕਿ ਖ਼ੂਹ ਵਿਚ ਲਟਕਦੀ ਰੱਸੀ ਸੜ ਤਾਂ ਸਕਦੀ ਹੈ

ਪਿਆਸ ਨਹੀਂ ਬੁਝਾ ਸਕਦੀ (ਮੇਰੇ ਤਿੰਨੇ ਫੁੱਲ ਪਿਆਸੇ ਹਨ)

[ਉਹ ਰਜਿਸਟਰ ਹੌਲੀ ਜਹੀ ਮੇਜ਼ 'ਤੇ ਰੱਖਦੀ ਹੈ।]

ਜਿਸ ਮਕਾਨ ਵਿਚ ਮੈਂ ਅਤੇ ਅੰਮੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਾਂ, ਉਹ ਮਕਾਨ ਅੰਮੀ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਸੀ। ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਨੇ ਆਖਿਆ :

—ਹੁਣ ਇਹ ਮਕਾਨ ਸ਼ਗੁਫਤਾ ਅਤੇ ਖ਼ਾਲਿਦ ਭਾਵ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਦੇ ਨਾਂ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ।

ਮੈਂ ਆਖਿਆ :

—ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ !

ਕਿਉਂਕਿ ਮਕਾਨ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਦੇ ਨਾਂ ਲੀਜ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਦਿਨ ਅੰਮੀ ਦਾ ਇੱਕੀਵਾਂ ਸੀ। ਛੋਟਾ ਭਰਾ ਅਤੇ ਜੀਜਾ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ :

—ਅਸੀਂ ਗਲੀ-ਮੁਹੱਲੇ 'ਚੋਂ ਲੰਘਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਲੋਕ ਸਾਨੂੰ ਅਖ਼ਬਾਰ ਦਿਖਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਤੇਰੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਵਿਚ ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਇਸ ਮਕਾਨ, ਇਸ ਮੁਹੱਲੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੇ।

ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਆਖਿਆ :

—ਮਾਂ ਸੀ ਤਾਂ ਹੋਰ ਗੱਲ ਸੀ। ਤੇਰੀਆਂ ਆਜ਼ਾਦੀਆਂ, ਸਿਗਰਟ ਪੀਣਾ ਅਸੀਂ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰ ਰਹੇ ਸਾਂ। ਮਾਂ ਦੇ ਮਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤੂੰ ਸਾਡਾ ਕੀ ਖ਼ਿਆਲ ਰੱਖੇਗੀ। ਤੈਨੂੰ ਤਾਂ ਖ਼ੁਦ ਪਾਗਲਪਣ ਦੇ ਦੌਰੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ।

ਮੈਂ ਵਿਚੜੇ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਬੈਠ ਗਈ। ਕਮਰੇ ਵਿਚੋਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ।

—ਸ਼ਗੁਫਤਾ ਨੂੰ ਪਾਗਲਪਣ ਨੇ ਦਾਖ਼ਲ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਜਿਥੋਂ ਇਹ ਕਦੇ ਨਾ ਨਿਕਲ ਸਕੇ।

—ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਨੂੰ ਤਾਂ ਇਸ ਨੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸੁਰਖੀਆਂ ਬਣਾ ਰੱਖਿਆ ਹੈ।

—ਮੰਮੀ ਨੂੰ ਇਸ ਨੇ ਬਹੁਤ ਦੁੱਖ ਪਹੁੰਚਾਇਆ।

—ਇਹ ਇਥੋਂ ਕਦੋਂ ਜਾਵੇਗੀ ?

[ਦੌੜਦੇ ਹੋਏ ਕਾਲੇ ਕਬਾੜ ਦੇ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਸੂਟਕੇਸ ਕੱਢਦੀ ਹੈ।]

ਮੈਂ ਆਪਣੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਚੁੱਕੀਆਂ ਅਤੇ ਗੁਆਂਢ ਵਿਚ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਇਕ ਅਟੈਚੀ ਚੁੱਕੀ, ਮਾਂ ਦੇ ਘਰ ਨੂੰ ਦਿਲ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਤੁਰ ਪਈ। 'ਜਾਣਾ ਕਿੱਥੇ ਹੈ ?' ਪੈਰਾਂ ਨੇ ਸਵਾਲ ਪਾਇਆ। 'ਕਿਸੇ ਸ਼ਾਇਰ, ਅਦੀਬ ਦੇ ਘਰ ?' ਤਾਂ ਕੱਲ੍ਹ ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਛਪ ਜਾਵੇਗੀ—'ਸਾਰਾ ਸ਼ਗੁਫਤਾ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਫਲਾਣੇ ਅਦੀਬ ਨੂੰ ਦਾਦ ਦੇ ਰਹੀ ਹੈ।' ਫਿਰ ਕਿੱਥੇ ਜਾਵਾਂ ? ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਕੋਲ ? ਪਰ ਮੈਂ ਤੇ ਮਾਂ ਤਾਂ ਇਕੱਲੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਾਂ। ਸਾਡਾ ਕੋਈ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਨਹੀਂ ਸਾਂ। ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਸ਼ੋਅਰ ਵੀ ਕੰਧਾਂ ਤੋਂ ਖੁਰਚ ਸੁੱਟੇ ਸਨ ਕਿ ਕੰਧਾਂ 'ਤੇ ਵੀ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਨਾ ਬਚੇ। ਲੋਕ ਇਕੱਲੀ ਔਰਤ ਤੋਂ ਕਿੰਨਾ ਡਰਦੇ ਹਨ ? ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਇਕ ਦੋਸਤ ਦੇ ਘਰ ਚਲੀ ਗਈ। ਉਸ ਨੇ ਘਰ ਦੀ ਇਕ ਚਾਬੀ ਮੈਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਕਿਹਾ :

—ਤੂੰ ਏਥੇ ਰਹਿ।

ਮੈਂ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਦੋਸਤ ਨੂੰ ਕਿਹਾ :

—ਤੇਰੇ ਕਲੀਨ ਮੇਰੇ ਪੈਰਾਂ 'ਚ ਚੁਭਦੇ ਹਨ। ਤੇਰੀ ਗੱਡੀ ਦਾ ਹਾਰਨ ਵਜੋਂ ਵੱਜਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਕੋਫ਼ਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦੋਸਤ, ਤੂੰ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਮੂਵਮੈਂਟ ਚਲਾਉਂਦੀ ਏਂ। ਤੈਨੂੰ ਵੱਡੀਆਂ-ਵੱਡੀਆਂ ਐਡਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਤੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੈਸਿਆਂ ਨਾਲ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀ ਜਾਂਦੀ ਏ। ਆਹ ਫੜ ਚਾਬੀ, ਮੈਂ ਜਾ ਰਹੀ ਹਾਂ ਅਤੇ ਹਾਂ ਤੇਰਾ ਹਾਸਾ ਵੀ ਨਕਲੀ ਹੈ।

[ਸੂਟਕੇਸ ਰਾਕਿੰਗ ਚੇਅਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਚੇਅਰ 'ਤੇ ਬੈਠ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।]

ਅਤੇ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਇਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਚੰਗੀ ਦੋਸਤ ਰਜ਼ੀਆ ਦੀ ਝੌਂਪੜੀ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਚਲੀ ਗਈ। ਉਹਨੇ ਮੇਰਾ ਬਹੁਤ ਖ਼ਿਆਲ ਰੱਖਿਆ। ਅੱਧੀ-ਅੱਧੀ ਰੋਟੀ ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਖਾ ਲੈਂਦੇ ਅਤੇ ਖੈਰਾਤੀ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚੋਂ ਦਵਾਈ ਲੈ ਆਉਂਦੀਆਂ ਸਾਂ। ਇਕ ਦਿਨ ਅਚਾਨਕ ਗਲੀ ਵਿਚ ਰੌਲਾ ਪੈਣ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਵੇਖਿਆ, ਬਾਹਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ।

—ਤੁਸੀਂ ਜਵਾਨ ਔਰਤ ਨੂੰ ਘਰ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜੀ !

—ਇਹ ਕੋਈ ਸ਼ਰੀਫ਼ ਔਰਤ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੀ। ਇਸ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਝੌਂਪੜੀਆਂ ਵਾਲੇ ਨਹੀਂ ਹੈ।

[ਉਹ ਕੁਰਸੀ ਤੋਂ ਉੱਠਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਚਕਾਰ ਪਈ ਕੁਰਸੀ ਨੂੰ ਪਰ੍ਹੇ ਕਰਕੇ ਮੇਜ਼ ਦੇ ਨੇੜੇ ਲੈ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਮੇਜ਼ 'ਤੇ ਪਿਆ

ਸਿਹਰਾ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਤੱਕਦੀ ਹੈ।]

ਮੈਂ ਝੋਂਪੜੀ ਨੂੰ ਬੜੇ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਤੱਕਿਆ ਅਤੇ ਆਖਿਆ : ‘ਐ ਝੋਂਪੜੀ ! ਤੇਰੇ ਕੋਲ ਵੀ ਤਿਣਕਿਆਂ ਦਾ ਮੌਸਮ ਨਹੀਂ ਹੈ।’ ਇਹ ਕਿਹੜੀਆਂ ਕੜੀਆਂ ਸਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਮੇਰੀਆਂ ਜ਼ਜੀਰਾਂ ਵਿਚ ਸੱਜੀਆਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਸਿਰਫ਼ ਘੁੰਡ ਕੱਢੀ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਜਾਂ ਚਾਦਰ ਵਾਲੀ ਔਰਤ ਨਹੀਂ ਸਾਂ। ਕਿਹੋ-ਕਿਹੋ ਜਹੀ ਸੋਚ ਸੀ ਮੇਰੇ ਕੋਲ। ਕਈ ਦਰਾਰਾਂ ਸਨ ਮੇਰੇ ਲਹੂ ਵਿਚ। ਰਾਤ ਇਕ ਕੰਜਰੀ ਵਾਂਗ ਮੇਰੇ ਉੱਪਰ ਉਤਰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਕਲੇਜੇ ‘ਚੋਂ ਸੰਗਰੇਜ਼ੇ ਡਿੱਗਣ ਲੱਗਦੇ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਲਿਖਣ ਲਈ ਕਾਇਨਾਤ ਦਾ ਕੋਰਾ ਕਾਗਜ਼ ਛੋਟਾ ਸੀ, ਅਧੂਰਾ ਸੀ। ਲੋਕ ਮੇਰੇ ਨਹੁੰਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਛੋਟੇ ਸਨ। ਮਤਲਬਪ੍ਰਸਤੀ, ਖੁਦਗਰਜ਼ੀ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਕੋਈ ਫੁੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਲਿਮਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਫ਼ਾਲ ਕੱਢੀ ਤੇ ਮੇਰਾ ਨਾਂ ‘ਸਰਾਏ’ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਕਿੰਨੀਆਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ‘ਟ੍ਰਾਈ ਰੂਮ’ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਈ। ਦੁਨੀਆ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਧਰਤੀ ‘ਤੇ ਇਕ ਸਈਦ ਹੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਸਾਰਾ ਨੂੰ ਜਾਣਿਆ। ਸਾਰਾ ਨੂੰ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਨਹੀਂ ਜਾਣਿਆ। ਉਹਦੀ ਰੂਹ ਏਨੀ ਪਾਕ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਲਹੂ ਬੁੱਕਦੀ ਔਰਤ ਦੇ ਜ਼ਖ਼ਮ ਵਿਚ ਸੰਪੂਰ ਭਰ ਗਿਆ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਸੰਪੂਰ ! ਇਸ ਲਈ ਜਦੋਂ ਇਕ ਦਿਨ ਉਹਨੇ ਪੁੱਛਿਆ :

—ਤੂੰ ਇਹ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀ ਕਿਉਂ ਕਰਦੀ ਏਂ ?

ਤਾਂ ਮੈਂ ਝਟਪਟ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਵਾਅਦਾ ਕਰ ਲਿਆ ਕਿ ਹੁਣ ਜਿੰਦਾ ਰਹਾਂਗੀ।

[ਸਿਹਰਾ ਵਿੰਗ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਦੇਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੇਰ ਤਕ ਉਧਰ ਹੀ ਤੱਕਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।]

ਮੇਰੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਜਿੰਨੀ ਧੁੱਪ ਸੀ

ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਤੇਰੇ ਕੱਪੜੇ ਸੁਕਾ ਦਿੱਤੇ

ਮੇਰਾ ਘਰ ਪਾਣੀਆਂ ਨਾਲ ਬਣਾ ਦਿਉ

ਕਿ ਰਵਾਨੀ ਮੇਰੀ ਰੂਹ ਹੈ (ਅੱਖਾਂ ਸਾਹ ਲੈ ਰਹੀਆਂ ਹਨ)

[ਰੋਸ਼ਨੀ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਮੱਧਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪੂਰੇ ਮੰਚ ਉੱਤੇ ਹਨੇਰਾ। ਜਦੋਂ ਮੰਚ ਉੱਪਰ ਰੋਸ਼ਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਮੰਚ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਖਲੋਤੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।]

ਉਸ ਦਿਨ 1984 ਦੀ 28 ਮਈ ਸੀ। ਸਈਦ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕੰਮ ਕਰਕੇ ਕੋਇਟਾ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਜ਼ਿਦ ਕਰਨ ਲੱਗੀ ਕਿ ਨਾਲ ਚੱਲਾਂਗੀ। ਉਹ ਮੇਰੀ ਹਰ ਗੱਲ ਮੰਨ ਲੈਂਦੇ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਦੋ ਟਿਕਟ ਮੰਗਵਾਏ ਅਤੇ ਮੈਂ ਨਾਲ ਚਲੀ ਗਈ। ਅਸੀਂ ਉਥੇ 31 ਮਈ ਤਕ ਰਹੇ। ਸਈਦ ਨੇ ਅੱਗੇ ਗੁਲਿਸਤਾਨ ਜਾਣਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਉਥੇ ਹੀ ਰੁਕ ਗਈ ਕੋਇਟਾ ਵਿਚ। ਉਥੇ ਮੇਰਾ ਵੱਡਾ ਮੁੰਡਾ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸੀ। ਵਾਪਸੀ ‘ਤੇ ਤਿੰਨ ਜੂਨ ਦੀ ਤਰੀਕ ਪੱਕੀ ਸੀ, ਕਰਾਚੀ ਵਿਚ ਮਿਲਣ ਲਈ। ਮੈਂ ਤਿੰਨ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਚਾਰ ਜੂਨ ਨੂੰ ਕਰਾਚੀ ਪਹੁੰਚੀ ਤਾਂ ਲੱਗਾ ਕਿ ਜਿੰਨੀ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨਾਲ ਸਈਦ ਮੇਰਾ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਸ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨਾਲ ਮੌਤ ਮੈਨੂੰ ਪੁਕਾਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਬਾਰ-ਬਾਰ ਇਕੋ ਹੀ ਖ਼ਿਆਲ—ਮੈਨੂੰ ਸਈਦ ਨਾਲੋਂ ਉਹਦੀ ਘਰਵਾਲੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਜ਼ੀਜ਼ ਸੀ, ਉਹਦੇ ਬੱਚੇ ਉਹਦਾ ਘਰ। ਮੈਂ ਘਰ-ਘਰ ਏਨਾ ਖੋਡਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਲਈ ਘਰ ਇਕ ਸੁਰਾਬ ਬਣ ਗਿਆ। ਸੁਲਘਦੀ ਰੇਤ ਵਿਚ ਦਫ਼ਨ ਪਾਣੀ ਜਾਂ ਪਾਣੀ ਦੀ ਇਕ ਝਲਕ ਬਸ। ਪਰ ਸਈਦ ਦਾ ਘਰ ਸੁਰਾਬ ਨਹੀਂ, ਇਕ ਸੱਚ ਸੀ, ਇਕ ਠੋਸ ਹਕੀਕਤ। ਸਈਦ ਦੀ ਘਰਵਾਲੀ ਨੇ ਇਸ ਪਾਣੀ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿੰਨੇ ਛਾਲੇ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਸਮੇਟੇ ਹੋਣਗੇ ਕਿ ਉਸਦੇ ਬੱਚੇ ਪਿਆਸੇ ਨਾ ਰਹਿ ਜਾਣ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਘਰ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਖ਼ਾਲੀ ਮੈਦਾਨ ਸੀ ਅਤੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਝਾਂਜਰਾਂ ਪਾ ਕੇ ਕਦੋਂ ਤਕ ਤੁਰਦੀ ? ਮੇਰੇ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠਲੀ ਜ਼ਮੀਨ ਚੋਰੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਬਦਨ ਨੂੰ ਹੀ ਮੇਰਾ ਵਤਨ ਕਰਾਰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ—ਮੈਂ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਕਦੋਂ ਤਕ ਕਬੂਲ ਕਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ? ਇਨਸਾਨਾਂ ਦੇ ਦਾਗ਼ ਧੋਂਦੇ-ਧੋਂਦੇ ਮੇਰੇ ਤਾਂ ਹੱਥ ਕਾਲੇ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਉਦਾਸੀ ਦਾ ਇਕ ਅਥਾਹ ਸਮੁੰਦਰ ਮੇਰੀ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਕਿਸ਼ਤੀ ਵਿਚ ਹਰ ਵੇਲੇ ਸਵਾਰ ਰਹਿੰਦਾ। ਖ਼ੁਦਾ ਤਾਂ ਚੰਦਰਮਾ ਦੀ ਸਿਆਹੀ ਨਾਲ ਰਾਤ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਪਰ ਖ਼ੁਦਾ ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੇ ਰਾਤ ਦੀ ਸਿਆਹੀ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਦਿਨ ਲਿਖ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਦੁਨੀਆ ਦੀ ਬੇਜ਼ਮੀਰੀ ਮੇਰਾ ਬਦਨ ਚੱਟ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਬਸ ਇਕ ਰੂਹ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਮਸਜਿਦ ਦੀ ਇੱਟ ਵਾਂਗ ਬਚਾ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ ਬਦਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਦਿਨ ਕੈਦ ਰਹੇ ਤਾਂ ਰੂਹ ਨੂੰ ਜੰਗ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਚਾਰ ਜੂਨ 1984 ਦੀ ਉਸ ਰਾਤ ਨੂੰ ਮੈਂ ਬਿਸਮਿੱਲਾ ਕਰਕੇ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤੀ ਗੰਢ...

[ਮੰਚ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਇਕ ਵੱਡਾ ਜਿਹਾ ਕਾਲਾ ਪਰਦਾ ਲਟਕਦਾ ਹੈ। ਸਾਰਾ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਉਹਦੇ ਨੇੜੇ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨੂੰ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਛੂੰਹਦੀ ਹੈ।]

ਜੀ ਹਾਂ ! ਖੁਦਕੁਸ਼ੀ ਹੀ ਸੀ। ਇਕ ਕਾਮਯਾਬ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀ ! ਚਾਰ ਅਸਫਲ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦੇ ਬਾਅਦ ਪੰਜਵੀਂ ਸਫਲ ਕੋਸ਼ਿਸ਼। ਮਜ਼ੇ ਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਵਾਅਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਜੀਵਾਂਗੀ ਤਾਂ ਬਚ ਗਈ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਵਾਅਦਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ‘ਹੁਣ ਨਹੀਂ ਮਰਾਂਗੀ’ ਤਾਂ ਮਰ ਗਈ। ਮੈਂ ਕਿਉਂ ਮਰ ਗਈ ? ਸੱਚ ਪੁੱਛੋ ਤਾਂ ਮੈਂ ਮਰੀ ਤਾਂ ਇਸ ਲਈ ਮਰੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਤਕ ਜਿਉਂਦੀ ਰਹੀ, ਮੈਂ ਸਿਰਫ ਅਤੇ ਸਿਰਫ ਮਰਨ ਵਾਲੇ ਹੀ ਕੰਮ ਕੀਤੇ। ਉਂਜ ਜਿੰਦਾ ਵੀ ਕਿੰਨੇ ਦਿਨ ਰਹੀ ? 4 ਜੂਨ 1984 ਦੀ ਉਸ ਰਾਤ ਜਦੋਂ ਚੀਖਦੇ ਇੰਝਣ ਦੇ ਅੱਗੇ ਮੇਰਾ ਜਿਸਮ ਤਿੰਨ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਕੱਟ ਕੇ ਡਿੱਗਾ ਸੀ ਅਤੇ ਰੇਲ ਦੀਆਂ ਪਟੜੀਆਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਲਾਲ-ਲਾਲ ਲਹੂ ਨਾਲ ਆਪਣੀਆਂ ਦਰਾਰਾਂ ਭਰੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਮੇਰੀਆਂ ਟੁੱਟੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਚੱਪਲਾਂ ਤਾਰਾਂ ਵਿਚ ਉਲਝ ਕੇ ਤੇਰ ਤਕ ਤੜਫਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਕੱਟੇ ਹੋਏ ਮੁਰਗੇ ਦੀ ਗਰਦਨ...ਉਦੋਂ ਮੈਂ 29 ਸਾਲ 7 ਮਹੀਨੇ ਅਤੇ 4 ਦਿਨ ਦੀ ਸਾਂ।

[ਉਹ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਆਪਣੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਪਰਦਾ ਲਪੇਟਣ ਲੱਗਦੀ ਹੈ।]

ਏਨੀ ਛੋਟੀ ਜਹੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਏਨੀ ਵੱਡੀ ਤਬਾਹੀ ! ਹਾਂ ਸਾਹਿਬੋਂ ! ਏਨੀ ਛੋਟੀ ਜਹੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਏਨੀ ਲੰਬੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜੀ ਗਈ ਕਿ ਥੱਕ ਗਈ। ਏਨਾ ਥੱਕ ਗਈ ਕਿ ਜਿਸਮ-ਓ-ਜਾਂ ਦੀ ਹਰ ਰਗ ਅਤੇ ਹੋਸ਼-ਓ-ਹਵਾਸ ਦਾ ਹਰ ਰੇਸ਼ਾ ਸੌਂ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਨਿਜਾਤ ਦੀ ਬਸ ਇਹੋ ਸੂਰਤ ਸੀ। ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਉਸ ਰਾਤ ! ਕੋਈ ਹੋਰ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਇਵੇਂ ਹੀ ਥੱਕ ਜਾਂਦਾ, ਏਨਾ ਹੀ ਥੱਕ ਜਾਂਦਾ। ਨਿਜਾਤ ਲਈ ਸਰਪਟ ਦੌੜਦੀ ਰੇਲ ਦੇ ਅੱਗੇ ਛਾਲ ਮਾਰਦਾ ਜਾਂ ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਦੁੱਧ ਦੀ ਕਸਮ ਖਾਧੀ ਸੀ, ਮੌਤ ਦੀ ਆਖ਼ਰੀ ਦਸਤਕ ਤਕ ਸ਼ੇਅਰ ਲਿਖਾਂਗੀ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਕਦੇ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਕਫਨ ਦੇ ਸਕਾਂ।

[ਸਾਰਾ ਦਾ ਪੂਰਾ ਸਰੀਰ ਪਰਦੇ ਵਿਚ ਲੁਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿਰਫ ਉਸ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।]

ਅੱਜ ਹਰ ਬੁੱਕ-ਸ਼ੈਲਫ ਵਿਚ ਮੈਂ ਸੱਜੀ ਹੋਈ ਹਾਂ ਅਤੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸਿਓਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ :

[ਉਹ ਇਕ ਝਟਕੇ ਨਾਲ ਪਰਦਾ ਆਪਣੇ ਚਿਹਰੇ ਉੱਤੇ ਤਾਣ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕ ਝਟਕੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਟੇਜ ਦਾ ਉਹ ਹਿੱਸਾ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਡੁੱਬ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਹੀ ਸਾਰਾ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣਾਈ ਦੇਂਦੀ ਹੈ।]

—ਸ਼ਾਇਰਾ ! ਸ਼ਾਇਰਾ ! ਸਾਰਾ ! ਸਾਰਾ !!
ਪਰ ਮੈਂ ਜਾਣਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਅਜੇ ਕਫਨ ਦੇ ਪੈਸੇ ਪੂਰੇ ਨਹੀਂ ਹੋਏ ਹਨ !

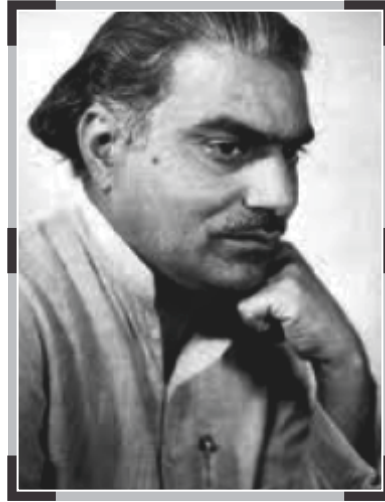
[ਇੰਝਣ ਇਕ ਚੀਖ ਦੇ ਨਾਲ ਰੁਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਰਾ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਵੱਲ ਪਿੱਠ ਘੁਮਾਉਣ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਰੌਸ਼ਨੀ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਮੱਧਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਟ੍ਰੈਕ ਉਪਰ ਕਵਿਤਾ ਸੁਣਾਈ ਦੇਂਦੀ ਹੈ।]

ਮੇਰੇ ਜਜ਼ਬੇ ਅਪਾਹਜ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ
ਮੈਂ ਮੁਕੰਮਲ ਗੁਫ਼ਤਗੂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ
ਮੈਂ ਮੁਕੰਮਲ ਉਧਾਰ ਹਾਂ
ਮੇਰੀ ਕ੍ਰਬ ਦੇ ਚਿਰਾਗਾਂ ਨਾਲ ਹੱਥ ਸੇਕਣ ਵਾਲਿਓ !
ਠੰਡੇ ਵਕਤ 'ਤੇ ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਵੀ ਕੰਬੀ ਸਾਂ।
(ਅੱਖਾਂ ਸਾਹ ਲੈ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।)

[ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਆਖ਼ਿਰੀ ਸਤਰ ਨਾਲ ਹੀ ਫੇਡ-ਆਊਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।]

* *

ਸੰਨ 2015 ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਦੀ ਜਨਮ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਵਰ੍ਹਾ ਹੈ।
ਅਦਾਰਾ ਵਾਹਗਾ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਅੰਕ ਵਿਚ ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਬਾਰੇ ਡਾ. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਭਾਵਪੂਰਨ ਤੇ
ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਲੇਖ ਛਾਪ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਨਾਮਵਰ ਸ਼ਾਇਰ ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ : ਭਾਰਤੀ ਅਵਚੇਤਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦ

✕
ਡਾ. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ

ਕਿਸ ਕਿਸ ਦਾ ਭੇਤ ਪਾਏ ਮੇਰੀ ਨਜ਼ਰ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ / ਸਬਜ਼ਾ ਤੇਰੀ ਹਿਨਾ ਵਿਚ, ਸੁਰਖੀ ਤੇਰੀ ਹਿਨਾ ਵਿਚ।
ਪੰਛੀ ਹਾਂ ਅਰਸ਼ ਦਾ ਮੈਂ, ਇਸ ਨੂੰ ਤਾਂ ਪਰ ਛੁਡਾ ਦੇ / ਜੇ ਡੋਰ ਅੜ ਗਈ ਹੈ, ਭਾਗਾਂ ਦਿਆਂ ਪਰਾਂ ਵਿਚ।
ਬਾਗੀ ਬਣਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਕੀ ਦੋਸ਼ ਇਸ ਵਿਚ ਮੇਰਾ / ਤੇਰਾ ਹੀ ਤੇਜ਼ ਹੈ ਇਹ, ਮਿੱਟੀ ਦੀਆਂ ਰਗਾਂ ਵਿਚ।¹

ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪੂਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਰੁੱਧ ਜੂਝਦੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਵੱਖ-
ਵੱਖ ਮੁਲਕਾਂ ਦੇ ਕੌਮੀ ਮੁਕਤੀ ਸੰਗਰਾਮ ਵੀ ਸਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਕੌਪ ਦੇ ਉਭਾਰ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਵੀ
ਸਨ। ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ‘ਅਮਰ ਗੀਤ’ (1942 ਈ.) ਦੀ ਇਕ ਗਜ਼ਲ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਵੱਲੋਂ ਪੈ
ਰਹੀ ਇਨਕਲਾਬੀ ਵਿੱਢ ਵੱਲ ‘ਸਬਜ਼ਾ ਤੇਰੀ ਹਿਨਾ ਵਿਚ, ਸੁਰਖੀ ਤੇਰੀ ਹਿਨਾ ਵਿਚ’ ਕਹਿ ਕੇ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ
ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਸਾਹਿਤਕ ਲਹਿਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਦਮਨਕਾਰੀ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਮੁੱਖ ਚੁਣੌਤੀ
ਸਨਾਤਨੀ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ (ਭਾਗਵਾਦ) ਅਤੇ ਸਾਮੰਤੀ ਕਦਰਾਂ ਅਧਾਰਿਤ ਜੜ੍ਹ ਹੋਈ ਅਵਚੇਤਨੀ
ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦੀ ਸੀ। ਸਨਾਤਨੀ ਜੜ੍ਹਤਾ-ਗ੍ਰਸਤ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਤੋਂ ਵਿਦਰੋਹ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮੁਕਤੀ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ‘ਚੋਂ
ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਇਹ ਦਵੰਦ ਹੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਭਾਰਤੀ ਮੱਧਵਰਗ ਨੂੰ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਅੰਬਰਾਂ ‘ਚ
ਉਡਾਣ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਦਿਖਾ ਕੇ ‘ਬਾਗੀ’ ਬਣਾਉਣਾ ਸੀ। ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਵਿਸ਼ਵ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਤਰਖੱਲੀ ਦੇ ਇਸ ਦੌਰ

(ਦੂਜਾ ਵਿਸ਼ਵ-ਯੁੱਧ) ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਪਿੜ 'ਚ 'ਮਹਾਂ ਨਾਚ' (1941 ਈ.) ਲੈ ਕੇ ਨਮੂਦਾਰ ਹੋਇਆ।

ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਦਾ ਖ਼ਾਨਦਾਨੀ ਪਿਛੋਕੜ ਬਨਾਰਸ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਇਕ ਪੁਰਖਾ ਹਕੀਮ ਗੁਰਨਾਮੀ ਰਾਇ, ਸ਼ਾਹ ਆਲਮ ਸਾਨੀ ਦੇ ਅਹਿਦ (ਰਾਜ) ਸਮੇਂ ਬਨਾਰਸ ਤੋਂ ਲਾਹੌਰ ਆਇਆ। ਤਿੱਬ (ਹਿਕਮਤ) ਦੇ ਜੋਤਿਸ਼ ਦੇ ਗਿਆਨ ਸਦਕਾ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਅਮਾਨਤ ਖਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਦਰਬਾਰੀ ਹਕੀਮ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਤੇ ਬਾਗ਼ਬਾਨਪੁਰੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇਕ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਜਾਗੀਰ ਬਖ਼ਸ਼ੀ, ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਪੜਪੋਤੇ ਹਕੀਮ ਦਿਆਨਤ ਰਾਇ ਤੱਕ ਕਾਇਮ ਰਹੀ। ਸਿੱਖ ਮਿਸਲਾਂ ਸਮੇਂ ਇਹ ਜਾਗੀਰ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਈ। ਹਕੀਮ ਦਿਆਨਤ ਰਾਇ ਦੇ ਦੋਵਾਂ ਪੁੱਤਰਾਂ-ਹਕੀਮ ਲਾਲਾ ਮਿਸਰ ਤੇ ਹਕੀਮ ਬਨਵਾਰੀ ਮਿਸਰ ਦੇ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਵੀ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਤੇ ਸਿੱਖ ਸਾਮੰਤਾਂ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਮਾਣਦੇ ਰਹੇ। ਹਕੀਮ ਲਾਲਾ ਮਿਸਰ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਹਕੀਮ ਘਸੀਟਾ ਮਿਸਰ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਦਰਬਾਰੀ ਹਕੀਮ ਰਿਹਾ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਸੇਲ, ਤਹਿਸੀਲ ਡੇਰਾ (ਦਜਲਾ, ਕਾਂਗੜਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ) 'ਚ ਜਾਗੀਰ ਮਿਲੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਹਕੀਮ ਬਨਵਾਰੀ ਮਿਸਰ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਹਕੀਮ ਮਿਸਰ ਮੂਲ ਚੰਦ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲਾ ਦਾ ਦਰਬਾਰੀ ਹਕੀਮ ਰਿਹਾ। ਪਿੰਡ ਨੇਸ਼ਟਾ, ਹੁਣ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਤਰਨਤਾਰਨ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਜਾਗੀਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਜ਼ਬਤ ਹੋਈ। ਮਿਸਰ ਮੂਲ ਚੰਦ ਕਵੀ ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਦਾ ਪੜਦਾਦਾ ਸੀ, ਜੋ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਫ਼ਾਰਸੀ ਤੇ ਰੇਖਤਾ ਦਾ ਗਿਆਤਾ ਤੇ ਖ਼ੁਦ ਲੇਖਕ ਸੀ। ਬਾਵਾ ਦਾ ਦਾਦਾ ਹਕੀਮ ਠਾਕਰ ਰਾਮ ਲਾਲ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਲੇਖਕ ਸੀ। ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ 'ਮਾਤਾ ਵੈਸ਼ਨੋ ਦੇਵੀ' ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਇਸ ਕਵੀ ਦੀ ਸਰਦਾਰ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲਾ ਨਾਲ ਨੇੜਤਾ ਰਹੀ। ਇਸ ਦੇ ਚਾਰ ਪੁੱਤਰਾਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟਾ ਹਕੀਮ ਠਾਕਰ ਦੀਨਾ ਨਾਥ ਬਾਵੇ ਦਾ ਪਿਤਾ ਸੀ, ਜੋ ਅਰਬੀ, ਫ਼ਾਰਸੀ, ਉਰਦੂ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਦਾ ਗਿਆਤਾ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਵੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਪਰੰਪਰਕ ਰੰਗ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖੀ¹। ਸਾਹਿਤ ਪੜ੍ਹਨ ਤੇ ਲਿਖਣ ਦੀ ਚੇਟਕ ਬਾਵੇ ਨੂੰ ਘਰ ਵਿਚੋਂ ਲੱਗੀ। ਪਿਤਾ ਕੋਲੋਂ ਉਰਦੂ ਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸਿੱਖੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਰਫ਼ਤ; ਫ਼ਾਰਸੀ ਦਾ ਕਲਾਸਕੀ ਸਾਹਿਤ-ਸ਼ਾਹਨਾਮਾ ਫ਼ਿਰਦੌਸੀ, ਗੁਲਿਸਤਾਂ, ਬੋਸਤਾਂ ਤੇ ਸਿਕੰਦਰਨਾਮਾ ਆਦਿ ਪੜ੍ਹਿਆ-ਵਾਚਿਆ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਹਿੰਦੀ ਦਾ ਕਲਾਸਕੀ ਸਾਹਿਤ ਬਾਵਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਾਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਿਆ। ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਦਾ ਜਨਮ ਨੇਸ਼ਟਾ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ 'ਚ ਹੋਇਆ, ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਜਨਮ ਮਿਤੀ ਬਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਮੱਤ-ਭੇਦ ਹੈ। ਕੁਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕਾਂਗ², ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ³, ਡਾ. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸੈਣੀ⁴, ਪ੍ਰੋ. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ⁵ ਅਤੇ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸੁਮੇਰ⁷ ਆਦਿ ਨੇ ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਦਾ ਜਨਮ ਅਗਸਤ 1915 ਈ. ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਨੇ ਖ਼ੁਦ 'ਜਵਾਲਾਮੁਖੀ' ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਜਨਮ ਅਗਸਤ 1915 ਈ. ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।⁸ ਪਰ ਡਾ. ਐਸ. ਤਰਸੇਮ ਨੇ ਹਰਬੰਸ ਲਾਲ ਤੂਫ਼ਾਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਟੇਵੇ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਦੇ ਜਨਮ ਦੀ ਮਿਤੀ 19 ਅਗਸਤ 1913 ਈ. ਲਿਖੀ ਹੈ।⁹ ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ 26 ਜੂਨ 1972 ਈ. ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ।

ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਦਾ ਬਚਪਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ 'ਚ ਬੀਤਿਆ, ਜਿਥੇ ਉਸ ਦਾ ਪਿਤਾ ਕੱਟੜਾ ਮੋਹਰ ਸਿੰਘ ਵਿਚ 'ਸ਼ਾਹੀ ਵੈਦਿਕ ਸਫ਼ਾਖ਼ਾਨਾ ਪੰਜਾਬ' ਚਲਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਆਰਥਿਕ ਤੰਗ-ਦਸਤੀ ਕਰਕੇ ਬਾਵੇ ਨੇ ਲੰਡੇ ਪੜ੍ਹੇ, ਮੁਨੀਮੀ ਸਿੱਖੀ ਤੇ ਆੜ੍ਹਤ ਦੀ ਦੁਕਾਨ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਉਹ 1930 ਈ. ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਅਗਵਾਈ 'ਚ ਭਾਰਤੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੰਗਰਾਮ ਵੱਲ ਖਿੱਚਿਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਜਲ੍ਹਿਆਂ ਵਾਲਾ ਬਾਗ਼ ਵਿਚ ਲਗਦੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਵਲੰਟੀਅਰ ਕੈਂਪਾਂ 'ਚ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਇਥੇ ਉਸ ਦਾ ਰਾਬਤਾ ਉੱਘੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਦੇਸ਼-ਭਗਤਾਂ ਅਤੇ ਖੱਬੇ ਪੱਖੀ ਸੋਚ ਵਾਲੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨਾਲ ਬਣਿਆ, ਖੁਫ਼ੀਆ ਰਾਜਸੀ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ ਤੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਉਸ ਨੇ ਸ਼ੌਕਤ ਅਸਮਾਨੀ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਮੇਰੀ ਰੂਸ ਯਾਤਰਾ', ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਦੀ 'ਸੋਵੀਅਤ ਰੂਸ' ਰਾਬਿੰਦਰ ਨਾਥ ਟੈਗੋਰ ਦੀ 'ਮੇਰੀ ਰੂਸੀ ਚਿੱਠੀ' ਅਤੇ 'ਕਿਰਤੀ' ਰਿਸਾਲੇ 'ਚ ਫ਼ਪਦੀਆਂ-ਰਾਸ ਬਿਹਾਰੀ ਬੋਸ, ਲਾਲਾ ਹਰਦਿਆਲ, ਸ. ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਗੜਗੱਜ, ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਰਦ, ਮਾਰਕਸ, ਏਂਗਲਜ਼, ਲੈਨਿਨ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸਟੋਫ਼ਰ ਕਾਡਵੈੱਲ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਲਿਖਤਾਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ। ਬਾਵਾ ਰੂਸ ਤੋਂ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਕੇ ਆਏ ਫਿਰੋਜ਼ਦੀਨ ਮਨਸੂਰ ਅਤੇ ਖਵਾਜ਼ਾ ਜ਼ਹੂਰਤ-ਉਦ-ਦੀਨ ਦੇ ਸਟੱਡੀ ਸਰਕਲਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ। ਸਿਆਸੀ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਕਰਕੇ 1930 ਈ. 'ਚ ਉਸਦੇ ਵਾਰੰਟ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਨਿਕਲੇ। ਉਹ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਰੂਪੋਸ਼ ਰਿਹਾ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀਆਂ ਤੇ ਇਨਕਲਾਬੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਰਕੇ ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣ ਲੱਗਾ। ਉਸ ਦੀ ਉਰਦੂ ਦੀਆਂ ਇਨਕਲਾਬੀ ਨਜ਼ਮਾਂ ਦੀ ਕਿਤਾਬ 'ਸ਼ੇਰਿ-ਹਿੰਦ' ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਜ਼ਬਤ ਹੋਈ।¹⁰ ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ ਬਾਵੇ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਰਚਨਾ ਦੇ ਜ਼ਬਤ ਹੋਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ (ਬਾਵਾ

ਦੀ) ਲਿਖੀ ਲੰਮੇਰੀ ਉਰਦੂ ਨਜ਼ਮ ‘ਭਗਤ ਸਿੰਘ’ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਗੁੱਸੇ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣੀ ਤੇ ਜ਼ਬਤ ਹੋਈ।¹¹ ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ‘ਕਿਰਤੀ’ ਗਰੁੱਪ ਅਤੇ ਨੌਜਵਾਨ ਭਾਰਤ ਸਭਾ ਦੇ ਹਮਦਰਦ ਵਜੋਂ ਸਰਗਰਮ ਰਿਹਾ। 1931 ਈ. ਵਿਚ ਗਾਂਧੀ-ਇਰਵਨ ਸਮਝੌਤੇ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਦੇ ਵਰੰਟ ਮਨਸੂਖ ਹੋਏ।

ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਵਿਚ ਅਸਲੋਂ ਨਵੇਂ ਆਯਾਮ ਜੋੜੇ। ਕੌਮੀ ਤੇ ਕੌਮਾਂਤਰੀ ਮਸਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਸੁਜੱਗ ਤੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਲੈਸ ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਨੇ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਕਲੇਵਰ (ਵਸਤੂ-ਸਾਰ) ਅਤੇ ਭੂਗੋਲਿਕ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਮੋਕਲਾ ਕੀਤਾ। ਬਹੁ-ਭਾਸ਼ੀ ਗਿਆਨ, ਭਾਰਤੀ ਤੇ ਸੰਸਾਰ-ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਧਿਐਨ, ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਤੇ ਕੌਮਾਂਤਰੀ ਖੱਬੇ ਪੱਖੀ/ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਲਹਿਰ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵਿਸ਼ਵ-ਚੇਤਨਾ, ਮਨੁੱਖੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਸਹੀ ਦਵੰਦਾਤਮਕ ਪਦਾਰਥਵਾਦੀ ਸਮਝ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ, ਮਿਥਿਹਾਸ ਅਤੇ ਪੌਰਾਣ (ਵੇਦ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਪਰੰਪਰਾ) ਤੱਕ ਰਸਾਈ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਇਕ ਸਿਰਾ ਭਾਰਤੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਤੇ ਪੌਰਾਣਿਕ ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਮੇਲ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਵਿਸ਼ਵ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਚਿੰਤਨ ਦੀਆਂ ਲੋਕ-ਪੱਖੀ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨਾਲ। ਉਸ ਨੇ ਕਾਲ (ਇਤਿਹਾਸ) ਤੇ ਸਪੇਸ ਪੱਖੋਂ ਸੀਮਿਤ ਅਰਥ-ਘੇਰੇ ਤੱਕ ਸਿਮਟੀ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਨੂੰ ਬੌਧ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ, ਲੋਕਾਇਤਾਂ ਤੇ ਅਜੀਵਕਾਂ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅਜੋਕੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਤੇ ਜਨਵਾਦੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਤੱਕ ਵਿਸਤਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਉਂ ਉਸ ਨੇ ਸਮਕਾਲੀ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਤੇਵਰ ਜਾਂ ਖ਼ਮੀਰ ਤੇ ਮੁਹਾਵਰੇ ਨੂੰ ਤਬਦੀਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਦੇ ਭਾਵ-ਖੇਤਰ (essence), ਭਾਸ਼ਾਈ ਸਮਰੱਥਾ ਅਤੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਨੂੰ ਸੁਹਜ ਤੇ ਅਮੀਰੀ ਬਖ਼ਸ਼ੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ, ਬਾਵੇ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਤੇ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਉਸ ਵਿਚਲੇ ‘ਏਸ਼ੀਆਈ ਰੰਗ’¹² ਵਿਚ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਖ਼ਮੀਰ ਅਤੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਬਾਰੇ ਕਥਾਕਾਰ ਤੇ ਬਾਵੇ ਦੇ ਹਮ-ਪੱਲਾ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਹ ਟਿੱਪਣੀ ਗਹੁ-ਗੋਚਰੀ ਹੈ:

ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸ਼ਾਸਤਰੀ (classical) ਮਨੋਗਤੀ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਲਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਵਾ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਧਾਰਾ, ਰੀਤੀ ਜਾਂ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਜਾਂ ਸੰਚਾਲਕ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ, ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਕਾਵਿ-ਸ਼ੈਲੀ ਤੇ ਬਿਬਾਥਲੀ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੇ ਭਾਵੁਕ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਉਹ ਆਧੁਨਿਕ ਤੇ ਨਵੀਨ ਕਵੀ ਹੈ। ਉਹ ਕਲਾਸੀਕਲ ਹੈ, ਆਤਮਾ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ, ਉਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਦੀ ਆਤਮਾ (spirit) ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਪੱਧਰ ਦੀ ਲਖਾਇਕ ਹੈ।¹³

ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਬਹੁਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਸਰੋਤ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਜੁਝਾਰੂ ਸਿੱਖ ਵਿਰਸਾ, ਕੌਮੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੰਗਰਾਮ ਦੇ ਨਾਇਕ, ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਲਹਿਰ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰ ਤੇ ਸੰਗਰਾਮੀਏ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਹ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਤੇ ਧਰਮ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਨ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵਿਚਲੇ ਲੋਕ-ਪੱਖੀ ਅੰਸ਼ਾਂ, ਵਿਦਰੋਹੀ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿ-ਚਿੰਤਨ (counter-ideologies) ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੇ ਜਨਵਾਦੀ ਖ਼ਾਸੇ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਲੋਕਪੱਖੀ (pro-people) ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚਲੇ ਸੁਜੀਵ ਤੇ ਸਾਰਥਕ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਪ੍ਰਤੀ ਅਕਸਰ ਅਵੇਸਲੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਖ਼ੁਦ ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਸੁਚੇਤ ਸੀ ਕਿ ਆਪਣੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪਰੰਪਰਾ, ਇਤਿਹਾਸ, ਮਿਥਿਹਾਸ ਤੇ ਪੌਰਾਣਿਕ ਸਾਹਿਤ ‘ਚ ਪਈ ਲੋਕ-ਪੱਖੀ ਸਮੱਗਰੀ ਦੀ ਯੁਗ-ਅਨੁਕੂਲ ਪੁਨਰ-ਸਿਰਜਣਾ ਜਾਂ ਉਸ ਦੀ ਵਿਰਚਨਾ (deconstruction) ਦੁਆਰਾ ਲੋਕ-ਸੁਭਾ ਨੂੰ ਇਨਕਲਾਬੀ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਜਾਗ ਲਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਹਰਕੇਵਲ ਸਿੰਘ ਕੇਵਲ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ‘ਪੱਥਰ ਦੇ ਫੁੱਲ’ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ‘ਚ ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, “ਸਵੱਸਥ ਪਰੰਪਰਾ ਤੇ ਸ਼ਾਸਤਰੀਯ ਸਾਹਿਤ ਵਰਤਮਾਨ ‘ਚ ਰਚਾਅ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕਵੀ ਦੇ ਅਨੁਭਵ, ਉਸ ਦੇ ਮਿਥੇ ਰੂਪਕ, ਉਪਮਾ ਤੇ ਅਲਾਮਤਾਂ ਨੂੰ ਪੁਖਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।” ਸਾਡੀ ਜਾਚੇ ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ‘ਚ ਲਿਖਣ ਵਾਲਾ ਭਾਰਤੀ ਅਵਚੇਤਨ ਦਾ ਕਵੀ ਕਹਿਣਾ ਅਤਿ-ਕਥਨੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਪ੍ਰਤੀ ਇਕ ਕੇਂਦਰਵਾਦੀ ਪਹੁੰਚ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਰਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ, ਮਿਥਿਹਾਸ, ਪੌਰਾਣ ਅਤੇ ਲੋਕਵਾਦੀ ਪ੍ਰਤਿਰੋਧੀ ਚਿੰਤਨ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਟੁੱਟੀ ਗੰਢੀ।

ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਦੀ ਰਚਨਾਤਮਿਕ ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਰਾਜ਼ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਕੌਮੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੰਗਰਾਮ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਲਗਾਉ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਲਹਿਰ ਦੇ ਉਭਾਰ ਤੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਵੀਂ ਚੇਤਨਾ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਅਸਫਲ ਮੁਹੱਬਤ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਚਿੱਤਰਕਾਰਾਂ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ-ਖ਼ਾਸ

ਕਰਕੇ ਖਵਾਜ਼ਾ ਅਬਦੁਲ ਰਹਿਮਾਨ ਚੁਗਤਾਈ, ਉਸਤਾਦ ਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਅਮਰ ਸਿੰਘ, ਈਸ਼ਵਰ ਚਿੱਤਰਕਾਰ, ਚਿੱਤਰਕਾਰ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸੁਮੇਰ, ਕੇ.ਸੀ. ਆਰੀਅਨ ਦੇਵੀ ਦਾਸ ਹਿੰਦੀ, ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨੀ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਦੀਪਕ ਆਰਟਿਸਟ ਦੇ ਚੇਤ-ਅਚੇਤ ਪ੍ਰਭਾਵ, ਡਾ. ਇਕਬਾਲ ਦੇ ਖੁਦੀ ਦੇ ਫਲਸਫ਼ੇ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਪੂਰਬਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਛਾਯਾਵਾਦੀ ਕਵੀਆਂ-ਜੈ ਸ਼ੇਕਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ, ਨਿਰਾਲਾ, ਸੁਮਿੱਤਰਾ ਨੰਦਨ ਪੰਤ ਅਤੇ ਮਹਾਂਦੇਵੀ ਵਰਮਾ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਚਿਤਰਕਲਾ ਤੇ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਵੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਬਾਵਾ ਗੱਤੇ ਦੇ ਡੱਬੇ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਬੈਠਕ ਦੇ ਨਾਲ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ 'ਚ ਉਸ ਵਕਤ ਦੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਰਾਗੀ ਭਾਈ ਪਰਮਾਨੰਦ ਜੀ, ਭਾਈ ਦੇਸਾ ਖਾਂ ਅਤੇ ਸਾਹਿਬ ਜਮਾਲ ਉਦ-ਦੀਨ ਖ਼ਾਂ ਰਿਆਜ਼ ਕਰਨ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰਤੀ ਗੁੱਝੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਖਿੱਚ ਕਾਰਨ ਬਾਵਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਜਾ ਬੈਠਦਾ ਤੇ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਮਾਣਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ। 'ਬਾਵਾ ਜੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਰਾਗ ਤੇ ਰਿਦਮ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਹੈ।¹⁵ ਇਥੇ ਇਹ ਵੀ ਧਿਆਨ ਰਹੇ ਕਿ ਬਾਵਾ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ, ਚਿਤਰ ਤੇ ਰੰਗ ਇਕ ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਘੁਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਦੀਆਂ-'ਸਦਰ ਦਰਵਾਜ਼ਾ', 'ਉਠਾਂ ਵਾਲੇ' ਅਤੇ 'ਦੂਰ ਇਕ ਬਹਿਲੀ ਖੜ੍ਹੀ' ਵਰਗੀਆਂ ਨਜ਼ਮਾਂ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਿਰਜਦੀਆਂ ਹਨ। ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਤੇ ਸ਼ਾਸਤਰੀਅਤਾ (classism), ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਤੇ ਛਾਯਾਵਾਦ, ਗੌਚਰ ਜਗਤ ਦੇ ਸਥੂਲ ਪਾਸਾਰੇ ਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਕ ਸੁਹਜ ਦੇ ਅਨੁਪਮ ਰਹੱਸਾਂ, ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਦਵੰਦਾਂ ਤੇ ਅਵਚੇਤਨੀ ਹਨੇਰੇ ਦੀ ਰਮਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਤੇ ਪੂਰਬੀ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਬਾਰੇ ਉਸ ਦੇ ਅਤਿ ਨੇੜਲੇ ਤੇ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਸਾਥੀ ਲੇਖਕਾਂ, ਕਲਾਕਾਰਾਂ-ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ, ਪਾਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਗਵਾਹੀਆਂ ਵਧੇਰੇ ਕਾਰਗਰ ਜਾਪਦੀਆਂ ਹਨ :

ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਵਿਚਾਰਵਾਨ ਕਵੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਨੂੰ ਗਹੁ ਨਾਲ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਧਾਰਾ ਕਵੀ ਦੀ ਛਾਇਆਵਾਦੀ ਧਾਰਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਵਹਿ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਕ ਥਾਂ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਅਸਲਵਾਦੀ ਧਾਰਾ ਵਧ ਕੇ ਦਰਿਆ ਬਣ ਗਈ ਅਤੇ ਛਾਇਆਵਾਦੀ ਧਾਰਾ ਪਤਲੀ ਪੈ ਕੇ ਸੁੱਕ ਗਈ। ਪਰ ਜੋ ਸੁੰਦਰਤਾ, ਛਾਇਆਵਾਦੀ ਕਵੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਬਾਵੇ ਦੇ ਅਸਲਵਾਦ ਵਿਚ ਆ ਗਈ।¹⁶

ਉਸ ਦੀ [ਬਾਵਾ ਦੀ] ਕਵਿਤਾ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਜੀਵਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਹੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ, ਸਗੋਂ ਅੰਤਰਮੁਖੀ ਅਦਿਸ਼ਟ ਜੀਵਨ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਇਹ ਕਵੀ ਆਪਣੇ ਖਿਆਲਾਂ ਦੇ ਵੇਗ ਦਾ ਕਾਂਟਾ ਅੰਦਰ ਵੱਲ ਬਦਲਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਬਾਹਰਲੀ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਰਸਕ ਬਾਹਰ ਖੜ੍ਹੇ ਹੀ ਹੱਥ ਮਲਦੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਡੂੰਘੇ ਵਿਚਾਰਵਾਨ ਅੰਦਰਲੀ ਦੁਨੀਆ-ਜੋ ਬਾਹਰਲੀ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਵਧੇਰੇ ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਮਨਮੋਹਨੀ ਹੈ-ਦਾ ਵੀ ਆਨੰਦ ਮਾਣਦੇ ਹਨ।...ਬਾਵਾ ਜੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਆਪਣਾ ਹੀ ਅਲੌਕਿਕ ਰੰਗ ਹੈ। ਉਹ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਆਤਮਿਕ ਐਨਕ ਰਾਹੀਂ ਦੇਖਦਾ ਹੈ।... ਏਸ਼ਿਆਈ ਕਲਚਰ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਲੂੰ ਲੂੰ ਵਿਚੋਂ ਝਾਕਦੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।¹⁷

ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਪੱਛਮ ਦੀ ਸੁਰਖੀ ਤੇ ਲਾਲੀ [ਹੀ] ਦੁਨੀਆ ਦੀ ਨਿਜਾਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ, ਇਸ ਲਈ ਪੂਰਬ ਦੀ ਰੂਹਾਨੀ ਲਾਲੀ ਦੀ ਲੋੜ [ਵੀ] ਪਵੇਗੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਖੁਦੀ ਦਾ ਫਲਸਫ਼ਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਤਮਕ-ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਉੱਚੇ ਕਰਨ ਦਾ ਫਲਸਫ਼ਾ ਦਿਸਿਆ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ।¹⁸

ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਆਰਥਿਕ ਤੰਗੀ 'ਚ ਗੁਜ਼ਰ-ਬਸਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਖੁੱਦਾਰ ਰਚਨਾ-ਧਰਮੀ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਉਤੇ ਜੀਣ ਵਾਲਾ ਕਲਾਕਾਰ ਸੀ। ਤਾਅ-ਉਮਰ ਉਹ ਸੱਤਾ ਦੇ ਗਲਿਆਰਿਆਂ ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਤੰਤਰ ਦੇ ਲੁਭਾਉਣੇ ਛਲ-ਕਪਟ ਤੋਂ ਦੂਰ ਤੇ ਬੇਨਿਆਜ਼ ਰਿਹਾ। ਮੌਕਾ ਸਨਾਸ਼ ਤੇ ਸਮਝੌਤਾਵਾਦੀ ਮੱਧਵਰਗੀ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਤੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਨਸੀਹਤਾਂ ਤੇ ਸਮਝਾਉਣੀਆਂ ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਸ ਨਾ ਆਈਆਂ। ਸੁਭਾਅ ਵੱਲੋਂ ਸੰਜਮੀ, ਸੰਕੋਚੀ, ਸ਼ਾਂਤ-ਚਿਤ ਪਰ ਧੁਰ ਅੰਦਰੋਂ ਸੁਦ੍ਰਿੜ ਤੇ ਸਜੱਗ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਉਸ ਦਾ ਬਾਗੀ ਜ਼ਿਹਨ ਸ਼ੈਰਾਤ ਨੂੰ ਲਾਹਨਤ ਸਮਝਦਾ ਰਿਹਾ। ਫਕੀਰਾਨਾ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਤੇ ਮਲੰਗ ਤਬੀਅਤ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੇ ਸੱਤਾ ਤੇ ਮਾਇਆ-ਨਗਰੀ ਦੇ ਦਲਾਲਾਂ ਵੱਲ ਪਿੱਠ ਕਰੀ

ਰੱਖੀ। ਸ਼ਬਦ-ਸਾਧਨਾ ਤੇ ਪੈਰੀਬਰੀ ਚੇਤਨਾ (ਕਲਾਕਾਰ ਦੀ ਕਰਤਾਰੀ ਹਉਂ) 'ਚੋਂ ਜਾਗੇ, ਉਸ ਅੰਦਰਲੇ 'ਬਾਗੀ' (ਆਕੀ) ਸਾਹਮਣੇ ਮੱਠਾਧਾਰੀਆਂ ਤੇ ਸੱਤਾਧਾਰੀਆਂ ਦੇ ਕਲਗੀਆਂ ਤੇ ਕਲਸ ਕੰਬਦੇ ਰਹੇ- 'ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕਲਗੀਆਂ ਕਲਸ ਕੰਬਣ'। ਜਿਉਂਦੇ ਜੀਅ ਉਸ ਦੇ ਪੰਜ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਤੇ ਇਕ ਨਿਬੰਧ ਸੰਗ੍ਰਹ ਹੀ ਛਾਪੇ ਦਾ ਜਾਮਾ ਪਹਿਨ ਸਕੇ। 'ਮਹਾਂ ਨਾਚ' (1941 ਈ.), 'ਅਮਰ ਗੀਤ' (1942 ਈ.), 'ਜਵਾਲਾਮੁਖੀ' (1943 ਈ.), 'ਬੰਦਰਗਾਹ' (1951 ਈ.), 'ਸੁਗੰਧ ਸੁਮੀਰ' (1959 ਈ.) ਅਤੇ ਵਾਰਤਕ ਰਚਨਾ- 'ਕਿਸ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਚ' (1957 ਈ.)। ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਦੇ ਦੇਹਾਂਤ ਉਪਰਾਂਤ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਨਜ਼ਮਾਂ ਤੇ ਦੋ ਨਿਬੰਧ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਏ। ਡਾ. ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਾਵਾ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਨੂੰ- 'ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਦੀ ਚੋਣਵੀਂ ਗਦ ਰਚਨਾ' (1993 ਈ.) ਅਤੇ 'ਰਾਗ ਤੇ ਰੰਗ ਦਾ ਨੂਰ ਤੇ ਹੋਰ ਲੇਖ' (2005 ਈ.) ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਸੂਤਰ ਧਰਤੀ ਦਾ ਸੱਚ ਤੇ ਕਿਰਤ 'ਚ ਰੁੱਝੇ ਚੇਤਨ ਮਨੁੱਖ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਹੀ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਰਚਨਾ-ਧਰਮ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਇਜ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਫਲਸਫਾ ਰਗ ਰਗ 'ਚ ਹੈ / ਕਿਉਂ ਨਾ ਗਾਵਾਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ?
 ਨੂਰ ਜਦ ਮਿਲਿਆ ਹੈ ਮੇਰੀ ਖ਼ਾਕ ਨੂੰ / ਕਿਉਂ ਨਾ ਦੇਵਾਂ ਰੋਸ਼ਨੀ ਹੀ ਰੋਸ਼ਨੀ? . . .
 ਨਾਜ਼ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ 'ਤੇ / ਮੈਂ ਵੀ ਹਾਂ ਇਸ ਖ਼ਾਕ 'ਤੇ ਇਕ ਆਦਮੀ
 ਇਸ ਅਨੂਪਮ-ਖ਼ਾਕ 'ਚੋਂ ਚੜ੍ਹਿਆ ਰਵੀ / ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦਾ ਕਵੀ
 ਜਿਸ ਨੇ ਲੱਖਾਂ ਹੀ ਬਣਾਏ ਰਾਮ ਹਨ / ਜਿਸਦੇ ਅੱਖਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਜਾਮ ਹਨ-
 ਕਿਉਂ ਨਾ ਗਾਵਾਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ?¹⁹

ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਨੇ ਆਪਣੇ ਖ਼ਤਾਂ, ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ, ਸਮਕਾਲੀ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੀਆਂ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ, ਆਪਣੇ ਨਿਬੰਧਾਂ ਤੇ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾ-ਸਰੋਤਾਂ, ਰਚਨਾ-ਧਰਮ ਦੇ ਮਨੋਰਥ ਅਤੇ ਸਿਰਜਣਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਾਰੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਚੇਤਨ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣਾ ਨੂੰ ਵਡੇਰੇ ਮਾਨਵੀ, ਅਸਤਿਤਵਕ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨ ਵਜੋਂ ਚਿਤਵਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਕਲਾ ਸਿਰਜਣਾ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਕਿਰਤ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਇਕ ਸੂਖਮ ਤੇ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਰੂਪ ਵਜੋਂ ਹੀ ਦੇਖਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਕਵੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ 'ਕਰਮ' (ਸਿਰਜਣਾ) ਨੂੰ ਵਿਆਪਕ ਸਮਾਜਕ-ਰਾਜਸੀ ਵਰਤਾਰੇ ਪ੍ਰਤੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪ੍ਰਤਿ-ਉਤਰ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਲਿਖਦਾ ਹੈ; "ਦੇਸ਼ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ, ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਤ ਦਾ, ਬਲਕਿ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਹਿਲਜੁਲ ਦਾ ਕਵੀ ਦੇ ਮਨ 'ਤੇ ਅਸਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਉਠਦੀਆਂ ਲੋਕ ਲਹਿਰਾਂ ਦਾ ਅਸਰ ਵੀ ਗੁੱਝੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਬੂਲ ਕਰਦਾ ਹੈ।"²⁰ ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਆਪੀ ਕੌਮੀ ਮੁਕਤੀ ਲਹਿਰਾਂ, ਸੰਸਾਰ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਲਹਿਰ, ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੰਗਰਾਮ, ਵਿਸ਼ਵ ਅਮਨ ਲਹਿਰ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਬਾਅਦ ਉਠੀਆਂ ਲੋਕ-ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਨਾਲ ਨਾਕਾਮ ਮੁਹੱਬਤ 'ਚੋਂ ਮਿਲੇ ਗ਼ਮ ਤੇ ਵਿਸ਼ਾਦ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸਰੋਤ ਵਜੋਂ ਤਸਲੀਮ ਕੀਤਾ ਹੈ- 'ਕਿਸੇ ਦੀ ਚੁੱਪ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬਣਾਇਆ ਗੀਤਕਾਰ ਆਖਰ।' ਆਰਥਿਕ ਨਾ-ਬਰਾਬਰੀ, ਆਸਾਵੀਂ ਵੰਡ, ਜਾਤੀ-ਜਮਾਤੀ ਵਿਤਕਰਿਆਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ-ਨਿਆਂ ਤੋਂ ਸੱਖਣੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਮੁਹੱਬਤ ਦਾ ਕੀ ਹਸ਼ਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ? ਇਸ ਬਾਰੇ ਸੁਚੇਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਬਾਵੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰ ਦੀ ਅਸਫਲਤਾ ਨੂੰ ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ ਬਟਾਲਵੀ ਵਾਂਗ ਮਨੋ-ਰੋਗ ਜਾਂ ਮਾਨਸਿਕ ਗੰਢ ਨਹੀਂ ਬਣਨ ਦਿੱਤਾ। ਬਾਵੇ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਮੰਦਹਾਲੀ ਅਮੀਰ ਸਿੰਧੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਕੁੜੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਨਾਲ ਮੁਹੱਬਤ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਬਣੀ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਨੂੰ ਮੁਖ਼ਾਤਿਬ ਹੋ ਕੇ ਲਿਖੀਆਂ ਨਜ਼ਮਾਂ- 'ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਦੇ ਆਉਣ ਤੇ' (ਮਹਾਂ ਨਾਚ), ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਣ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਨੂੰ (ਅਮਰ ਗੀਤ) ਅਤੇ 'ਗਿਆਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ (ਬੰਦਰਗਾਹ) ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਦੀਆਂ ਕਈ ਹੋਰ ਨਜ਼ਮਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਬਾਵੇ ਦੀ ਉਸ ਨਾਲ ਸੱਚੀ ਮੁਹੱਬਤ ਤੇ ਗਹਿਰੇ ਆਤਮਿਕ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਪ੍ਰਮਾਣ ਵਜੋਂ- ਸੁਨਹਿਰੀ ਸ਼ਾਮ, ਤਾਰਿਆਂ ਭਰੀ ਰਾਤ, ਹਮਦਰਦਣ ਨੂੰ, ਮੇਰੇ ਘਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ (ਮਹਾਂ ਨਾਚ), ਮੁਹੱਬਤ, ਬੰਦਰਗਾਹ, ਉਠਾਂ ਵਾਲੇ, ਪ੍ਰਿਥਮ ਮੇਲ (ਬੰਦਰਗਾਹ) ਆਦਿ ਨਜ਼ਮਾਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ:

ਮੈਂ ਸੌ ਸੌ ਵਾਰ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ ਸੁਨਹਿਰੀ ਸ਼ਾਮ ਦੇ ਸਦਕੇ
 ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪ ਆਏ ਸਨ ਕਿਸੇ ਚਾਹਵਾਨ ਦੇ ਘਰ ਤਕ। . . .
 ਬੜੇ ਰਮਣੀਕ ਸਨ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੀਵੇ ਜਗਣ ਵਾਲੇ ਸਨ
 ਪਰ ਇਸ ਵੇਲੇ ਅਚਾਨਕ ਹੁਸਨ ਦਾ ਸੂਰਜ ਨਿਕਲ ਆਇਆ।

ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਤੱਕ ਉਜਾਲਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਲੁੱ ਲੁੱ ਗਰਮਾਇਆ
ਇਸੇ ਹੀ ਸੂਰਤ ਨੂੰ ਸ਼ਾਇਦ ਤੜਪਦੇ ਉਹ ਗਗਨ ਵਾਲੇ ਸਨ।²¹

ਕੋਈ ਚਾਨਣ ਕੁੜੀ ਬਣ ਮੇਰੇ ਦਿਲ-ਗੱਤਮ ਲਈ ਆਇਆ,
ਮੇਰਾ ਜੀਵਨ-ਹਨੇਰਾ ਦੌੜਿਆ, ਖਬਰੇ ਹਵਾ ਹੋਇਆ।
ਮੈਂ ਪਲ ਦੀ ਪਲ ਤਾਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਸਾਂ ਬੰਦੇ ਤੋਂ ਖੁਦਾ ਹੋਇਆ।²²

ਤੂੰ ਜਦ ਆਈ ਇਸ ਵਾਰ / ਮੇਰੇ ਸੁੰਨ ਦੀਪ ਵਿਚ ਆਈ
ਰਹਿਮਤ ਭਰੀ ਬਹਾਰ / ਮੈਨ ਪਏ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਕਾਰਨ
ਜੀਵਨ-ਅਹੱਲਿਆ-ਸਿਲ ਕਾਰਨ / ਲੈ ਕੇ ਮੁਕਤੀ-ਛੁਹ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ
ਆਏ ਰਾਮ ਅਵਤਾਰ / ਤੂੰ ਇੰਜ ਆਈ ਇਸ ਵਾਰ।²³

ਮੈਂ ਮੁਹੱਬਤ ਉਸ ਨੂੰ ਕਰਦਾ ਹੀ ਰਿਹਾ / ਰੋਜ਼ ਜਿਉਂਦਾ ਰੋਜ਼ ਮਾਰਦਾ ਹੀ ਰਿਹਾ
ਪਰ ਉਸ਼ਾ ਮੇਰੀ ਨੂੰ ਨਫਰਤ ਹੀ ਰਹੀ / ਪ੍ਰੀਤ ਮੇਰੀ ਫੇਰ ਵੀ ਜੀਵਤ ਰਹੀ। . . .
ਹੋ ਮੁਹੱਬਤ ਤੇਰੀ ਛੁਹ ਤੋਂ ਹੀ ਕਦੀ / ਆਦਮੀ ਹੋਵੇਗਾ ਪੂਰਨ ਆਦਮੀ
ਇਸ ਲਈ ਨਫਰਤ ਨੂੰ ਜਰਦਾ ਹੀ ਰਿਹਾ / ਮੈਂ ਮੁਹੱਬਤ ਉਸ ਨੂੰ ਕਰਦਾ ਹੀ ਰਿਹਾ।²⁴

ਲੰਘ ਗਏ ਹਨ ਉਠਾਂ ਵਾਲੇ / ਅਰਸ਼ਾਂ ਤਕ ਪਰਛਾਵੇਂ ਪਾ ਕੇ
ਮਾਰੂਥਲ ਦੇ ਬੰਮੂ ਹਿਲਾ ਕੇ / ਲੰਘੇ ਨਕਸ਼ ਸਦੀਵੀ ਦੇ ਕੇ
ਤਰਦੇ ਰੇਤ 'ਚ ਬੇੜੀ ਖੇ ਕੇ।

ਉਸ ਉਪਬਨ ਵਿਚ ਕਦਰ ਨਾ ਤੇਰੀ
ਜੋਤੀ ਮੇਰੀ! / ਉਸ ਉਪਬਨ, ਉਸ ਮਾਰੂਥਲ ਵਿਚ
ਉਸ ਜੰਗਲ ਵਿਚ / ਕੌਣ ਪਛਾਣੇ ਤੈਨੂੰ ਹਿਰਦੇ-ਸਿੱਪ ਦੇ ਮੋਤੀ, ਕਵਿਤਾ-ਜੋਤੀ। . . .
ਬੇਕਦਰੇ ਪਰਦੇਸ 'ਚੋਂ ਆ ਜਾ / ਮੇਰੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ 'ਚ ਆ ਜਾ।²⁶

ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਪਿਆਰ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਲਿੰਗਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਇੰਦ੍ਰਿਆਵੀ ਖਿੱਚ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਤਮਿਕ ਮਸਲਾ ਵੀ। ਪੂਜੀਵਾਦੀ ਸਮਾਜਕ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਚ ਜਿਵੇਂ ਆਮ ਆਦਮੀ ਆਪਣੀ ਕਿਰਤ ਤੋਂ ਟੁੱਟਿਆ ਤੇ ਉਜਰਤ ਤੋਂ ਮਹਿਰੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਵੇਂ ਉਹ ਜੀਵਨ ਸਾਥੀ ਦੀ ਚੋਣ ਜਿਹੇ ਭਾਵੁਕ ਮਸਲੇ ਵਿਚ ਵੀ ਸੁਤੰਤਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਕਿਰਤ ਤੇ ਸਿਰਜਣਾ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਵਾਂਗ ਮੁਹੱਬਤ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ 'ਸੰਪੂਰਨ' ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਕਿਰਤ ਅਤੇ ਮੁਹੱਬਤ ਦੋਵੇਂ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਨਿਜੱਤਵ ਦੀ ਕੀਲ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਕੇ ਦੂਜਿਆਂ ਲਈ ਜੀਣਾ-ਥੀਣਾ ਸਿਖਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਵੈ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਨੂੰ 'ਸਮਾਜਕ' ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਨੂੰ 'ਗਿਆਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ' ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਆਮਦ ਨੂੰ 'ਰਹਿਮਤ ਭਰੀ ਬਹਾਰ' ਜਾਂ 'ਉਸ਼ਾ ਦੀ ਲੋਅ' ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਿਰਤ ਅਤੇ ਸੱਚੀ ਮੁਹੱਬਤ ਨੂੰ ਮਾਨਵ ਜਾਤੀ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨ ਵਜੋਂ ਚਿਤਵਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ ਨੂੰ ਲਿਖੇ ਇਸ ਖ਼ਤ ਵਿਚ ਉਹ ਮੁਹੱਬਤ ਨੂੰ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਉਰਜਾ ਤੇ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਸਰੋਤ ਵਜੋਂ ਹੀ ਦੇਖਦਾ ਹੈ:

ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਇਕ ਜਿਉਂਦੀ ਜਾਗਦੀ ਹਸਤੀ ਹੈ ਤੇ ਮੈਂ ਏਸ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਵਸਣ ਵਾਲੀ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਖ਼ਿਆਲੀ ਪਿਆਰ ਉਹ ਹੈ, ਜੋ ਤਸੱਵਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਏ। . . . ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਮਾਨਸਿਕ ਪਿਆਰ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਮਨ ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਮੇਰੀ ਰੂਹ ਉਸ ਨੂੰ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। . . . ਤਦੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਉਸ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈ ਕੇ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਕਵੀ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਜਿਉਂਦੀ ਜਾਗਦੀ ਹਸਤੀ ਮੇਰੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸੋਮਾ ਤੇ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਹੈ।²⁷

ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਮੁਦਰਾ ਵਾਲਾ ਸੁਚੇਤ ਰਾਜਸੀ ਕਵੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਪੂਰਬੀ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਤੇ ਰਾਜਸੀ, ਸਮਾਜੀ ਚਿੰਤਨ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਆਤਮਸਾਤ ਕਰਕੇ, ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਯੁਗਾਨਕੂਲ ਮੁਹਾਵਰੇ

ਵਿਚ ਢਾਲਿਆ ਹੈ। ਪਾਬਲੋ ਨੇਰੂਦਾ ਤੇ ਫ਼ੈਜ਼ ਅਹਿਮਦ ਫ਼ੈਜ਼ ਵਾਂਗ ਉਹ ਵੀ ਦਰਪੇਸ਼ ਰਾਜਸੀ-ਸਮਾਜਕ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਭਾਵਨਾ-ਮੂਲਕ ਪੁੱਠ ਦੇ ਕੇ ਰਸਿਕ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕੋਰੇ ਫ਼ਲਸਫ਼ਈ ਗਿਆਨ ਨਾਲੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਅਹਿਮੀਅਤ ਦਿੰਦਾ ਹੈ-‘ਇਹ ਫ਼ਲਸਫ਼ਾ ਖ਼ਿਆਲੀ, ਬਿਨਾ ਜਿੰਦ ਜਾਨ ਤੋਂ/ਬੇੜੇ ਡੋਬਦਾ ਰਿਹਾ, ਇਸ਼ਕ ਤਾਰਦਾ ਰਿਹਾ/ਤੇਰਾ ਮੇਲ ਕੋਈ ਜਜ਼ਬਾ ਪੁਕਾਰਦਾ ਰਿਹਾ।’²⁸ ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁਹੱਬਤ ਦੀ ਤਾਂਘ ਤੇ ਪਿਆਰੇ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦਾ ਤਸੱਵਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਨਸਾਨ ਦੋਸਤੀ ਦਾ ‘ਦਰਸ’ ਦੇ ਕੇ ਬੰਦੇ ਤੋਂ ਦੇਵਤਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ :

ਤਸੱਵਰ ਨੇ ਬਣਾਇਆ ਦੇਵਤਾ ਮੈਨੂੰ ਸਚਾਈ ਦਾ / ਤਸੱਵਰ ਵਿਚ ਤੇਰੇ ਮੈਂ ਕੌਣ ਹਾਂ, ਕੀ ਬਣਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ
ਤਸੱਵਰ ਵਿਚ ਤੇਰੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਨੂੰ ਗੋਈ ਖਿਡਾਂਦਾ ਹਾਂ / ਤਸੱਵਰ ਨੇ ਤੇਰੇ ਦਰਦੀ ਬਣਾਇਆ ਹੈ ਖ਼ੁਦਾਈ ਦਾ।²⁹

ਪੂਰਬੀ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਤੇ ਧਰਮ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੇ ਪੁਖਤਾ ਗਿਆਨ ਕਰਕੇ ਬਾਵਾ ਭਾਵੇਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬੁੱਧ, ਨਾਨਕ, ਰੂਸੋ, ਸਰਮਦ, ਮਾਰਕਸ, ਲੈਨਿਨ, ਟਾਟਸਕੀ ਅਤੇ ਡਾ. ਇਕਬਾਲ ਵਰਗੇ ਮਾਨਵ-ਹਿਤੈਸ਼ੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੀ ਪਾਲ ਵਿਚ ਖਲੋਤਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਮੂਲ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਦਰਸ਼ਨ, ਸੰਸਾਰ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਲਹਿਰ ਦਾ ਸ਼ਾਨਾਮੱਤਾ ਸੰਗਰਾਮੀ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕੌਮੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੰਗਰਾਮ ਤੇ ਖੱਬੇ ਪੱਖੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਜੁਝਾਰੂ ਅਮਲ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਬਾਵਾ ਭਾਰਤ ਦੀ ਕਿਸੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਕਿਸੇ ਜਨਤਕ ਸੰਗਠਨ ਦਾ ਸਰਗਰਮ ਰਾਜਸੀ ਕਾਰਕੁੰਨ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਹਮਦਰਦੀ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧਤਾ ਕੌਮੀ ਤੇ ਕੌਮਾਂਤਰੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਸੀ। ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਦਰਸ਼ਨ, ਸੰਸਾਰ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਉਤਰਾ-ਚੜ੍ਹਾਅ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਖੱਬੇ ਪੱਖੀ ਸਿਆਸਤ ਵਿਚਲੀਆਂ ਹਲਚਲਾਂ, ਨਿਰਸੰਦੇਹ, ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕਰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਤੇ ਖੱਬੀ ਪੱਖੀ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਭਾਂਤ ਦੇ ਪਿਛਲੱਗ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਮਕਾਲੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਮਾਜਕ ਅਨੁਭਵ-ਸਾਰ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਵੇਗ ਬਾਰੇ ਸਹੀ ਦਵੰਦਾਤਮਕ ਪਹੁੰਚ ਅਤੇ ਪੂਜੀਵਾਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਖ਼ਾਸੇ ਤੇ ਉਸ ਅੰਦਰਲੇ ਦਵੰਦਾਂ ਦੀ ਸਹੀ ਸਮਝ ਕਰਕੇ ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਦਾ ਇਹ ਯਕੀਨ ਸੀ ਕਿ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਯੁੱਗ ਕਿਰਤੀਆਂ ਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਇਨਕਲਾਬਾਂ ਦਾ ਯੁੱਗ ਹੈ ; ਪ੍ਰਮਾਣ ਵਜੋਂ ਇਹ ਸਤਰਾਂ ਹਾਜ਼ਰ ਹਨ :

ਮੈਂ ਬਾਗ਼ੀ, ਮੈਂ ਬਾਗ਼ੀ, ਮੈਂ ਆਕੀ, ਮੈਂ ਆਕੀ
ਮੈਂ ਇਕ ਅਮਰ ਸ਼ਕਤੀ, ਮੈਂ ਬਾਕੀ, ਮੈਂ ਬਾਕੀ।
ਮੈਂ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਹਰ ਇਕ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦਾ ਬਾਨੀ
ਮੈਂ ਹਰਕਤ, ਮੈਂ ਸੱਤਾ, ਮੈਂ ਚੇਤਨ ਜਵਾਨੀ। . . .
ਮੈਂ ਇਕ ਇਨਕਲਾਬੀ ਖ਼ੁਦਾ ਹਾਂ, ਖ਼ੁਦਾ ਹਾਂ
ਮੈਂ ਹਰ ਗਦਰ ਦੇ ਭੁੜਕਵੇਂ ਦਿਲ ਦਾ ਚਾਅ ਹਾਂ। . . .
ਮੈਂ ਸੀਨਾ ਹਾਂ ਇਕ ਖੋਜ ਭਰਿਆ ਕਪਲ ਦਾ
ਮੈਂ ਇਕ ਮਰਦ ਕਾਮਲ ਹਾਂ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਵੱਲ ਦਾ
ਮੈਂ ਗੌਤਮ, ਮੈਂ ਰੂਸੋ, ਮੈਂ ਲੈਨਿਨ ਦੀ ਚਾਹਤ
ਮੈਂ ਹਾਂ ਮਾਰਕਸ ਦੀ ਖ਼ੁਦਾਈ ਦੀ ਦੌਲਤ।³⁰

ਮੇਰੇ ਕਰਮ ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨਹੀਂ ਲਹੂ ਦੇ ਲਈ,
ਮੇਰੀ ਆਵਾਜ਼ ਹੈ ਹਰ ਆਤਮਾ ਤੇ ਰੂਹ ਦੇ ਲਈ।
ਮੇਰੀ ਇਹ ਤੇਗ-ਜਵਾਨੀ ਨਹੀਂ ਕਤਲ ਦੇ ਲਈ,
ਮੇਰਾ ਇਕੱਠ ਨਹੀਂ ਖ਼ੁਨੀਆਂ ਦੇ ਦਲ ਦੇ ਲਈ।
ਮੇਰੀ ਨਜ਼ਰ ‘ਚ ਹੈ, ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਪਰਿਵਰਤਨ
ਮੇਰੇ ਖ਼ਿਆਲ ‘ਚ ਜੀਵਣ ਲਈ ਹੈ ਹਰ ਜੀਵਨ।
ਅਮਨ ਅਮਾਨ ‘ਚ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਯੁਗ ਬਦਲ ਜਾਏ
ਬਗ਼ੈਰ ਖ਼ੂਨ ਦੇ ਕਤਰੇ ਤੋਂ ਮੁੜ ਬਹਾਰ ਆਏ।³¹

ਮੇਰਾ ਯੁਗ ਆਇਆ ਹੈ, ਕੋਈ ਰੋਕ ਪਾ ਸਕਦਾ ਨਹੀਂ
 ਇਸ 'ਮਹਾਂਰਾਣੀ' ਦੀ ਹਸਤੀ ਨੂੰ ਬਚਾ ਸਕਦਾ ਨਹੀਂ।
 ਕੋਈ ਪਰਬਤ, ਚੀਨ ਦੀ ਦੀਵਾਰ, ਯਥਸਾਗਰ ਕੋਈ,
 ਕੋਈ ਮੇਰੇ ਪੈਰ ਦੀ ਜੰਜੀਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਨਹੀਂ।
 ਜ਼ੋਰ ਤੋਂ ਚਲਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਪਹੀਆ ਰੁਕ ਸਕਦਾ ਨਹੀਂ।
 ਇਸ ਦਵੰਦ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਤੋਂ ਕੋਈ ਲੁਕ ਸਕਦਾ ਨਹੀਂ। . . .
 ਮੈਂ ਅਸੂਲਾਂ ਦੀ ਸਚਾਈ ਤੋਂ ਹੀ ਹੋ ਜਾਣਾ ਹੈ ਆਮ
 ਰਹਿ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ ਕਦੀ ਕੁਦਰਤ ਤਰੱਕੀ ਰੋਕ ਕੇ।
 ਮੇਰੇ ਪਿਛੋਂ ਹੋਰ ਹੋ ਇਕ ਮਿਹਰ ਦੀ ਬਾਰਸ਼ ਅਜੇ,
 ਉਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਹੋਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਏ ਰਹਿਮਤ ਦਾ ਨਿਜ਼ਾਮ
 ਸੂਝ ਇਨਸਾਨੀ ਕਿਸੇ ਦੀ ਰਹਿ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ ਗੁਲਾਮ।³²

ਇਹ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਜਾਂ ਯੂਟੋਪੀਆ ਨਹੀਂ, ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਤੀਜੇ-ਚੌਥੇ ਦਹਾਕੇ ਦੌਰਾਨ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਵਡੇ ਭੂ-ਭਾਗ ਦੀ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਸਰਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ, ਗੁਲਾਮ ਕੌਮਾਂ/ਮੁਲਕਾਂ ਦੇ ਮੁਕਤੀ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਵਜੋਂ ਕੌਮੀ ਜਮਹੂਰੀ ਇਨਕਲਾਬਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਕੈਂਪ ਦੇ ਉਭਾਰ ਦੀ ਹਕੀਕਤ-ਨਗਾਰੀ ਹੈ। ਸਮਕਾਲੀ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਭਾਵੇਂ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਸਫੀਰ ਤੇ ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਧੇਰੇ ਸੂਖਮ, ਸੁਹਜਭਾਵੀ, ਸੰਕੇਤਕ ਅਤੇ ਗੰਭੀਰ ਮੁਦਰਾ ਵਾਲੀ ਹੈ, ਪਰ ਖੱਬੇ ਪੱਖੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਣਾਇਆ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਨੇ ਵੀ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੇ ਸੂਤਰਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਲਈ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖੀ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ, ਉਹ ਕਵਿਤਾ/ਕਲਾ ਦੇ ਖੁਦਮੁਖਤਾਰ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਵਿਧਾਨ ਬਾਰੇ ਚੇਤੰਨ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਕਲਾ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਦਾਇਤਵ ਬਾਰੇ ਵੀ ਅਣਜਾਣ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸੁਹਜ-ਸ਼ਾਸਤਰ, ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਕਲਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਧੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਨਾਹਰੇਬਾਜ਼ੀ ਦੀ ਇਜ਼ਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ, ਪਰ ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਇਹ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸਮਾਜਕ ਮਸਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਅਚੇਤ ਤੇ ਅਬੋਧ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਲੋਕ-ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਲੜ ਲਾਉਣ ਲਈ ਸਹਿੰਦਾ ਸਹਿੰਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਜਾਂ ਸਿਧਾਂਤਕ ਗਿਆਨ ਦੇਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਦੀ ਮੰਗ ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਨੇ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਦਾਰਥਵਾਦ, ਦਵੰਦਾਤਮਕ ਪਦਾਰਥਵਾਦ, ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਘੋਲ, ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਰਗਾਂ ਦੀ ਜਮਾਤੀ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚਲੇ ਦਵੰਦਾਂ ਅਤੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਰਗਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਆਦਿ ਸਿਧਾਂਤਕ ਮਸਲਿਆਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵਾਲੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ; ਪ੍ਰਮਾਣ ਵਜੋਂ ਉਸ ਦੀਆਂ 'ਬਾਗੀ', 'ਜਵਾਨਾਂ', 'ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਦੀ ਨਵੀਂ ਰੀਤ', 'ਉਠ ਦੁਨੀਆ ਨੂੰ ਉਲਟਾ ਦੇ' (ਮਹਾਂਨਾਚ), 'ਨਵੇਂ ਗੀਤ (ਅਮਰ ਗੀਤ)', 'ਨੌਕਰ', 'ਤਰੱਕੀ', 'ਰੂਸ' (ਜਵਾਲਾਮੁਖੀ), 'ਸਮਾਜਵਾਦ' (ਬੰਦਰਗਾਹ), 'ਨਵੀਨ ਆਸ' ਅਤੇ 'ਦੁਨੀਆ' (ਸੁਗੰਧ ਸੁਮੀਰ) ਆਦਿ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਾਚੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ ਕੁਝ ਸਤਰਾਂ ਪੇਸ਼ ਹਨ :

ਉਹ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਕੁਝ ਅਸਲੀਅਤ ਹੀ ਨਾ ਸਮਝੇ / ਜੋ ਕਹਿੰਦੇ ਰਹੇ ਫ਼ਾਨੀ ਖ਼ਾਕੀ ਹੈ ਦੁਨੀਆ।
 ਬੜੇ ਪੱਚ ਖਾ ਖਾ ਕੇ ਚਲਦੀ ਏ ਦੁਨੀਆ / ਇਹ ਮਰਦੀ ਨਹੀਂ ਪਰ ਬਦਲਦੀ ਏ ਦੁਨੀਆ।
 'ਜਗਤ ਕੁਝ ਨਹੀਂ' ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਕਹਿਣ ਵਾਲਾ, / ਪੈਗੰਬਰ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਕੋਈ ਔਲਾ-ਤਾਲਾ
 ਕੋਈ ਪੀਰ ਹੋਵੇ ਕਿ ਅਵਤਾਰ ਹੋਵੇ / ਰਿਸ਼ੀ ਹੋਵੇ ਭਾਵੇਂ ਕਲਾਕਾਰ ਹੋਵੇ
 ਉਹ ਅਣਜਾਣੇ ਜਾਣੇ ਹੈ ਸ਼ਾਹਾਂ ਦਾ ਸਾਥੀ / ਗਰੀਬੀ ਗੁਲਾਮੀ ਵਧੀ ਏਸ ਤੋਂ ਹੀ।³³

ਨਾ ਬੁਲਬੁਲਾ ਏ ਜੀਵਨ, ਨਾ ਦੁਨੀਆ ਹੀ ਫ਼ਾਨੀ ਏ।
 ਇਸ ਫ਼ਲਸਫ਼ੇ ਫ਼ਾਨੀ ਨੂੰ ਘੜਿਆ ਏ ਅਮੀਰੀ ਨੇ,
 ਹੈ ਲਾਭ ਅਮੀਰਾਂ ਨੂੰ ਤੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਹਾਨੀ ਏ।
 ਰਾਜਾਂ ਨੇ ਗਰੀਬਾਂ ਦੇ ਕੁਦਰਤ ਵੀ ਉਲਟ ਆਖੀ,
 ਹਰ ਦਿਨ ਜਿੰਦਾ ਨੂਰੀ ਏ, ਹਰ ਰਾਤ ਸੁਹਾਣੀ ਏ।
 ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਵਸਾਇਆ ਏ ਮਿਹਨਤ ਦੀ ਜਵਾਨੀ ਨੇ।

ਭੁਖੀ ਹੀ ਰਹੀ ਮਰਦੀ ਮਿਹਨਤ ਦੀ ਜਵਾਨੀ ਏ।
ਹੁਣ ਜਨਤਾ ਸਿਰ ਚੁੱਕੇ ਕਿਉਂ ਮੁਰਦਾ ਖਿਆਲਾਂ ਨੂੰ
ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਖੁੱਗ ਅੰਦਰ ਉਹ ਰਾਜਾ ਨਾ ਰਾਣੀ ਏ।¹⁴

ਰਹੀ ਰੋਕ ਫੁੱਲਣ ਵਲਣ 'ਤੇ ਉਸੇ ਦੇ / ਕਿ ਜਿਸ ਦੇ ਹੁਨਰ ਨੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਉਸਾਰੇ
ਲਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਭ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਤੇ ਤਾਰੇ / ਇਹ ਜੀਵਤ ਨੇ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਸਹਾਰੇ।¹⁵

ਕਹਿਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ, ਦੂਜੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵੀਆਂ ਵਾਂਗ ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਵੀ ਧਰਮ ਨਾਲ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਮਿੱਥਿਯਾ ਧਰਮ-ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਹੈ, ਜੋ ਸਮੁੱਚੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਪਾਸਾਰੇ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦਿੱਬ-ਤੱਤ ਦਾ ਹੀ ਵਿਸਤਾਰ ਮੰਨਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸੰਸਾਰ ਕਿਸੇ ਦੈਵੀ ਸੱਤਾ ਦੇ ਹੀ ਝਲਕਾਰੇ ਹਨ। ਸਾਰਾ ਗੋਚਰ ਜਗਤ ਤੇ ਪਾਸਾਰਾ ਸਵੈ-ਚਾਲਿਤ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਅਣਦਿਸਦੀ ਤਾਕਤ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਧੀਨ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਪਾਸਾਰੇ ਤੇ ਸਭ ਹੋਂਦਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਪੇਖ, ਸਵੈ-ਚਾਲਿਤ ਤੇ ਅਬਦਲ ਮੰਨਣ ਵਾਲੀ ਮਿੱਥਿਯਾ ਧਰਮ-ਚੇਤਨਾ ਮਨੁੱਖੀ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਸਥਿਰ ਤੇ ਗਤੀਗੰਠ ਮੰਨਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਨਾਤਨੀ ਧਰਮ-ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਪਾਸਾਰੇ, ਮਨੁੱਖੀ ਤਹਿਰੀਕ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਰੋਲ ਨੂੰ ਮਨਫੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਇਸ ਮਿੱਥਿਯਾ ਧਰਮ-ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਵਿਅੰਗ ਨਾਲ 'ਮੁਰਦਾ ਖਿਆਲ' ਅਤੇ 'ਮੁਰਝਾ ਗਏ ਫੁੱਲ' ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਅਬਦਲ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਸਥਿਰ ਮੰਨਣ ਕਾਰਣ ਸਨਾਤਨੀ ਧਰਮ ਚਿੰਤਨ ਯਥਾ-ਸਥਿਤੀਵਾਦੀ (status-quo-ante) ਹੋ ਨਿਬੜਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਥਾਪਤੀ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਭੁਗਤ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਵੇ ਦਾ ਸਨਾਤਨੀ ਧਰਮ-ਚਿੰਤਨ ਜਾਂ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾਲ ਵਿਰੋਧ ਸਿਧਾਂਤਕ ਹੈ, ਭਾਵੁਕ ਨਹੀਂ :

ਸੈਂਕੜੇ ਸਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣਾ ਫਲਸਫਾ / ਆਦਮੀ ਦੇ ਵਹਿਮ ਦੀ ਸਰਹੱਦ 'ਖੁਦਾ'
ਧਾਤ ਦੇ, ਪੱਥਰ ਦੇ ਵੇਲੇ ਦੇ ਕਿਆਸ / ਕੁਝ ਡਰਾਉਣੇ ਕੁਝ ਹਸਾਉਣੇ ਦੇਵਤੇ,
ਭੋਜ-ਪੱਤਰਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਾਲਾ ਧਰਮ, / ਆਰੀਆ, ਅਨ-ਆਰੀਆਵਾਦੀ ਵਰਨ,
ਇਹ ਕੰਵਲ, ਇਹ ਪੁਸ਼ਪ, ਇਹ ਬਿੱਲ ਪੱਤਰੀ / ਸੈਂਕੜੇ ਸਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੇ ਇਹ ਗੁਲਾਬ
ਇਹ ਯਾਸਮੀਨ / ਮੁਰਝਾ ਗਏ, / ਮੌਤ ਦਾ ਪੈਗਾਮ ਦੋਂਦੇ ਨੇ ਪਏ
ਹੁਣ ਨਾ ਬਾਕੀ ਤਾਜ਼ਗੀ ਨਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ / ਇਹ ਨਵੀਂ ਮਹਿਫਲ ਸਜਾ ਸਕਦੇ ਨਹੀਂ।¹⁶

ਗੋਚਰ ਜਗਤ ਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਪਾਸਾਰੇ ਨੂੰ ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਨਿਰਪੇਖ ਇਕਾਈਆਂ ਵਜੋਂ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਅੰਤਰ-ਸੰਬੰਧਾਂ ਤੇ ਵਿਰੋਧਾਂ 'ਚ ਬੱਝੀਆਂ ਹੋਂਦਾਂ ਵਜੋਂ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮਿੱਥਿਯਾ ਧਰਮ-ਚੇਤਨਾ ਜਾਂ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਉਲਟ ਮਨੁੱਖੀ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਨਿਰੰਤਰ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਵਾਹ ਵਜੋਂ ਹੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਪਾਸਾਰੇ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਇਤਿਹਾਸ ਪ੍ਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦਵੰਦਾਤਮਕ ਪਦਾਰਥਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕਰਕੇ ਉਹ ਮਨੁੱਖੀ ਸਭਿਅਤਾ ਨੂੰ ਸਰਲ ਤੋਂ ਜਟਿਲ ਤੇ ਨੀਵੇਂ ਤੋਂ ਉਚੇਰੇ ਰੁੱਖ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵਰਤਾਰਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ (ਪਦਾਰਥਕ ਹਾਲਤ) ਅਤੇ ਪੈਦਾਵਾਰੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ (ਜਮਾਤੀ-ਸੰਬੰਧਾਂ) ਦੀ ਉਪਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਚਲੇ ਪੈਦਾਵਾਰੀ ਸੰਬੰਧਾਂ, ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਅੰਦਰਲੇ ਦਵੰਦਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਉਸਰੇ ਅਮਾਨਵੀ ਕਦਰ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ 'ਖਿਡੌਣੇ', 'ਨੌਕਰ', 'ਵੇਸਵਾ', 'ਫੇਰ ਪਾਰੇ ਨੇ ਕਿਹਾ', 'ਉਸ ਦਾ ਹਾਰ', 'ਗਰੂਰ ਦੀ ਨੁਹਾਰ' ਅਤੇ 'ਫੁੱਲ ਜੋ ਮੁਰਝਾ ਗਏ' ਆਦਿ ਸੂਖਮ, ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਨਜ਼ਮਾਂ ਵਿਚ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਮੁਨਾਫ਼ੇ ਅਤੇ ਮਾਇਆ ਉਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਤਪਾਦਨ ਦੀ ਉਚੇਰੀ ਅਵਸਥਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਸ ਵਿਚ ਕਿਰਤੀ ਆਪਣੀ ਕਿਰਤ ਜਾਂ ਉਤਪਾਦਤ ਵਸਤੂਆਂ ਤੋਂ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਰਤੀ ਆਪਣੀ ਕਿਰਤ ਜਾਂ ਉਪਜ ਤੋਂ ਟੁੱਟ ਕੇ ਖੁਦ ਮੰਡੀ ਦੀ ਵਸਤੂ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਹਸਤੀ ਵਸਤਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸੰਦ ਜਾਂ ਮੰਡੀ 'ਚ ਵਿਕਣਯੋਗ ਮਾਲ (ਵਸਤੂ) ਵਰਗੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਮੰਡੀ ਤੇ ਮੁਨਾਫ਼ਾ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪੂੰਜੀ, ਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਤੋਂ ਵਿਛੁੰਨ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਅਮਾਨਵੀਕਰਣ (dehumanisation) ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ ਤੇ ਏਂਗਲਜ਼ ਨੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਕਿਰਤੀ, ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀ (ਉਪਜ) ਅਤੇ ਸੂਖਮ ਕਲਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਸ਼ਾਖ਼ਾਵਾਂ ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਆਰਟ ਅਤੇ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਵੈਰਨ ਕਿਹਾ ਹੈ।¹⁷ ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਚ ਕਿਰਤੀ (ਮਜ਼ਦੂਰ, ਕਿਸਾਨ), ਸ਼ਿਲਪਕਾਰ, ਕਵੀ/ਕਲਾਕਾਰ, ਪ੍ਰੇਮੀ ਅਤੇ ਔਰਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਦੁਜੈਲੀ ਜਾਂ ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਹੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਚ ਕਲਾ ਆਤਮ-ਪਛਾਣ, ਸਵੈ ਦਾ ਵਿਗਾਸ ਅਤੇ ਤਪਦੇ ਮਨਾ ਨੂੰ ਠਾਰਣ ਦਾ

ਵਸੀਲਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ, ਪੂੰਜੀ ਦੀ ਕੀਲ ਵਿਚ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕਲਾ ਅਤੇ ਕਲਾਕਾਰ ਵਿਕਾਊ ਮਾਲ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮਾਇਆ ਅਤੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੀ ਚਕਾਚੂੰਦ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਗਲੈਮਰ ਸਾਹਮਣੇ ਲੋਕ-ਪੱਖੀ ਕਲਾ ਤੇ ਕਲਾਕਾਰ ਨਿਸ਼ੱਤੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਿਰਜਣਾਤਮਿਕਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਆਤਮਿਕ ਸਕੂਨ ਤੇ ਉਰਜਾ ਦਾ ਸਰੋਤ ਬਣਨ ਦੀ ਥਾਂ ਆਤਮ-ਗਿਲਾਨੀ ਦਾ ਬੋਝ ਬਣਦੀ ਹੈ। 'ਫਲੂਸ', 'ਖਿਡੌਣੇ', 'ਦੀਵਿਆਂ ਵਾਲੇ ਦਾ ਗੀਤ', 'ਕਲਾਕਾਰ', 'ਨਾਚੀ' ਅਤੇ 'ਇਕਤਾਰੇ ਵੇਚਣ ਵਾਲਾ' ਆਦਿ ਨਜ਼ਮਾਂ ਵਿਚ ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਚ ਕਲਾ ਤੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਿਡੰਬਨਾ ਨੂੰ ਕਟਾਖਸ਼ੀ ਲਹਿਜੇ 'ਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ:

ਕਲਾਧਾਰੀ ਸਵਾਰੀ ਜਾਏ ਦੁਨੀਆ / ਕਦੀ ਉਸ 'ਤੇ ਬਹਾਰ ਆਏ ਨਾ ਆਏ।⁸⁸

ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਿਰਤੀਆਂ-ਕਿਸਾਨਾਂ, ਸ਼ਿਲਪਕਾਰਾਂ, ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਪਾਸੇ dehumanize ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਸ ਦੀ ਪੈਂਸ (hegemony) ਤੇ ਦਮਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਨ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਵੀ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਜਿਥੇ 'ਨੌਕਰ' ਤੇ 'ਕੰਵਲਸਰ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ 'ਤੇ' ਆਦਿ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕਿਰਤੀ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਸੰਤਾਪ ਤੇ ਰੋਹ ਨੂੰ ਜ਼ੁਬਾਨ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਉਹ ਆਪਣੀ 'ਕਲਾਸਕੀ ਸਾਹਿਤ' ਦੇ ਮੁਰਾਤਬੇ ਵਾਲੀ ਨਜ਼ਮ 'ਉਸ ਦਾ ਹਾਰ' ਵਿਚ ਸ਼ਿਲਪਕਾਰਾਂ (ਸਵਰਨਕਾਰਾਂ), ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਦੀ ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਹੋਣੀ ਦੇ ਸੰਤਾਪ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਖਸੂਸ ਆਸ਼ਾਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚਲੀ 'ਮਖਮਲੀ ਅੰਗਾਂ' ਵਾਲੀ ਅਮੀਰ ਔਰਤ ਆਪਣੇ ਹੁਸਨ ਦੀ ਅਣਦੇਖੀ ਅਤੇ ਘਰ ਦੇ ਮਰਦਾਵੇਂ ਦਾਬੇ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ 'ਰੇਸ਼ਮੀ ਕਾਇਆ' ਦੇ ਸੌਂਦਰਯ ਦਾ ਕਦਰਦਾਨ ਗਰੀਬ ਸਵਰਨਕਾਰ ਸੁਹਜ ਅਤੇ ਕਲਾ ਦਾ ਰਸੀਆ ਤਾਂ ਹੈ ਪਰ ਖੁਦ ਆਰਥਿਕ ਮੰਦਹਾਲੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੈ। ਆਰਥਿਕ ਤੰਗ-ਦਸਤੀ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਰਜਣਾਵਾਂ 'ਚ ਨੂੜੇ ਦੋਵੇਂ ਮਨੁੱਖੀ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਤੇ ਸੁਹਜ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਲਈ ਤੜਫਦੇ ਹਨ, ਦੋਵੇਂ ਬੇਵੱਸ ਹਨ। ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਪਾਠ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਰਚਨਾ ਤੇ ਵਸਤੂ-ਸਾਰ ਬਾਰੇ ਡਾ. ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਕੇਸਰ ਦਾ ਤਬਸਰਾ ਬਾਵੇ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਵਜੋਂ ਲਾਹੇਬੰਦ ਰਹੇਗਾ:

'ਉਸ ਦਾ ਹਾਰ' ਕਵਿਤਾ ਜਮਾਤੀ ਵਿਰੋਧਾਂ/ਸਿੰਘਰਸ਼ਾਂ ਵਾਲੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਰਚੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਵਸਤੂ-ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਦੋ ਪਾਤਰ ਹਨ, ਇਸਤਰੀ ਤੇ ਮਰਦ। ਇਸਤਰੀ ਕੋਲ ਕੀਮਤੀ ਹਾਰ ਹੈ, ਹਾਰ-ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਦਾ ਸਮਾਨ ਹੈ, ਅਮੀਰ ਵਰਗ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਵਾਂਗ ਲਿਸ਼ਕ-ਪੁਸ਼ਕ ਕੇ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਵਿਹਲੀ ਹੈ, ਨਿਰੀ ਖੁਸ਼ਬੂ ਹੈ, ਪਰ ਆਪਣੇ ਅਮੀਰ ਘਰ ਵਿਚ ਵੀ ਗੁਲਾਮੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਖੁੱਲ੍ਹ ਮਾਨਣਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਸੁਹਜ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਸਕ ਦੇ ਸਾਥ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਰੋਜ਼ ਹਾਰ ਟੁੱਟਣ ਦਾ ਬਹਾਨਾ ਬਣਾ ਕੇ ਕਲਾਕਾਰ-ਸਵਰਨਕਾਰ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਰਮ ਉਸ ਦੇ ਵਿਦਰੋਹ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਕਿਰਤੀ/ਕਾਰੀਗਰ ਵਰਗਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਸਮਝੌਤਾਵਾਦੀ ਸਵਰਨਕਾਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੁਹਜ ਦੀ, ਕਲਾ ਦੀ, ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਪਛਾਣ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਦੀ 'ਕਲਾ' ਕਾਰੀਗਰੀ ਜਾਂ ਆਰਥਿਕ ਕਿਰਤ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਹੈ। ਸੁਹਜ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦਿਨ ਵਿਚ ਬੋੜੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਚੋਰੀ-ਚੋਰੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀਆਂ ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਉਸ ਉਪਰ ਵੀ ਹਨ। ਉਹ ਮੁਹੱਬਤ ਤੇ ਸੁਹਜ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ।... [ਪਰ] ਸਮਾਜਕ ਤਬਦੀਲੀ/ਉਸਾਰੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਮੁਹੱਬਤ ਤੇ ਸੁਹਜ ਸਭ ਲਈ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ।⁸⁹

ਕਵਿਤਾ 'ਚੋਂ ਕੁਝ ਸਤਰਾਂ ਨਮੂਨੇ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਹਨ:

ਰੋਜ਼ ਉਸ ਦਾ ਹਾਰ ਟੁੱਟ ਜਾਇਆ ਕਰੇ / ਮੁਸਕ੍ਰਾਂਦੀ ਆ ਕੇ ਬਣਵਾਇਆ ਕਰੇ।
 ਮੇਰੇ ਪੁੱਛਣ 'ਤੇ ਕਿ ਟੁੱਟਾ ਕਿਸ ਤਰਾਂ? / ਪਾ ਕੇ ਵਲ ਗਰਦਨ ਨੂੰ ਸ਼ਰਮਾਇਆ ਕਰੇ।
 ਮਖਮਲੀ ਅੰਗਾਂ ਦੀ ਛੁਹ, ਨਵਨੀਤ-ਕਰ, / ਮੇਰਿਆਂ ਹੱਥਾਂ 'ਤੇ ਆ ਸਾਇਆ ਕਰੇ।
 ਰੇਸ਼ਮੀ ਕਾਇਆ ਦੀ ਉਜਲੀ ਸਿਫਤ ਸੁਣ / ਧਰਤ-ਭੂਸ਼ਨ ਵਲ 'ਤੇ ਵਲ ਖਾਇਆ ਕਰੇ।
 ਜੇ ਕਲਾ ਦੇ ਰਾਹ ਦੀ ਲੋਅ ਬਣ ਜਾਏ ਉਹ / ਮੇਰਾ ਮਨ ਕਿਉਂ ਠੋਕਰਾਂ ਖਾਇਆ ਕਰੇ।
 ਕੋਈ ਸੁੰਦਰਤਾ 'ਚੋਂ ਲੱਭਦਾ ਏ ਕਮਾਲ / ਕੋਈ ਕਹਿੰਦਾ ਏ ਸਮਾਂ ਜਾਇਆ ਕਰੇ।
 ਹੇ ਮੁਹੱਬਤ, ਤੇਰੀ ਮੰਜ਼ਾ ਦੀ ਬਹਾਰ / ਹਿੰਮਤੀ-ਤਲੀਆਂ 'ਤੇ ਉੱਗ ਆਇਆ ਕਰੇ।

ਇਕ ਉਸਾਰੀ ਦੀ ਲਗਨ ਜੀਵਨ ਦਾ ਚਾਅ / ਮੇਲ ਉਸ ਦਾ ਅਮਲ ਗਰਮਾਇਆ ਕਰੇ।¹⁰

ਭਾਰਤੀ ਪਿੱਤਰ-ਸੱਤਾਤਮਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਚ ਔਰਤ ਸਰੀਰਕ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਦੋਹਰੀ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਭੋਗਦੀ ਹੈ। ਬਾਵਾ ਇਸ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਤੇ ਅਣਦਿਸਦੀਆਂ ਸੂਖਮ ਪਰਤਾਂ ਨੂੰ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ‘ਵੇਸਵਾ’, ‘ਨਾਚੀ’, ‘ਦੂਰ ਇਕ ਬਹਿਲੀ ਖੜ੍ਹੀ’ ਅਤੇ ‘ਫੇਰ ਪਾਰੋ ਨੇ ਕਿਹਾ’ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦਾ ਰਚਨਾ-ਵਸਤੂ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਿੱਤਰ-ਸੱਤਾ ਦੁਆਰਾ ਮਰਦਾਵੇਂ ਦਾਬੇ (male hegemony) ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਘੜੀਆਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਰਜਣਾਵਾਂ ਤੇ ਨਾਰੀ ਵਿਰੋਧੀ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ੀ ਚਿੰਤਨ ਔਰਤ ਨੂੰ ਸਰੀਰਕ ਪੱਖੋਂ ਕਮਜ਼ੋਰ, ਬੌਧਿਕ ਪੱਖੋਂ ਕੰਗਾਲ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਪੱਖੋਂ ਅਸ਼ੁੱਠਤਾ ਤੇ ਵਿਚਲਿਤ ਗਰਦਾਨਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਮਰਦ ਦੀ ਅਧੀਨਗੀ (subjugation) ‘ਚ ਰੱਖਣ ਲਈ ਘਰ, ਪਰਿਵਾਰ, ਵਿਆਹ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤਾ-ਨਾਤਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਪਿੱਤਰ-ਸੱਤਾ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਸੰਵਾਹਕ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੁਰਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਤ ਤੇ ਸੰਚਾਲਿਤ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਧਾਨ ਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਪੱਖੀ ਚਿੰਤਨ ਨਾਰੀ ਦੇ ਕਮਜ਼ੋਰ, ਬੇਵਫਾ, ਢੋਰ-ਗੰਵਾਰ ਅਤੇ ਪਰਜੀਵੀ ਹੋਣ ਦੀਆਂ ਮਿੱਥਾਂ ਘੜ ਦਾ ਹੈ। ਰਾਮ-ਕਥਾ ਉਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ‘ਦੂਰ ਇਕ ਬਹਿਲੀ ਖੜ੍ਹੀ’ ਨਜ਼ਮ ਵਿਚ ਬਾਵਾ, ਰਾਮ ਦੇ ਮਰਿਯਾਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ੋਤਮ, ਲਛਮਣ ਦੇ ਆਗਿਆਕਾਰੀ ਭਰਾਤਾ ਤੇ ਬੀਰ ਅਤੇ ਸੀਤਾ ਦੇ ਕਮਜ਼ੋਰ (ਦਾਸੀ) ਹੋਣ ਦੀ ਮਿੱਥ ਨੂੰ ਉਲਟਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਨਜ਼ਮ ਵਿਚਲੇ ਤਿਖੇ-ਕੰਟੀਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਤੇਜ਼ਸਵੀ ਰਾਮ ਤੇ ਧਨੁਸ਼-ਧਾਰੀ ਬੀਰ ਲਛਮਣ ਨੂੰ ਕਟਹਿਰੇ ਵਿਚ ਲਿਆ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ‘ਅਜਲ ਤੋਂ ਹੀ ਆਦਮੀ ਜ਼ਾਲਮ ਰਿਹਾ/ਲੈ ਕੇ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਸੋਹਲ ਦੋਂਦਾ ਗ਼ਮ ਰਿਹਾ।’ ਦੀ ਕਟਾਖ਼ਸ਼ੀ ਧੁਨੀ ਸੀਤਾ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਔਰਤ ਨੂੰ, ਸੰਵਾਦ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਨਾਇਕ ਵਜੋਂ ਲੈ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ‘ਫੇਰ ਪਾਰੋ ਨੇ ਕਿਹਾ’ ਨਜ਼ਮ ਸ਼ਿਵ-ਪਾਰਬਤੀ ਦੀ ਪੌਰਾਣ ਕਥਾ ਦਾ ਨਵ-ਸਿਰਜਣ ਹੈ। ਪਾਰਬਤੀ ਭਗਤੀ ‘ਚ ਲੀਨ ਸ਼ਿਵ ਨੂੰ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸੰਭਾਵੀ ਖਤਰਿਆਂ ਤੋਂ ਸਾਵਧਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਗਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਿਵ ਦਾ ਤੀਜਾ ਨੇਤਰ ਖੁੱਲ੍ਹਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪਾਰੋ ਨੂੰ ਜਗਤ-ਕਲਿਆਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਕਹਿ ਕੇ ਸਤਿਕਾਰਦਾ ਹੈ। ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਦੀ ਇਹ ਨਜ਼ਮ ਪੰਜਾਵਿਆਂ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ‘ਚ ਲਿਖੀ ਗਈ, ਦੇਸ਼ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਸਾਮਰਾਜ ਭੇਸ ਬਦਲ ਕੇ ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਲਭਾਉਣੇ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਫਿਰ ਸਿਰ ਚੁੱਕ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਅੰਦਰਲਾ ਚੇਤਨ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵੀ ਕਲਾਕਾਰ ਕਿਰਤੀ-ਕਿਸਾਨਾਂ, ਸ਼ਿਲਪੀਆਂ, ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਤੇ ਔਰਤਾਂ ਅੰਦਰ ਅੰਗੜਾਈ ਲੈ ਰਹੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਵੀ ਸਮਝ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਭਵਿੱਖ-ਦ੍ਰਸ਼ਟਾ ਕਲਾਕਾਰ ਦੇ ਪੈਗੰਬਰੀ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਪਾਰਬਤੀ ਤੋਂ ਇਹ ਅਖਵਾ ਰਿਹਾ ਸੀ:

ਖੇਤ ਤੇਰੇ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਨੇ ਅਧੀਨ / ਦੇਸ਼ ਤੇਰਾ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਏ ਗ਼ੁਲਾਮ
ਜਾਗ ਜੀਵਨ ਦੀ ਕਲਾ ਦੇ ਇੱਤਕਾਮ / ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਏ ਤੇਰੇ ਪਰਬਤ ‘ਤੇ ਸ਼ਾਮ
ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਦੇ ਝੰਡਿਆਂ ਦੀ, ਨੇਜ਼ਿਆਂ ਦੀ, ਫੌਜ ਦੀ / ਆ ਰਹੀ ਏ ਇਕ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਦੀ ਭਿਆਨਕ ਕਾਲੀ ਰਾਤ . . .
ਹੋ ਰਿਹਾ ਸਾਗਰ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਲਾਲਚੀ ਤੂਫ਼ਾਨ ਦਾ / ਜਾਗ ਹੋ ਸਾਵੰਤ ਯੋਧੇ, ਜੋਤਕਾਰ!¹¹

ਅੱਜ ਜਦੋਂ ਨਵ-ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਨਵੇਂ-ਨਵੇਂ ਲੁਭਾਉਣੇ ਮਖੌਟੇ ਪਹਿਨ ਕੇ ਗ਼ਰੀਬ ਮੁਲਕਾਂ ਦੇ ਕੁਦਰਤੀ ਸੰਸਾਧਨਾਂ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੋਤਾਂ (ਕਿਰਤ) ਨੂੰ ਹੜਪਣ ਦੀ ਕਾਹਲੀ ਵਿਚ ਹੈ, ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਦੀ ਸੱਤ ਕੁ ਦਹਾਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਪੇਸ਼ੀਨਗੋਈ ਕਿੰਨੀ ਸਾਰਥਕ ਤੇ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਹੈ। ਇਹੋ ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ‘ਹਾਸਿਲ’ ਹੈ। ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਦੇ ਜਨਮ-ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਵਰ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਨ ਦਾ ਸਹੀ ਸਲੀਕਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਫ਼ਿਕਰਾਂ ਤੇ ਅਕੀਦੇ ਦੀ ਬਾਂਹ ਘੁੱਟ ਕੇ ਫੜੀਏ।

* * *

ਹਵਾਲੇ

1. ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ, ਅਮਰ ਗੀਤ (1942 ਈ.), ਦੇਖੋ, ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਸੰਸਾਰ, (ਸੰਪਾ.) ਡਾ. ਕੁਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕਾਂਗ, 2000, ਨਵਯੁੱਗ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਦਿੱਲੀ, ਪੰਨਾ 173
2. ਕੁਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕਾਂਗ, “ਜੀਵਨ ਰੇਖਾਵਾਂ”, ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਸੰਸਾਰ (2000) ਪੰਨੇ 11-13
3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 12
4. ਡਾ. ਪਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ, ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ : ਇਕ ਅਧਿਐਨ, ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ 1965, ਪੰਨਾ 9.
5. ਡਾ. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸੈਣੀ, ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ : ਚਿੰਤਨ ਤੇ ਕਲਾ, ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1984, ਪੰਨਾ 5.

6. ਪ੍ਰੋ. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ, (ਸੰਪਾ.) ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਕੋਸ਼, ਯੂਨੀਸਟਾਰ ਬੁਕਸ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2003, ਪੰਨਾ 484.
7. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸੁਮੇਰ, ਹਵਾਲਾ, ਸ. ਤਰਸੇਮ, ਭਰ ਵਗਦੇ ਦਰਿਆ (2008), ਪੰਨਾ 29.
8. ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ, ਜਵਾਲਾਮੁਖੀ (1943), ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਲਾਹੌਰ, ਪ੍ਰਾਰੰਭਕ ਪੰਨਾ
9. ਡਾ. ਐਸ. ਤਰਸੇਮ, ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ, ਜੀਵਨ ਸੰਵਾਦ ਤੇ ਸਮੀਖਿਆ, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2007 ਈ., ਪੰਨਾ 14.
10. ਡਾ. ਕੁਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕਾਂਗ, ਉਹੀ ਪੁਸਤਕ, ਪੰਨਾ 14.
11. ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ, ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ : ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ, ਦੀਪਕ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼ ਜਲੰਧਰ, 2005 ਈ., ਪੰਨੇ 149, 153.
12. ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ, “ਪ੍ਰਕਾਸ਼” (ਭੂਮਿਕਾ, ਮਹਾਂਨਾਚ 1941 ਈ.), ਦੇਖੋ, ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਸੰਸਾਰ, ਪੰਨਾ 66.
13. ਅਮਰ ਸਿੰਘ, “ਮੁਖਬੰਧ” ਸੁਰੰਧ ਸਮੀਰ (1959 ਈ.), ਦੇਖੋ ਉਪਰੋਕਤ ਪੁਸਤਕ, ਪੰਨਾ 337.
14. ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ, “ਭੂਮਿਕਾ”, “ਪੱਥਰ ਦੇ ਫੁੱਲ”, ਹਰਕੇਵਲ ਸਿੰਘ ਕੇਵਲ, ਨਵਯੁੱਗ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਦਿੱਲੀ, 1971, ਪੰਨੇ 9-10.
15. ਡਾ. ਕੁਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕਾਂਗ, ਉਹੀ ਪੁਸਤਕ, ਪੰਨਾ 15.
16. ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ, ਅਮਰ ਸਿੰਘ, “ਮੁਕੱਦਮਾ” (ਭੂਮਿਕਾ), ਬੰਦਰਗਾਹ (1951), ਦੇਖੋ, ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਸੰਸਾਰ, ਪੰਨਾ 277.
17. ਪਾਲ ਸਿੰਘ, “ਸਤਿਕਾਰ”, ਅਮਰ ਗੀਤ (1942), ਉਪਰੋਕਤ ਪੁਸਤਕ, ਪੰਨਾ 158.
18. ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ, “ਪ੍ਰਕਾਸ਼” ਭੂਮਿਕਾ ਮਹਾਂਨਾਚ (1941), ਉਪਰੋਕਤ ਪੁਸਤਕ, ਪੰਨਾ 66.
19. ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਸੰਸਾਰ, ਪੰਨਾ 86-87.
20. ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ; “ਮੁੱਖ ਬੰਧ” ਉਸ਼ਾ-ਨਿਸ਼ਾ, ਜੋਗਾ ਸਿੰਘ ਜਗਿਆਸੂ, ਪੰਨਾ 17.
21. ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਸੰਸਾਰ, ਪੰਨਾ 81.
22. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 82.
23. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 118.
24. ਉਹੀ, ਪੰਨੇ 288-289.
25. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 297.
26. ਉਹੀ, ਪੰਨੇ 186-188.
27. ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ, ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ, ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ : ਇਕ ਅਧਿਐਨ, ਪੰਨੇ 81-82.
28. ਮਹਾਂ ਨਾਚ (1941), ਦੇਖੋ ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਸੰਸਾਰ, ਪੰਨਾ 71.
29. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 82.
30. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 72-74.
31. ਜਵਾਲਾਮੁਖੀ, ਉਹੀ ਪੁਸਤਕ, ਪੰਨੇ 243-44.
32. ਬੰਦਰਗਾਹ, ਉਹੀ ਪੁਸਤਕ, ਪੰਨੇ 330-31.
33. ਸੁਰੰਧ ਸਮੀਰ, ਉਹੀ ਪੁਸਤਕ, ਪੰਨਾ 372.
34. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 371.
35. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 355.
36. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 370.
37. Capitalist production is hostile to certain branches of spiritual production, for example, art and poetry.’ Karl Marx, Marx Engels, On Literature and Art, (1976), P. 141.
38. ਸੁਰੰਧ ਸਮੀਰ, ਉਹੀ ਪੁਸਤਕ, ਪੰਨਾ 351.
39. ਡਾ. ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਕੇਸਰ, ਕਾਵਿ-ਚਿੰਤਨ-II, (2006), ਸੰਪਾ. ਜਸਵੀਰ ਕੇਸਰ, ਪੰਨੇ 288-89.
40. ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ, ਸੁਰੰਧ ਸਮੀਰ, ਉਹੀ ਪੁਸਤਕ, ਪੰਨੇ 348-49.
41. ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ, ਬੰਦਰਗਾਹ, ਉਹੀ ਪੁਸਤਕ, ਪੰਨਾ 325.

* *

ਰਾਸ-ਲੀਲਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਚਿਹਨ-ਵਿਗਿਆਨ ਅਧਿਐਨ

—ਡਾ. ਸਤਿੰਦਰ ਔਲਖ

ਰਾਸ-ਲੀਲਾ ਲੋਕ-ਨ੍ਰਿਤ ਤੇ ਨਾਟ ਦਾ ਇਕ ਮਿਸ਼ਰਤ ਕਲਾ ਰੂਪ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਤੇ ਰਾਧਾ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਤੇ ਗੋਪੀਆਂ ਦੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਹੈ। ਪੰਦਰ੍ਹਵੀਂ-ਸੋਲ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਫੈਲਣ ਨਾਲ ਰਾਧਾ ਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਭਗਤੀ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਕੀਰਤਨ ਤੇ ਨ੍ਰਿਤ ਰਾਹੀਂ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਫੈਲਾਇਆ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਈ ਲੋਕ-ਨ੍ਰਿਤ, ਨਾਟਕ ਤੇ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਕਈ ਰੂਪ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹੋਏ। ਬੰਗਾਲ ਤੇ ਆਸਾਮ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ, ਉੜੀਸਾ ਵਿਚ ਪਾਲਾ ਗਾਉਣਾ, ਮਨੀਪੁਰੀ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਰਾਧਾ ਦਾ ਨ੍ਰਿਤ, ਸੌਰਾਸ਼ਟਰ ਅਤੇ ਗੁਜਰਾਤ ਵਿਚ ਰਾਸ, ਕੇਰਲ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ-ਨਾਟ ਅਤੇ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਰਾਸ-ਲੀਲਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਭਗਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਲਾ ਰੂਪ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਨਾਚ ਕੱਥਕ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਵੀ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਤੇ ਰਾਧਾ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮ-ਲੀਲਾ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਗਾਇਨ ਵਿਚ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਠੁਮਰੀਆਂ ਤੇ ਗੀਤਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਰਾਧਾ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਤੇ ਬਿਰਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਰਾਸ-ਲੀਲਾ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਰਾਸ-ਮੰਡਲੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਨਾਟਕ, ਸੰਗੀਤ ਤੇ ਨ੍ਰਿਤ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਿਛਲੇ 25-30 ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਬਹੁਤ ਘਟ ਗਿਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਇਹ ਕਲਾ ਰੂਪ ਤਕਰੀਬਨ ਅਲੋਪ ਹੋਣ ਵਰਗਾ ਹੈ।

ਕਲਾ ਰੂਪ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਾਸ-ਲੀਲਾ ਰਾਮ-ਲੀਲਾ ਤੋਂ ਵੀ ਪੁਰਾਣੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਜੈਦੇਵ ਨੇ 'ਗੀਤ ਗੋਵਿੰਦ' ਨਾਂ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਰਾਧਾ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਲੋਕ-ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਚੁੱਕਾ

ਸੀ। ਜੈ ਦੇਵ ਦੀ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਤੇ ਰਾਧਾ ਦੋਵੇਂ ਦੈਵੀ ਪਾਤਰ ਹਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਲਿੰਗਕ ਮੁਹਾਵਰੇ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਮਨੋਵੇਗੀ ਪਿਆਰ ਦੈਵੀ ਲੀਲਾ ਹੈ। ਜੈਦੇਵ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਚੈਤੰਨਯ, ਵਿਦਿਆਪਤੀ, ਚੰਡੀਦਾਸ ਤੇ ਸੂਰਦਾਸ ਵਰਗੇ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਭਗਤੀ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰਚੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਤੇ ਰਾਧਾ ਦਾ ਪਿਆਰ ਲੌਕਿਕ ਅਤੇ ਮਨੋਵੇਗੀ ਪਿਆਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ। ਇਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਉਸ ਵਕਤ ਦਰਬਾਰੀ ਕਾਵਿ ਤੇ ਨ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਵੀ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਰਾਧਾ ਦੇ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਲੌਕਿਕ ਮੁਹਾਵਰੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਨਾਲ, ਉਸ ਦੇ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਬਦਲਦੇ ਬਲਕਿ ਇਸ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੀ ਰਹੱਸਮਈਤਾ ਹੋਰ ਡੂੰਘੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਰਾਸ-ਲੀਲਾ ਦਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਇਕ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਪਾਤਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਕਥਾ-ਸਮੱਗਰੀ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਮਹਾਂਕਾਵਿ, ਹਰੀਵੰਸ਼, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਅਤੇ ਭਗਵਤ ਪੁਰਾਣ ਵਿਚੋਂ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਮਹਾਂਕਾਵਿ ਦਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਇਕ ਯੋਗ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕ, ਕਰਮਯੋਗੀ, ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਅਰਜਨ ਦਾ ਸਲਾਹਕਾਰ ਤੇ ਸਾਰਥੀ ਹੈ, ਜੋ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਯੁੱਧ ਜਿੱਤਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਾਗਵਤ ਪੁਰਾਣ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਤੇ ਗੋਪੀਆਂ ਦੀ ਰਾਸ-ਲੀਲਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ ਪਰ ਰਾਧਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਨਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਪਤਨੀ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਗੋਪੀ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀਮਦ ਭਾਗਵਤ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਚਹੇਤੀ ਗੋਪੀ ਨੂੰ ਅਰਾਧਿਤਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਸੇ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਰਾਧਾ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ।¹ ਪਰ ਜੈਦੇਵ ਦੇ ਗੀਤ ਗੋਵਿੰਦ ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਤਕਰੀਬਨ ਇਕ ਸਦੀ ਪਹਿਲਾਂ ਰਾਧਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਦੇਵੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਰਾਧਾ ਦੀ ਪ੍ਰੀਤ ਦੇ ਗੀਤ ਮੌਖਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸਨ। ਰੋਮਿਲਾ ਥਾਪਰ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਰਾਧਾ ਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਆਰੰਭਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਪਜਾਇਕਤਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਲੋਕ-ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਦੇਵਤੇ ਸਨ, ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਰੂਹਾਨੀ ਪ੍ਰੀਤ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਜੋਂ ਉਭਰੇ।²

ਪੱਛਮੀ-ਕਾਵਿ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਈਰੋਸ ਤੇ ਅਗਾਧੇ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਲੈਟੋ ਨੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਪਿਆਰ ਲਈ ਈਰੋਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸੰਤ ਪਾਲ ਨੇ ਰੂਹਾਨੀ ਪਿਆਰ ਲਈ ਈਰੋਸ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਪਲੈਟੋ ਅਨੁਸਾਰ ਈਰੋਸ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪਦਾਰਥਕ ਜਗਤ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅਹੰ ਨਾਲ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਕੁਝ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਜਾਂ ਭੁੱਖ ਈਰੋਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਪਰ ਅਗਾਧੇ ਰੂਹਾਨੀ ਪਿਆਰ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੁਝ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਅਰਥਾਤ ਮਰਦ/ਔਰਤ ਦਾ ਪਿਆਰ ਲੌਕਿਕ ਪੱਧਰ ਦਾ ਪਿਆਰ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ ਜਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਲਈ ਪਿਆਰ ਰੂਹਾਨੀ ਰੰਗਤ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਪਰ ਭਗਤੀ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਰੂਹਾਨੀ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਲੌਕਿਕ ਪਿਆਰ ਦੇ ਮੁਹਾਵਰੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਤੀ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ, ਰਾਧਾ ਜਾਂ ਗੋਪੀ ਤਸੱਵਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਪਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਪੱਛਮੀ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਦੋਹਾਂ ਥਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਕਾਵਿ-ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵਿਚ ਇਸੇ ਮੁਹਾਵਰੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਕਾਵਿ ਦੀ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯਤਾ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਇਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ ਜੋ ਭਾਵੁਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਤੇ ਰਾਧਾ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਤਾਂਤਰਿਕ-ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਪੁਰਸ਼ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹਨ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਮਿਲਨ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਗਤੀ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੁੱਧ ਤੰਤਰ ਵਿਚ ਪਰਗਿਆ ਤੇ ਉਪਾਇਆ, ਸ਼ੈਵਮੱਤ ਵਿਚ ਸ਼ਿਵ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਜਾਂ ਹਰ ਅਤੇ ਗੌਰੀ ਦਾ ਮਿਲਾਪ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਪੱਧਰ ਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੈਸ਼ਣਵ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਰਾਧਾ ਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਹਨ।³ ਜੈਦੇਵ ਦੀ ਰਚਨਾ 'ਗੀਤ ਗੋਵਿੰਦ' ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਤੇ ਰਾਧਾ ਦਾ ਮਿਲਾਪ ਇਸੇ ਵਰਤਾਰੇ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੈਦੇਵ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਕਾਲੀਦਾਸ ਦੇ 'ਮੇਘਦੂਤ' ਤੇ 'ਕੁਮਾਰ ਸੰਭਵ' ਅਤੇ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਦਰਬਾਰੀ ਕਾਵਿ-ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਣ ਸੂਰਦਾਸ, ਚੈਤੰਨਯ, ਚੰਡੀਦਾਸ ਆਦਿ ਦੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਮਿਸ਼ਰਣ ਰਾਸ-ਲੀਲਾ ਵਿਚ ਵੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਰਾਸ-ਲੀਲਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਲਾ ਵਿਚ ਮਿਥਕ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤ, ਨ੍ਰਿਤ ਤੇ ਨਾਟ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਬਾਲ-ਲੀਲਾ ਤੇ ਗੋਪੀਆਂ ਨਾਲ ਰਾਸ ਰਚਾਉਣ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਸ਼ੇ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਕਲਾ ਰੂਪ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਵੈਸ਼ਣਵ ਮਤ ਨਾਲ ਜੁੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਈਸ਼ਵਰ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਕਵਿਤਾ, ਗੀਤ ਤੇ ਨਾਚ ਨੂੰ ਮਾਧਿਅਮ ਵਜੋਂ ਵਰਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਪਿਰਤ ਪਈ। ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ ਨੂੰ ਨ੍ਰਿਤ ਰਾਹੀਂ ਰਿਝਾਉਣ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਲੋਕ-ਪਰੰਪਰਾ ਤੇ ਦਰਬਾਰੀ ਸੰਗੀਤਕ ਕਾਵਿ ਤੇ ਨ੍ਰਿਤ ਦੀ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਵਜੋਂ ਵੀ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਰਾਸ-ਲੀਲਾ ਸਾਲ ਵਿਚ ਕਈ ਮੌਕਿਆਂ 'ਤੇ ਖੇਡੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਬਸੰਤ ਰੁੱਤ ਦੀ ਰਾਸ ਹੈ ਜੋ ਹੌਲੀ ਦੇ

ਤਿਉਹਾਰ ਸਮੇਂ ਤਕਰੀਬਨ ਮਹੀਨੇ ਭਰ ਤਕ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਅਹਿਮ ਮੌਕਾ ਭਾਦੋਂ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜਨਮ-ਅਸ਼ਟਮੀ ਮਨਾਉਣ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਤਕ ਰਾਸ-ਲੀਲਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਮੌਕਿਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਈ ਵਾਰ ਕੋਈ ਅਮੀਰ ਸੇਠ ਆਪਣੇ ਘਰ ਕਿਸੇ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਮੌਕੇ, ਜਿਵੇਂ ਚੰਗੀ ਕਮਾਈ, ਬੇਟੇ ਦੇ ਵਿਆਹ ਜਾਂ ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਮਨਾਉਣ ਲਈ ਵੀ ਰਾਸ-ਲੀਲਾ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਰਾਸ-ਲੀਲਾ ਦੇ ਦੋ ਮੁੱਖ ਭਾਗ ਹਨ— ਇਕ ‘ਰਾਸ’ ਤੇ ਦੂਜਾ ‘ਲੀਲਾ’। ਰਾਸ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਭਾਵ ਅਜੇ ਵੀ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਜੈਦੇਵ ਦੇ ਗੀਤ ਗੋਵਿੰਦ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕਿਸੇ ਇਕ ਗੋਪੀ ਨਾਲ ਰਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਰਾਧਾ ਈਰਖਾ ਵੱਸ ਰੁੱਸ ਕੇ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਰਾਧਾ ਦੀ ਕਮੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਭ ਕੇ ਮਨਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਧਾ ਰੋਸ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਮਿੰਨਤ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਤੋਂ ਖਿਆ ਯਾਚਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਖ਼ਰ ਰਾਧਾ ਮੰਨ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਤੇ ਰਾਧਾ ਗੋਪੀਆਂ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਅਨੰਦਮਈ ਨ੍ਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਨ੍ਰਿਤ ਦੇ ਨਾਲ ਢੋਲ, ਬੰਸਰੀਆਂ, ਛੈਣੇ, ਸ਼ੰਖ, ਪੇਨਾ ਆਦਿ ਸੰਗੀਤਕ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਗੀਤ ਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸੰਗੀਤ, ਗੀਤ ਤੇ ਨ੍ਰਿਤ ਨਾਲ ਭਗਤੀ ਦਾ ਇਕ ਰਹੱਸਮਈ ਵਾਤਾਵਰਣ ਸਿਰਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਗੋਕਲ ਦੇ ਵਿੰਦਾਵਨ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਪਹਿਲੇ 12 ਸਾਲ ਬਿਤਾਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਲੀਲਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਲੀਲਾਵਾਂ, ਖਾਸ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਵਿੰਦਾਵਨ ਵਿਚ ਗੋਪੀਆਂ ਨਾਲ ਚਾਨਣੀਆਂ ਰਾਤਾਂ ਨੂੰ ਰਾਸ ਰਚਾਉਣ ਦੀ ਲੀਲਾ ਨੂੰ, ਰਾਸ-ਲੀਲਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਗੋਪੀਆਂ ਨਾਲ ਮਹਾਰਾਸ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼, ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਰੂਪ ਬਣਾ ਕੇ ਹਰ ਗੋਪੀ ਨਾਲ ਨ੍ਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਰਾਸ-ਲੀਲਾ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚ ਪਰੋਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਮਥੁਰਾ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੋਪੀਆਂ ਤੇ ਮਾਂ ਯਸ਼ੋਧਾ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ ਉਧਵ ਨੂੰ ਭੇਜਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਨਿਰਗੁਣ ਰੂਪ ਦਾ ਧਿਆਨ ਕਰਨ। ਪਰ ਉਧਵ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇਖ ਕੇ ਆਪ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਸਗੁਣ ਰੂਪ ਦਾ ਉਪਾਸ਼ਕ ਬਣ ਕੇ ਵਾਪਸ ਮੁੜਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਸਾਰੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਰਾਸ-ਲੀਲਾ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਤੀ ਦੇ ਰਸ ਵਿਚ ਭਿੰਨ ਕੇ ਗੀਤ ਲਿਖੇ। ਇਹਨਾਂ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਰਾਧਾ ਤੇ ਗੋਪੀਆਂ ਦਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਲਈ ਮਨੋਵੇਗੀ ਪਿਆਰ ਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਬਚਪਨ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਾਰਤਾਂ—ਮੱਖਣ ਚੁਰਾਉਣਾ, ਯਸ਼ੋਧਾ ਦਾ ਵਾਤਸਲ ਪਿਆਰ—ਆਦਿ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਾਸ-ਲੀਲਾ ਖੇਡਣ ਵਕਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੀਤਾਂ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਤ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਬਹੁਤੇ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਭਗਤ ਕਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੋਪੀ ਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਪਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਰਾਸ-ਲੀਲਾ ਦੇਖਣ ਵਕਤ ਵੀ ਭਗਤ ਜਨ ਗੋਪੀਆਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸਵੈ ਨੂੰ ਜੋੜ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਥੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਰੂਪ ਹੈ ਤੇ ਗੋਪੀਆਂ ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮਾ। ਰਾਸ-ਲੀਲਾ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਗੋਪੀਆਂ ਉਸ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਇਹ ਆਤਮਾ ਵੱਲੋਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰ ਤੇ ਭਗਤੀ ਦੀ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨਾਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਆਖ਼ਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ।

ਰਾਸ-ਲੀਲਾ ਤਕਰੀਬਨ ਤਿੰਨ ਘੰਟੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਰਾਧਾ ਤੇ ਗੋਪੀਆਂ ਦਾ ਨ੍ਰਿਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਹਿੱਸਾ ਹੋਰ ਲੀਲਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਟਕੀਕਰਨ ਲਈ ਰਾਖਵਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਾਸ ਦੇ ਵਕਤ ਮੰਡਪ ਨੂੰ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਤਕਰੀਬਨ ਇਕ ਫੁੱਟ ਉੱਚਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਰਾਧਾ ਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਸਿੰਘਾਸਣ ‘ਤੇ ਬਿਠਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੰਚ ਦਾ ਅਗਲਾ ਹਿੱਸਾ ਨੀਵਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਗੋਪੀਆਂ ਖੜੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਹਨਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਚਾਰ ਤੋਂ ਅੱਠ ਤਕ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਰਾਧਾ ਦੇ ਵਸਤਰ ਲਹਿੰਗਾ, ਚੋਲੀ, ਚੁਨਰੀ ਤੇ ਗਹਿਣੇ ਖੂਬਸੂਰਤ ਤੇ ਮਹਿੰਗੀ ਦਿੱਖ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਉਸ ਨੂੰ ਉੱਚ ਘਰਾਣੇ ਦੀ ਔਰਤ ਵਰਗੀ ਦਿੱਖ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗੋਪੀਆਂ ਦੇ ਧੋਤੀ ਬੰਨ੍ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀਆਂ ਆਮ ਗਵਾਲਣਾਂ ਤੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਸਧਾਰਨ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਾਕ ਹੈ। ਇਹ ਵੰਡ ਤੇ ਵਖਰੇਵੇਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਅਰਥ ਹਨ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਤੇ ਰਾਧਾ ਦਾ ਉੱਚੇ ਸਿੰਘਾਸਣ ‘ਤੇ ਬੈਠਣਾ ਤੇ ਖੂਬਸੂਰਤ ਵੇਸ਼ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦੈਵੀ ਹੋਂਦ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਮੰਚ ਰਾਸ ਮੰਡਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਗੋਪੀਆਂ ਭਾਵ ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਪਰਦਾ ਖੁੱਲ੍ਹਦਾ ਹੈ, ਰਾਧਾ ਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘਾਸਣ ‘ਤੇ ਬੈਠੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਰਾਧਾ ਦੇ ਗਲ ਦੁਆਲੇ ਬਾਂਹ ਪਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਤੇ ਰਾਧਾ ਦੇ ਦੇਵ ਲੋਕ ਵਿਚ ਦੈਵੀ ਮਿਲਾਪ ਵਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਾਸ ਲੀਲਾ ਦਾ ਆਰੰਭ ਸੂਤਰਧਾਰ ਵੱਲੋਂ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਰਾਧਾ ਦੇ ਪੈਰ ਛੋਹਣ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੰਦਨਾ ਦੇ ਗੀਤ ਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਸੂਤਰਧਾਰ ਵੱਲੋਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਰਾਧਾ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਤੇ ਵਿੰਦਾਵਨ ਭੂਮੀ ਦੀ ਉਸਤਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੋਪੀਆਂ ਥਾਲੀ ਵਿਚ ਚੌਮੁਖੀਆ ਦੀਵਾ ਲੈ ਕੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਰਾਧਾ ਦੀ

ਆਰਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੋਈ ਇਕ ਗੋਪੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਤੇ ਰਾਧਾ ਨੂੰ ਰਾਸ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਆਉਣ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਰਾਧਾ ਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜਿਸ ਮੁਦਰਾ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਸੇ ਵਿਚ ਰਾਸ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਤੇ ਰਾਧਾ ਦਾ ਸਿੰਘਾਸਨ ਤੋਂ ਉਤਰ ਕੇ ਰਾਸ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਆਉਣਾ, ਦੇਵ ਲੋਕ ਤੋਂ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਆਉਣ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕਮਈ ਕਾਰਜ ਹੈ। ਇਹ ਭਗਤੀ ਦੀ ਜਿੱਤ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਮਿਥਕ ਕਥਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਗੋਪੀਆਂ ਬ੍ਰਿਜ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਗੋਪਾਂ ਦੀਆਂ ਪਤਨੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਰਾਤ ਨੂੰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਬੰਸਰੀ ਦੀ ਧੁਨ ਸੁਣ ਕੇ ਉਸ ਨਾਲ ਰਾਸ ਰਚਾਉਣ ਲਈ ਰਸਤੇ ਦੀ ਹਰ ਰੁਕਾਵਟ ਪਾਰ ਕਰ ਕੇ ਵਿੰਦਾਵਨ ਪਹੁੰਚਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹੀ ਸਥਿਤੀ ਦਰਬਾਰੀ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਪਰਾਕੀਆ ਨਾਇਕਾ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਕਾਵ ਲਈ ਵੀ ਇਹੀ ਸਥਿਤੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ।

ਰਾਸ ਲੀਲਾ ਦੇ ਇਸ ਨਾਚ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਤੇ ਰਾਧਾ ਗੋਪੀਆਂ ਦੇ ਗੋਲ ਘੇਰੇ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਨ੍ਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਨ੍ਰਿਤ ਸੰਗੀਤ ਤੇ ਭਗਤੀ ਗੀਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਅੰਨੰਦ ਦੀ ਚਰਮ ਸੀਮਾ ਤਕ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਤੇ ਰਾਧਾ ਵੀ ਵਾਰੀ-ਵਾਰੀ ਨ੍ਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਕੱਠੇ ਵੀ। ਜਦੋਂ ਨਾਚ ਸਿਖਰ 'ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਲਾਟੂ ਵਾਂਗ ਘੁੰਮਦੇ ਹੋਏ ਚੱਕਰ ਲਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਚ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਚਮਤਕਾਰੀ ਛਵੀ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਰਾਧਾ ਦੇ ਨਾਲ ਸਿੰਘਾਸਨ ਉੱਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੂਤਰਧਾਰ ਤੇ ਸੰਗੀਤ ਮੰਡਲੀ ਮੰਦਰ ਵਰਗਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਸ-ਲੀਲਾ ਵਿਚ ਨ੍ਰਿਤ, ਦ੍ਰਿਸ਼, ਮਾਹੌਲ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਤੇ ਰਾਧਾ ਦਾ ਸਿੰਘਾਸਣ ਤਿਆਗ ਕੇ ਥੱਲੇ ਆਉਣਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗੋਲ ਦਾਇਰੇ ਵਿਚ ਨੱਚਣਾ ਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਾ ਗੋਲ ਚੱਕਰ ਲਾਉਣਾ ਸਾਰੇ ਵਰਤਾਰੇ ਪ੍ਰਤੀਕਮਈ ਹਨ। ਇਹ ਨਾਚ ਜੇਦੇਵ ਦੇ 'ਗੀਤ ਗੋਵਿੰਦ' ਵਿਚਲੇ ਰਾਧਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਬ੍ਰਿਹਮੰਡੀ ਮਿਲਾਪ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਕਈ ਪਾਸੇ ਇਸ ਨ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਤੇ ਰਾਧਾ ਦੇ ਨਾਚ ਵਿਚ ਪੁਰਸ਼ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਮਿਲਨ ਦੀ ਝਲਕ ਹੈ ਤਾਂ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਗੋਪੀਆਂ ਨੂੰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਪਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਣ ਦੀ ਵਿਸਮਾਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਅਰਥਾਤ ਆਤਮਾ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਮਿਲਨ ਦਾ ਪਰਮ-ਆਨੰਦ ਹੈ। ਚਾਹੇ ਗੋਪੀਆਂ ਲਈ ਇਹ ਅਵਸਥਾ ਬੋਝੀ ਦੇਰ ਲਈ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬੋਝੀ ਦੇਰ ਦੇ ਲਈ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਆਪਣਾ ਸਿੰਘਾਸਣ ਤਜ ਕੇ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਉੱਤਰ ਕੇ ਗੋਪੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਰਾਸ ਰਚਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਹਰ ਖ਼ਾਹਿਸ਼ ਪੂਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਨ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਇਕ ਪਾਸੇ ਭਗਤੀ ਰਸ ਦਾ ਸਿਖਰ ਹੈ ਤਾਂ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਤਾਂਤਰਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

ਰਾਸ ਲੀਲਾ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਰਾਧਾ ਤੇ ਗੋਪੀਆਂ ਦਾ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਮੁੰਡੇ 14 ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਘੱਟ ਉਮਰ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਗੋਪੀਆਂ ਬਣਨ ਵਾਲੇ ਮੁੰਡੇ ਕਈ ਵਾਰ 10 ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਘੱਟ ਉਮਰ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਸ-ਲੀਲਾ ਉਸ ਉਮਰ ਦੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਅਜੇ ਸਰੀਰਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਵਾਨ ਨਹੀਂ ਹੋਏ ਹੁੰਦੇ। ਇਸ ਉਮਰ ਦੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ 12 ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਘੱਟ ਉਮਰ ਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ, ਵਾਂਗ ਪਵਿੱਤਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਸ-ਲੀਲਾ ਧਾਰਮਕ ਸ਼ਰਧਾ ਵਿਚੋਂ ਪੂਰੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਰਾਸ-ਲੀਲਾ ਦਾ ਸੂਤਰਧਾਰ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਵਾਮੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਭਜਨ ਗਾਉਣ ਵਾਲੇ ਤੇ ਸਾਜ਼ ਵਜਾਉਣ ਵਾਲੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਵੀ ਰਾਸ-ਲੀਲਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਸੰਗਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਉਹ ਕਈ-ਕਈ ਦਿਨ ਵਰਤ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਤੇ ਦੁੱਧ-ਫਲ ਹੀ ਖੁਰਾਕ ਵਜੋਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅੰਨ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਸਾਥ ਮਨ ਤੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਨਿਰਮਲਤਾ ਦੇ ਰਸਤੇ ਦੀ ਰੁਕਾਵਟ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮਨ ਤੇ ਤਨ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਗੁਰੇਜ਼ ਕਰਨਾ ਆਵੇਸ਼ਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਾ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੜਕੇ ਨੂੰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਾ ਹੀ ਰੂਪ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਸ਼ਰਧਾ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਚਰਨ ਸਪਰਸ਼ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਸ-ਲੀਲਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਾ ਗੋਪਾਂ ਦੀਆਂ ਪਤਨੀਆਂ ਨਾਲ ਚਾਨਣੀਆਂ ਰਾਤਾਂ ਵਿਚ ਨ੍ਰਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦੁਹਰਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਭਗਤੀ-ਭਾਵ ਕਾਰਨ ਪਵਿੱਤਰ ਰੂਹਾਨੀ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਲੋਕ-ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਉਪਜਾਇਕਤਾ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਰਹੁ-ਗੀਤਾਂ ਦਾ ਆਵੇਸ਼ਕ ਭਾਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਔਰਤਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੰਜਕਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦਾ ਮੰਤਵ ਘਰ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਲਿਆਉਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਘਰ ਦੀ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਚੰਗੀ ਫ਼ਸਲ ਤੇ ਘਰ ਵਿਚ ਬੱਚਿਆਂ, ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲੜਕਿਆਂ ਦੇ ਜਨਮ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਦੋਂ ਦਾ ਮਹੀਨਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਮਾਨਸੂਨੀ ਬਰਸਾਤ ਦੇ ਮੌਸਮ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਫ਼ਸਲਾਂ ਦੇ ਚੰਗੇ ਹੋਣ ਨਾਲ ਜੁੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਸ-ਲੀਲਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਦੇ ਉਪਜਾਇਕਤਾ ਦੀਆਂ ਰਹੁ-ਗੀਤਾਂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਰਹੀ ਹੋਵੇ। ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੌਰਾਨ ਇਸ ਨਾਲ ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ।

ਰਾਸ-ਲੀਲਾ ਦੇ ਦੂਜੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਜੀਵਨ, ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਬਾਲਪਣ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਲੀਲਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਾਟਕੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਉਧਵ ਦਾ ਵਿੰਦਾਵਨ ਆਉਣਾ ਤੇ ਗੋਪੀਆਂ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਸੰਵਾਦ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਾ ਮੱਖਣ ਚੁਰਾਉਣਾ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਾ ਗੋਪੀਆਂ ਦੇ ਮਥਰਾ ਜਾ ਕੇ ਮੱਖਣ ਵੇਚਣ 'ਤੇ ਕਰ ਲਾਉਣਾ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ

ਦਾ ਮਿੱਟੀ ਖਾਣਾ ਤੇ ਮਾਂ ਯਸ਼ੋਧਾ ਨੂੰ ਮੂੰਹ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਤਿੰਨ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਵਾਉਣਾ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਤੇ ਗੋਪੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਲੀਲਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲੀਲਾ ਵਿਚ ਮੰਡਲੀ ਦਾ ਸੂਤਰਧਾਰ ਗਾ ਕੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅੱਗੇ ਤੋਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਅਤੇ ਅਭਿਨੈ ਰਾਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਨ੍ਰਿਤ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲੀਲਾ ਵਿਚ ਨਾਟਕੀ ਸੰਵਾਦ, ਸੰਗੀਤ ਤੇ ਨ੍ਰਿਤ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਲੋਕ-ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਦੋ ਰੂਪ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹਨ—ਇਕ ਯਸ਼ੋਧਾ ਦੇ ਦੁਲਾਰੇ ਨਟਖਟ ਬਾਲਕ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਾ ਰੂਪ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੰਬੰਧਿਤ ਲੋਗੀਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਲੋਕ-ਗੀਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ (ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ‘ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਦੀਆਂ ਸਰੀਆਂ’ ਵਿਚ ਸੰਗ੍ਰਹਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ।) ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਾ ਦੂਜਾ ਰੂਪ ਜੋ ਲੋਕ-ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ, ਉਹ ਹੈ ਰਸਿਕ ਪ੍ਰੇਮੀ ਜਾਂ ਪਤੀ ਦਾ ਰੂਪ ਜਿਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਭਗਤੀ ਕਾਵਿ ਦੇ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਪਿਆਰ ਤੇ ਵਿਛੋੜੇ ਦੇ ਗੀਤਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਸੁਹਾਗ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਆਹ ਦੀ ਇੱਛੁਕ ਲੜਕੀ ਪਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜਿਹਾ ਵਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਹੇਠ ਦਿੱਤੇ ਸੁਹਾਗ ਗੀਤ ਵਿਚ :

ਮੈਂ ਤਾਂ ਖੜ੍ਹੀ ਸੀ ਬਾਬਲ ਜੀ ਦੇ ਕੋਲ
ਬਾਬਲ ਵਰ ਲੋੜੀਏ
ਨੀ ਬੇਟੀ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਵਰ ਲੋੜੀਏ
ਵੇ ਬਾਬਲ ਜਿਉਂ ਤਾਰਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਚੰਦ
ਚੰਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਾਹਨ
ਕਨ੍ਹਈਆ ਵਰ ਲੋੜੀਏ।

ਮਿਥਕ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਾ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਪਤੀ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਰੂਪ ਲੋਕ-ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਚਲਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਇਸੇ ਰੂਪ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਭਗਤੀ-ਕਾਵਿ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਈ। ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਸਾਹਿਤ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਰਾਮ ਦਾ ਮਰਿਆਦਾ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ, ਇਕ ਪਤਨੀ ਦੇ ਪਤੀ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ਕ ਰੂਪ ਆਦਰਯੋਗ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਥੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਭਾਵੁਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਰਾਧਾ ਸਮੇਤ ਅਨੇਕਾਂ ਗੋਪੀਆਂ ਨਾਲ ਰਾਸ ਰਚਾਉਣ ਵਾਲਾ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਣ ਵਾਲਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਵੀ ਲੋਕ-ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਸੀਤਾ ਵਰਗੀ ਆਦਰਸ਼ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਸਨਮਾਨ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਧਾ ਵਰਗੀ ਪਰਾਕੀਆ ਜਾਂ ਅਭਿਸਾਰਿਕਾ ਨਾਇਕਾ ਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਵੀ ਦੇਵੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੂਜੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨਿਭਾਉਣ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਰਹਿਣ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਦਵੰਦ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਇਕ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਿਤਾ ਪੁਰਖੀ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਵਾਲੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਆਹ-ਸੰਬੰਧਾਂ ਲਈ ਜਿਥੇ ਸੀਤਾ ਤੇ ਰਾਮ ਵਰਗੇ ਮਿਥਕ ਪਾਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇਕ ਆਦਰਸ਼ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਦਰਬਾਰੀ ਤੇ ਭਗਤੀ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਰਾਧਾ ਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਾ ਵਿਆਹ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਮਨੋਵੇਗੀ ਪਿਆਰ ਇਕ ਹੋਰ ਆਦਰਸ਼ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਆਹ ਦੇ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਪ੍ਰੀਤ ਦੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਭਾਵੁਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਭਗਤੀ ਭਾਵ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਰਾਸ-ਲੀਲਾ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ-ਰਾਧਾ ਦੇ ਵਿਆਹ ਬਾਹਰੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਦੇ ਰਸ ਕਾਰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੇ ਪਾਪ ਬੋਧ ਦੇ ਭਾਵ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਸ-ਲੀਲਾ ਨ੍ਰਿਤ ਨਾਟ ਅਜਿਹੇ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰ ਕੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸੰਤੁਲਨ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ।

**

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਸ੍ਰੀ ਭਾਗਵਤ (10:30:28)
2. ਰੋਮਿਲਾ ਬਾਪਰ, *ਏ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ*, ਜਿਲਦ ਪਹਿਲੀ, ਪੰਨਾ 260.
3. ਦੇਬੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਚਟੋਪਾਧਿਆਇ, *ਲੋਕਾਇਤਾ*, ਪੰਨਾ 328.

ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕਾਂ

1. ਗਾਰਗੀ, ਬਲਵੰਤ, *ਲੋਕ ਨਾਟਕ*, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1966.
2. ਬੇਦੀ, ਵਣਜਾਰਾ ਸੋਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, *ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਲੋਕਧਾਰਾ*, 1971.

ਖੱਬਿਓਂ ਸੱਜੇ : ਸੁਰਿੰਦਰ ਸੋਹਲ, ਗੁਰਬਚਨ (ਸੰਪਾਦਕ 'ਫਿਲਹਾਲ'), ਸੋਹਨ ਕਾਦਰੀ, ਕਾਨਾ ਸਿੰਘ, ਮਨਮੋਹਨ ਬਾਵਾ ਉੱਕਾਰਪ੍ਰੀਤ (ਕੈਨੇਡਾ) ਅਤੇ ਨਾਟਕਕਾਰ ਆਤਮਜੀਤ ਸਿੰਘ। ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ 1997—ਆਤਮਜੀਤ ਦੇ ਘਰ ਮੁਹਰੇ।

ਕੈਨਵਸ ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਕਾਦਰੀ

—ਸੁਰਿੰਦਰ ਸੋਹਲ

ਨਿਉਯਾਰਕ।

17 ਅਗਸਤ 2003।

ਮੈਂ ਸੋਹਨ ਕਾਦਰੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਮੈਨਹਾਟਨ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਸੋਹਨ ਕਾਦਰੀ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਝਲਕੀਆਂ ਯਾਦ ਆ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਬੜੇ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਜਲੰਧਰ ਦੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਦੀ ਝਲਕੀ। ਉਦੋਂ ਸਿਰਫ਼ ਏਨਾ ਹੀ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਸੀ, ਉਹ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਦਾ ਸੀ। ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸੁਲਫ਼ਾ ਪੀਣ ਦਾ ਸ਼ੌਕੀਨ ਸੀ।

ਦੂਸਰੀ ਝਲਕੀ 1997 ਦੀ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਉਗਦੀ ਸਵੇਰ ਦੀ ਸੀ। ਰਾਤ ਦੇ ਖਾਣੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁਰਬਚਨ ਮੈਨੂੰ ਤੇ ਉੱਕਾਰਪ੍ਰੀਤ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਕਲਾ-ਭਵਨ ਵਿਚ ਛੱਡ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਸਵੇਰੇ ਸਵੇਰੇ ਉੱਠ ਕੇ ਬਾਹਰ ਆ ਕੇ ਦੇਖਿਆ। ਹਵਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਡੂੰਘੇ ਡੂੰਘੇ ਸਾਹ ਲੈ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਛਾਣ ਸੋਹਨ ਕਾਦਰੀ ਵਜੋਂ ਹੋਈ।

ਕਲਾ ਭਵਨ 'ਚੋਂ ਸਾਨੂੰ (ਸੋਹਨ ਕਾਦਰੀ ਸਮੇਤ) ਨਾਟਕਕਾਰ ਆਤਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਲੰਚ-ਬਰੰਚ ਵਾਸਤੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਲੈ ਗਿਆ। ਏਥੇ ਮਨਮੋਹਨ ਬਾਵਾ, ਕਾਨਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਗੁਰਬਚਨ ਵੀ ਹਾਜ਼ਰ ਸਨ। ਸਾਰੇ ਸਰੋਤੇ ਸਨ। ਸਿਰਫ਼ ਸੋਹਨ ਕਾਦਰੀ ਹੀ ਬੋਲ ਰਿਹਾ ਸੀ।

'ਧਰਾਤਲ ਦਾ ਮਨੁੱਖੀ ਟੋਨ 'ਤੇ ਬੜਾ ਅਸਰ ਪੈਂਦਾ। ਵਾਦੀਆਂ-ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਗੱਲ ਲਮਕਾ ਕੇ ਕਰਦੇ ਨੇ। ਜਿੰਦਾਂ ਪੀਘ ਝੂਲਦੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਜਿਵੇਂ ਪਹਾੜੀ ਦੇ ਇਕ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਤਿਲਕਦੀ ਡੂੰਘੀ ਵਾਦੀ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਫਿਰ ਪਹਾੜ ਦੀ ਟੀਸੀ ਵੱਲ ਨੂੰ ਜਾਂਦੀ ਹੋਵੇ। ਸਮੁੰਦਰ ਕਿਨਾਰੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਟੋਨ ਇੰਝ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਬੁਲਬੁਲੇ

ਬਣਦੇ ਮਿਟਦੇ ਨੇ। ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਬੜਾ ਸਪਾਟ ਬੋਲਦੇ ਐ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਕੋਈ ਉਤਰਾਅ-ਚੜ੍ਹਾਅ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਰੇਗਸਤਾਨ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ 'ਖਮ ਖਮ' ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਉਹ ਇੱਕੋ ਵਾਕ 'ਆਈ ਨੀਡ ਏ ਗਲਾਸ ਆਫ ਵਾਟਰ' ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਬੋਲ ਕੇ ਆਪਣੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਾਬਿਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

'ਇਹਨਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਤੁਹਾਡਾ ਆਪਣਾ ਅਨੁਭਵ ਹੈ ਜਾਂ...?' ਸ਼ਾਇਦ ਉਂਕਾਰਪ੍ਰੀਤ ਨੇ ਸਵਾਲ ਕੀਤਾ ਸੀ।

'ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ਮੈਂ ਸਟੱਡੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨੇ' ਸੋਹਨ ਕਾਦਰੀ ਨੇ ਕਹਿ ਕੇ ਲੜੀ ਅੱਗੇ ਤੋਰ ਲਈ।

ਸੋਹਨ ਕਾਦਰੀ ਨੂੰ ਸਾਹ ਦਿਵਾਉਣ ਲਈ ਮਨਮੋਹਨ ਬਾਵਾ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਅਮੰਜ਼ਲੀਆਂ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਦੌਰਾਨ ਨਕਸ਼ੇ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕੱਚੇ ਰਾਸਤੇ ਦੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਸੁਣਾਈਆਂ ਤਾਂ ਸਿੰਧਬਾਦ ਦੀ ਯਾਦ ਤਾਜ਼ਾ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੀ।

ਲੰਚ-ਬਰੰਚ ਤੋਂ ਬਾਦ ਸੋਹਨ ਕਾਦਰੀ ਨੇ ਕਵਿਤਾ ਪਾਠ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਔਖੀਆਂ ਸਨ। ਕਿਸੇ ਕਿਸੇ ਫਿਕਰੇ ਦੀ ਹੀ ਸਮਝ ਆਉਂਦੀ ਸੀ। ਆਤਮਜੀਤ ਏਨੀ ਉੱਚੀ ਸੁਰ ਵਿਚ ਦਾਦ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਮੈਂ ਤੇ ਉਂਕਾਰਪ੍ਰੀਤ ਅੱਖਾਂ ਹੀ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਮੁਸਕਰਾਉਂਦੇ।

ਉਸਦੀ ਅਗਲੀ ਝਲਕ ਉਸੇ ਦਿਨ, ਉਸ ਸਮਾਗਮ ਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੋਹਨ ਕਾਦਰੀ ਅਤੇ ਉਂਕਾਰਪ੍ਰੀਤ ਦਾ ਰੂਬਰੂ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਨੇ ਦੋਹਾਂ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਮੂੰਹ ਢਕ ਲਿਆ। ਖ਼ਾਮੋਸ਼ੀ ਛਾ ਗਈ। ਉਹ ਕਿੰਨੀ ਦੇਰ ਚੁੱਪ ਰਿਹਾ। ਸਰੋਤਿਆਂ 'ਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਨਸ਼ਤਰ ਵਰਗੇ ਫਿਕਰੇ ਨਾਲ ਚੁੱਪ ਨੂੰ ਚੀਰਿਆ, 'ਬਾਬਿਓ! ਕੁਛ ਉਚਰੋ।' ਤੇ ਫਿਰ ਕਾਦਰੀ ਬੋਲ ਪਿਆ-ਸੁਨਯ ਬਿੰਦੂ 'ਚੋਂ ਉਗਮੀ ਬੋਲ ਦੀ ਕੋਂਪਲ ਜਿਹਾ, 'ਹਰ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਡਾਟ ਜਾਣੀ ਬਿੰਦੂ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ....' ਤੇ ਫਿਰ ਸੰਨਾਟੇ ਦੇ ਤਲਾਬ ਵਿਚ ਉਸਦੇ ਪਰਵਚਨਾਂ ਦੇ ਕੰਵਲ ਖਿਲਦੇ ਗਏ।

ਰੂਬਰੂ ਤੋਂ ਬਾਦ ਮੈਂ ਤੇ ਉਂਕਾਰਪ੍ਰੀਤ ਪ੍ਰੇਮ ਗੋਰਖੀ ਨਾਲ ਉਸਦੇ ਘਰ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਏ ਅਤੇ ਸੋਹਨ ਕਾਦਰੀ ਆਪਣੇ ਪਰੇਮੀਆਂ ਵਿਚ ਘਿਰ ਗਿਆ।

ਇਕ ਝਲਕ ਨਿਊਯਾਰਕ ਦੀ ਸੀ, ਅਗਸਤ 2003 ਦੀ। ਇਹ ਝਲਕ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਹਲਕੀ ਜਿਹੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਵੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਸੋਹੇ ਵਿਚ ਇਕ ਆਰਟ ਗੈਲਰੀ ਵਿਚ ਚਿੱਤਰਾਂ ਦੀ ਨੁਮਾਇਸ਼ ਲਾਈ ਹੋਈ ਸੀ।

ਮੈਂ ਗੈਲਰੀ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਦੇਖਿਆ। ਉਸਦੀ ਦਿੱਖ ਵਿਲੱਖਣ ਸੀ। ਨਿਊਯਾਰਕ ਵਿਚ ਹਰੇਕ ਆਦਮੀ ਦੀ ਦਿੱਖ ਪਿਘਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਆਰਟ ਗੈਲਰੀ ਵਿਚ ਤੁਰਿਆ-ਫਿਰਦਾ ਸੋਹਨ ਕਾਦਰੀ ਬਿਲਕੁਲ ਅਲੱਗ ਨਜ਼ਰ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਜੋਗੀਆ ਲਿਬਾਸ, ਪਿਛਾਂਹ ਨੂੰ ਵਾਹੇ ਹੋਏ ਵਾਲ। ਸ਼ੇਵ ਕੀਤੀ ਹੋਈ, ਪਰ ਠੋਡੀ ਤੋਂ ਉਪਰ ਤੇ ਹੇਠਲੇ ਬੁੱਲ੍ਹ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਚੰਦ ਕੁ ਵਾਲ। ਸਫ਼ੈਦ ਦੰਦਾਂ ਤੇ ਮਸੂੜਿਆਂ ਵਿਚ ਸੁਲਫ਼ਾ ਪੀ ਪੀ ਕੇ ਫੈਲੀ ਕਾਲਖ। ਦਿੱਖ, ਨਿਰੀ ਸਰੀਰਕ ਨਹੀਂ। ਉਸਦੇ ਚਿੱਤਰਾਂ ਦੀ ਦਿੱਖ ਉਸਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਦਿੱਖ।

ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪਛਾਣ ਲਿਆ ਸੀ, 'ਮੈਨੂੰ ਚੇਤਾ ਆਪਾਂ ਆਤਮਜੀਤ ਦੇ ਘਰ ਖਾਣਾ ਖਾਧਾ ਸੀ। ਉਹ ਤੇਰਾ ਕੈਨੇਡਾ ਵਾਲਾ ਮਿੱਤਰ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਸੀ ਕੈਨੇਡਾ।'

ਸੋਹਨ ਕਾਦਰੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਮਰੀਕੀ ਮਿੱਤਰ ਰੋਗ ਦਾ ਸਿਰਨਾਵਾਂ ਲਿਖਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, 'ਮੈਂ ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ ਓਥੇ ਹੋਣਾ, ਤੂੰ ਆ ਜਾਈਂ। ਮੈਨੂੰ ਹੋਰ ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਹੀਂ। ਬਹੁਤ ਥੱਕ ਗਿਆਂ ਮੈਂ ਇਸ ਨੁਮਾਇਸ਼ ਦੀ ਦੌੜ-ਭੱਜ ਵਿਚ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਤਾਂ ਵਾਲ ਪੁੱਟਣ ਦੀ ਵੀ ਵਿਹਲ ਨਹੀਂ ਸੀ।' ਉਸ ਨੇ ਦੋਵੇਂ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਦੇ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਵਾਲ ਪੁੱਟੇ।

ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਫਿਰ ਗੈਲਰੀ ਵਿਚ ਮਿਲਣ ਦਾ ਇਕਰਾਰ ਕਰਕੇ ਆਇਆ। ਪਰ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਬਲੈਕ-ਆਊਟ ਹੋ ਗਿਆ। ਨਿਊਯਾਰਕ ਵਿਚ ਗਈ ਬਿਜਲੀ ਨੇ ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਆਉਣਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਦੁਬਾਰਾ ਗੈਲਰੀ ਵਿਚ ਤਾਂ ਨਾ ਜਾ ਹੋਇਆ, ਪਰ ਉਸਦੇ ਮਿੱਤਰ ਰੋਗ ਦੇ ਘਰ ਜਾਣ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਤੇ ਅੱਜ ਮੈਂ ਸੋਹਨ ਕਾਦਰੀ ਦੀ ਝਲਕ ਦੇਖਣ ਨਹੀਂ, ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਣ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸਾਂ।

ਮਿਸਟਰ ਰੋਗ ਨੇ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਹੱਥ ਮਿਲਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ, 'ਤੈਨੂੰ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਉਹ ਨਹਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।'

ਮਿਸਟਰ ਰੋਗ ਦਾ ਰੰਗ ਗੁਲਾਬੀ ਸੀ, ਦਾਹੜੀ ਕਪਾਹ ਦੀਆਂ ਤਾਜ਼ਾ ਫੁੱਟੀਆਂ ਵਰਗੀ ਚਿੱਟੀ। ਕੱਦ ਮਧਰਾ। ਦੀਵਾਰਾਂ 'ਤੇ ਟੰਗੀਆਂ ਪੇਂਟਿੰਗਜ਼ ਉਸਦੇ ਸ਼ੌਕ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਭਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਮਿਸਟਰ ਰੋਗ ਦੱਸਣ ਲੱਗਾ, 'ਤੈਨੂੰ ਇਕ ਦਿਲਚਸਪ ਗੱਲ ਦੱਸਾਂ। ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਹਿਸਟਰੀ ਵਿਚ ਪੀ. ਐੱਚ. ਡੀ. ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸੋਹਨ ਮੇਰਾ ਦੋਸਤ ਬਣਿਆ। ਮੈਂ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ, 'ਇਹ ਇੰਡੀਆ ਤੋਂ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਬੋਲੀ, ਇਹ ਕਿਹੜਾ ਮੁਲਕ ਹੋਇਆ? ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਨਕਸ਼ੇ 'ਤੇ ਦਿਖਾਇਆ। ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ-ਖੇਤਰ ਸਿਰਫ਼ ਫ਼ਰਾਂਸ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਮੁਲਕਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।'

ਮੇਰੀ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਹੱਦ ਨਾ ਰਹੀ।

ਸੋਹਨ ਕਾਦਰੀ ਨਹਾ ਕੇ ਸੋਫੇ 'ਤੇ ਆ ਬੈਠਾ। ਉਸ ਨੇ ਹਲਕੇ ਪੀਲੇ ਰੰਗ ਦੀ ਛੋਟੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਵਾਲੀ ਸ਼ਰਟ ਪਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਸ਼ਰਟ ਦੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਦੀਆਂ ਧਾਰੀਆਂ ਉਸਦੀ ਪੇਂਟਿੰਗ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਯਾਦ ਦਿਵਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।

‘ਪਾਣੀ ਪੀਏਂਗਾ?’

‘ਮੈਂ ਕਾਫ਼ੀ ਬਣਾ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ।’ ਰੋਗ ਨੇ ਉੱਠਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ।

‘ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਲੱਗੇ’ ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਤੇ ਰੋਗ ਬੈਠ ਗਿਆ।

ਸੋਹਨ ਕਾਦਰੀ ਨੇ ਗੱਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ, ‘ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਕਰੀਬੇ ਗੱਲ ਸ਼ੁਰੂ? ਮੇਰਾ ਜਨਮ ਕਦੋਂ ਹੋਇਆ ਇਹ ਤਾਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਪਾਸਪੋਰਟ 'ਤੇ ਮੇਰੀ ਜਨਮ ਤਰੀਕ 2 ਨਵੰਬਰ 1932 ਹੈ। ਮਾਤਾ ਪੰਨ ਕੌਰ। ਪਿਤਾ ਜਗਤ ਸਿੰਘ। ਪਿੰਡ ਚਾਚੋਕੀ, ਫਗਵਾੜੇ ਨੇੜੇ। ਸਕੂਲ ਪੜ੍ਹਨ ਗਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਸੋਝੀ ਕਿਸ ਕੋਲ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਜੁਲਾਹਾ ਸੀ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ। ‘ਉੜਾ ਐੜਾ’ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਸਵਾਹ ਤੇ ਰੇਤ ਮਿਲਾ ਕੇ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਹੀ ਸਲੇਟ ਬਣਾ ਲਈ ਜਾਂਦੀ। ਉਂਗਲੀ ਦੀ ਕਲਮ। ਘਰੋਂ ਆਪਣਾ ਤੱਪੜ ਲੈ ਕੇ ਜਾਓ। ਆਪਣੀ ਸਵਾਹ ਤੇ ਰੇਤਾ ਵੀ। ਸਕੂਲ ਵੀ ਕਾਹਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਦਰੱਖਤ ਹੇਠ ਬੈਠ ਗਏ ਕਲਾਸ-ਰੂਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਵਾਹ ਤੇ ਰੇਤ ਨੂੰ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਵਿਛਾ ਲਿਆ ਤਖ਼ਤੀ ਬਣ ਗਈ। ਸਲੇਟ ਬਣ ਗਈ। ਬਲੈਕ ਬੋਰਡ ਬਣ ਗਿਆ।’ ਸੋਹਨ ਕਾਦਰੀ ਹੱਸਦਾ ਹੋਇਆ ਬੋਲਿਆ।

‘ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਸਾਲ ਲੰਘ ਗਏ। ਫਗਵਾੜੇ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਗਿਆ। ਇਕ ਇਮਾਰਤ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਲੱਕੜ ਦਾ ਟਾਲ ਸੀ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਸਕੂਲ। ਜਨਮ ਤਰੀਕ ਵਾਲਾ ਖ਼ਾਨਾ ਸਕੂਲ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਵੀ ਨਾ ਭਰਿਆ। ਮੈਂ ਪੜ੍ਹਨ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਨਿਕਲਿਆ। ਜਦੋਂ ਅੱਠਵੀਂ ਦੇ ਪੇਪਰ ਹੋਣੇ ਸਨ ਤਾਂ ਫ਼ਾਰਮ ਭਰਨਾ ਸੀ। ਮਾਸਟਰ ਨੇ ਕਿਹਾ, ‘ਬਈ ਤੇਰਾ ਜਨਮ ਤਰੀਕ ਵਾਲਾ ਖ਼ਾਨਾ ਖ਼ਾਲੀ ਹੈ। ਜਾਹ ਮਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਤਰੀਕ ਪੁੱਛ ਕੇ ਆ।’

ਮਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ, ‘ਤਰੀਕ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਨਹੀਂ, ਕਪਾਹ ਦਾ ਮੌਸਮ ਸੀ।’

ਪਿਉ ਨੇ ਕਿਹਾ, ‘ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਜੋਤਸ਼ੀ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗ ਸਕਦੈ।’

ਜੋਤਸ਼ੀ ਉਦੋਂ ਮਰ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਅੰਦਾਜ਼ਨ ਹੀ ਆਪਣੀ ਜਨਮ ਤਰੀਕ 2 ਨਵੰਬਰ 1932 ਲਿਖਵਾ ਦਿੱਤੀ।’

ਸੋਹਨ ਕਾਦਰੀ ਨੇ ਆਦਤਨ ਹੱਸਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਸੁਲਫੇ ਵਾਲੇ ਦੰਦ ਕੱਢੇ, ‘ਪਿੰਡ ਚਾਚੋਕੀ ਹੈ ਤਾਂ ਫਗਵਾੜਾ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੈ। ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਅਨਪੜ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਪਿੰਡ ਸੀ। ਪੰਡਿਤ ਲਾਹੌਰੀ ਰਾਮ ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਅੱਠਵੀਂ ਪਾਸ ਸੀ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਮੈਂ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਦੋ ਹਮਜ਼ਮਾਤੀਆਂ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ 1949 ਵਿਚ ਮੈਟ੍ਰਿਕ ਪਾਸ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਸਕੂਲ ਫਗਵਾੜਾ ਤੋਂ। ਮੈਟ੍ਰਿਕ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲਾ ਲੈ ਲਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਸੱਟਾਂ ਦੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੀ ਅੱਧੀ ਫੀਸ ਮਾਫ਼ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਐਫ਼ ਐਸ ਸੀ ਮੈਂ ਉਸੇ ਕਾਲਜ ਤੋਂ ਕੀਤੀ। ਤੀਸਰੇ ਸਾਲ ਤੱਕ ਕੰਮ ਡਾਵਾਂ ਡੋਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਚੜ੍ਹਦੀ ਉਮਰ ਸੀ। ਕਲਾਕਾਰੀ ਮਨ ਸੁਰੱਪਣ ਦਾ ਉਪਾਸ਼ਕ ਹੋ ਗਿਆ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਕੁੜੀ ਨਾਲ ਇਸ਼ਕ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਸ਼ਿੱਦਤ ਦੀ ਸਿਖ਼ਰ। ਦੋਵੇਂ ਜਣੇ ਚੁੱਪ ਚੁੱਪੀਤੇ ਘਰੋਂ ਤੁਰ ਗਏ। ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਚੋਰ ਬਹੁਤੀ ਦੇਰ ਦੁਨੀਆ ਤੋਂ ਬਚ ਨਾ ਸਕੇ। ਜਵਾਨੀ ਨੂੰ ਲੱਗੇ ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਖੰਭ ਕੁਤਰਨ ਲਈ ਹਵਾਲਾਤ ਦਾ ਪਿੰਜਰਾ ਵੀ ਨਸੀਬ ਹੋਇਆ। ਮੇਰੇ ਮਨ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸੱਟ ਪਈ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਮਨ ਉਚਾਟ ਹੋ ਗਿਆ। ਪੜ੍ਹਾਈ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ।’

ਸੋਹਨ ਕਾਦਰੀ ਹਲਕਾ ਹਲਕਾ ਹੱਸਦਾ ਹੋਇਆ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਰ ਉਸਦੇ ਚਿਹਰੇ ਦੇ ਹਾਵ-ਭਾਵਾਂ 'ਚੋਂ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸੱਟ ਦਾ ਰੰਗ ਅਜੇ ਵੀ ਪਛਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਬੁੱਲ੍ਹ ਮੀਚੇ। ਹੱਥ ਮਲੇ। ਕਥਾ ਅੱਗੇ ਤੋਰੀ, ‘ਪਿੰਡ ਵਿਰਕਾਂ ਅਤੇ ਚਾਚੋਕੀ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਇਕ ਸ਼ਿਵ ਦਿਆਲਾ ਸੀ। ਵਿਰਕਾਂ ਦਾ ਭੀਖਮ ਗਿਰੀ ਸਾਧੂ ਉੱਥੇ ਲੁਕ ਕੇ ਬੈਠਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਵਿਰਕਾਂ ਵਾਲੇ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣਾ ਗੁਰੂ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਚਾਚੋਕੀ ਵਾਲੇ ਆਪਣਾ। ਭੀਖਮ ਗਿਰੀ ਸੰਗੀਤ ਤੇ ਨਾਚ ਦਾ ਬਹੁਤ ਮਾਹਿਰ ਅਧਿਆਪਕ ਸੀ। ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਸੰਗਤ ਕਰਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਦਾਸੀ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਭੀਖਮ ਗਿਰੀ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਮੇਰੇ ਲਈ ਬਹੁਤ ਕਾਰਗਰ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ।’

‘ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਪਿੰਡ ਮੰਦਾਲੀ ਹੈ। ਉਥੇ ਅਹਿਮਦ ਅਲੀ ਸ਼ਾਹ ਕਾਦਰੀ ਦਾ ਰੋਜ਼ਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮਨ ਨੂੰ ਉਦਾਸੀ ਘੇਰਾ ਪਾਉਂਦੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਥੇ ਇਬਾਦਤਗਾਹ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਬੈਠਾ ਰਹਿਣਾ। ਉਥੋਂ ਹੀ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ‘ਕਾਦਰੀ’ ਜੋੜ ਲਿਆ। ਸਾਈਂ ਜੀ ਅਕਸਰ ਆਖਦੇ, ‘ਬੇਟੇ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਲੈ ਲਉ ਤੇ ਬੈਠ ਜਾਉ। ਬਸ ਆਪਣਾ ਮੂੰਹ ਦੇਖ ਲਉ।’ ਉਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦੀ ਕਦੋਂ ਸਮਝ ਆਉਂਦੀ ਸੀ। ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਰੋੜੀਆਂ ਖਾਣ ਹੀ ਜਾਂਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ। ਪਰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ‘ਸ਼ੀਸ਼ੇ’ ਦੇ ਅਰਥ ਸਮਝ ਆਉਣ ਲੱਗੇ। ‘ਆਪਣਾ ਮੂੰਹ ਦੇਖਣ’ ਦੀ ਰਮਜ਼ ਸਮਝ ਆਉਣ ਲੱਗੀ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਧਿਆਨ ਲਗਾਉਣ ਦੀ ਜਾਚ ਆ ਗਈ। ਯੋਗਾ ਕਰਨ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਸਮਝ ਆਇਆ। ਅੱਜ ਵੀ ਮੈਂ ਸਵੇਰੇ ਉੱਠ ਕੇ ਅੱਧਾ ਪੌਣਾ ਘੰਟਾ ਯੋਗਾ ਕਰਦਾ। ਖ਼ੈਰ! ਇਸ਼ਕ ਮਜ਼ਾਜ਼ੀ ਕਾਰਨ ਜੋ ਮਨ 'ਤੇ ਉਦਾਸੀ ਛਾਈ ਸੀ, ਉਹ ਸ਼ਿਵਦਿਆਲੇ ਅਤੇ ਰੋਜ਼ੇ ਕਾਰਨ ਦੂਰ ਹੁੰਦੀ ਗਈ। ਮਹਿਬੂਬ ਕੁੜੀ ਦਾ ਵਿਆਹ

ਹੋ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਗਦਾ। ਮੈਂ ਘਰੋਂ ਨੱਠਦਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਅਚਾਨਕ ਮੈਂ ਰੰਜ ਕਢਾ ਲਈ ਤੇ ਨੱਠ ਗਿਆ। ਪੈਦਲ ਹੀ ਸ਼ਿਮਲੇ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਮਾਂ ਭੀਖਮ ਗਿਰੀ ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ ਦੁੱਖ ਫੋਲਦੀ, 'ਕੱਲਾ ਕੱਲਾ ਮੁੰਡਾ ਐ। ਕਿੱਥੇ ਚਲਾ ਗਿਆ? ਜ਼ਮੀਨ ਕੌਣ ਸੰਭਾਲੂਗਾ? ਟੋਟਰ ਕਢਾ ਕੇ ਘਰੋਂ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਘਰ ਬਾਰ ਕੌਣ ਸੰਭਾਲੂਗਾ?' ਮੇਰੇ ਮਾਮੇ ਦਾ ਇਕ ਮੁੰਡਾ ਭਲਵਾਨ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਗਰਾਰੇਟ ਫੜ ਲਿਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੌਟੀ ਚਾੜ੍ਹੀ। ਫਿਰ ਘਰ ਲੈ ਆਇਆ ਪਰ ਐਸਾ ਪੈਰ ਚੱਕਰ ਮੈਂ ਫੇਰ ਘਰੋਂ ਦੌੜ ਗਿਆ। ਬਿਨਾ ਦੱਸੇ। ਬਗੈਰ ਪੈਸੇ ਦੇ। ਤਿੱਬਤ ਦਾ ਬਾਰਡਰ ਪਾਰ ਵੀ ਕਰ ਗਿਆ। ਉਸ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਪੱਥਰ ਪੱਥਰ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਪੈਰ ਪਛਾਣਦੇ ਆ। ਫਿਰ ਫੜ ਕੇ ਘਰ ਲਿਆਂਦਾ। ਮਾਮੇ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਮੇਰਾ ਅੰਗ ਰੱਖਿਅਕ ਹੀ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਫਿਰ ਸੋਚਣ ਲੱਗਾ, 'ਹੁਣ ਕੀ ਕਰਾਂ?' ਮਾਂ ਦੇ ਕਹਿਣ 'ਤੇ ਗੁਰੂ ਵੀ ਮੇਰੇ ਖਿਲਾਫ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਸੰਨਿਆਸ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਨੇ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਾ ਦਿੱਤੀ। ਉਹਨੀਂ ਦਿਨੀਂ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਮਾਨਸਿਕ ਕਸ਼ਟ ਵਿਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।'

ਸੋਹਨ ਕਾਦਰੀ ਕੁਝ ਦੇਰ ਲਈ ਚੁੱਪ ਕਰ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ, 'ਫਿਰ ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ ਵੱਲ ਆਉਣ ਦਾ ਖਿਆਲ ਕਿਵੇਂ ਆਇਆ?'

ਕਾਦਰੀ ਹੱਸਿਆ, 'ਬਸ ਇਸੇ ਪਾਸੇ ਆਉਣ ਲੱਗਾ ਸੀ ਹੁਣ। ਆਪਣੇ ਭਟਕਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਰੀਝਾਉਣ ਲਈ ਮੈਂ ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫੀ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਕ ਦੋਸਤ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਉਸਤਾਦ ਬਣਾਇਆ। ਉਹ ਦੋਸਤ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਟਰਾਂਟੋ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਲੰਧਰ ਵਿਚ ਸਟੂਡੀਓ ਖੋਲ੍ਹ ਲਿਆ। ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫੀ ਵਿਚ ਮੈਂ ਚੰਗੀ ਮੁਹਾਰਤ ਹਾਸਿਲ ਕਰ ਲਈ। ਮੇਰਾ ਚੰਗਾ ਨਾਂ ਹੋ ਗਿਆ। ਰਘੂਰਾਏ ਵਰਗੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫਰਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਵਾਕਫ਼ੀਅਤ ਹੋ ਗਈ। ਦੋ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫੀ ਕੀਤੀ। ਮੇਰੇ ਜੀਵਨ ਦੇ 1949 ਤੋਂ 1955 ਤੱਕ ਸਾਲ ਭ੍ਰਮਣ ਵਾਲੇ ਹੀ ਰਹੇ ਸੀ। ਫਿਰ 1955 ਵਿਚ ਮੈਂ ਆਰਟ ਪੜ੍ਹਨ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਸ਼ਿਮਲੇ ਪੰਜ ਸਾਲ ਆਰਟ ਪੜ੍ਹਿਆ। ਫਿਰ ਪਿੰਡ ਆ ਕੇ ਆਪਣਾ ਨਵਾਂ ਘਰ ਬਣਾਇਆ। ਉਸ ਵਿਚ ਸਟੂਡੀਓ ਬਣਾਇਆ। ਉਸ ਸਟੂਡੀਓ ਵਿਚ ਹੀ ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ ਰਹਿੰਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਸੇ ਸਟੂਡੀਓ ਵਿਚ ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ, ਮੁਲਕ ਰਾਜ ਆਨੰਦ, ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ, ਬਲਰਾਜ ਸਾਹਨੀ, ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਆਨੰਦ ਹੋਰੀਂ ਆਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਇਹ ਸਟੂਡੀਓ ਸਾਹਿਤਕ ਮਹਿਕ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ ਸ਼ਿਮਲੇ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਤਿੰਨ ਕਿਤਾਬਾਂ ਮੈਂ ਹੀ ਡਿਜ਼ਾਈਨ ਕੀਤੀਆਂ। ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ ਰਾਤ ਨੂੰ ਜਾਂ ਤੜਕੇ ਨੂੰ ਰਚੀ ਕਵਿਤਾ ਉੱਠ ਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਨੂੰ ਸੁਣਾਉਂਦਾ। ਸ਼ਿਵ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਰਚੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦੇ ਪਲੇਠੇ ਸਰੋਤਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਮੈਂ ਵੀ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਸੁਣ ਕੇ ਕਵਿਤਾ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਪਰਗਟ ਕਰਦਾ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਚਾਰ ਸਾਲ ਪੜ੍ਹਾਇਆ।'

'ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਪ੍ਰੋਫੈਸ਼ਨ ਵਜੋਂ ਕਦੋਂ ਅਪਣਾਇਆ?'

'ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਬਾਅਦ। ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੇ ਅਰਸੇ ਦੌਰਾਨ ਮੈਂ ਪੇਂਟਿੰਗ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਕੁਝ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਮੈਂ ਕਾਲਜ ਦੇ ਸਟਾਫ਼ ਰੂਮ ਵਿਚ ਵੀ ਲਗਾਈਆਂ। ਸੋਹਨ ਕਾਦਰੀ ਰਤਾ ਰੁਕਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਬੀਤੇ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ, 'ਇਕ ਵਾਰ ਕਾਲਜ ਦੀ ਕਨਵੋਕੇਸ਼ਨ ਵਾਸਤੇ ਕਾਲਜ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਮੁਲਕ ਰਾਜ ਆਨੰਦ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ। ਉਹ ਨਵਾਂ ਨਵਾਂ ਪੰਜਾਬ ਆਇਆ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਟੈਗੋਰ ਚੇਅਰ ਮਿਲੀ ਸੀ। ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਕੈਰੋਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮੰਗਵਾਇਆ ਸੀ। ਉੱਥੇ ਉਹ ਬੰਬਈ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਆ ਕੇ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ ਟੇਲੈਂਟ ਲਭਦਾ ਫਿਰਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਸਟਾਫ਼-ਰੂਮ ਵਿਚ ਆਇਆ ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਅਚਾਨਕ ਨਿਗਾਹ ਪੇਂਟਿੰਗ 'ਤੇ ਪਈ। ਉਸਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, 'ਐਹ ਪੇਂਟਿੰਗਜ਼ ਕਿਹਦੀਆਂ ਨੇ?'

ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਨੇ ਕਿਹਾ, 'ਸਾਡਾ ਇਕ ਟੀਚਰ ਐ ਜੀ, ਉਹਦੀਆਂ ਨੇ।'

ਜਦੋਂ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, 'ਤੂੰ ਕਿਥੇ ਰਹਿੰਦੇ?'

ਮੈਂ ਕਿਹਾ, 'ਜੀ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਰਹਿੰਦਾ।'

ਮੁਲਕ ਰਾਜ ਆਨੰਦ ਨੇ ਕਿਹਾ, 'ਇਹ ਪਿੰਡ ਦਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ। ਇਟ'ਜ਼ ਵੈਰੀ ਐਡਵਾਂਸ ਵਰਕ। ਜਦੋਂ ਕਨਵੋਕੇਸ਼ਨ ਖਤਮ ਹੋਈ ਤੇਰੇ ਪਿੰਡ ਜਾਵਾਂਗੇ।'

ਤੇ ਮੁਲਕ ਰਾਜ ਆਨੰਦ ਸੱਚਮੁਚ ਚਾਚੋਕੀ ਮੇਰੇ ਘਰ ਆ ਗਿਆ।

ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, 'ਦਿਖਾ ਕਿੰਨੀਆਂ ਪੇਂਟਿੰਗਜ਼ ਨੇ?'

ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਪੰਜ ਦਸ ਸਨ। ਪੇਂਟਿੰਗਜ਼ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘੋਖਦਾ ਹੋਇਆ ਆਨੰਦ ਬੋਲਿਆ, 'ਨੁਮਾਇਸ਼ ਕਰੋ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ।'

'ਨਵਾਂ ਨਵਾਂ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਬਣਿਆ ਸੀ। ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਨੁਮਾਇਸ਼ ਹੁਸੈਨ ਦੀ ਹੋਈ। ਦੂਸਰੀ ਮੇਰੀ ਦੀ। ਮੈਨੂੰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਮੁਲਕ ਰਾਜ ਆਨੰਦ ਨੇ ਹੀ ਲੱਭਿਆ। ਲੱਭਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਪਹਿਚਾਣਿਆ ਤੇ ਲਿਖਕਾਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਮੇਰੀ ਜਾਣ ਪਹਿਚਾਣ ਐਮ ਐਸ ਰੰਧਾਵਾ ਨਾਲ ਕਰਵਾਈ। ਇਹਨਾਂ ਦੋ ਬੰਦਿਆਂ ਨੇ ਧੱਕਾ ਮਾਰਿਆ। ਨੌਕਰੀ ਛੁਡਵਾਈ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਦੁਨੀਆ ਦੇਖਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।'

‘ਉਦਾਸੀ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਦੋ ਵਾਰ ਘਰੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਫੜ੍ਹ ਕੇ ਵਾਪਸ ਲੈ ਆਂਦਾ ਗਿਆ। ਜੁੱਤੀਆਂ ਵੀ ਵਰ੍ਹੀਆਂ। ਫਿਰ ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ—ਕਿਉਂ ਨਾ ਯੂਰਪ ਚਲਿਆ ਜਾਵਾਂ। ਉਥੋਂ ਤਾਂ ਕੋਈ ਫੜ੍ਹ ਕੇ ਲਿਆਉਣੋਂ ਰਿਹਾ।’

ਸੋਹਨ ਕਾਦਰੀ ਫਿਰ ਹੱਸਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕਈ ਵਾਰ ਉਹ ਉਸ ਗੱਲ ‘ਤੇ ਵੀ ਹੱਸ ਪੈਂਦਾ ਸੀ, ਜਿਹੜੀ ਹੱਸਣ ਵਾਲੀ ਨਾ ਵੀ ਹੋਵੇ। ਰੋਗ ਬੈਠਾ ਸਾਡੇ ਵੱਲ ਟਿਕ-ਟਿਕੀ ਲਾ ਕੇ ਬਸ ਦੇਖੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਕਾਦਰੀ ਹੱਸਦਾ, ਰੋਗ ਵੀ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਦੇਖ ਕੇ ਹਲਕਾ ਜਿਹਾ ਮੁਸਕਰਾ ਦਿੰਦਾ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਕੋਈ ਹਾਸੇ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ।

ਸੋਹਨ ਕਾਦਰੀ ਲੜੀ ਟੁੱਟਣ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇ ਰਿਹਾ, ‘ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਮੇਰੀਆਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ, ਬੰਬਈ ਇਕ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਇਕ ਤੇ ਸ਼ਿਮਲੇ ਵਿਚ ਇਕ ਨੁਮਾਇਸ਼ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਮੁਕ ਗਿਆ ਸੀ। ਹੁਣ ਹੋਰ ਕੀ ਕਰੇ ਬੰਦਾ। ਮੁਲਕ ਰਾਜ ਅਨੰਦ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ, ‘ਹੁਣ ਤੂੰ ਕੀ ਕਰੇਗਾ। ਇਹ ਪੰਜ ਗੈਲਰੀਆਂ ਨੇ ਸਾਰੇ ਇੰਡੀਆ ਵਿਚ। ਉਥੇ ਤੇਰੀਆਂ ਨੁਮਾਇਸ਼ਾਂ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਨੇ। ਹੁਣ ਤੂੰ ਕੀ ਕਰੇਗਾ? ਚਾਚੋਕੀ ਦਾ ਬੰਦਾ ਇਕ ਖੁੱਡ ਵਿਚ ਵੜ੍ਹ ਕੇ ਬੈਠਾ ਏ। ਚੁੱਕ ਝੋਲਾ। ਤੁਰ ਪੈ।’

ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ‘ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਸਕਾਲਰਸ਼ਿਪ ਦਿਵਾ ਦਿਉ। ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਮੈਂ ਕਿਵੇਂ ਕੰਮ ਕਰਾਂਗਾ?’ ਤੇ ਮੈਂ ਸਕਾਲਰਸ਼ਿਪ ਵਾਸਤੇ ਅਪਲਾਈ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੁਲਕ ਰਾਜ ਅਨੰਦ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ, ‘ਤੂੰ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਚੁੱਕ ਤੇ ਇਥੋਂ ਨਿਕਲ ਜਾ ਬੱਸ।’ ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਪਾਸਪੋਰਟ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਬਣਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਵਾਰ ਮੇਰੀ ਅਰਜ਼ੀ ਰੱਦ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਚਾਰ ਸਾਲ ਕਾਲਜ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਫਿਰ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਪਾਸਪੋਰਟ ਅਪਲਾਈ ਕਰਕੇ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਮਹਿਰਮਯਾਰ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕੀਤੀ, ‘ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕਹਿ ਕੇ ਯਾਰ ਮੇਰਾ ਪਾਸਪੋਰਟ ਹੀ ਬਣਾ ਦੇ।’

ਮਹਿਰਮਯਾਰ ਨੇ ਇਕ ਬੰਦੇ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, ‘ਪਾਸਪੋਰਟ ਦਿਵਾ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਜਾਣ ਲਈ। ਕੀਨੀਆ ਵਾਸਤੇ।’ ਜਾਅਲੀ ਵਿਆਹ ਦੇ ਪੇਪਰ ਬਣਾਏ। ਵਿਆਹ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਨਾਲ ਪਾਸਪੋਰਟ ਮਿਲਿਆ। ਪਾਸਪੋਰਟ ਸਿਰਫ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਦਾ ਮਿਲਿਆ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਰਿਜੈਕਟ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਬੰਦਾ ਸ਼ੱਕੀ ਤਾਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਐ।’

‘ਫਿਰ ਉਡਾਰੀ ਮਾਰ ਲਈ?’ ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ।

‘ਸੁਣ ਤਾਂ ਸਹੀ’ ਕਾਦਰੀ ਹੱਸਦਾ ਹੱਸਦਾ ਬੋਲਿਆ, ‘ਇਹ ਗੱਲ 1966 ਦੀ ਹੈ।’

ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ, ‘ਮੇਰੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਦੋ ਸਾਲ ਪੁਰਾਣੀ।’

‘ਮਹਿਰਮਯਾਰ ਤੇ ਮੈਂ ਇਕੋ ਸ਼ਿਪ ਵਿਚ ਸਵਾਰ ਹੋ ਗਏ। ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਦਾ ਟਿਕਟ ਲੈਣ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ‘ਪੀ’ ਫਾਰਮ ਰਿਜ਼ਰਵ ਬੈਕ ‘ਚੋਂ ਲੈਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਪੈਸੇ ਤਾਂ ਸਨ। ਪਰ ਲਾਈਨ ਵਿਚ ਕਿਹੜਾ ਖੱਜਲ ਖੁਆਰ ਹੁੰਦਾ ਰਹੇ। ਕੋਈ ਚਾਚਾ ਤਾਇਆ ਤਾਂ ਵਾਕਿਫ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਟਰੈਵਲ ਏਜੰਟ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਜਲੰਧਰ ਵਾਲਾ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, ‘ਜੇ ਪਾਣੀ ਵਾਲੇ ਜਹਾਜ਼ ਵਿਚ ਜਾਊ ਤਾਂ ਚਾਰ ਸੌ ਤੋਂ ਘੱਟ ਕਿਰਾਇਆ ਲੱਗੇਗਾ। ਚਾਰ ਸੌ ਤੋਂ ਘੱਟ ਕਿਰਾਏ ਵਾਸਤੇ ‘ਪੀ’ ਫਾਰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੈਣਾ ਪੈਂਦਾ।’

ਪਾਣੀ ਵਾਲੇ ਜਹਾਜ਼ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਥੱਲੇ, ਜਿੱਥੇ ਸਾਮਾਨ ਪਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਜਗ੍ਹਾ ਮਿਲੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਸਸਤਾ ਟਿਕਟ ਹੋਣ ਕਰਕੇ। ਅੱਠ ਦਿਨ ਦਾ ਸਫ਼ਰ। ਛੇ ਡਾਲਰ ਐਕਸਚੇਂਜ ਕੋਲ ਸੀ। ਮਹਿਰਮਯਾਰ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਵਾਲਾ ਬੰਦਾ ਤੇ ਮੈਂ ਸੁਲਫਾ ਪੀਣ ਵਾਲਾ। ਗਰਮੀ ਦਾ ਮੌਸਮ। ਸਮੁੰਦਰ। ਥਰਲਡ ਕਲਾਸ ਰੋਟੀ ਭਾੜੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸੀ। ਉਪਰਲੇ ਡੈਕ ‘ਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮਜ਼ਦੂਰ ਕਲਾਸ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਪੰਜ ਸੌ ਰੁਪਈਆ ਤਾਂ ਸੀ ਆਉਣ ਵੇਲੇ ਪਰ ਉਹ ਜਹਾਜ਼ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਰੁਪਈਏ ਜਹਾਜ਼ ਵਿਚ ਐਕਸਚੇਂਜ ਹੋ ਸਕਦੇ ਸੀ। ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਦਿਨ ਜਹਾਜ਼ ਵਿਚ ਲੰਘ ਗਏ। ਛੇ ਡਾਲਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀ ਲਈ। ਮੁੜ ਕੇ ਕੋਲ ਕੋਕਾ ਕੋਲਾ ਪੀਣ ਜੋਗੇ ਪੈਸੇ ਵੀ ਨਾ ਬਚੇ। ਮੈਂ ਜਹਾਜ਼ ਵਿਚ ਹੀ ਬਾਰ ਵਿਚ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਕੈਂਚ ਬਣਾਉਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸ਼ਰਾਬ ਚੜ੍ਹ ਜਾਣੀ ਉਸਨੇ ਕਹਿਣਾ, ‘ਮੈਂ ਬੀਅਰ ਪਿਲਾ ਦਿਉ ਮੇਰੇ ਭਰਾ ਦਾ ਵੀ ਸਕੈਂਚ ਬਣਾ ਦੇ।’ ਇਕ ਦਿਨ ਜਹਾਜ਼ ਦਾ ਕਰਿਊ ਇਨਸਪੈਕਸ਼ਨ ਕਰਨ ਆਇਆ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਕੈਂਚ ਬਣਾਉਂਦੇ ਨੂੰ ਦੇਖ ਲਿਆ। ਮੈਂ ਉਸਦਾ ਸਕੈਂਚ ਵੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਮਹਿਰਮਯਾਰ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਡੈੱਕ ਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਰੋਟੀ ਵੀ ਉਪਰ ਜਾ ਕੇ ਹੀ ਖਾਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਮੇਰੀ ਕਲਾ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਪੈਦਾ ਹੋਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ।’

‘ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਗਿਆਰਾਂ ਪੈਂਟਿੰਗਾਂ ਸਨ, ਇਕ ਪੇਂਟੀ ਵਿਚ ਬੰਦ। ਮੁੰਬਾਏ ਜਾ ਕੇ ਜਹਾਜ਼ ਰੁਕਿਆ। ਉਥੇ ਅਸੀਂ ਉੱਤਰੇ। ਮਹਿਰਮਯਾਰ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ, ‘ਚਿੰਤਾ ਨਾ ਕਰ ਉਥੋਂ ਆਪਣਾ ਯਾਰ ਆਪਾਂ ਨੂੰ ਲੈਣ ਆਇਆ ਹੋਊ।’ ਉਥੇ ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਖਾਣ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪੈਸਾ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕੋਲੇ ਖਾ ਕੇ ਇਕ ਵਕਤ ਦੀ ਭੁੱਖ ਮਾਰੀ। ਦੂਸਰਾ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹ ਪਿਆ। ਭੁੱਖ ਨਾਲ ਬੁਰਾ ਹਾਲ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਲੱਭਣ ਦੀ ਸੋਚਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਦੂਸਰੇ ਦਿਨ ਦੁਪਹਿਰ ਨੂੰ ਇਕ ਬੰਦਾ ਸੁੰਘਦਾ ਫਿਰੇ। ਉਹ ਲੱਭਦਾ ਫਿਰੇ ਗੁਰਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ। ਇਕ ਦੋ ਵਾਰ ਉਹ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਦੀ ਲੰਘਿਆ ਵੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਅਜੀਤ ਭੰਬਰੇ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਲੈਣ ਆਉਣਾ ਸੀ। ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਅਪੈਂਡੈਕਸ ਦੀ ਦਰਦ ਨੇ ਘੇਰ ਲਿਆ। ਸਵੇਰੇ 300 ਮੀਲ ਗੱਡੀ ਚਲਾ ਕੇ ਆਉਣਾ ਸੀ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਅਟੈਕ ਹੋ ਗਿਆ। ਦੂਸਰੇ ਦਿਨ ਉਸਨੂੰ ਹੌਸ਼ ਆਈ। ਉਸਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, ‘ਅੱਜ ਦਿਨ ਕੀ ਐ?’

ਜਦੋਂ ਦਿਨ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਹੋਸ਼ ਉੱਡ ਗਏ। ਉਸ ਦੇ ਤਾਂ ਦੋ ਦੋਸਤ ਇੰਡੀਆ ਤੋਂ ਕੱਲ੍ਹ ਆਉਣੇ ਸਨ। ਭੰਬਰਾ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਹੱਡ ਮਾਸਟਰ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਚਾਨੇ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ ਤੇ ਚਾਨਾ ਪੋਰਟ 'ਤੇ ਪੱਗਾਂ ਵਾਲੇ ਬੰਦੇ ਲੱਭਦਾ ਫਿਰੇ। ਚਾਨੇ ਨੇ ਪਤਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਜਹਾਜ਼ ਤਾਂ ਤਨਜ਼ਾਨੀਆਂ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਦੋ ਬੰਦੇ ਉੱਤਰੇ ਸਨ ਜਹਾਜ਼ ਤੋਂ ਤੇ ਕੱਲ੍ਹ ਦੇ ਉਥੇ ਹੀ ਪੋਟੀ 'ਤੇ ਬੈਠੇ ਆ। ਚਾਨਾ ਸਾਨੂੰ ਕਾਰ ਵਿਚ ਬਿਠਾ ਕੇ ਘਰ ਲੈ ਆਇਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜ ਦਿਨ ਜਾ ਕੇ ਜਹਾਜ਼ ਦੀ ਥਕਾਵਟ ਲਾਗੀ। ਫਿਰ ਮੈਂ ਡਾਇਰੈਕਟਰੀ ਫੋਲੀ। ਉਥੇ ਸਿਰਫ਼ ਦੋ ਗੈਲਰੀਆਂ ਸਨ। ਫੋਨ ਕੀਤਾ। ਜਵਾਬ ਮਿਲਿਆ, 'ਆ ਜਾਉ। ਕੰਮ ਦਿਖਾ ਦਿਉ।'

ਸੋਹਨ ਕਾਦਰੀ ਨੇ ਲੰਬਾ ਸਾਹ ਲਿਆ। ਫਿਰ ਵਾਲਾਂ ਨੂੰ ਸੰਵਾਰਿਆ ਤੇ ਬੋਲਿਆ, 'ਬਸ ਇਹ ਜਹਾਜ਼ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਹੀ ਅਸਲ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਸੀ। ਪੰਜਾਂ ਪੌਡਾਂ ਦੀ ਕਾਰ ਕਿਰਾਏ 'ਤੇ ਲੈ ਕੇ ਮੈਂ ਪਹਿਲੀ ਗੈਲਰੀ ਵਿਚ ਗਿਆ। ਅਮਰੀਕਨ ਗੈਲਰੀ। ਫਾਈਵ ਸਟਾਰ ਹੋਟਲ ਵਿਚ। ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਦਿਖਾਇਆ। ਗੈਲਰੀ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਕਿਹਾ, 'ਇਹ ਤਾਂ ਬੜਾ ਐਡਵਾਂਸ ਕੰਮ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਚੀਤੇ-ਹਾਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਵੇਚਦੇ ਹਾਂ।' ਫਿਰ ਮੈਂ ਦੂਸਰੀ ਗੈਲਰੀ ਵਿਚ ਗਿਆ। ਇਹ ਨੀਗਰੋ ਗੈਲਰੀ ਸੀ।

'ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਅੰਦਰ ਵੜਿਆ, ਮੇਰੀ ਨਜ਼ਰ ਇਕ ਆਦਮੀ 'ਤੇ ਪਈ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਿਆ, ਇਹ ਬੰਦਾ ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਦੇਖਿਆ ਹੋਇਐ।'

'ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਦੋ ਪੇਂਟਿੰਗ ਦਿਖਾਈਆਂ ਤਾਂ ਉਸ ਆਦਮੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, 'ਮੈਂ ਇਹ ਪੇਂਟਿੰਗ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਕਿਤੇ ਦੇਖ ਚੁੱਕਾਂ।' ਇਹ ਬੰਦੇ ਕਦੇ ਦਿੱਲੀ ਗਿਆ ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਕਿਸੇ ਗੈਲਰੀ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਮੇਰੀਆਂ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਦੇਖੀਆਂ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਕਿਤੇ ਯਾਦ ਆ ਗਿਆ।'

ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, 'ਨੁਮਾਇਸ਼ ਤਾਂ ਕਰ ਦਿਆਂਗੇ, ਪਰ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਬਾਅਦ ਵਾਰੀ ਆਵੇਗੀ।'

ਮੈਂ ਕਿਹਾ, 'ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਤਾਂ ਵੀਜ਼ਾ ਹੀ ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਦਾ ਹੈ। ਪਾਸਪੋਰਟ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਦਾ। ਪੈਸਾ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਹੁਣੇ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹੋ ਤਾਂ ਠੀਕ ਹੈ...'

ਉਸ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਮੇਰਾ ਕੰਮ ਪਸੰਦ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਕੈਲੇਡਰ ਕੱਢਿਆ। ਇਕ ਨੁਮਾਇਸ਼ ਤੇ ਦੂਜੀ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਹਫ਼ਤੇ ਦਾ ਵਕਫ਼ਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਤਰਲੇ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, 'ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਵਕਫ਼ਾ ਦੋ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਕਰ ਦਿਉ।' ਗੱਲ ਬਣ ਗਈ।

ਮੁਲਕ ਰਾਜ ਆਨੰਦ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮ ਭਾਟੀਆ ਹਾਈ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦੇ ਨਾਂ ਚਿੱਠੀ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਪਰ ਚਿੱਠੀ ਗਵਾਚ ਗਈ। ਪਰ ਆਨੰਦ ਦਾ ਨਾਂ ਹੀ ਕਾਫ਼ੀ ਸੀ। ਨੁਮਾਇਸ਼ ਦੇ ਉਦਘਾਟਨ ਲਈ ਭਾਟੀਆ ਨੂੰ ਸੱਦ ਲਿਆ। ਉਸਨੇ 75 ਪੌਡ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪੇਂਟਿੰਗ ਖਰੀਦ ਲਈ। ਦੋ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਗਿਆਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪੰਜ ਪੇਂਟਿੰਗਜ਼ ਵਿਕ ਗਈਆਂ। ਨੁਮਾਇਸ਼ ਦਾ ਵਕਤ ਪੂਰਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸਾਰੀਆਂ ਪੇਂਟਿੰਗਜ਼ ਖ਼ਤਮ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਢੇਰ ਸਾਰੇ ਪੈਸੇ ਹੋ ਗਏ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਕਾਰ ਖਰੀਦੀ। ਹਰ ਪਾਸੇ ਰੌਲਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਅਖ਼ਬਾਰ, ਰੇਡੀਓ।

ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਵੀਜ਼ਾ ਵਧਾਉਣ ਗਿਆ ਤਾਂ ਵੀਜ਼ਾ ਅਫ਼ਸਰ ਨੇ ਕਿਹਾ, 'ਸਾਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਟੂਰਿਸਟ ਚਾਹੀਦੇ ਨੇ, ਜਿਹੜੇ ਸਾਡੇ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਪੈਸਾ ਖਰਚ ਕਰਕੇ ਜਾਣ। ਤੇਰੇ ਵਰਗੇ ਨਹੀਂ, ਜੋ ਏਥੋਂ ਪੈਸੇ ਕਮਾਉਣ। ਤੂੰ ਕਮਾਈ ਜਿੰਨੇ ਮਰਜ਼ੀ ਜਾ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਤੂੰ ਜਾਵੇਂਗਾ ਸਿਰਫ਼ ਛੇ ਡਾਲਰ ਹੀ ਲਿਜਾਣ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣਗੇ।' ਉਸਨੇ ਵੀਜ਼ਾ ਤਾਂ ਵਧਾ ਦਿੱਤਾ, ਪਰ ਮੇਰੀ ਕਮਾਈ ਵੀ ਮਿੱਟੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਯੂਰਪ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਕਿਵੇਂ ਕਰਾਂ? ਪੈਸੇ ਮੈਂ ਯਾਰਾਂ ਦੋਸਤਾਂ ਉੱਤੇ ਖਰਚ ਦਿੱਤੇ। ਚੀਤੇ-ਹਾਥੀ ਵੇਚਣ ਵਾਲੀ ਗੈਲਰੀ ਵਾਲੇ ਵੀ ਨੁਮਾਇਸ਼ ਲਈ ਮੰਨ ਗਏ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਇਕ ਵੀ ਪੇਂਟਿੰਗ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਥੇ ਹੀ ਪੇਂਟਿੰਗ ਕਰਨੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਉਥੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਮਿਲੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦੀ। ਉਹ ਆਖਦੇ, 'ਆ ਭਰਾ ਦਾਰੂ ਪੀਂਦੇ ਹਾਂ।' ਦਾਰੂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਹ ਕੋਈ ਮਦਦ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਜਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਦਦ ਕਰਨੀ ਆਉਂਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਗੁਜਰਾਤੀਆਂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਬੜੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਗੁਜਰਾਤੀਆਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਸਟੂਡੀਓ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਬਣਾਈਆਂ। ਨੁਮਾਇਸ਼ ਲੱਗੀ। ਮੇਰੀਆਂ ਪੇਂਟਿੰਗਜ਼ ਅਮਰੀਕਾ, ਯੂਰਪ, ਹਾਂਗਕਾਂਗ, ਪੈਰਿਸ, ਯੂਨੈਸਿਕੋ ਚਲੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਫਿਰ ਮੈਂ ਕੀਨੀਆਂ ਦੀ ਕਰੰਸੀ ਨਹੀਂ ਲਈ। ਰੰਗ ਬਰੰਗੇ ਚੌਕ ਲੈਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਚੌਕ ਕੈਸ਼ ਹੋ ਗਏ। ਅਜੀਤ ਭੰਬਰੇ ਨੇ ਦੋ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਲਈਆਂ। ਨਕਦ ਪੈਸੇ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੇ। ਟਿਕਟ ਲੈ ਦਿੱਤਾ। ਲੰਡਨ ਦਾ। ਬਾਅਦ 'ਚ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਉਸਨੇ ਟਿਕਟ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਵੀ ਪੈਸੇ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੇ। ਬੜੀ ਚੀਜ਼ ਐ ਭੰਬਰਾ।'

ਸੋਹਨ ਕਾਦਰੀ ਖਿੜ-ਖਿੜਾ ਕੇ ਹੱਸਿਆ।

ਇਕ ਖੂਬਸੂਰਤ ਇਤਫ਼ਾਕ ਬਾਰੇ ਕਾਦਰੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ, 'ਇਕ ਵਾਰ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਸਵਿਸ ਕੁੜੀ ਮਾਰਗਰੇਟ ਦਿੱਲੀ ਮਿਲੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, 'ਤੂੰ ਪੇਂਟਿੰਗ ਕਿੱਦਾਂ ਬਣਾਉਂਦਾ, ਮੈਂ ਸਿੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹਾਂ।'

ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਸੀ, 'ਮੇਰੇ ਸਟੂਡੀਓ ਵਿਚ ਆ ਜਾਈਂ।' ਸਟੂਡੀਓ ਚਾਚੋਕੀ ਵਿਚ ਸੀ। ਉਹ ਕੁੜੀ ਪੁੱਛਦੀ ਪੁੱਛਾਉਂਦੀ ਚਾਚੋਕੀ ਆ ਗਈ ਸੀ। ਉਥੇ ਰਹਿ ਕੇ ਵੀ ਗਈ। ਮੱਝਾਂ ਮਗਰ ਭੱਜੀ ਫਿਰਨਾ ਉਸ ਨੇ। ਘਰ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਇਤਰਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਵਾਰ ਮਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ, 'ਸੋਹਨ ਇਸ ਨੂੰ ਕਹਿ ਲੱਤਾਂ ਤਾਂ ਢੱਕ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਕਰੇ।'

ਮੈਂ ਯੂਰਕਿਸ ਰੁਕਿਆ। ਉਥੇ ਮੈਨੂੰ ਮਾਰਗਰੇਟ ਟੱਕਰ ਗਈ ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਬੁਆਏ ਫਰੈਂਡ ਮਿਲ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ, 'ਹੁਣ ਤੂੰ ਲੇਟ ਹੋ ਗਿਆਂ।'

ਸਵਿਸ ਦੇ ਅੰਬਸੈਡਰ ਕਾਲਫਰੇ ਨੇ ਮੇਰੀਆਂ ਦੋ ਤਸਵੀਰਾਂ ਖਰੀਦੀਆਂ। ਆਪਣੇ ਘਰ ਪਾਰਟੀ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਦਾ ਵੀਜ਼ਾ ਵੀ ਦੇ ਦਿੱਤਾ।

ਮਾਰਗਰੇਟ ਨੇ ਮੇਰੇ ਰੰਗ ਬਰੰਗੇ ਚੈੱਕ ਕੈਸ਼ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੇ। ਬੈਂਕ ਵਿਚ ਅਕਾਊਂਟ ਖੁਲ੍ਹਾ ਦਿੱਤਾ। ਤੀਸਰੇ ਦਿਨ ਆਪਣਾ ਇਕ ਦੋਸਤ ਮਿਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਆਰਕੀਟੈਕਟ। ਉਹ ਹਾਲੈਂਡ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਚਾਰ ਮਹੀਨੇ ਵਾਸਤੇ। ਆਪਣੇ ਘਰ ਰਹਿਣ ਲਈ ਉਹ ਕੋਈ ਇਮਾਨਦਾਰ, ਭਰੋਸਯੋਗ ਬੰਦਾ ਭਾਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਵੱਡੇ ਸਾਰੇ ਵਿਲੇ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਦਾ ਸੁਨਹਿਰੀ ਮੌਕਾ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਇਹ ਆਰਕੀਟੈਕਟ ਵੀ ਕਦੇ ਮਾਰਗਰੇਟ ਦਾ ਬੁਆਏ ਫਰੈਂਡ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਆਰਕੀਟੈਕਟ ਦਾ ਘਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇਕ ਕਲਾ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਸੀ। ਵੱਡੇ ਸਾਰੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਿਚ ਦੀ ਲੋਕ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਸੀ। ਉਥੇ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿਚ ਮੈਂ ਪੇਂਟਿੰਗ ਬਣਾਉਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਕਾਲਫਰੇ ਮੇਰਾ ਕਸਟਮਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਕੜੀਆਂ ਨਾਲ ਕੜੀਆਂ ਜੁੜਦੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਸਾਢੇ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਮੈਂ ਉਥੇ ਰਿਹਾ।

ਪਹਿਲੀ ਨੁਮਾਇਸ਼ ਬਰੱਸਲ ਹੋਈ। ਉਥੇ ਮੇਰੀ ਕਲਾ ਬਾਰੇ ਬੜੇ ਵਧੀਆ ਲੇਖ ਲਿਖੇ ਗਏ।

ਕਾਦਰੀ ਤਸੱਲੀ ਬਖ਼ਸ਼ ਸਾਹ ਭਰ ਕੇ ਬੋਲਿਆ, 'ਮੈਂ ਕਦੇ ਔਖਾ ਵਕਤ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਸੰਘਰਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਮੇਰੇ ਪੂਰੇ ਕੈਰੀਅਰ ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਮੁੰਬਾਸੇ ਜਾਣ ਵੇਲੇ ਜਹਾਜ਼ ਦੇ ਸਫ਼ਰ ਵਾਲੇ ਹੀ ਕੁਝ ਦਿਨ ਔਖੇ ਸਨ। ਬਸ। ਮੁੰਬਾਸੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਪੰਜਾਂ ਛੇਆਂ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਕਾਰ ਸੀ।'

ਆਪਣੀ ਚਿੱਤਕਾਰੀ ਤੋਂ ਗੱਲਬਾਤ ਸੋਹਨ ਕਾਦਰੀ ਨੇ ਫਿਰ ਨਿੱਜੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵੱਲ ਮੋੜ ਲਈ, 'ਮੈਂ ਕਦੇ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਕਰਵਾਇਆ, ਪਰ ਮੇਰੀਆਂ ਦੋ ਬੇਟੀਆਂ ਤੇ ਇਕ ਬੇਟਾ ਹੈ। ਤਿੰਨ ਪੋਤੇ ਪੋਤੀਆਂ ਹਨ। ਸ਼ਿਮਲੇ ਵਿਚ ਸੀ। ਫਾਈਨਲ ਯੀਅਰ। ਪੰਜਾਬੀ ਕ੍ਰਿਸਟੀਅਨ ਸੀ, ਡੇਜ਼ੀ ਮਾਰਸ਼ਾ। ਉਸ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਇਸ਼ਕ ਹੋ ਗਿਆ। ਮਾਰਸ਼ਾ ਗਰਭਵਤੀ ਹੋ ਗਈ। ਮੇਰੀ ਇਕ ਕਿਡਨੀ ਖ਼ਰਾਬ ਹੋ ਗਈ। ਮੈਂ ਹਸਪਤਾਲ ਪਿਆ ਸੀ। ਮਾਰਸ਼ਾ ਦੇਖਣ ਆਈ ਤਾਂ ਰੋਣ ਲੱਗ ਪਈ, 'ਹੁਣ ਮੈਂ ਕੀ ਕਰਾਂ?'

ਮੈਂ ਕਿਹਾ, 'ਮੇਰਾ ਤਾਂ ਗੁਰਦਾ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਮਰ ਜਾਵਾਂ।'

ਮਾਰਸ਼ਾ ਨੇ ਕਿਹਾ, 'ਫਿਰ ਮੈਂ ਬੱਚੇ ਦਾ ਕੀ ਕਰਾਂ?' ਉਹ ਖੁਦ ਨਰਸ ਸੀ। ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ, 'ਮੈਂ ਤਾਂ ਅਬਾਰਸ਼ਨ ਕਰਵਾ ਲੈਣਾ।' ਮੈਂ ਕਿਹਾ, 'ਮੈਂ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਮਰ ਜਾਵਾਂ। ਪਰ ਮੇਰੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਤਾਂ ਦੁਨੀਆ 'ਤੇ ਰਹਿ ਜਾਊ। ਤੂੰ ਬੱਚਾ ਰੱਖ ਲੈ।' ਮਾਰਸ਼ਾ ਨੇ ਵਚਨ ਨਿਭਾਇਆ। ਬੇਟੀ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਜਦ ਬੇਟੀ 6 ਸਾਲ ਦੀ ਹੋਈ, ਡੇਜ਼ੀ ਮਾਰਸ਼ਾ ਮਰ ਗਈ। ਮੇਰੀ ਉਹ ਕੁੜੀ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਦੀ ਹੈ। ਪਿੰਡ ਪੜ੍ਹੀ ਹੈ। ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਵੀ ਪੜ੍ਹੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਕੈਨੇਡਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਕੈਨੇਡੀਅਨ ਇੰਮੀਗ੍ਰੇਸ਼ਨ ਵੀ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਦੋ ਬੱਚੇ ਸਵੀਡਨ ਵਿਚ ਹਨ। ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਨਹੀਂ ਬੋਲਦੇ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਾਂ ਫਿਨਿਸ਼ ਹੈ। ਉਹ ਬੜੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਲੇਖਕਾ ਹੈ। ਡਰਾਮਾਇਸਟ। ਰਾਇਲ ਥੀਏਟਰ ਦੀ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਹੈ। ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਦੋਹਤਾ ਵੀ ਹੈ। ਪਰ ਮੈਂ ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਕਦੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਔਰਤ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਬੜੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਮੇਰੀਆਂ ਦੋਸਤ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਮੈਂ ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਪਰ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਮੈਂ ਫਿਨਿਸ਼ ਔਰਤ ਨਾਲ ਰਹਿ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਉਮਰ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਔਰਤ ਦੇ ਸਾਥ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਅਕਸਰ ਕਹਿੰਨਾਂ ਵੀ ਹੁੰਨਾ ਬਾਈ ਹੁਣ ਮੈਂ ਸੱਠਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹਾਂ, ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਮੈਂ 'ਮੈਰੇਜ਼ੇਬਲ ਏਜ' ਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹਾਂ। ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਹੀ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।'

'ਮੈਰੇਜ਼ੇਬਲ ਏਜ' ਸੁਣ ਕੇ ਰੋਗ ਹੱਸਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਕਾਦਰੀ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਨਾਲ ਵੀ ਕਦੇ ਇਹ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ।

ਸੋਹਨ ਕਾਦਰੀ ਫਿਰ ਮੋੜ ਕੱਟਦਾ ਹੈ, 'ਮੇਰੀ ਕਵਿਤਾ ਪੇਂਟਿੰਗ ਵਰਗੀ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਪੇਂਟਿੰਗ ਕਵਿਤਾ ਵਰਗੀ। ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ। ਕੋਈ ਵਲਵਲਾ ਕੋਈ ਫ਼ਲਾਈਂਗ ਇਮੇਜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਦੇ ਕਦੇ ਰੰਗਾਂ ਦੀ ਪਕੜ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਪਕੜ ਵਿਚ। ਬਸ ਏਨਾ ਹੀ ਫ਼ਰਕ ਹੈ। ਜੇ ਕੋਈ ਜਾਣ ਬੁਝ ਕੇ ਕਵਿਤਾ 'ਚ ਕਹੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਪੇਂਟਿੰਗ ਰਾਹੀਂ ਕਹਿਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰੇ ਜਾਂ ਪੇਂਟਿੰਗ 'ਚ ਕਹੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਕਹਿਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰੇ ਤਾਂ ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ, ਦੋਹਾਂ ਨਾਲ ਅਨਿਆਂ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਪੇਂਟਿੰਗ ਪਿੱਛੇ ਇਕੋ ਸ਼ਕਤੀ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਿਰਫ਼ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ਼ਨ ਹੀ ਦੋ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਦੋ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਇਕ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਪੇਂਟਿੰਗ ਪੜ੍ਹ ਵੀ ਸਕਦੇ ਹੋ। ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਦੇਖ ਵੀ ਸਕਦੇ ਹੋ।'

'ਮੈਂ ਕਦੇ ਕਦੇ ਕਵਿਤਾ ਕਾਗਜ਼ 'ਤੇ ਲਿਖਦਾ ਹਾਂ। ਕੁਝ ਲਾਈਨਾਂ ਲੰਬੀਆਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੈਨੂੰ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਰਕੇ 'ਤੇ ਕਾਲਾ ਰੰਗ ਭਾਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਲੰਬੀਆਂ ਲਾਈਨਾਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਖੁੱਭਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੈਂ ਲੰਬੀਆਂ ਲਾਈਨਾਂ ਮਿਟਾ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਭਾਵੇਂ ਅਰਥ ਗੁੰਮ ਵੀ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੀ ਕਵਿਤਾ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਦੋਖੇ, ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦ ਮਿਸ ਲਗਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਮੇਰੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਪਾਵਰ ਹੈ। ਮੈਂ ਲਿਖਤਾਂ ਨੂੰ ਸੋਧਣ ਵਿਚ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ। ਸੋਧੀ ਹੋਈ ਰਚਨਾ

ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਰਟੀਫੀਸ਼ਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਤਾਂ ਹੀ ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ ਸਤੀ ਕੁਮਾਰ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰ ਲਿਖਿਆ ਸੀ, 'ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਪਰਫੈਕਟ ਬਣਾਉਂਦੇ ਬਣਾਉਂਦੇ, ਉਸਦੀ ਘੰਡੀ ਘੁੱਟ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਤਰਲਤਾ ਤੇ ਸਰਲਤਾ ਮਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੇਰੀ ਕਵਿਤਾ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿਰ ਦਰਦ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।'

ਮੇਰੀ ਪੇਂਟਿੰਗਜ਼ ਵਿਚਲੇ ਡਾਟ (ਬਿੰਦੂ) ਬਹੁਤ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹਨ। ਨਾਦ ਬਿੰਦੂ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਤਨ ਹੈ। ਸਾਰਾ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਹੀ ਕੰਸਟੈਂਟਿਡ ਸਾਉਂਡ ਹੈ। (ਮੇਜ਼ ਨੂੰ ਹੱਥ ਲਾਉਂਦੇ ਹੋਏ) ਇਸ ਟੇਬਲ ਵਿਚ ਵੀ ਵਾਈਬ੍ਰੇਸ਼ਨ ਹੈ, ਪਰ ਕੰਸਟੈਂਟਿਡ ਹੋਈ ਹੋਈ। ਨਾਦ ਬਿੰਦੂ ਬੀਜ ਹੈ। ਬੀਜ ਵਿਚੋਂ ਦਰੱਖਤ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਦਰੱਖਤ ਨੂੰ ਫੁੱਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪੱਤੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਦਰੱਖਤ ਫਿਰ ਬੀਜ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਪੌਦੇ ਕੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ? ਆਪਣਾ ਬੀਜ ਪੈਦਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਫੁੱਲ-ਫਲ ਤਾਂ ਆਪਾਂ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਤਾਂ ਯਾਤਰਾ ਦਾ ਇਕ ਪੜਾਅ ਹਨ। ਪੌਦੇ ਦਾ ਮਕਸਦ ਫੁੱਲ ਬਣਾਉਣਾ ਨਹੀਂ। ਪੌਦੇ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਤਾਂ ਬੀਜ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਕ ਚੱਕਰ ਹੈ ਇਹ। ਬੀਜ ਮੁੜ ਕੇ ਬੀਜ ਬਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਫੁੱਲ, ਫਲ, ਪੱਤੇ, ਖੁਸ਼ਬੂ ਇਹ ਤਾਂ ਰਾਹ ਵਿਚ ਆਏ ਪੜਾਅ ਹਨ। ਬੀਜ, ਬਿੰਦੂ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕੁਦਰਤ ਵਿਚ ਏਨੇ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਹਨ। ਹਰ ਫੁੱਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਤਿੱਤਲੀ ਆਵੇ, ਉਸਦਾ ਬੀਜ ਚੁੱਕ ਲੈ ਜਾਵੇ। ਪੌਦਾ ਸਿਰਫ਼ ਸ਼ਹਿਦ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਤਾਂ ਫੁੱਲ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਜਾਂ ਤਿੱਤਲੀ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਫੁੱਲ ਨਹੀਂ ਖਿੜਾਉਂਦਾ। ਉਹ ਤਾਂ ਇਸ ਲਈ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤਿੱਤਲੀ ਆਵੇ, ਉਸ ਦੇ ਕਣ ਚੁੱਕ ਕੇ ਕਿਸੇ ਫੀਮੇਲ ਕਣ ਉੱਤੇ ਰੱਖ ਦੇਵੇ। ਤਾਂ ਕਿ ਬੀਜ ਬਣਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਚਾਲੂ ਰਹੇ। ਕੁਦਰਤ ਆਪਣੇ ਆਪ ਇਹ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਗਰਮੀਆਂ ਨੂੰ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਫੰਬੇ ਜਿਹੇ ਉੱਡਦੇ ਦੇਖੇ ਹੋਣੇ ਨੇ। ਮਾਈ ਬੁੱਢੀ ਦਾ ਝਾਟਾ। ਇਹ ਵੀ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਇਕ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਹੈ। ਉਹਦੇ ਵਿਚ ਬੀਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਦਰੱਖਤ ਦੇ ਥੱਲੇ ਉਹ ਬੀਜ ਡਿੱਗ ਪਿਆ, ਉਸ ਨੇ ਪਨਪਣਾ ਨਹੀਂ। ਕੁਦਰਤ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਪਰ ਲਾ ਦਿੱਤੇ ਕਿ ਉਹ ਮੁਨਾਸਿਬ ਥਾਂ 'ਤੇ ਜਾ ਸਕੇ। ਉਹ ਸਜਾਵਟ ਵਾਸਤੇ ਬੋਝੇ ਫੰਬੇ ਲਾਏ ਹਨ। ਸਾਰੀ ਬੀਜ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਸਾਰਾ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਬਿੰਦੂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਮੁੜ ਕੇ ਬਿੰਦੂ ਬਣਨ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਯਾਤਰਾ ਤਾਂ ਬਿੰਦੂ ਤੋਂ ਬਿੰਦੂ ਤੱਕ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਸਭ ਪੜਾਅ ਹਨ।'

ਸੋਹਨ ਕਾਦਰੀ ਦੀਆਂ ਪੇਂਟਿੰਗਜ਼ ਦੇਖੀਆਂ। ਉਸਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ। ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਸੀ ਜੋ ਸਮਝ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਹ ਗੱਲ ਕਾਦਰੀ ਨਾਲ ਸਾਂਝੀ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਹ ਬੋਲਿਆ, 'ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰੀ ਪੇਂਟਿੰਗ ਦੀ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਲੱਗੀ। ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਜੇ ਪੇਂਟਿੰਗ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ ਕੋਈ ਯੋਗ ਯਤਨ ਨਹੀਂ ਹੋਏ ਕਿ ਅਸੀਂ ਵਿਯੂਅਲ ਆਰਟ ਨੂੰ ਸੋਭਾ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਅਗਾਂਹ ਲਿਜਾ ਕੇ ਦੇਖੀਏ। ਪੰਜਾਬੀ ਅਜੇ ਕੈਲੰਡਰ ਵਿਚ ਹੀ ਫਸੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚੋਂ ਕੈਲੰਡਰ ਨਿਕਲੇ, ਫਿਰ ਕੋਈ ਬਿੰਬ ਉਸ ਵਿਚ ਵਸ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਆਰਟ ਦਾ ਕਾਲਜ ਹੈ। ਪਰ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਰੁਝਾਨ ਆਰਟ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਅਗਾਂਹਵਧੂ ਨਹੀਂ ਹੈ। 1950-51 ਵਿਚ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਕਿਸੇ ਬੰਦੇ ਕੋਲ ਗਿਆ। ਉਹ ਬੰਦਾ ਸੋਭਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ, 'ਮੈਨੂੰ ਸੋਭਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਚੇਲਾ ਬਣਾ ਦੇ।' ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਮੇਰੇ ਲਈ ਵੀ ਆਰਟ ਸੋਭਾ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ ਸੋਭਾ ਸਿੰਘ 'ਤੇ ਹੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। 'ਛੋਟੇ ਹੁੰਦੇ ਦੇ ਮੇਰੇ ਮੱਥੇ ਵਿਚ ਵੀ ਤਾਂ ਕੈਲੰਡਰ ਹੀ ਲਗਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਮੇਰਾ ਹੱਥ ਚੰਗਾ ਸੀ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਛੱਪੜ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚੋਂ ਘੁਰੂ ਘੋੜੇ ਬਣਾਉਣੇ ਮੈਂ ਸਿੱਖ ਲਏ ਸਨ। ਅਨਪੜ੍ਹ ਮਾਂ ਪਿਉ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸੋਭਾ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਆਰਟ ਦਾ ਕੀ ਪਤਾ! ਪਰ ਪਿੰਡ ਦੇ ਬੰਦੇ ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ, 'ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਸੋਭਾ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਤਾਂ ਮਿਲਾ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਪਰ ਆਰਟ ਸਿਰਫ਼ ਸੋਭਾ ਸਿੰਘ ਵਾਲਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਆਰਟ ਦੇ ਕਾਲਜ ਵੀ ਨੇ।' ਮੈਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਆਰਟ ਦੇ ਕਾਲਜ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਆਰਟ ਦੇ ਸਕੂਲ ਬੰਬਈ, ਦਿੱਲੀ, ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਵੀ ਹਨ। ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫੀ ਵੀ ਆਰਟ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਰਟ ਨੂੰ ਹੋਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਦੇਖਣ ਦੀ ਸੂਝ ਬਖਸ਼ੀ।'

'ਫਿਰ ਕੀਨੀਆਂ ਤੋਂ ਬਾਦ' ਮੈਂ ਉਸ ਦੀ ਲੜੀ ਨੂੰ ਜੋੜਿਆ।

ਸੋਹਨ ਕਾਦਰੀ ਮੁੜ ਰੋਗ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਆਇਆ, 'ਉਥੋਂ ਮੈਂ ਜਿਊਰਕ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਉਥੇ ਸਾਢੇ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਰਿਹਾ। ਫਿਰ ਪੈਰਿਸ ਆ ਗਿਆ। ਉਥੋਂ ਡੈਨਮਾਰਕ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਇਕ ਆਰਟਿਸਟਾਂ ਦਾ ਕੈਂਪ ਲੱਗਿਆ। ਮੈਂ ਤੇ ਹਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਉਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਏ। ਹਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕੌਪਿਨਹੈਗਨ ਦੇਖਿਆ? 1968 ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਨੁਮਾਇਸ਼ ਉਥੇ ਹੋਈ। ਉਥੇ 10 ਸਾਲ ਦਾ ਕੰਟਰੈਕਟ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਮੈਂ ਕੌਪਿਨਹੈਗਨ ਦਾ ਹੀ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ।'

'ਕੁਝ ਆਪਣੀ ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ ਬਾਰੇ?'

ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਪੇਂਟਿੰਗਜ਼ ਵਿਚ ਬੁਰਸ਼, ਰੰਗਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਬਲੇਡ ਅਤੇ ਸੂਏ ਵੀ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਬਲੇਡ ਅਤੇ ਸੂਏ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ ਵਿਚ। ਮੈਂ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ।'

'ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਵਿਚ ਕੀ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ?'

ਸੋਹਨ ਕਾਦਰੀ ਬੋਲਿਆ, 'ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਪੱਥਰ ਜਾਂ ਠੀਕਰੀ ਮਾਰੋ। ਲਹਿਰਾਂ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੇਰੀਆਂ ਪੇਂਟਿੰਗਜ਼

ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਲਹਿਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ। ਕਦੇ ਖੇਤ ਵਿਚ ਸਿਆੜ ਵਗੇ ਦੇਖੇ ਨੇ? ਸਿਆੜ ਵਗੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹ ਰਿਹਾ। ਉਹਨਾਂ ਸਿਆੜਾਂ ਦੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਆਰਟਿਸਟ ਦੀ ਅੱਖ ਹੀ ਦੇਖ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਆਮ ਬੰਦੇ ਤਾਂ ਸੋਚਦੇ ਹਨ, ਖੇਤ ਕਿੰਨੀ ਵਾਰੀ ਵਾਹਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਫ਼ਸਲ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਹੋਵੇਗੀ? ਫ਼ਸਲ 'ਚੋਂ ਆਮਦਨ ਕਿੰਨੀ ਹੋਵੇਗੀ? ਪਰ ਆਰਟਿਸਟ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਸਿਆੜਾਂ ਦੀ ਵੀ ਤਾਂ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਬਸ ਇਹੋ ਹੀ ਵਿਯੂਅਲ ਆਰਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਵਿਸਾਰ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ। ਮੇਰੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਦੇਖੋ। ਤੁਹਾਡੇ ਬਚਪਨ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਉਜਾਗਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਖ਼ਾਲਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਦੇਖੋ। ਕੈਲੰਡਰਾਂ ਨੂੰ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਹੀ ਇਹ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਦੇ ਸੁਹਜ ਨੂੰ ਮਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸਾਫ਼ ਕਰਕੇ ਦੇਖੋ। ਹਰੇਕ ਪਾਠਕ, ਹਰੇਕ ਵਾਚਕ ਕੋਲ ਸਭ ਕੁਝ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਕੱਲੇ ਸਿਆੜ ਦਾ ਵੀ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਇਵੇਂ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਸਿਰਫ਼ ਆਪਣਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਸਾਕਾਰਾਤਮਕ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ।'

‘ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਰਟ ਨੂੰ ਹੀ ਐਬਸਟ੍ਰੈਕਟ ਆਰਟ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਹੋਰ ਐਬਸਟ੍ਰੈਕਟ ਆਰਟ ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਜੋ ਮਨ ਵਿਚ ਆਇਆ, ਚਿੱਤਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂ ਸਿਰਜ ਦਿੱਤਾ। ਸਭ ਕੁਝ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਸਿਰਫ਼ ਉਸਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਕੇ, ਉਸਨੂੰ ਆਕਾਰ ਦੇਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਦ ਆਕਾਰ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸਮਝੋ ਕਿ ਕਲਾਕਾਰ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਸਫਲ ਹੋ ਗਈ। ਆਰਟ ਕੀ ਹੈ? ਆਕਾਰ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਹੋ ਜਾਣਾ ਹੀ ਕਲਾ ਹੈ।’

‘ਤੁਸੀਂ ਚੁਣਦੇ ਕੀ ਹੋ? ਜਿਸ ਬੰਦੇ ਨੇ ਕੋਈ ਸਵਾਦਿਸ਼ਟ ਭੋਜਨ ਦੇਖਿਆ ਹੀ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਖਾਧਾ ਹੀ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਉਸਦੀ ਥਾਲੀ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਛੱਤੀ ਪਦਾਰਥ ਪਏ ਰਹਿਣ। ਉਸਨੂੰ ਪਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਲਗਣਾ। ਕੋਈ ਅਨੁਭਵ ਹੋਵੇ, ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਹੋਵੇ। ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੋਵੇ। ਫਿਰ ਉਹ ਜੋ ਮਰਜ਼ੀ ਚੁਣ ਲਵੇ। ਕੁਦਰਤ ਨੇ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਦੇ ਅਨੰਤ ਭੰਡਾਰ ਖੋਲ੍ਹੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਹਰ ਅਦਾ ਵਿਚ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਹੈ। ਬਸ ਉਸਨੂੰ ਵੇਖਣ ਵਾਲੀ ਅੱਖ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।’

‘ਅਸੀਂ ਹੁੰਦੇ ਫੈਲਾਅ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਬੀਜ ਬਿੰਦੂ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਕੇ ਦਰੱਖਤ ਦੀਆਂ ਟਾਹਣੀਆਂ ਵਿਚ ਸੋਚ ਉਲਝਾ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ। ਪੱਤੇ, ਫੁੱਲ ਖੂਬਸੂਰਤ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਫਸ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ। ਪਰ ਜੜ੍ਹ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿਚ ਲੁਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬੀਜ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਥੱਲੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ, ਜਿਸ 'ਚੋਂ ਦਰੱਖਤ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅਸਲ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ। ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਆਏ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿਚ ਗੁੰਮ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ। ਬੀਜ ਸੁੱਕਾ ਹੈ। ਛੋਟਾ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਵੱਡੇ ਸਾਰੇ ਦਰਖ਼ਤ ਨੂੰ ਦੇਖੀ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ।’

‘ਖੂਬਸੂਰਤ ਤੇ ਸਫਲ ਕਲਾ ਕਿਰਤ ਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ?’

ਸੋਹਨ ਕਾਦਰੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ, ‘ਦਿਲ ਦੀਆਂ ਗਹਿਰਾਈਆਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲੀ ਕਲਾ ਹੀ ਖੂਬਸੂਰਤ ਤੇ ਸਫਲ ਕਲਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਲਾ ਉਸ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਵੀ ਟੁੰਬ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਲਾ ਦੀ ਸਮਝ ਨਾ ਵੀ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਮੰਨਣ ਜਾਂ ਨਾ ਮੰਨਣ ਇਹ ਅਲੱਗ ਗੱਲ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਹਰ ਉਸ ਆਦਮੀ 'ਤੇ ਯਕੀਨ ਹੈ, ਜੋ ਬਿਲਕੁਲ ਅੰਨ੍ਹਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੀ ਅੱਖ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਹੈ। ਆਰਟਿਸਟ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਥਾਂ ਦੇਣੀ ਸਕਾਲਰਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ। ਪਰ ਆਨੰਦ ਕਲਾ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਝਲਕ ਨਾਲ ਹੀ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਵੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਰਟ ਦਾ ਪਤਾ ਹੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ।’

‘ਕੱਲ੍ਹ ਮੇਰਾ ਦੋਸਤ ਆਪਣੇ ਪੰਜ ਕੁ ਸਾਲ ਦੇ ਬੇਟੇ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ। ਅੱਗ ਮੇਰੀ ਪੇਂਟਿੰਗ 1974 ਦੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਦੋਸਤ ਰੋਗ ਕੋਲ ਮੇਰੀਆਂ ਕਾਫੀ ਪੇਂਟਿੰਗਜ਼ ਹਨ। ਉਸ ਬੱਚੇ ਨੇ ਇਹ ਪੇਂਟਿੰਗ ਦੇਖੀ। ਬੱਚੇ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਹਰਕਤ ਹੀ ਪੇਂਟਿੰਗ ਨੂੰ ਛੂਹਣ ਦੀ ਕੀਤੀ। ਪਿਉ ਨੇ ਰੋਕਿਆ। ਪਰ ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ਛੂਹ ਲੈਣ ਦਿਉ। ਬੱਚਾ ਪੇਂਟਿੰਗ ਛੂਹ ਕੇ ਇਸ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ।’

‘ਜਰਮਨੀ ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਰੀ ਮੇਰੀ ਨੁਮਾਇਸ਼ ਸੀ। ਇਕ ਔਰਤ ਆਈ। ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ। ਉਹ ਰੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਦੋ ਸਾਲ ਦਾ ਬੱਚਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ਇਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਖਾਣ ਨੂੰ ਦਿਉ। ਔਰਤ ਨੇ ਕਿਹਾ, ‘ਨਹੀਂ ਇਹ ਖਾਣ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮੰਗਦਾ, ਪੇਂਟਿੰਗ ਛੂਹਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ।’ ਮੈਂ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਪੇਂਟਿੰਗ ਨੂੰ ਹੱਥ ਛੂਹਾਇਆ। ਉਹ ਚੁੱਪ ਕਰ ਗਿਆ। ਕਿਉਂਕਿ ਕੁਝ ਪੇਂਟਿੰਗਜ਼ ਸਰੀਰਕ ਸਪੱਰਸ਼ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਸੰਚਾਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਆਰਟ ਨੂੰ ‘ਸਟਾਈਲ ਕੁਆਲਟੀ’ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਮੇਰੀਆਂ ਪੇਂਟਿੰਗਜ਼, ਫਲੈਟ ਪੇਂਟਿੰਗਜ਼ ਘੱਟ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।’

ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਸੋਹਨ ਕਾਦਰੀ ਨੇ ਏਨਾ ਡੁੱਬ ਕੇ ਸੁਣਾਈ ਕਿ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਸਾਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਜਾਪਿਆ।

ਸੋਹਨ ਕਾਦਰੀ ਉਸ ਰਾਤ ਸੌ ਨਾ ਸਕਿਆ। ਉਸਨੂੰ ਉਹ ਅਜਨਬੀ ਵਿਅਕਤੀ ਵਾਰ ਵਾਰ ਯਾਦ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸਨੇ ਫੋਨ 'ਤੇ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਕਦੇ ਸੋਹਨ ਕਾਦਰੀ ਨੂੰ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਗੱਲ ਮਜ਼ਾਕ ਜਾਪਦੀ। ਕਦੇ ਕਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਗੰਭੀਰ ਆਵਾਜ਼ ਬਾਰੇ ਸੋਚਿਆਂ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਸੱਚਾਈ ਦੀ ਝਲਕ ਵੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ। ਮਜ਼ਾਕ ਅਤੇ ਸੱਚਾਈ ਦੀ ਖਿੱਚੋਤਾਣ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਪਾਸੇ ਮਾਰਦਿਆਂ ਲੰਘਾ ਦਿੱਤੀ।

1966 ਦੀ ਆਖਰੀ ਤਿਮਾਹੀ ਦੇ ਦਿਨ ਸਨ। ਸੋਹਨ ਕਾਦਰੀ ਆਪਣੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਦੀ ਨੁਮਾਇਸ਼ ਲਾਉਣ ਲਈ

ਬਰੱਸਲਜ਼ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਬਰੱਸਲਜ਼ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਪਹਿਲੀ ਨੁਮਾਇਸ਼ ਸੀ। ਕਾਦਰੀ ਇਹਨੀਂ ਦਿਨੀਂ ਸਥਾਪਤੀ-ਅਸਥਾਪਤੀ ਦਾ ਦੌਰ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਕ ਕੰਪਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਆਸਮਾਨ ਵਿਚ ਲਟਕਦੀ ਉਸ ਬੁੰਦ ਵਰਗੀ ਸੀ, ਜੋ ਕਿਸੇ ਸਿੱਪ ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ ਮੋਤੀ ਵੀ ਬਣ ਸਕਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਗੁੰਮਨਾਮੀ ਦੇ ਵੀਰਾਨ ਮਾਰੂਥਲ ਵਿਚ ਡਿੱਗ ਕੇ ਫ਼ਨਾ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਭਵਿੱਖ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਉੱਝ ਵੀ ਚਾਚੋਕੀ ਤੋਂ ਆਏ ਮੁੰਡੇ ਦੀ ਨੁਮਾਇਸ਼ ਬਰੱਸਲਜ਼ ਵਿਚ ਲੱਗਣੀ ਕੌਈ ਸੌਖੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਉਹ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਆਰਟਿਸਟ ਸਹਿਗਲ ਕੋਲ ਠਹਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਹਿਗਲ ਨੇ ਉਸ ਨਾਲ ਬੜੀ ਨੇੜਤਾ ਜਤਾਈ ਸੀ। ਸਹਿਗਲ ਨੇ ਸੋਚਿਆ, ਇਕ ਮੁੰਡਾ ਖੁੰਡਾ ਚਿੱਤਰਕਾਰ। ਕਾਰ ਵੀ ਰੱਖੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਮੁਲਕ ਰਾਜ ਆਨੰਦ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਵੀ ਕੋਲ ਹੈ। ਬਰੱਸਲਜ਼ ਵਿਚ ਨੁਮਾਇਸ਼ ਲੱਗ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਵਿਟਜ਼ਰਲੈਂਡ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਚੰਗਾ ਆਰਟਿਸਟ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ।

ਕਾਦਰੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਾਰ ਵਿਚ ਆਪਣੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਲੱਦੀਆਂ ਅਤੇ ਬਰੱਸਲਜ਼ ਦੀ ਗੈਲਰੀ ਵਿਚ ਜਾ ਲਾਈਆਂ। ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਤਸਵੀਰ ਵਿਕੀ।

ਸੋਹਨ ਕਾਦਰੀ ਦਾ ਦਿਲ ਢਹਿ ਗਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਬਹੁਤ ਉਦਾਸ ਹੋ ਗਿਆ।

ਉਸਨੇ ਬਚੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਕਾਰ ਵਿਚ ਰੱਖੀਆਂ। ਕਾਰ ਸਟਾਰਟ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਕਾਰ ‘ਘਰ ਘਰ’ ਕਰਕੇ ਚੁੱਪ ਕਰ ਗਈ।

ਸਹਿਗਲ ਨੇ ਦੇਖਿਆ, ਕਾਦਰੀ ਦੀ ਕਾਰ ਖ਼ਰਾਬ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਤਸਵੀਰ ਵੀ ਇਕ ਹੀ ਵਿਕੀ ਹੈ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਹੁਣ ਕਾਦਰੀ ਕਾਰ ਰਿਪੇਅਰ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਪੈਸੇ ਮੰਗੇ। ਸਹਿਗਲ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, ‘ਮੇਰੇ ਅੱਜ ਹੋਰ ਗੈਸਟ ਆਉਣੇ ਐਂ। ਤੂੰ ਕਿਤੇ ਹੋਰ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਕਰ ਲੈ।’

ਸਹਿਗਲ ਆਪਣੇ ਘਰ ਨੂੰ ਤੁਰ ਗਿਆ।

ਕਾਦਰੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਿਸੇ ਦੋਸਤ ਕੁੜੀ ਕੋਲ ਜਾਣ ਦਾ ਮਨ ਬਣਾ ਲਿਆ।

ਅਣਮੰਨੇ ਮਨ ਨਾਲ ਕਾਦਰੀ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਕਾਰ ਦੀ ਚਾਬੀ ਘੁੰਮਾਈ। ਕਾਰ ‘ਫਰਰ ਫਰਰ’ ਕਰਕੇ ਚੱਲ ਪਈ। ਸੋਹਨ ਕਾਦਰੀ ਦੀ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨੀ ਰਤਾ ਕੁ ਘਟੀ। ਉਹ ਕਾਗਜ਼ੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਆਖਰੀ ਵਾਰ ਗੈਲਰੀ ਵਿਚ ਗਿਆ।

ਗੈਲਰੀ ਵਾਲੀ ਲੜਕੀ ਨੇ ਉਸਦੇ ਨਾਂ ਆਇਆ ਕਿਸੇ ਦਾ ਮੈਸੇਜ ਉਸ ਨੂੰ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ, ‘ਇਹ ਆਦਮੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਲਭਦਾ ਫਿਰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਉਸਦਾ ਫੋਨ ਨੰਬਰ ਹੈ।’

ਸੋਹਨ ਕਾਦਰੀ ਨੂੰ ਯਾਦ ਆਇਆ ਕਿ ਇਕ ਆਦਮੀ ਬੜੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਉਸਦੀਆਂ ਪੇਂਟਿੰਗਜ਼ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਨਾਲ ਇਕ ਲੰਬੀ ਜਿਹੀ ਲੜਕੀ ਵੀ ਸੀ। ਹੋਵੇ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਇਹ ਉਸੇ ਬੰਦੇ ਦਾ ਹੀ ਫੋਨ ਨੰਬਰ ਹੈ।

ਦੋਸਤ ਲੜਕੀ ਦੇ ਘਰ ਜਾ ਕੇ, ਤਸਵੀਰਾਂ ਚੁੱਕ ਕੇ ਉਸਨੇ ਗੈਰਾਜ ਵਿਚ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਅੰਦਰ ਜਾ ਕੇ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਫੋਨ ਨੰਬਰ ‘ਤੇ ਫੋਨ ਕੀਤਾ।

ਅੱਗਿਉਂ ਆਦਮੀ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਆਈ। ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, ‘ਇਸ ਵਕਤ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਪੇਂਟਿੰਗਜ਼ ਦੀ ਲਿਸਟ ਹੈ?’

ਕਾਦਰੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, ‘ਹਾਂ ਹੈ।’

ਆਦਮੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਸ ਇਸ ਨੰਬਰ ਵਾਲੀਆਂ ਪੰਜ ਤਸਵੀਰਾਂ ਤੇਰੀ ਕੀਮਤ ‘ਤੇ। ਜਾਣੀ ਗੈਲਰੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਈਸ ‘ਤੇ। ਬਾਕੀ ਪੰਦਰਾਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਮੇਰੀ ਪ੍ਰਾਈਸ ‘ਤੇ।’

ਕਾਦਰੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, ‘ਤੁਸੀਂ ਹੋ ਕੌਣ?’

ਉਸ ਆਦਮੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, ‘ਇਸ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਵੋ। ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੀਆਂ ਪੰਜ ਤਸਵੀਰਾਂ ਆਪਣੀ ਕੀਮਤ ‘ਤੇ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਤਸਵੀਰਾਂ ਮੇਰੀ ਕੀਮਤ ‘ਤੇ ਵੇਚਣੀਆਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ?’

ਸੋਹਨ ਕਾਦਰੀ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਨਾ ਆਵੇ।

ਉਸ ਨੇ ਫਿਰ ਪੁੱਛਿਆ, ‘ਪਰ ਤੁਸੀਂ...?’

ਉਸ ਆਦਮੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, ‘ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਸ ਨਾਲ ਕੀ? ਤਸਵੀਰਾਂ ਵੇਚਣੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਕੱਲ੍ਹ ਨੂੰ ਮੈਨੂੰ ਫੋਨ ਕਰੀਂ।’

ਸੋਹਨ ਕਾਦਰੀ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਸੌ ਨਾ ਸਕਿਆ। ਕੀ ਇਹ ਮਜ਼ਾਕ ਸੀ?

ਉਸਨੇ ਦੋਚਿੱਤੀ ਵਿਚ ਹੀ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਲੰਘਾ ਦਿੱਤੀ। ਸਵੇਰੇ ਉੱਠ ਕੇ ਉਸਨੇ ਠੰਢੇ ਦਿਮਾਗ ਨਾਲ ਸੋਚਿਆ, ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਅਣਜਾਣ ਆਦਮੀ ਵਾਸਤੇ ਪੰਜ ਤਸਵੀਰਾਂ ਹੀ ਲੈ ਕੇ ਜਾਵੇਗਾ। ਆਪੇ ਮਜ਼ਾਕ ਜਾਂ ਸੱਚਾਈ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਵੇਗਾ।

ਕਾਦਰੀ ਨੇ ਉਸ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਫੋਨ ਕੀਤਾ, ‘ਮੈਂ ਆ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।’

ਉਹ ਅਣਜਾਣ ਆਦਮੀ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗਾ, ‘ਕੀ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ?’

ਕਾਦਰੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, ‘ਮੈਂ ਪੰਜ ਤਸਵੀਰਾਂ ਲੈ ਕੇ ਆ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।’

ਉਸ ਆਦਮੀ ਨੇ ਡਾਇਰੈਕਸ਼ਨ ਦੇ ਦਿੱਤੀ।

ਕਾਦਰੀ ਗਿਆ। ਡੋਰ ਬੈੱਲ ਵਜਾਈ।

ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੁੱਲ੍ਹਿਆ। ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੁੱਲ੍ਹਿਆ ਕਿ ਕਿਸੇ ਕਲਾ ਦੇ ਸਵਰਗ ਦਾ ਪਰਵੇਸ਼ ਦੁਆਰ ਸੀ ਇਹ। ਅੰਦਰ ਏਡਾ ਵੱਡਾ ਸਟੂਡੀਓ। ਹਰ ਪਾਸੇ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਹੀ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ। ਕਲਾ ਦੀ ਜਿਵੇਂ ਬਹਾਰ ਆਈ ਹੋਈ ਸੀ।

ਕਾਦਰੀ ਨੇ ਝਕਦੇ ਝਕਦੇ ਪੁੱਛਿਆ, 'ਤੁਸੀਂ...?'

'ਵਿਲਾਂਵਿਕ।'

ਵਿਲਾਂਵਿਕ ਤਾਂ ਬੈਲਜੀਅਮ, ਬਲਕਿ ਯੂਰਪ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਆਰਟਿਸਟ ਸੀ। ਆਰਟ ਦੀ ਰਾਇਲ ਅਕੈਡਮੀ ਦਾ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ।

ਕਾਦਰੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, 'ਤੁਹਾਨੂੰ ਮੇਰੀਆਂ ਪੇਂਟਿੰਗ ਕਿਉਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ?'

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਨੇ ਕਿਹਾ, 'ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ। ਇਕ ਲੜਕੀ ਹੈ। ਉਹ ਇਥੋਂ ਕਿਊਬਿਕ ਸਿਟੀ ਮੂਵ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਕਿਊਬਿਕ ਸਿਟੀ ਵਿਚ ਆਰਟ ਗੈਲਰੀ ਖੋਲ੍ਹਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਤੁਹਾਡਾ ਕੰਮ ਪਸੰਦ ਆਇਆ ਹੈ।'

ਸੋਹਨ ਕਾਦਰੀ ਨੂੰ ਯਾਦ ਆਇਆ, ਇਹ ਤਾਂ ਉਹੀ ਜੋੜਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਉਸਦੀਆਂ ਪੇਂਟਿੰਗਜ਼ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਲੜਕੀ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਨੂੰ ਮਾਹਿਰ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲੈ ਕੇ ਗਈ ਸੀ। ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਨੇ ਪੇਂਟਿੰਗਜ਼ ਦੀ ਤਾਰੀਫ਼ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਉਹ ਲੜਕੀ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਖਰੀਦਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਈ।

ਸੋਹਨ ਕਾਦਰੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, 'ਮੈਂ ਤਾਂ ਪੰਜ ਹੀ ਪੇਂਟਿੰਗਜ਼ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ ਹਾਂ।'

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਵਿਲਾਂਵਿਕ ਨੇ ਕਿਹਾ, 'ਸ਼ਾਬਾਸ਼! ਤੁਸੀਂ ਅਸਲੀ ਆਰਟਿਸਟ ਹੋ। ਤੁਸੀਂ ਜ਼ਰੂਰ ਤਰੱਕੀ ਕਰੋਗੇ।'

ਕਾਦਰੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, 'ਕਿਉਂ?'

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਬੋਲਿਆ, 'ਤੁਸੀਂ ਸਿਰਫ਼ ਉਹੀ ਤਸਵੀਰਾਂ ਲੈ ਕੇ ਆਏ ਹੋ, ਜੋ ਤੁਹਾਡੀ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਾਈਸ ਦੀਆਂ ਹਨ। ਦੂਸਰੀਆਂ ਨਹੀਂ ਲਿਆਏ। ਤੁਹਾਡਾ ਇਹ ਆਤਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਜ਼ਰੂਰ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋਵੋਗੇ।'

ਪਰ ਸੋਹਨ ਕਾਦਰੀ ਤਾਂ ਬਾਕੀ ਵੀ ਵੇਚਣੀਆਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਤਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਇਹ ਦੇਖਣ ਹੀ ਆਇਆ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਨੇ ਮਜ਼ਾਕ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕਹਿ ਦੇਵੇ ਕਿ ਉਹ ਬਾਕੀ ਤਸਵੀਰਾਂ ਵੀ ਲੈ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਸੋਚਿਆ, 'ਹੁਣ ਚੁੱਪ ਹੀ ਚੰਗੀ।'

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਵਿਲਾਂਵਿਕ ਨੇ ਇਕ ਆਰਟ ਦੇ ਐਕਸਪਰਟ ਨੂੰ ਸੋਹਨ ਕਾਦਰੀ ਦਾ ਕੰਮ ਦਿਖਾਇਆ। ਸੋਹਨ ਕਾਦਰੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮੌਲਿਕ ਸ਼ੈਲੀ 'ਤੇ ਯਕੀਨ ਤਾਂ ਸੀ, ਪਰ ਅੰਦਰੇ ਅੰਦਰ ਧੜਕੂ ਵੀ। ਕੀ ਪਤਾ ਐਕਸਪਰਟ ਇਸ 'ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਹਿ ਕੇ ਉਸਦੀ ਮੌਲਿਕਤਾ ਦਾ ਗਲਾ ਹੀ ਘੁੱਟ ਦੇਵੇ।

ਉਸ ਐਕਸਪਰਟ ਨੇ ਕਾਦਰੀ ਦੀਆਂ ਕਲਾ ਕਿਰਤਾਂ ਬਾਰੇ ਲੇਖ ਲਿਖਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਸ ਆਰਟ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਖ਼ਾਲਸ ਪੂਰਬ ਵੱਲੋਂ ਆਈ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕਾਦਰੀ ਦੇ ਟੋਨਜ਼ ਉਪਰ ਯੂਰਪੀਨ ਪਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਸੋਹਨ ਕਾਦਰੀ ਨੇ ਕਰਸੀ 'ਤੇ ਸੂਤ ਹੋ ਕੇ ਬੈਠਦੇ ਨੇ ਹੱਸਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ, 'ਫਿਰ ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੋ ਗਿਆ ਬਈ ਹੁਣ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਮਰਦਾ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਮੌਲਿਕਤਾ ਨਾਲ ਆਰਟ ਦੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਬਣਾ ਲਵਾਂਗਾ। ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ ਇਹ ਆਰਟੀਕਲ ਨਵੰਬਰ 1966 ਵਿਚ ਛਪਿਆ ਸੀ। ਦਸ ਸਤਰਾਂ ਦੇ ਇਸ ਆਰਟੀਕਲ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤੇ ਸਨ।'

ਕੁਝ ਦੇਰ ਫਿਰ ਚੁੱਪ ਛਾ ਗਈ।

'ਤੂੰ ਏਹੋ ਜਿਹਾ ਮਸਾਲਾ ਹੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕੁਝ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ?' ਅਕੜੇਵੇਂ ਭੰਨਦੇ ਹੋਏ ਸੋਹਨ ਕਾਦਰੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।

'ਏਹੋ ਜਿਹਾ ਹੀ।' ਮੈਂ ਟੇਪ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਰੰਗ ਵੀ ਸਮਝ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਉਠ ਕੇ ਕਾਫ਼ੀ ਬਣਾਉਣ ਤੁਰ ਪਿਆ।

ਮੈਂ ਜ਼ਰਾ ਕੁ ਸੋਚਿਆ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਾ ਉਸਦੀ, ਕਵਿਤਾ, ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ ਅਤੇ ਸਰੀਰਕ ਦਿੱਖ ਹੀ ਵਿਲੱਖਣ ਨਹੀਂ, ਉਸਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਦਿੱਖ ਵੀ ਬੜੀ ਨਿਵੇਕਲੀ ਤੇ ਦਿਲਚਸਪ ਸੀ।

ਸੋਹਨ ਕਾਦਰੀ ਨਾਲ ਇਹ ਮੇਰੀ ਅਸਲੀ ਪਹਿਲੀ ਮਿਲਣੀ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਆਖ਼ਰੀ ਵੀ ਸਾਬਤ ਹੋਈ।

ਪੋਸਟ-ਸਕ੍ਰਿਪਟ-

ਵਿਲੱਖਣ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦਾ ਮਾਲਕ, 'ਮਿੱਟੀ ਮਿੱਟੀ', 'ਬੂੰਦ ਸਮੁੰਦਰ', 'ਅੰਤਰ ਜੋਤੀ', 'ਅੰਤਰ ਝਾਤੀ' ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਅਤੇ The Dot and the dots (Sweden) 1978 (Poems & Paintings), Aforismer- Danish translation (Copenhagen- 1995) ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਢੇਰ ਸਾਰੀਆਂ ਪੇਂਟਿੰਗਜ਼ ਦਾ ਸਿਰਜਣਹਾਰ ਸੋਹਨ ਕਾਦਰੀ 2 ਮਾਰਚ 2011 ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰੰਗ-ਬਰੰਗੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵੱਲੋਂ ਅੱਖਾਂ ਮੀਟ ਗਿਆ।

**

ਸਵਰਾਜਬੀਰ ਦੇ ਨਾਟਕ 'ਹੱਕ' ਦੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸਮਝਦਿਆਂ -ਦੇਸ ਰਾਜ ਕਾਲੀ

ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਆਪਣਾ ਇੱਕ ਸਟਰਕਚਰ ਤਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੀ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਸਟਰਕਚਰ ਵੀ ਵਿਦਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਰਚਨਾ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਸਟਰਕਚਰ ਰਚਨਾ ਦੇ ਲੁਕੇਲ ਉੱਤੇ ਵੀ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਵਰਾਜਬੀਰ ਦੇ ਨਵੇਂ ਨਾਟਕ 'ਹੱਕ' ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਇਸ ਵਿਚਲੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਰੋਚਕ ਤਾਂ ਹੈ ਹੀ, ਹੋਰਨਾ ਸਮਕਾਲੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਕਈ ਸਵਾਲ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਵਾਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਵੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨੇ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਹੁੰਚ ਨਾਲ ਵੀ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਸਮਝ ਨਾਲ ਵੀ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਨੇ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਦਮਾਨ ਜਾਤ, ਉਸਦੇ ਮਾਨਦੰਡਾਂ, ਮਨੋਤਾਂ, ਰੂੜੀਆਂ, ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਦਾਬੇ, ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਖੁਲ੍ਹਾਂ ਤੇ ਵਰਜਣਾਵਾਂ, ਸੋਸ਼ੋ-ਇਕਨਾਮਿਕ ਕੰਟਰਾਡਿਕਸ਼ਨਜ਼, ਮਾਨਵੀ ਸੰਵੇਦਨਾਂਵਾਂ ਤੇ ਬਦਲਦੇ ਆਰਥਿਕ-ਸਮਾਜਿਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਨਾਟਕ ਸੰਬੋਧਿਤ ਹੈ। ਛੋਟੀਆਂ-ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟਾਂ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਦੇ ਜਟਿਲ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੀਆਂ ਤਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪਈ ਸੰਵੇਦਨਾ ਨੂੰ ਵੀ ਇਹ ਨਾਟਕ ਕਾਵਿਕ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਸਟਰਕਚਰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਮਾਝਾ ਬੈਲਟ ਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਦੁਆਬਾ ਜਾਂ ਮਾਲਵਾ ਨਾਲੋਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਵਖਰੇਵੇਂ ਵੀ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਇਸ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਮੇਰੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸਮਾਜਿਕ ਸਟਰਕਚਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਲੱਗੀ ਰਹੀ। ਮਨ ਅੰਦਰ ਮਾਲਵੇ ਤੇ ਦੁਆਬੇ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਕੁੱਝ ਕਿਰਤਾਂ ਪੈਰਲਲ ਤੁਰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ, ਜਿਹਨਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜਚਾਰਾ ਰਚਨਾ ਦਾ ਵੱਡਾ ਪੱਖ ਰਿਹਾ ਹੈ।

'ਹੱਕ' ਦੇ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਜਾਤੀ ਕਨਸੈਆਂ ਤੇ ਕੰਟ੍ਰਾਡਿਕਸ਼ਨਜ਼ : ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਜੋ ਪਾਤਰ ਨੇ, ਮਜ਼ੇ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਨਹੀਂ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਗੌਣ ਪਾਤਰ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਦਾ ਆਪਣਾ ਵਜੂਦ ਹੈ, ਆਪਣਾ ਕਾਰਜ ਤੇ ਆਪਣਾ ਨਿਵੇਕਲਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ। ਉਹ ਚਾਹੇ ਨਾਵਾਂ ਵਾਲੇ ਪਾਤਰ ਹੋਣ ਤੇ ਚਾਹੇ ਬੇਨਾਮ ਤੁੜਾਵੀਆਂ। ਸਗੋਂ ਗਹਿਰੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਤੁੜਾਵੀਆਂ ਦੇ ਨਕਸ਼ ਵੀ ਓਨੇ ਹੀ ਗਹਿਰੇ ਨੇ ਜਿੰਨੇ ਮਿੱਦੇ ਜਾਂ ਦੀਪੋ ਦੇ ਨੇ। ਛੁਰੀਮਾਰਾਂ ਦਾ ਵਰਚੱਸਵ ਓਨਾ ਹੀ ਡੂੰਘਾ ਹੈ ਜਿੰਨਾ ਬਚਨੇ ਜਾਂ ਬੀਰੇ ਦਾ ਹੈ। ਹਾਂ, ਇਹਨਾਂ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਜਾਤ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨਾਲ ਹੇਠਾਂ ਮਨ ਦੀ ਤਹਿ ਵਿੱਚ ਏਨੀ ਸਹਿਜਤਾ ਨਾਲ ਤੁਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਦਲਿਤ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਘੋਰ ਦੁਖਾਂਤਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਇਹ ਜਾਤੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਇਕਹਿਰਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ, ਬਲਕਿ ਮਾਨਵੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੀ ਗਹਿਨ ਸਟੱਡੀ ਬਣਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਜਾਤੀ ਸੰਕੇਤ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੂਖਮ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਨੇ, ਮਸਲਨ ਇੱਕ ਜਗ੍ਹਾ ਬਾਜਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, “.. ਓਏ ਤੂੰ ਹੈ ਕੀ ਚੀਜ਼? ਸਾਰਾ ਸਾਲ ਤੇ ਤੂੰ ਰਿਕਸ਼ਾ ਵਾਹੁੰਨਾ ਤੇ ਦਸ ਦਿਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਤੂਤਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਬਹਿੰਦਾ.. ਰਾਖੇ ਏਦਾਂ ਨਹੀਂ ਬਣੀਦਾ। .. ਅਸਲੀ ਰਾਖੇ ਬਣਨ ਲਈ ਸਾਡੀ ਬਾਜ਼ੀਗਰਾਂ ਵਾਲੀ ਹੱਡੀ ਚਾਹੀਦੀ ਐ.. ਪੀਡੀ, ਪੱਕੀ, ਮਜਬੂਤ। .. ਤੁਸੀਂ ਕੁੜੀ ਯਾਵੇ ਲੋਲੜਾਂ ਕੀ ਰਾਖੇ ਬਣਾਣੈ..” (ਪੰਨਾ-23-24) ਹੁਣ ਇਸ ਡਾਇਲਾਗ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਹਿਜਤਾ ਨਾਲ ਸਵਰਾਜਬੀਰ ਬਾਜੇ ਦੀ ਜਾਤ ਦੀ ਦੱਸ ਵੀ ਪਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸਦੇ ਕਿੱਤੇ ਦੀ ਵੀ, ਪਿਤਾ ਪੁਰਖੀ ਕਿੱਤੇ ਦੀ ਅਤੇ ਬਾਦ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨਾਟਕ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਥੀਮ ਨਾਲ ਜੋੜਦਿਆਂ ਬੜੀ ਤੀਖਣ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਉਹ ਇਸ ਹੋਣੀ ਉੱਤੇ ਵਿਅੰਗ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਨਾਟਕ ਦਾ ਅੰਤ ਹੀ ਬਾਜੇ ਦੇ ਸਵੈ-ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਆਪਣਾ 'ਹੱਕ' ਸਿਰਫ ਤੇ ਸਿਰਫ ਬਾਗਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਨ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਤੇ ਹੁਣ ਬਾਗ ਕੱਟ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਕਾਰਣ ਉਸ ਹੱਕ ਦੇ ਖੁੱਸਣ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਬੌਰਾ ਹੋਇਆ ਪਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਨਾ ਸਿਰਫ ਸਮਾਜਚਾਰੇ ਬਾਰੇ ਸਵਰਾਜਬੀਰ ਦੀ ਸਮਝ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਉਸਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਉਣਤਰ ਬਣਤਰ ਬਾਰੇ ਵੀ ਇੱਕ ਕ੍ਰੀਟੀਕ ਹੈ। ਇਹ ਉਸਦੇ

ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਜੋ ਸਮਾਜ-ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਹੁੰਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਸਵਰਾਜਬੀਰ ਬਹੁਤ ਸੁਚੇਤ ਨੇ, ਉਸਦੀ ਇੱਕ ਝਲਕ ਵੀ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਨਿੱਕੇ-ਨਿੱਕੇ ਵੇਰਵਿਆਂ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਪਾਠਕ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੀਰੇ ਦੀ ਮਨਬਚਨੀ ਰਾਹੀਂ ਸਵਰਾਜਬੀਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜਾਤ ਦੀ ਦੱਸ ਪਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, “ ਪਰ ਸੋਹਣੀ ਤਾਂ ਹੈ..ਸਾਰਾ ਵਿਹੜਾ ਮੰਨਦੇ..ਬੀਰੇ ਦੀ ਜਨਾਨੀ ਵਰਗੀ, ਕੋਈ ਜਨਾਨੀ ਨਹੀਂ..! ਬਾਰਡਰ ਨਾਲ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਮਜ਼੍ਹਬੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਉੱ ਸੋਹਣੀਆਂ ਨੇ..। ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਆਲੀਆਂ ਆਂਗੂੰ ਨਹੀਂ..ਧੁਆਖੀਆਂ ਜਿਹੀਆਂ..।” (ਪੰਨਾ-26) ਇਸ ਡਾਇਲਾਗ ਨਾਲ ਸਵਰਾਜਬੀਰ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਦਿੰਦੇ ਨੇ, ਇੱਕ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਬਾਰਡਰ ਨਾਲ ਲੱਗਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਮਜ਼੍ਹਬੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਹੋਣ ਦਾ, ਦੂਸਰਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਿੱਤਿਆਂ ਦਾ, ਜਾਂ ਕਹੋ ਕਿ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਕਿੱਤੇ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜੁੜੇ ਨਾ ਹੋਣ ਦਾ, ਜਾਂ ਲਗਾਤਾਰ ਬਦਲ ਰਹੇ ਕਿੱਤੇ ਦਾ। ਉਹ ਬਾਜੇ ਰਾਹੀਂ ਦਰਸਾ ਜਾਂਦੇ ਨੇ ਕਿ ਤੁਹਾਡੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਲੋਕ ਕਿਤੇ ਇੱਕ ਜਗ੍ਹਾ ਟਿਕਦੇ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਬਾਰੇ ਹੀ ਬਾਜਾ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੂੰ ਕਦੇ ਰਿਕਸ਼ਾ ਵਾਹੁੰਦਾ ਏਂ ਤੇ ਕਦੇ ਰਾਖਾ ਬਣਦਾ ਏਂ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿੱਚ ਨਸ਼ੇ ਦੀ ਜੋ ਬਰੀ ਲੱਤ ਲੱਗ ਰਹੀ ਹੈ ਜਾਂ ਜੋ ਦੜੇ ਸੱਟੇ ਦਾ ਚਲਨ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਸ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੰਕੇਤਕ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਇਹਨਾਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮੁੱਲ ਹੈ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਜੋ ਵੀ ਵੇਰਵੇ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜੋ ਵੀ ਛੋਹਾਂ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਉਸਾਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਹ ਅਨੂਠਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸਦੀ ਸਟੱਡੀ ਕਮਾਲ ਹੈ। ਉਸ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਪੜਕਦੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨਾ ਇਸ ਨਾਟਕ ਦੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਕੰਨਟੀਬਿਊਸ਼ਨ ਹੈ।

ਇੱਥੇ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨੁਕਤਾ ਹੋਰ ਹੈ, ਉਹ ਜਾਤੀ ਸਮੀਕਰਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਵਿਦਿਨ ਜਾਤੀ ਕੰਟਰਾਡਿਕਸ਼ਨ ਦਾ ਖੜੇ ਹੋਣਾ। ਸਵਰਾਜਬੀਰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁਚੇਤ ਤੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਲੇਖਕ ਹੈ। ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਕੰਟਰਾਡਿਕਸ਼ਨ ਦੀ ਸੂਖਮਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਦਿਆਂ ਬੜੇ ਸਹਿਜ ਭਾਅ ਨਾਲ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਕੜਦਾ ਤੇ ਖੋਲ੍ਹਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਬੀਰੇ ਵੱਲੋਂ ਸ਼ਤੂਤਾਂ ਦਾ ਠੇਕਾ ਹਰ ਸਾਲ ਲਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਰ ਉਸਦੇ ਇਸ ਠੇਕੇ ਉੱਤੇ ਪੂੰਜੀ ਦੀ ਮਾਰ ਪੈਂਦੀ ਜਾਪ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਰਦਾਰ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਠੇਕੇ ਦੇ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਅਡਵਾਂਸ ਦੇਣ ਲਈ। ਬੀਰਾ ਜੋ ਕਿ ਕੁੱਝ ਦਿਨਾਂ ਲਈ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ‘ਬੀਰੇ ਸ਼ਾਹ’ ਪਾਲੀ ਬੈਠਾ ਹੈ, ਉਸਦਾ ਕਾਲਜਾ ਖੁੱਸਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਸਥਿਤੀ ਵਿਸਫੋਟਕ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਇਸ ਜਗ੍ਹਾ ਜੋ ਲਿਆ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦਾ ਕਾਲੂ ਨਾਮ ਦਾ ਪਾਤਰ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਭਰਾ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਨੌਕਰੀ ਲੱਗ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸ ਕੋਲ ਠੇਕਾ ਅਡਵਾਂਸ ਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੇਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਆ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਕੰਟਰਾਡਿਕਸ਼ਨ ਪਕੜਨੀ ਤੇ ਨਿਭਾਉਣੀ, ‘ਹੱਕ’ ਦੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਨੀਝ ਨਾਲ ਕਰਨਾ ਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਸ਼ਤੂਤ ਠੇਕੇ ਉੱਤੇ ਲੈਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਬੀਰੇ ਦੀ ਜੋ ਅਸਤਿਤਵੀ ਲੜਾਈ ਹੈ, ਉਹ ਖੜੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬੀਰੇ ਮਾਣ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ‘ਰਿਕਸ਼ਾ’ ਸੰਬੋਧਨ ਨਾਲ ਜ਼ਖਮੀ ਹੋਣ ਤੋਂ ਤਾਂ ਬਚ ਗੀ ਗਿਆ ਹੈ, ਹੁਣ ‘ਬੀਰੇ ਸ਼ਾਹ’ ਦੇ ਸੰਬੋਧਨ ਨਾਲ ਉੱਚਾ ਵੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਸਦੀ ਇਸ ਮਾਨਸਿਕ ਗੰਢ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਇਸ਼ਾਰੇ ਨਾਲ ਨਾਟਕਕਾਰ ਖੋਲ੍ਹਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਹੱਦ ਦਾ ਜੋ ਸਵਾਲ ਹੈ, ਦਲਿਤ ਸਵਾਲ ਦਾ ਸੱਭ ਤੋਂ ਅਹਿਮ ਹਿੱਸਾ ਹੈ।

ਸਿਰਫ ਇਹ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਰਦਾਰ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਨਿੱਕੂ ਦੀ ਜੋ ਪਹੁੰਚ ਹੈ, ਉਹ ਬਿਲਕੁੱਲ ਨਵੀਂ ਇਕਾਨਮੀ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਉਹ ਠੇਕਾ ਸੰਵੇਦਨਾ ਜਾਂ ਸਾਂਝ ਦੇ ਅਧਾਰ ਉੱਤੇ ਨਿਰਧਾਰਤ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ, ਮੰਡੀ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਦਿਆਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਬਾਗਾਂ ਉੱਤੇ ਐਵੇਂ ਸਮਾਂ ਬਰਬਾਦ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਖਪਤਕਾਰੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿੱਚ ਗੁਸਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਟੁੱਟ-ਟੁੱਟ ਮਰਨ ਨਾਲੋਂ ਨਵੀਂ ਕੰਜ਼ਿਊਮਰ ਸੋਸਾਇਟੀ ਵੱਲ ਅਹੁਲਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸ ਲਈ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿਓ ਨਾਲ ਚਲਾਕੀ ਜਿਹੀ ਵੀ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਜੋ ਵਿਹਾਰ ਹੈ, ਉਹ ਖਪਤੀ ਕਲਚਰ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਸੈਕਸੁਅਲ ਵਹਿਸ਼ਤ ਵੀ ਉਸੇ ਖਪਤ ਕਲਚਰ ਵਿੱਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਦਿਖਦੀ ਹੈ। ਸਵਰਾਜਬੀਰ ਇਸ਼ਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਹੀ, ਪੋਇਟਿਕ ਟੱਚਿਜ਼ ਨਾਲ ਹੀ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਪਾਠਕ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਨਾਟਕ ਦੀਆਂ ਜੋ ਕਾਵਿ ਟੁਕੜੀਆਂ ਨੇ, ਉਹ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪਹੁੰਚ ਵਾਲੀਆਂ ਨੇ। ਕਵਿਤਾ ਵਾਲਾ ਓਹਲਾ ਵੀ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ, ਗਹਿਰਾਈ ਵੀ ਤੇ ਫਲਸਫੇ ਨੂੰ ਸਾਂਝ ਕੇ ਅੱਗੇ ਤੋਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵੀ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਬਨਾਉਣ ਵਿੱਚ ਇਹ ਕਾਵਿ ਟੁਕੜੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦੀਆਂ ਨੇ। ਨਿੱਕੂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਿਹਾਰ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਦੀਪੋ ਦੀ ਬੇਬਸੀ ਤੇ ਬਾਕੀ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਸਧਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪੂਰੇ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਪਿਰੋਇਆ ਹੈ। ਬਾਜੇ ਜਿਹੇ ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਵੀ ਕਵਿਤਾ ਹੀ ਗਲੇ ਲਾਉਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਤੁੜਾਵੀਆਂ ਦੇ ‘ਹੱਕ’ ਦੀ ਰਾਖੀ ਵੀ ਕਵਿਤਾ ਹੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਵਰਾਜਬੀਰ ਦੇ ਇਸ ਨਾਟਕ ਦਾ ਬੀਜ ਜੇਕਰ ਹੱਕ ਹੈ, ਤਾਂ ਕਵਿਤਾ ਇਸ ਬੀਜ ਦੇ ਟਰੈਵਲ ਦਾ ਵਾਹਕ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਹੱਕ ਰੂਪੀ ਬੀਜ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੜਾਅ ਵੀ ਤੈਅ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਵੇਂ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਜਾਂ ਪਿਛੋਕੜ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤਾਂ ਤੱਕ ਵੀ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਸਾਂਝਾਂ ਕਾਇਮ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਤੇ ਕੁੱਝ ਸਾਂਝਾਂ ਦੇ ਕਤਲ ਹੋਏ ਸਨ। ਸਾਂਝਾਂ ਦੇ ਕਾਤਿਲ ਵੀ ਇਹੀ ਲੋਕ ਸਨ ਤੇ ਕਾਇਮੀ ਦੇ ਮਾਲਕ ਵੀ। ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਇਹ ਸਾਂਝਾਂ ਤੇ ਸਾਂਝਾਂ ਦੇ ਕਤਲਾਂ ਦਾ

ਨਿਖੇੜਾ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਾਂ ਸਮਾਂ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਭਾਵ ਛੱਡਦਾ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਸਾਫ਼ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕੜੀ ਵੀ ਉਚੇਚ ਨਾਲ ਇੱਥੇ ਨਹੀਂ ਪਿਰੋਈ ਜਾਂਦੀ, ਪਰੰਤੂ ਨਾਟਕਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਇਹ ਦਰਸਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਿਛੋਕੜ ਨੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਵੀ ਤੁਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕੁੱਝ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਜਾਂ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਹੁੱਝ ਵੀ ਮਾਰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ-ਪਾਕਿ ਵੰਡ ਵੇਲੇ ਦੀਆਂ ਕੁੱਝ ਚੋਭਾਂ ਪੂਰੇ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸੂਤਰ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਪਾਸਾਰ 'ਚ ਔਰਤ ਤੇ ਦਲਿਤ ਦੀ ਹੋਣੀ : ਇਸ ਨਾਟਕ ਦਾ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਹਿਲੂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਅੰਦਰ ਪੂੰਜੀ ਦੇ ਪਾਸਾਰ ਦੇ ਦੌਰ ਨੂੰ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਵਰਾਜ਼ਬੀਰ ਸਿਧਾਂਤਕ ਲੇਖਕ ਹੈ, ਸੁਚੇਤ ਚਿੰਤਕ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਸਦੀ ਜੋ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੈ, ਜੋ ਪਹੁੰਚ ਹੈ, ਉਹ ਤਾਰਕਿਕ ਹੋਣੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕ ਸਿਰਜਣਾ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਇਤਿਹਾਸਵੇਤਾ ਵੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਉਸਦਾ ਜੋ ਅਹਿਮ ਨੁਕਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਦਲਿਤ ਤੇ ਔਰਤ ਦੀ ਹੋਣੀ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਉਹ ਇਸਨੂੰ ਜਾਤੀਵਾਦੀ ਕਿਤੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੰਦਾ ਤੇ ਬੜੇ ਸਹਿਜ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਜਿਵੇਂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਾਪਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਸਦੀ ਸਹਿਜਤਾ ਕਾਇਮ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਦੁਖਾਂਤ ਤਾਂ ਦਲਿਤ ਤੇ ਔਰਤ ਦਾ ਹੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਜਦੋਂ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਡਿਫਾਈਨ ਵੀ ਕਰਨਾ ਹੀ ਪਵੇਗਾ ਤੇ ਉਸਦੇ ਜਾਤੀ ਸਮੀਕਰਣ ਵੀ ਸਮਝਣੇ ਹੀ ਪੈਣਗੇ। ਇੱਥੇ ਹੀ ਮੈਂ ਉੱਪਰ ਦੱਸੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਮਾਲਵਾ ਤੇ ਦੁਆਬਾ ਦੀ ਲੁਕੇਲ ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ ਦੋ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਚਾਹਾਂਗਾ। ਇਹ ਦੋ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਹਨ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਹੁਰਾਂ ਦਾ ਨਾਵਲ 'ਮੜੀ ਦਾ ਦੀਵਾ' ਅਤੇ ਭਗਵੰਤ ਰਸੂਲਪੁਰੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਸੁੱਕੀਆਂ ਕੁੰਨਾਂ'। ਇਹਨਾਂ ਦੋਵੇਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਦਲਿਤ ਦੀ ਹੋਣੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹੀ ਗਈ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਲੁਕੇਲ ਦੋਵੇਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਅਲੱਗ ਅਲੱਗ ਹਨ। ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਸਵਰਾਜ਼ਬੀਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵੀ ਅਲੱਗ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨੇ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਚੌਖਟੇ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਸਮਝਣ ਤੋਂ ਮੇਰਾ ਭਾਵ ਸਿਰਫ਼ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਰਚਨਾਵਾਂ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੇ ਪਾਸਾਰ ਵੇਲੇ ਦੇ ਸਮਾਜ-ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਫੜਦੀਆਂ ਨੇ। ਫਰਕ ਸਿਰਫ਼ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਲੁਕੇਲ ਅਲੱਗ ਅਲੱਗ ਨੇ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਵੀ। ਤਿੰਨੇ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਲਿਤ ਦੀ ਹੋਣੀ ਵੀ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਦੀਆਂ ਨੇ ਤੇ ਉਸਦੀ ਮਨੋਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਵੀ ਪਾਠਕ ਸਾਹਮਣੇ ਖੋਲ੍ਹਦੀਆਂ ਨੇ। 'ਮੜੀ ਦਾ ਦੀਵਾ' ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਉਹ ਰਚਨਾ ਹੈ, ਜੋ ਸੱਤਰਵਿਆਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਲਗਭਗ ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਮੁਖਾਤਿਬ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਸਵਰਾਜ਼ਬੀਰ ਆਪਣੇ ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਹੁਣ ਆ ਕੇ ਮੁਖਾਤਿਬ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ 'ਮੜੀ ਦਾ ਦੀਵਾ' ਨਾਵਲ ਜਦੋਂ ਪੂੰਜੀ ਦੇ ਪਾਸਾਰ ਨਾਲ ਮਾਲਕ ਤੇ ਕਾਮੇ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਟੁੱਟਦੇ ਨੇ ਜਾਂ ਜਦੋਂ ਇੱਕ ਸੀਰੀ (ਜੋ ਗੁਲਾਮਾਂ ਵਰਗੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਹੀ ਜਿਉਂਦਾ ਹੈ) ਉਜਰਤੀ ਕਾਮੇ ਵਿੱਚ ਕਨਵਰਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਹੋਣੀ ਦੀ ਸੈਲੀਬ੍ਰੇਸ਼ਨ ਦੀ ਥਾਂ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇੱਕ ਲੇਖਕ ਦੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਉੱਥੇ ਜੋ ਪਹੁੰਚ ਹੈ, ਉਹ ਤਾਰਕਿਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਇਸ ਮਾਲਕ ਤੇ ਸੀਰੀ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਟੁੱਟਦਿਆਂ ਦੇਖ ਕੇ ਉਦਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਪਹੁੰਚ ਇੱਥੇ ਕਿਸੇ ਤਾਰਕਿਕ ਲੇਖਕ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ ਬਣਦੀ, ਬਲਕਿ ਜਗੀਰੂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਰਹਿੰਦ ਖੂੰਹਦ ਉੱਤੇ ਟਿਕੇ ਹੋਏ ਲੇਖਕ ਵਾਲੀ ਹੀ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਨਾਵਲ ਦਾ ਪਾਤਰ ਜੋ ਸੀਰੀ ਹੈ ਤੇ ਜੋ ਜ਼ਿੰਮੀਦਾਰ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਉਸਨੇ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਨਾਮ ਹੀ ਮੈਟਾਫਰੀਕਲੀ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਰੱਖਿਆ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਵਿੱਚ ਅਲੱਗ ਹੋਣਾ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸੁਖਾਉਂਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਸਵਰਾਜ਼ਬੀਰ ਦੇ ਪਾਤਰ ਵੀ ਜਦੋਂ ਪਿਤਾਪੁਰਖੀ ਧੰਦੇ ਵਿੱਚੋਂ ਜਾਂ ਸੀਰ ਵਿੱਚੋਂ ਅੱਡ ਹੋ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹਦਾ ਲੇਖਕ ਮਨ ਕਿਤੇ ਵੀ ਵਿਗਬਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਹਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਹੋਣੀ ਹੈ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਲਾਮਾਂ ਵਰਗੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣ ਲਈ ਇੱਕ ਜ਼ਰੀਆ ਬਣੀ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਸ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਹੀ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਕੰਟ੍ਰਾਡਿਕਸ਼ਨਜ਼ ਵੀ ਹੋਣਗੀਆਂ, ਪਰੰਤੂ ਫਿਲਹਾਲ ਇਹਨਾਂ ਕਾਫੀ ਹੈ ਤੇ ਸੈਲੀਬ੍ਰੇਟ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਲੇਖਕ ਮਨ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਕੁੰਠਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਹੁਣ ਲਗਭਗ 'ਮੜੀ ਦੇ ਦੀਵੇ' ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਇਸਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਅੰਤਲਾ ਸੀਨ ਹੈ, ਤਣਾਓ ਵੀ ਉਹੀ ਹੈ, ਹਾਂ ਲੁਕੇਲ ਨੇ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਾਤਰ ਸੀਰੀ ਬਣਾਏ ਤੇ ਸਵਰਾਜ਼ਬੀਰ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਕੰਮ-ਕਾਜ ਜੋ ਹੈ ਉਹ ਹੋਰ ਕਿਸਮ ਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਤੁੜਾਵੀਆਂ ਨੇ ਜਾਂ ਬਾਗਾਂ ਦੇ ਰਾਖੇ ਨੇ, ਜਾਂ ਠੇਕੇ ਉੱਤੇ ਸ਼ਤੂਤ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਨੇ। ਪਰੰਤੂ ਅੰਤਲਾ ਪਾਠ ਜੋ ਹੈ, ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਹੋਣੀ ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇੱਥੇ ਆ ਕੇ ਸਵਰਾਜ਼ਬੀਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਜੋ ਹੈ, ਉਹ ਬਹੁਤ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਡੋਲਦਾ। ਉਹ ਜਗੀਰੂ ਕਦਰਾਂ ਦੀ ਦੁਹਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਉਹ ਬਦਲ ਰਹੀਆਂ ਕਦਰਾਂ ਦੀ ਕਨਸੋਅ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਸ਼ਾਰੇ ਨਾਲ ਹੀ ਦੱਸ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਦੀਪੋ ਦੇ ਪੇਟ ਅੰਦਰ 'ਖੜਕ' ਹੈ, ਉਹ ਤਬਦੀਲੀ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ ਤੇ ਇੱਕ ਔਰਤ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਸੱਚ ਵੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੋ ਭਗਵੰਤ ਰਸੂਲਪੁਰੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਸੁੱਕੀਆਂ ਕੁੰਨਾਂ' ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਦੁਆਬੀਏ ਦਲਿਤ ਨੇ, ਉਹ ਵੀ ਆਦਿ-ਧਰਮੀ, ਜੋ ਚਮੜਾ ਰੰਗਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਨੇ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਟੈਨਰੀਆਂ ਨੇ। ਅਰਥਚਾਰਾ ਬਦਲ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਟੈਨਰੀਆਂ ਨੂੰ ਛੋਟੀ ਸਨਅਤ ਖਾ ਰਹੀ ਹੈ, ਦਲਿਤ ਦਸਤਕਾਰ ਬੇਰੋਜ਼ਗਾਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਿਤਾ ਪੁਰਖੀ ਧੰਦੇ ਚੌਪਟ ਹੋ ਰਹੇ ਨੇ। ਫਿਰ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ

ਛੋਟੀ ਸਨਅਤ ਵੀ ਨਿਗਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਦਿਲਤ ਘੋਰ ਅੰਧਕਾਰ ਵਿੱਚ ਜਾ ਡਿੱਗਦਾ ਹੈ। ਭਗਵੰਤ ਵੀ ਪੂੰਜੀ ਦੇ ਪਾਸਾਰ ਨਾਲ ਹੋ ਰਹੀ ਉਥਲ-ਪੁਥਲ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਟੀਕਾ-ਟਿੱਪਣੀ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਧਿਰ ਨਾਲ ਖੜੇ ਹੋਣ ਦੀ ਥਾਂ, ਜਾਂ ਰੁਦਨ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਸਿਰਫ ਯਥਾਰਥ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹਾਂ ਇਸਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਾਰ ਵਿਹਾਰ ਵੀ ਵੱਖਰਾ ਹੈ ਤੇ ਮਾਜ਼ ਪ੍ਰਤੀ ਪਹੁੰਚ ਵੀ। ਮੈਨੂੰ ਇਉਂ ਵੀ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਿਛਲੇ ਕੁੱਝ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਜੋ ਹੈ, ਉਹ ਰੋਮਾਂਸ ਤੋਂ ਕਿਨਾਰਾ ਕਰ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹਨੇ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਪੱਲਾ ਫੜਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਟਕ ਉਸਦੀ ਵੱਡੀ ਉਦਾਹਰਨ ਹੈ।

ਇਸੇ ਪਾਸਾਰ ਵਿੱਚ ਦੂਸਰਾ ਅਹਿਮ ਨੁਕਤਾ ਔਰਤ ਦੇ ਅਸਤਿੱਤਵ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਇਹ ਨਾਟਕ ਮੁਖਾਤਿਬ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਮਿੱਦੇ ਦਾ ਪਾਤਰ ਜੋ ਹੈ, ਉਹ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਜਗੀਰੂ ਮਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਤੇ ਹੋਣੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕੇ ਚੱਲਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਜੋ ਬਾਦ ਵਿੱਚ ਦੀਪੋ ਦਾ ਪਾਤਰ ਹੈ, ਉਹ ਇੱਕ ਵੰਗਾਰ ਬਣਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਾਤਰ ਵੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਵਾਂਗ ਅਨਾਰਕਿਸਟ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਹ ਸਹਿਜ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਵਿਰੋਧ ਏਨਾ ਸਹਿਜ ਹੈ ਕਿ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਉੱਤੇ ਪਾਠਕ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਔਰਤ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਜਰਵਾਣੇ ਵਿਰੁੱਧ ਵੀ ਦਲਿਤ ਹੀ ਉਸ ਨਾਲ ਖੜਦਾ ਹੈ। ਜਗੀਰੂ ਦਾਬੇ ਵਾਲਾ ਸਰਦਾਰ ਤਾਂ ਸਗੋਂ ਬਾਦ ਵਿੱਚ ਉਸ ਉੱਤੇ ਦਬਾਅ ਪਾਉਣ ਲਈ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਲਾਲਚ ਵੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਬਚਾਅ ਹੋ ਸਕੇ। ਮਜ਼ੇ ਦੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇੱਕ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜੀ ਦੀਪੋ ਸਰਦਾਰ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉਸਦੀ ਹਵਸ ਨੂੰ ਦੇਖਦਿਆਂ, ਉਹ ਆਪਣੀ ਕੁੱਖ ਹਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਦਿਓਰ ਬਚਨੇ ਕੋਲੋਂ ਧਾਗਾ ਕਰਵਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਅਖੀਰ ਉਸਦੀ ਕੁੱਖ ਵਿੱਚ ਜੋ ਖੜਾਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੰਕੋਤਕ ਇੱਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਮਾਨਤਾ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕਨਸੋਅ ਦੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਦਿਓਰ ਕੋਲੋਂ ਕੁੱਖ ਹਰੀ ਕਰਵਾ ਲੈਣ ਲਈ ਆਜ਼ਾਦ ਹੈ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ ਉੱਤੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਇਸ ਸਾਂਝ ਲਈ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਕੜੀ ਤੁਰੀ ਹੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤਿਕ ਓਹਲੇ ਤੇ ਹੱਕ ਦੀ ਹਕੀਕਤ : ਇਸ ਨਾਟਕ ਦਾ ਨਾਮ ਹੱਕ ਹੈ, ਜੋ ਬਹੁ-ਅਰਥੀ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਬਹੁ-ਦਿਸ਼ਾਵੀ ਵੀ। ਹਰ ਇੱਕ ਪਾਤਰ ਲਈ ਇਸਦੇ ਅਲੱਗ ਮਾਅਨੇ ਨੇ। ਉਹ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੀ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਕਸਵੱਟੀ ਉੱਤੇ ਰੱਖ ਕੇ ਪਰਖਦਾ ਹੈ। ਛੋਟੇ ਸਰਦਾਰ ਨਿਕੂ ਵਾਸਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਦਮਿਤ ਔਰਤ ਦੀ ਦੇਹ ਉੱਪਰ ਉਸਦਾ ਜਗੀਰੂ ਹੱਕ ਹੈ। ਉਹ ਦੀਪੋ ਨੂੰ ਇਸ ਹੱਕ ਬਾਰੇ ਰੋਅਬ ਨਾਲ ਦੱਸਦਾ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਹੱਕ ਕਿਸੇ ਜਰਵਾਣੇ ਦੀ ਹਿੱਕ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਹੈ, ਜੋ ਮਾੜੇ ਬੰਦੇ ਉੱਤੇ ਚੱਲਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਹੱਕ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਬਾਬੋ ਬਾਜੇ ਦੁਆਰਾ ਸੰਚਾਰਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਨਾਟਕ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਹੱਕੀ ਬੋਲ ਬਾਬਾ ਬਾਜਾ ਹੀ ਚੁੱਕਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਹੱਕ ਦੇ ਮਾਅਨੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਵਸੀਹ ਨੇ, ਉਹ ਬਾਗਾਂ ਦੇ ਰਾਖੇ ਹੋਣ ਦਾ ਹੱਕ ਵੀ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਹੱਕ ਦੇ ਖੁੱਸ ਜਾਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਨੂੰ ਵੀ ਬੜੇ ਕਾਵਿਕ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਸਵਰਾਜਬੀਰ ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਬਾਬੇ ਬਾਜੇ ਨਾਲ ਕਿਤੇ ਗਹਿਰੇ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, (ਜਿਹਾ ਕਿ ਉਸਦੇ ਇਸ ਨਾਟਕ ਦੇ ਸਮਰਪਣ ਤੋਂ ਵੀ ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ) ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਕਿਤੇ ਵੀ ਭਾਵੁਕ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੋ ਮਿੱਦੇ ਦਾ ਹੱਕ ਹੈ, ਉਹ ਵੱਡੇ ਸਰਦਾਰ ਕੋਲੋਂ ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੇ ਲੁਕਵੀਂ ਸਾਂਝ ਦੇ ਇਵਜ ਵਜੋਂ ਹੀ ਕਹੇ, ਲੈ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਉਸਦੇ ਜਿਉਣ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ ਹੈ। ਇਹ ਵਰਤਾਰਾ ਵੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾਟਕਕਾਰ ਇਸਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਲੱਗ-ਲਪੇਟ ਦੇ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਹੱਕ ਦੀਪੋ ਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਫਲਣ ਦਾ ਹੱਕ ਹੈ। ਉਹਦੇ ਅੰਦਰ ਉਮਾਹ ਹੈ, ਉਹ ਬੱਚਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਵਾਸਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਲਚਰਲ ਓਹਲੇ ਵਿੱਚ ਬਚਨੇ ਕੋਲੋਂ ਧਾਗਾ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਫਲਦੀ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੇ ਹੱਕ ਉੱਤੇ ਡਾਕਾ ਮਾਰਨ ਵਾਲੇ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਤੁੜਾਵੀਆਂ ਵੀ ਹੱਕ ਦੀ ਹੇਕ ਚੁੱਕਦੀਆਂ ਨੇ। ਛੁਰੀਮਾਰਾਂ ਦਾ ਬਚਨੇ ਉੱਤੇ ਹੱਕ ਹੈ ਤੇ ਬਚਨੇ ਦਾ ਛੁਰੀਮਾਰਾਂ ਉੱਤੇ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਦਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਅਹਿਮ ਪੱਖ ਸਾਹਿਤਿਕ ਓਹਲੇ ਨੇ, ਜਿਹਨਾਂ ਕਾਰਣ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਸਾਹਿਤਿਕ ਮੁੱਲ ਬਰਕਰਾਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਸ ਨਾਟਕ ਦੀ ਜੁਗਤ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵੀ। ਮਿੱਦੇ ਤੇ ਵੱਡੇ ਸਰਦਾਰ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦਾ ਇੱਕ ਓਹਲਾ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਨਾਟਕਕਾਰ ਵੀ ਓਹਲੇ ਵਾਂਗ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬਚਨੇ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋਣ ਤੱਕ ਇਹ ਓਹਲਾ ਸਰਦਾਰ ਕੋਲੋਂ ਵੀ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਸਮਾਜ ਕੋਲੋਂ ਵੀ। ਇਸ ਓਹਲੇ ਨੂੰ ਮਿੱਦੇ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਜਸਟੀਫਾਈ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਔਰਤ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਕੁੱਝ ਢਿੱਡ ਵਿੱਚ ਲੈ ਕੇ ਮਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਔਰਤ ਦੀ ਇਸ ਸਹਿਜ ਪਹੁੰਚ ਬਾਰੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਵੀ ਬਹੁਤ ਗੱਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਪੋ ਦੀਆਂ ਜੋ ਰੀਝਾਂ ਨੇ, ਜੋ ਤੁੜਾਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਖਾਹਿਸ਼ਾਂ ਨੇ, ਉਹ ਕਾਵਿਕ ਓਹਲੇ ਰਾਹੀਂ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਬੜੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਨੇ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਆਈਆਂ ਕਾਵਿ-ਟੁਕੜੀਆਂ ਇੱਕ ਖਾਸ ਜੁਗਤ ਦੀਆਂ ਪਹਿਰੇਦਾਰ ਵੀ ਨੇ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਰਨ ਲਈ ਵਾਹਕ ਵੀ। ਸਵਰਾਜਬੀਰ ਦੇ ਇਸ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਮੈਂ ਨਮਨ ਕਰਦਾ ਹਾਂ !

**

ਖੱਬੇਪੱਖੀ ਲਹਿਰ ਦੀ ਚਾਲ ਧੀਮੀ ਪੈਣ ਦੇ ਕਈ ਕਾਰਨ ਗਿਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ; ਇਤਿਹਾਸਕ ਬਦਲਾਵ, ਵੈੱਲਫੇਅਰ ਸਟੇਟ, ਸੋਵੀਅਤ ਯੂਨੀਅਨ ਦਾ ਟੁੱਟਣ...। ਪਰ ਕੀ ਓਸੇ ਕੱਦ ਅਤੇ ਸਾਫ਼ਗੋਈ ਵਾਲੇ ਆਗੂਆਂ ਦੀ ਘਾਟ/ਅਣਹੋਂਦ ਵੀ ਇਕ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ। ਮੋਹ ਭਰੇ ਚੇਤਿਆਂ ਦੀ ਹਥਲੀ ਇਬਾਰਤ ਸ਼ਾਇਦ ਕਿਸੇ ਬਹਿਸ/ਅਹਿਸਾਸ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖੇ।

ਤਸਵੀਰ : ਜਗੀਰ ਸਿੰਘ ਜੋਗਾ ਸਨਮਾਨ ਸਮਾਰੋਹ (5 ਜਨਵਰੀ 1991, ਬਠਿੰਡਾ) ਮੌਕੇ
ਰਿਲੀਜ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸੋਵੀਨਰ 'ਚੋਂ ਧੰਨਵਾਦ ਸਹਿਤ

ਲੋਕ ਸੇਵਕ ਕਾਮਰੇਡ ਜਗੀਰ ਸਿੰਘ ਜੋਗਾ

-ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਮਹਿੰਦਰ ਕੌਰ

(ਕਾਮਰੇਡ ਜਗੀਰ ਸਿੰਘ ਜੋਗਾ ਦੀ ਭਤੀਜੀ)

ਸਿਆਸੀ ਘੁਲਾਟੀਏ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਜਨਮ ਲੈਣ ਕਾਰਨ ਕਈ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਇਲਮ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਂ 6-7 ਸਾਲ ਦੀ ਹੋਵਾਂਗੀ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ 'ਕੁਰਕੀ' ਸ਼ਬਦ ਸੁਣਿਆ। ਸਵੇਰੇ-ਸਵੇਰੇ ਮੂੰਹ ਹਨੇਰੇ ਹੀ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਘਰ ਨੂੰ ਚਾਰੇ ਪਾਸਿਓਂ ਘੇਰਿਆ ਅਤੇ ਜ਼ੋਰ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਕੁੰਡਾ ਖੜਕਾਈ ਜਾਣ। ਸਾਡੀ ਅੰਬੋ (ਦਾਦੀ) ਵੀ ਬਹੁਤ ਡਾਢੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਅੰਦਰੋਂ ਹੀ ਪੂਰੇ ਮਲਵਈ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਬੁਰਾ-ਭਲਾ ਕਿਹਾ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਸਬਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਏਨੇ ਵਿਚ ਤਾਇਆ ਜੀ ਤਾਂ ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਦੇ ਕੋਠੇ ਉੱਤੋਂ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਦੂਰ ਨਿਕਲ ਗਏ। ਫਿਰ ਅੰਬੋ ਨੇ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਅਤੇ ਦਰੋਗੇ ਨੂੰ ਦੋ-ਚਾਰ ਸੁਣਾ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਘਰ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ੀ ਲਈ ਗਈ, ਨਾਲ ਹੀ 'ਕੁਰਕੀ' ਦੇ ਹੁਕਮ ਸਨ। ਛੇ ਕਿੱਲੇ ਜ਼ਮੀਨ, ਬਲਦਾਂ ਦੀ ਜੋੜੀ ਅਤੇ ਗੱਡਾ ਜ਼ਬਤ ਹੋ ਗਏ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹਰ ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਪਰੰਤੂ ਘਰ ਵਾਲੇ ਹੁਣ ਸਮਝ ਗਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਕ ਅਲੱਗ ਕੋਠੜੀ ਵਿਚ ਦੋ ਮੰਜੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤੇ। ਕੁਝ ਬਰਤਨ, ਟਰੰਕ ਰੱਖ ਦਿੱਤੇ ਕਿ ਜੋਗਾ ਜੀ ਦਾ ਤਾਂ ਇਹੋ ਸਾਮਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਕੁਰਕ ਕਰ ਲਵੋ। ਤਾਇਆ ਜੀ ਨੂੰ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਵਾਂਗੂੰ ਧੋਖਾਧੜੀ ਜਾਂ ਫਰੋਬ ਕਾਰਨ, ਪੁਲਿਸ ਨਹੀਂ ਭਾਲਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਤਾਂ ਪੰਦਰਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤੋਂ ਹੀ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਲਈ ਆਪਣਾ ਸੁਖ-ਆਰਾਮ ਛੱਡ ਕੇ ਕਿੰਨੀ ਵਾਰ ਜੇਲ੍ਹ ਗਏ ਅਤੇ ਆਏ।

ਹੁਣ ਤਾਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਪਟਿਆਲਾ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਲੋਕ ਓਦੋਂ ਵੀ ਦੋਹਰੀ ਗੁਲਾਮੀ ਕੱਟ ਰਹੇ ਸਨ।

ਕਾਮਰੇਡ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਸੁਤੰਤਰ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਬਣੀ ਲਾਲ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਤਾਇਆ ਜੀ ਸਿਰ ਕੱਢ ਆਗੂ ਸਨ। 1947-48 ਦੌਰਾਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਗੀਰਦਾਰੀ/ਰਜਵਾੜਾਸ਼ਾਹੀ ਵਿਰੁੱਧ ਬਹੁਤ ਸੰਘਰਸ਼ ਕੀਤਾ। ਕਈ ਥਾਂ ਜਾਗੀਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਗੁੰਡਿਆਂ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਨਾਲ ਮੁਜ਼ਾਰਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਖੂਨੀ ਝੜਪਾਂ ਵੀ ਹੋਈਆਂ। ਕਈ ਵਰਕਰ ਪੁਲਿਸ ਹੱਥੋਂ ਸ਼ਹੀਦ ਵੀ ਹੋਏ। ਇਸ ਇਨਕਲਾਬੀ ਲੜਾਈ ਕਰਕੇ ਹੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਭੂਮੀ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨੇ ਪਏ। ਜਗੀਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚੋਂ ਜ਼ਮੀਨ ਨਿਕਲੀ। ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਸੁਰਤ ਸੰਭਾਲੀ, ਅੰਬੋ ਦੀਆਂ ਆਪ ਬੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਤਾਇਆ ਜੀ ਦੇ ਸੰਗਰਾਮ ਦੀ ਲੜਾਈ ਸਮਝ ਆਉਣ ਲੱਗੀਆਂ।

ਕੁਕਾ ਲਹਿਰ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਵਿਚੋਂ ਸਾਡਾ ਦਾਦਾ ਬਾਬਾ ਉੱਤਮ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਦਾ ਨੰਬਰਦਾਰ ਸੀ। ਤਾਇਆ ਜੀ ਜੋ ਕਿ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਸਨ, ਸਿਰਫ਼ ਚੌਥੀ ਜਮਾਤ ਵਿਚ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਦਾਦਾ ਜੀ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਫੇਰ ਤਾਂ ਅੱਠ ਭੈਣ-ਭਰਾ ਅੰਬੋ ਨੇ ਹੀ ਪਾਲੇ। ਪਰ ਬਾਵਜੂਦ ਤੰਗੀ-ਤੁਰਸ਼ੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਤਿੰਨ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਮੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚੋਂ ਪੈਨਸ਼ਨ ਆਏ ਨੂੰ ਕੁਝ ਹੀ ਮਹੀਨੇ ਹੋਏ ਸੀ ਕਿ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਡਾਕੂ ਆ ਗਏ ਅਤੇ ਬਾਣੀਆਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਲੁੱਟਣ ਲੱਗੇ। ਹਮੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਲਾਇਸੈਂਸੀ ਰਾਇਫਲ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਡਾਕੂਆਂ ਨੂੰ ਭੱਜਣਾ ਪਿਆ ਪਰੰਤੂ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਉਹ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫੱਟੜ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਉਸ ਤੋਂ ਛੋਟਾ ਭਰਾ, ਫ਼ੌਜ ਵਿਚੋਂ ਭਗੌੜਾ ਹੋ ਕੇ ਸੁਭਾਸ਼ ਚੰਦਰ ਬੋਸ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਨਾਲ ਬਰਮਾ ਚਲਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਥੇ ਸ਼ਹਾਦਤ ਪਾਈ।

ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ 1948 ਵਿਚ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਹੀ ਤਾਇਆ ਜੀ ਐੱਮ.ਐੱਲ.ਏ. ਚੁਣੇ ਗਏ। 18 ਸਾਲ ਵਿਧਾਇਕ ਰਹੇ, ਪਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਵਿਚ ਭੇਰਾ ਵੀ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਜਦੋਂ 1970 ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਤਾਇਆ ਜੀ ਨੇ ਐੱਮ.ਐੱਲ.ਏ. ਹੋਸਟਲ ਤੋਂ ਪੈਦਲ ਹੀ ਸਾਡੇ ਘਰ ਤਕ ਚੱਲ ਕੇ ਆਉਣਾ ਅਤੇ ਖਾਣ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਤਿੰਨ ਫੁਲਕੇ ਅਤੇ ਮੂੰਗੀ ਦੀ ਦਾਲ। ਦੋ ਕੁਝ ਤੇ ਪਜਾਮੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ। ਇਕ ਧੋ ਲੈਣਾ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਪਾ ਲੈਣਾ। ਤਾਇਆ ਜੀ ਕੋਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਤੌਰਾ-ਫੇਰੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਕਾਰ 1992 ਵਿਚ ਆਇਆ, ਉਹ ਵੀ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਸਨਮਾਨ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭੇਟਾ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਖ਼ਤਰੇ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਤਾਇਆ ਜੀ, ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਆਗੂ, ਆਮ ਬਸ ਵਿਚ ਹੀ ਸਫ਼ਰ ਕਰਦੇ ਸੀ। ਵਿਆਹ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਸੁਤੰਤਰ ਦੇ ਮਜਬੂਰ ਕਰਨ 'ਤੇ ਹੀ ਕਰਵਾਇਆ। ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਓ, ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਦੀ ਬੇਟੀ ਤਾਇਆ ਜੀ ਦੇ ਵਿਆਹ ਵੇਲੇ ਸਕੂਲ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਈ ਸੀ।

ਤਾਇਆ ਜੀ ਦੀ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਅਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਸਦਕਾ ਹੀ ਜੋਗੇ-ਰੱਲੇ ਦੇ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੁਣ ਤਕ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿੰਨਾ ਵੱਡਾ ਤਾਇਆ ਜੀ ਦਾ ਕੱਦ, ਓਨਾ ਹੀ ਵੱਡਾ ਦਿਲ...ਜਿਸ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਲਈ ਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਇੱਛਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਿਰਫ਼ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਕੋਸ਼ਿਸ਼।

ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ । ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ-ਲਿਖਾਈ ਦੀ ਦੁਨੀਆ ਦਾ ਵਾਹਦ ਚਾਨਣ-ਮੁਨਾਰਾ । ਹਨੇਰੇ ਦੇ ਹੱਕ 'ਚ ਭੁਗਤਣ ਵਾਲੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ/ਸਰਕਾਰਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਉਹਨੂੰ ਢਾਹ ਲਾਉਣ ਦੀ ਤਾਕ 'ਚ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਨੇ । ਉਥੇ ਵਿਦਰੋਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ । ਬੁਲੰਦ ਆਵਾਜ਼, ਬਾਰੂਦੀ ਤੇ ਬਲਦੇ ਬੋਲ, ਯਖ ਹੋਈਆਂ ਸੋਚਾਂ ਨੂੰ ਪਿਘਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਬੋਲ । 9 ਦਸੰਬਰ 2015 ਨੂੰ ਵਿਦਰੋਹੀ ਦਾ ਇੰਤਕਾਲ ਹੋ ਗਿਆ ।

ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਗਜ਼ਾਂ 'ਚ ਨਾਂ ਰਾਮਸ਼ੰਕਰ ਯਾਦਵ ਬੋਲਦਾ ਹੈ । ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਵਾਲਾ । ਉਹਦੀ ਅਕਲ, ਉਹਦਾ ਰੋਹ ਏਨਾ ਵੇਗਮਈ ਕਿ ਉਹ ਕਬੀਰ ਤੇ ਨਾਗਾਰੁਜਨ ਦੇ ਖਾਨਦਾਨ ਨਾਲ ਜੁੜ ਗਿਆ । 80ਵਿਆਂ 'ਚ ਕੀਤੇ ਆਪਣੇ 'ਨੇਕ' ਕਾਰਜਾਂ ਕਰਕੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ । ਝੋਲੇ 'ਚ ਕਵਿਤਾ, ਰੁੱਖਾਂ ਹੇਠ ਵਾਸਾ ਤੇ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਕਦਰਦਾਨਾਂ ਦਾ 'ਆਸਰਾ' । 'ਏਕ ਔਰਤ ਕੀ ਜਲੀ ਹੁਈ ਲਾਸ਼' ਉਹਦੀ ਮਕਬੂਲ ਨਜ਼ਮ ਹੈ :

ਹਰ ਸਭਿਅਤਾ ਕੇ ਮੁਹਾਨੇ ਪੇ
ਏਕ ਔਰਤ ਕੀ ਜਲੀ ਹੁਈ ਲਾਸ਼

... ..
ਮੁਝ ਕੋ ਬਚਾਨਾ ਹੈ, ਉਸ ਇਸਤ੍ਰੀ ਕੋ ਬਚਾਨਾ ਹੈ
ਜਿਸਕੀ ਲਾਸ਼ ਮੁਹੰਜੋਦੜੋ ਕੇ ਤਲਾਬ ਕੀ
ਆਖਰੀ ਸੀੜੀ ਪਰ ਪੜੀ ਹੁਈ ਹੈ

• ਕਵਿਤਾ

ਮੈਂ ਕਿਸਾਨ ਹਾਂ
ਅੰਬਰ 'ਚ ਮੈਂ ਝੋਨਾ ਲਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ
ਕਹਿ ਰਹੇ ਨੇ ਕੁਝ ਲੋਕੀਂ
ਕਮਲਿਆ, ਅੰਬਰਾਂ 'ਚ ਨਹੀਂ ਲੱਗਣਾ ਝੋਨਾ
ਨਹੀਂ ਜੜ੍ਹ ਫੜਣੀ

ਮੈਂ ਆਖਦਾਂ : ਮੂਰਖੇ, ਵਲੱਲਿਓ
ਜੇ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਰੱਬ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਲੱਗ ਸਕਦੀਆਂ
ਤਾਂ ਅੰਬਰ 'ਤੇ ਝੋਨਾ ਵੀ ਉੱਗ ਸਕਦਾ ਹੈ

ਹਾਂ
ਤੇ ਹੁਣ ਦੋਵਾਂ ਗੱਲਾਂ 'ਚੋਂ
ਇਕ ਗੱਲ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੋਵੇਗੀ :
ਜਾਂ ਤਾਂ
ਜ਼ਮੀਨ ਤੋਂ ਰੱਬ ਪੁੱਟਿਆ ਜਾਊ
ਜਾਂ
ਅੰਬਰਾਂ 'ਚ ਝੋਨਾ ਵੀ ਲੱਗੂ

6 ਬਲਰਾਜ ਧਾਰੀਵਾਲ ਚਰਚਿਤ ਬਾਲ ਸਾਹਿਤਕ ਲੇਖਕ/ਅਨੁਵਾਦਕ ਹਨ।
ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਕਜ਼ਾਨਜ਼ਾਈਕਸ ਦਾ ਨਾਵਲ 'ਜ਼ੋਰਬਾ ਦ ਗਰੀਕ' ਅਨੁਵਾਦ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ।

ਬਾਲ ਸਾਹਿਤ : ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਪਰਿਪੇਖ

—ਬਲਰਾਜ ਧਾਰੀਵਾਲ

ਬਾਲ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ, ਰਸਾਲਿਆਂ ਤੇ ਅਖਬਾਰਾਂ ਆਦਿ ਦੇ ਪੰਨਿਆਂ 'ਤੇ ਛਪੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਬਾਤਾਂ, ਲੋਕ-ਕਥਾਵਾਂ, ਬਾਲ-ਕਹਾਣੀਆਂ, ਕਵਿਤਾਵਾਂ, ਗੀਤ, ਰੰਗ-ਬਿਰੰਗੀਆਂ ਤੇ ਮਨਮੋਹਣੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਅਤੇ ਹਾਸਾ-ਠੱਠਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਾਰਟੂਨ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਹੀ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਛੋਟੇ ਬੱਚੇ ਜੋ ਕਿ ਹਾਲੀ ਪੜ੍ਹ-ਲਿਖਣ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਉਹ ਰੰਗ-ਬਿਰੰਗੀਆਂ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਵੱਲ ਦੇਖ ਕੇ ਹੀ ਕਿਲਕਾਰੀਆਂ ਲਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਹੜੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਬਾਕੀ ਸਮੱਗਰੀ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਆਪਣਾ ਦਿਲ-ਪ੍ਰਚਾਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਹੀ ਬਾਲ ਸਾਹਿਤ ਹੈ। ਸੋ ਬਚਪਨ 'ਚ ਜਿਹੋ ਜਿਹਾ ਸਾਹਿਤ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਆਦਤ ਬੱਚਿਆਂ 'ਚ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਉਹੋ ਜਿਹੀ ਨੀਂਹ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਮਕਾਨ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਅਸੀਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਨੀਹਾਂ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ ਇਵੇਂ ਹੀ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਭਵਿੱਖ ਵਧੀਆ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਲੇਖਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਚੰਗਾ ਸਾਹਿਤ ਰਚ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਾਹ-ਦਸ਼ੇਰੇ ਬਣ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਬਾਲ-ਸਾਹਿਤ 'ਚੋਂ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਮਿਲੇਗੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਉਸੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹੋ ਕੇ ਉਹ ਉਹੋ ਜਿਹੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੇ ਮਾਲਕ ਬਣਨਗੇ। ਸੋ ਲੋੜ ਹੈ, ਸਾਨੂੰ ਬਾਲ-ਸਾਹਿਤ ਵੱਲ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਸੋਚਣ ਦੀ ਤਾਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਅਜਿਹਾ ਸਾਹਿਤ ਰਚ ਸਕੀਏ ਜਿਸ ਨਾਲ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਮਾਨਸਿਕ, ਦਿਮਾਗੀ, ਸਰੀਰਕ ਤੇ ਹਰ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਸਕੇ ਤੇ ਉਹ ਵੱਡੇ ਹੋ ਕੇ ਚੰਗੇ ਸਮਾਜ ਸਿਰਜਣ 'ਚ ਸਹਾਈ ਹੋ ਸਕਣ।

ਸਦੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਜਦੋਂ ਹਾਲੀ ਬਾਲ ਸਾਹਿਤ ਨੇ ਕਿਤਾਬੀ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਸੀ ਧਾਰਿਆ ਤਾਂ ਉਦੋਂ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਹ ਰੂਪ ਬਾਤਾਂ, ਕਹਾਣੀਆਂ, ਕਵਿਤਾਵਾਂ, ਬੁਝਾਰਤਾਂ ਤੇ ਲੋਰੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ 'ਚ ਪੀੜ੍ਹੀ-ਦਰ-ਪੀੜ੍ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਤਕ ਪੁੱਜਦਾ ਰਿਹਾ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਸ ਬੱਚੇ ਦੀ ਮਾਂ ਨੇ ਲੋਰੀ ਗਾਈ ਹੋਵੇਗੀ, ਇਹ ਤਾਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਪਰ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਰੀਆਂ 'ਚ

ਉਨੀ ਹੀ ਮਿਠਾਸ ਅੱਜ ਹੈ ਜਿੰਨੀ ਕਿ ਉਸ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ 'ਚ ਸੀ। ਕੈਸਾ ਜਾਦੂ ਹੈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਰੀਆਂ 'ਚ ਕਿ ਰੋਂਦਾ, ਵਿਲਕਦਾ, ਜਿੱਦ ਕਰਦਾ ਬੱਚਾ ਇਸ ਨੂੰ ਸੁਣਾਦਿਆਂ-ਸੁਣਾਦਿਆਂ ਨੀਂਦ-ਦੇਸ਼ 'ਚ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕੈਸੇ-ਕੈਸੇ ਸੁਪਨ-ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦੇਖਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਦੀ ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਫੈਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕਦੀ ਰੋਣਾ ਮੂੰਹ ਵੀ ਬਣਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਬਾਲ-ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਰੂਪ 'ਲੋਰੀਆਂ' ਹੀ ਹੋਣ।

ਵਿਸ਼ਵ-ਪੱਧਰ ਦੇ ਬਾਲ-ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਈਸਪ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਲਗਪਗ 14ਵੀਂ ਸਦੀ 'ਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈਆਂ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਈਸਪ ਯੂਨਾਨ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਇਕ ਗੁਲਾਮ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਾਉਣ ਦਾ ਬੜਾ ਸ਼ੌਕ ਸੀ। ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮਨ-ਪ੍ਰਚਾਵਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਹੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਾਈਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਸਮਾਂ 620 ਬੀ.ਸੀ.—520 ਬੀ.ਸੀ. ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦਾ ਸਮਾਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਸਦੀਆਂ ਪਿੱਛੋਂ Maximus Planudes ਨਾਮੀ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ (ਤੇ ਸਦੀਆਂ ਦਾ ਸਫਰ ਤੈਅ ਕਰਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਇਹ ਕਹਾਣੀਆਂ ਅੱਜ ਕਈ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ 'ਚ ਅਨੁਵਾਦ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ 'ਚ ਜਾਨਵਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਸ 'ਚ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੈਤਿਕ ਸਿੱਖਿਆ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹਨ।

ਸਾਡੇ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ 'ਚ ਪੰਚਤੰਤਰ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਤੇ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦਾ ਕਿਤਾਬੀ ਰੂਪ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ। ਇਹ 200ਬੀ.ਸੀ. ਦੇ ਨੇੜੇ-ਤੇੜੇ ਪੰਡਤ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਸ਼ਰਮਾ ਜੀ ਦੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਕਹਾਣੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਪਾਲੀ ਬੋਲੀ 'ਚ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਹੁਣ ਉਹ ਏਨੀਆਂ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰੀਆਂ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਲਗਪਗ 57 ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ 'ਚ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਇਹ ਨੈਤਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਵੀ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਮਨੋਰੰਜਨ ਵੀ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਵੇਂ ਹੀ ਅਰੇਬੀਅਨ ਨਾਈਟਸ ਤੇ ਸਿੰਧਬਾਦ-ਸਮੁੰਦਰੀ ਯਾਤਰੀ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ, ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਦਿਲਚਸਪ ਹਨ। ਇਹ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸਭ ਕਾਲਪਨਿਕ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ 'ਚ ਕਈ ਅਜੀਬ ਟਾਪੂਆਂ, ਅਜੀਬੋ-ਗਰੀਬ ਜਾਨਵਰਾਂ, ਦਰਖਤਾਂ, ਫੁੱਲਾਂ, ਫਲਾਂ ਆਦਿ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ 'ਚ ਅਜਿਹੇ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨ ਲਈ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਉਤਸੁਕਤਾ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ 17ਵੀਂ ਤੇ 18ਵੀਂ ਸਦੀ 'ਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਅਤੇ ਹੁਣ ਇਹ ਵੀ ਕਈ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ 'ਚ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹਨ।

ਇਹ ਉੱਪਰ ਦਿੱਤਾ ਸਾਹਿਤ, ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਨੈਤਿਕ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨ-ਪ੍ਰਚਾਵਾ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਚ ਵਿਗਿਆਨਕ ਤਰਕ ਦੀ ਘਾਟ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਅੱਜ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਸ 'ਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਜਾਦੂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਤੇ ਪਰੀ-ਦਿਉਆਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਬੱਚਿਆਂ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਅਸਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਅੱਜ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ 'ਚ ਸਵਾਲ ਵੀ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਤਰਕ ਨਾਲ ਤੇ ਦਿਲਚਸਪ ਢੰਗ ਨਾਲ ਜੁਆਬ ਦੇਣਾ ਬਣਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਮਨ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋ ਸਕੇ।

ਬਹੁਤ ਹੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਲੇਖਕ ਬਾਲ-ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਇਕ ਵੱਖਰੇ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਜ਼ਰੀਏ ਨਾਲ ਦੇਖਣ ਲੱਗੇ ਹਨ। ਉਹ ਹੁਣ ਸਮਝਣ ਲੱਗੇ ਹਨ ਕਿ ਬਾਲ ਸਾਹਿਤ ਲਿਖਣ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਸੁੱਤਾ ਹੋਇਆ ਬੱਚਾ ਜਗਾਉਣਾ ਪੈਣਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਦੋਸਤ ਬਣਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਹਾਣ ਦਾ ਹੋਣਾ ਪੈਣਾ ਹੈ, ਹਰ ਚੀਜ਼, ਹਰ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਬੱਚੇ ਦੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਨਾਲ ਦੇਖਣਾ ਪੈਣਾ ਹੈ, ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੱਚਾ ਬਣ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਸਾਨੂੰ ਰਚਨਾ ਪੈਣਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਬਾਲ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅੱਧ 'ਚ ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਤੇ ਪ੍ਰੋੜ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਕੋਈ ਬਹੁਤਾ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਉਦੋਂ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ, ਨੈਤਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਦਾ ਜਜ਼ਬਾ ਵੀ ਭਾਰੂ ਸੀ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਬਾਲ-ਮਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਸੁੱਤੇ ਹੋਏ ਬਾਲ ਨੂੰ ਨੀਂਦ ਤੋਂ ਜਗਾਇਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕਹਾਣੀਆਂ, ਗੀਤ ਤੇ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਆਦਿ ਲਿਖਵਾਉਣ ਲੱਗੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਕਾਂ 'ਚ 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ Daniel Defoe ਤੇ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ Jacob and Wilhelm Grimm, Charles Dickens, Lewis Carrol ਤੇ Hans Anderson Christian ਨਾਮੀ ਬਾਲ ਲੇਖਕ ਹਨ। Lewis Carrol ਦਾ ਨਾਵਲ Alice Adventure in Wonderland ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ 'ਚ ਅਨੁਵਾਦ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਤੇ ਕਈ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ 'ਚ ਇਸ 'ਤੇ ਫਿਲਮਾਂ ਬਣ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵ-ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਪਸੰਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਆਪ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਬੱਚੀ ਦੇ ਮਨ ਨਾਲ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਿਵੇਂ ਦੀਆਂ ਉਹ ਚੀਜ਼ਾਂ ਉਸ ਬੱਚੀ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ

ਦਿਸਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਉਵੇਂ ਹੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ। ਜਾਨਵਰਾਂ ਨਾਲ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਸੰਵਾਦ ਬੇਹੱਦ ਰੋਚਿਕ ਹੈ। ਬੇਗਮ, ਬਾਦਸ਼ਾਹ, ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਤੇ ਜੱਜਾਂ ਨਾਲ ਲੇਖਕ ਭੋਲੇ-ਭਾਅ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਸਿਰਜਣ 'ਚ ਸਮਰੱਥ ਹੈ। ਹਾਂਸ ਕ੍ਰਿਸਚੀਅਨ ਐਂਡਰਸਨ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਤਾਂ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਸੰਸਾਰ 'ਚ ਦਾਖਲ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਉਹ ਨਿਰਜੀਵ ਗੁੱਡੇ, ਗੁੱਡੀਆਂ, ਨੌਕਰ-ਨੌਕਰਾਣੀਆਂ, ਖਿਡੌਣੇ ਨੁਮਾ ਚੀਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਸੁਤੇਸਿੱਧ ਹੀ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਬਚਕਾਨਾਂ ਗੱਲਾਂ ਕਢਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਹਿਣ ਨੂੰ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਲੇਖਕ ਮੰਨਦੇ ਹਾਂ ਪਰ ਉਹ ਬਾਲਗਾਂ ਲਈ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਸੰਸਾਰ ਬਰਾਬਰ ਦਿਲਚਸਪ ਹੈ। ਹਾਂਸ ਦਾ ਮਾਮੂਲੀ ਤੋਂ ਮਾਮੂਲੀ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਸਾਨੂੰ ਸੁਪਨਮਈ ਦੇਸ਼ 'ਚ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਉਹ ਫੁੱਲਾਂ, ਪੱਤੀਆਂ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਕਰਨ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਫੁੱਲਾਂ ਦੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਹੀ ਵਾਸੀ ਸਮਝਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਹਾਂ। ਜੇ ਉਹ ਕਿਸੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਜੀਵ ਜਾਂ ਹਵਾ 'ਚ ਉੱਡਣ ਵਾਲੇ ਪੰਛੀ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨੋਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਸਲ ਰੰਗ 'ਚ ਉਤਪੋਤ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੱਡ-ਆਕਾਰੀ ਦਰੱਖਤ ਜਾਂ ਖਿੜੇ ਹੋਏ ਰੰਗ ਬਿਰੰਗੇ ਪਲ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਜਦੋਂ ਉਹ ਛੋਟੇ ਕੱਦ ਦੇ ਦਰੱਖਤ ਤੇ ਘਸਮੈਲੇ ਰੰਗ ਦੇ ਫੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਬਾਲ ਤੇ ਬਾਲਗਾਂ ਨੂੰ 'ਹੰਕਾਰ ਦਾ ਸਿਰ ਨੀਵਾਂ' ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨਾਲ ਬਾਲ-ਮਨਾਂ ਨੂੰ ਖੰਭ ਲਾਉਣ ਦੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਰੱਥ ਹੈ। ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ 'ਚ ਐਂਟੋਇਨ ਡੇ ਸੇਂਟ ਐਗਜੂਪਰੀ ਦਾ ਨਾਵਲ 'ਦ ਲਿਟਲ ਪ੍ਰਿੰਸ' ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਮਾਸੂਮੀਅਤ ਦੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਰਜਮਾਨੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਜੇ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਬਾਲ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਮਹਾਂਕਵੀ ਰਾਬਿੰਦਰ ਨਾਥ ਟੈਗੋਰ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਸਾਹਿਤ ਰਚਿਆ ਹੈ। ਇਸ 'ਚ ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਦੀਆਂ ਕਈ ਬਾਲ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ 'ਕਾਬਲੀ ਵਾਲਾ' ਤੇ 'The Child's Return' ਦਿਲ ਨੂੰ ਟੁੰਬਦੀਆਂ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਹਨ ਪਰ ਉਹ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉਪਭਾਵਕ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਆਰ. ਕੇ. ਨਰਾਇਣ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ 'ਚ ਜਿਵੇਂ Swami and his Father ਵਿਚ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਝਲਕਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਿਤਾਬ Malgudi Adventure ਵਿਚ ਬੱਚਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਪਸੰਦ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਲੇਖਕਾਂ ਤੋਂ ਬਾਲਾਂ ਲਈ ਲਿਖਣ ਵਾਸਤੇ ਸੋਧ ਲੈਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

ਸਾਡੇ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਰਸਾਲੇ ਚੰਪਕ, ਬਾਲ, ਹੰਸ, ਚਕਮਕ ਅਤੇ ਚੰਦਾ-ਮਾਮਾ ਆਦਿ ਬਾਲ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਣ 'ਚ ਆਪਣਾ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਪਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਰਸਾਲਿਆਂ ਜਿਵੇਂ ਬਾਲ-ਸੰਦੇਸ਼, ਛਣਕਣਾ, ਆਲਾ-ਭੋਲਾ ਦਾ ਵੀ ਬਾਲ ਸਾਹਿਤ 'ਚ ਕਾਫ਼ੀ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਰਸਾਲੇ ਆਰਥਿਕ ਤੰਗੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਗਏ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬ ਬਾਲ ਸਾਹਿਤ 'ਚ 'ਨਿੱਕੀਆਂ ਕਰੂੰਬਲਾਂ' ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਿੱਖਿਆ' ਤੇ 'ਪੰਖੜੀਆਂ' ਭਾਵੇਂ ਸਰਕਾਰੀ ਰਿਸਾਲੇ ਹਨ ਪਰ ਇਹ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬਾਲ-ਲੇਖਕ ਅੱਗੇ ਲਿਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਾਮੀ ਲੇਖਕ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਬਾਲ-ਲਿਖਤਾਂ ਦੇ ਕੇ, ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਦੀ ਤੇ ਬਾਲ-ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਵਧਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਬਾਲ ਭਲਾਈ ਕੌਂਸਲ ਪਟਿਆਲਾ ਵੱਲੋਂ 'ਬਾਲ ਪ੍ਰੀਤ' ਦੋ-ਮਾਸਿਕ ਰਸਾਲਾ ਆਪਣੀ ਖੂਬਸੂਰਤ ਰੰਗਦਾਰ ਛਪਾਈ ਨਾਲ ਬਾਲ-ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਯੋਗ ਸਥਾਨ ਦੇਣ ਲਈ ਵਧੀਆ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਛਪਦੇ 'ਹੰਸਤੀ ਦੁਨੀਆ' ਦੀ ਵੀ ਵਿਲੱਖਣ ਪਛਾਣ ਹੈ।

ਬਾਲ-ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਬਾਲ-ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਕੰਮ ਗਹਿਰ-ਗੰਭੀਰ ਹੋ ਕੇ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਸਾਹਿਤ ਬਾਲ-ਮਨਾਂ ਨੂੰ ਗੰਭੀਰ ਨਾ ਲੱਗੇ। ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਜੋ ਇਸ ਤੋਂ ਦਿਲ-ਪ੍ਰਚਾਵੇ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਆਪਮੁਹਾਰੇ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਭਵਿੱਖ ਲਈ ਸੋਧ ਮਿਲੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਹਾਂ-ਪੱਖੀ ਬਣੇ। ਬਾਲ-ਸਾਹਿਤ 'ਤੇ ਧਰਮ ਜਾਂ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦਾ ਅਸਰ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਬਾਲ ਸਾਹਿਤ ਅਜਿਹਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਗਿਆਨ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਦਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਮਿਲੇ। ਲੇਖਕ ਅਜਿਹਾ ਬਾਲ ਸਾਹਿਤ ਲਿਖਣ ਜਿਸ ਨਾਲ ਬੱਚਿਆਂ ਅੰਦਰ ਚੰਗਾ ਸੋਚਣ ਤੇ ਕੁਝ ਚੰਗਾ ਕਰਨ ਦੀ ਚਿਣਗ ਲੱਗੇ। ਬਾਲ ਸਾਹਿਤ ਪੜ੍ਹਨ ਨਾਲ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪ ਲਿਖਣ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਵੀ ਜਾਗਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਪੂਰੀ ਮਿਹਨਤ ਤੇ ਤਨਦੇਹੀ ਨਾਲ ਬਾਲ-ਸਾਹਿਤ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਹ ਰਹਿਆ-ਖਹਿਆ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਹ ਤਾਂ ਅਸਲੀ ਕੰਮ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਭਾਵ ਬੱਚਿਆਂ 'ਤੇ ਅਸਰ ਪੈਣਾ ਹੈ। ਬਾਲ-ਸਾਹਿਤ ਲਿਖਣ ਲੱਗਿਆਂ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬਚਪਨ ਵੱਲ ਝਾਤੀ ਮਾਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਤੇ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵੱਲ ਬੱਚੇ ਦੀ ਨਿਗਾਹ ਨਾਲ ਦੇਖ-ਘੋਕ ਕੇ ਬੇਹੱਦ ਦਿਲਚਸਪ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲਿਖਣ ਕਾਰਜ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਅਸੀਂ ਬਾਲ ਸਾਹਿਤ ਰਚਦਿਆਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸਿੱਖਿਆ ਵੀ ਦੇਣੀ

ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਹ ਸਿੱਖਿਆ ਬਾਲ-ਮਨਾਂ ਲਈ ਭਾਰੂ ਨਾ ਬਣੇ ਬਲਕਿ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਮਨ 'ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਅਸਰ ਜਾਣੇ-ਅਣਜਾਣੇ 'ਚ ਹੀ ਹੋ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਬਾਲ ਸਾਹਿਤ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਾਲ-ਮਨ ਸਾਹਿਤ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਉਡਾਰੀਆਂ ਲਾਵੇ ਤੇ ਦੁਨੀਆ ਨੂੰ ਬਿਹਤਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੋਚਣ-ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਖੰਭ ਲੱਗਣ। ਪਰ ਧਿਆਨ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਦੁਨੀਆ ਸਿਰਜਣ ਨਾਲ ਰੋਚਿਕਤਾ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਵਧਦੀ ਹੈ ਪਰ ਬਾਲ-ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ 'ਚ ਤਰਕ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਚੱਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਅਸਲ ਤੇ ਕਾਲਪਨਿਕ ਦੁਨੀਆ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਰਹੇ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਵਾਲਾਂ ਦੇ ਸਹੀ ਜਵਾਬ ਮਿਲ ਸਕਣ। ਬਾਲ ਸਾਹਿਤ ਹਮੇਸ਼ਾ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ 'ਚ ਹੋਏਗਾ ਤਾਂ ਹੀ ਬਚਪਨ ਦੀਆਂ ਨੀਂਹਾਂ ਪੱਕੀਆਂ ਬਣ ਸਕਣਗੀਆਂ। ਬਾਲ ਸਾਹਿਤ 'ਚ ਕਵਿਤਾਵਾਂ, ਕਹਾਣੀਆਂ ਨਾਲ ਰੰਗਦਾਰ ਦਿਲਕਸ਼ ਤਸਵੀਰਾਂ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਬਾਲਾਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਨ 'ਚ ਰੁਚੀ ਵਧੇ। ਬਾਲ-ਸਾਹਿਤ 'ਚ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੇ ਵਾਕਾਂ ਦਾ ਪਰਹੇਜ਼ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਬਾਲ-ਸਾਹਿਤ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਉਮਰ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਵੇ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਇਸ ਸਾਹਿਤ 'ਚ ਜੇ ਕਿਤੇ ਤੋਤਲੀ ਬੋਲੀ ਵੀ ਵਰਤੀ ਜਾਏ ਤਾਂ ਕੋਈ ਮਾੜੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਕਵਿਤਾਵਾਂ, ਗੀਤ ਆਦਿ ਸੌਖਿਆਂ ਹੀ ਮੂੰਹ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਜਾਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸਾਨੂੰ ਬਾਲ ਸਾਹਿਤ ਲਿਖਣ ਲਈ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਦੋਸਤ ਬਣਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਦੇ ਸਵਾਲ ਬੁੱਝ ਸਕੀਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਸੌਖਿਆਂ ਹੀ ਦੇ ਸਕੀਏ। ਹਰ ਕਹਾਣੀ, ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਲਿਖਤ ਬਾਲਾਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਸੇਧ ਦੇਣ ਵਾਲੀ, ਵਧੀਆ ਸੁਨੇਹੇ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਪਰਿਵਾਰ, ਸਮਾਜ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਤੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਨਾਗਰਿਕ ਬਣ ਸਕਣ। ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਨਾਲ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਨਿਰਪੱਖ ਸੋਚ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਬਣਾਉਣ। ਬਾਲ ਸਾਹਿਤ ਪੜ੍ਹਨ ਨਾਲ ਬਾਲਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਨੂੰ ਵੀ ਬਾਹਰ ਆਉਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਬਾਲ ਸਾਹਿਤ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਚੇਤਕ ਲਾਉਣ ਵਿਚ ਮਾਪਿਆਂ ਤੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਹੱਥ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਪਰ ਤਕਨੀਕ ਯੁੱਗ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਹੋਰ ਸਭ ਕੁਝ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਬਾਲ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਵੀ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇੰਟਰਨੈੱਟ 'ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ 'ਚ ਬਾਲ-ਸਾਹਿਤ ਉਪਲਬਧ ਹੈ। ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਬਾਲ ਕਹਾਣੀਆਂ ਤੇ ਕਾਰਟੂਨ ਫਿਲਮਾਂ ਤੇ ਐਨੀਮੇਟਿਡ ਫਿਲਮਾਂ ਬਣ ਗਈਆਂ ਹਨ ਜੋ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਜੋੜੀ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ। ਹੁਣ ਬੱਚੇ ਵੀ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਜੁੜਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇੰਟਰਨੈੱਟ 'ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਬਾਲ-ਸਾਹਿਤ ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਲਈ ਮਾਪਿਆਂ ਤੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਰਹਿਨੁਮਾਈ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਮਾਪਿਆਂ ਤੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਕਿ ਬੱਚੇ ਕੀ ਦੇਖਣ ਤੇ ਕਿੰਨੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਦੇਖਣ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਵੱਡਿਆਂ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ 'ਚ ਹੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਸੋ ਭਾਵੇਂ ਬਾਲ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਲੇਖਕ ਲਈ ਬਾਲ ਸਾਹਿਤ ਰਚਣਾ ਔਖਾ ਕੰਮ ਹੈ ਪਰ ਅਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਲੇਖਕ ਇਸ ਕੰਮ ਨੂੰ ਪੂਰੇ ਤਨੋ-ਮਨੋ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣਾ ਦਿਲ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇ ਕੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਰਪਿਤ ਹੋ ਕੇ ਕਰੇ ਤਾਂ ਵਧੀਆ ਬਾਲ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸੇ ਸਾਹਿਤ 'ਤੇ ਹੀ ਸਾਡਾ ਭਵਿੱਖ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸਕੂਲਾਂ 'ਚ ਹਫ਼ਤੇ ਵਾਰ ਜਾਂ ਪੰਦਰਾਂ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਬਾਲ ਸਭਾ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ 'ਚ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਬਾਲ-ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸਕੂਲਾਂ 'ਚ ਸਾਲਾਨਾ ਇਨਾਮ-ਵੰਡ ਸਮਾਗਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪੜ੍ਹਾਈ ਤੇ ਖੇਡਾਂ 'ਚ ਮੱਲਾਂ ਮਾਰਨ ਵਾਲੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਵਧੀਆ ਬਾਲ-ਰਚਨਾਵਾਂ ਆਦਿ ਦੇ ਖੇਤਰ 'ਚ ਇਨਾਮ ਜਾਂ ਸਰਟੀਫਿਕੇਟ ਦੇ ਕੇ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਜੀਵਨ ਹੀ ਹੈ, ਜਿਸ 'ਚ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਸਾਹਿਤ ਸਾਡੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ 'ਚ ਕਿਤੇ ਕੰਮ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਾਡੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ 'ਚ ਨਿਖ਼ਰ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਜੇਕਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਬਾਲ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਕੋਈ ਪ੍ਰੌੜ ਪਰੰਪਰਾ ਸਥਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ ਤਾਂ ਇਸ ਦੇ ਕਿਹੜੇ ਕਾਰਨ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ? ਪੰਜਾਬੀ ਦਾਨਿਸ਼ਵਰਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਸੋਚਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

**

ੳ

ਘ

ਕ

ੲ

ਜ

ਣ

ਟ

ਪ

ਫ਼

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ
ਪੈਟਰਨ

Affiliated to PSEB
Affiliation No. : 0001144

ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਰਜਿੰਦਰ ਕੌਰ
ਡਾਇਰੈਕਟਰ

ਬਾਬਾ ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਪਬਲਿਕ ਸਕੂਲ

ਅੱਡਾ ਗੱਗੋਬੁਆ (ਤਰਨ ਤਾਰਨ)

With Best Compliments From :

A Positive Mental Health Care & De-Addiction Centre

Neil Hospital

134, Gujral Nagar, (Near Doordarshan Kendar) Jalandhar
Ph : 0181-2250434, 98141-33669

Dr. T. L. Chopra

M.D., F.I.P.S., Ex. P.C.M.S.
(Psychiatry & De-addiction)
Ex. Consultant V.S.I.M.H. Amritsar
Civil Hospital, Jalandhar

Help for all kinds of :

Psychiatric Disorders Epilepsy

Mental Retardation & Other Psychological Problems Drugs

Abuse & Dependency Headache, Child Guidance, Emotional Guidance & Counseling

ਸਾਹਿਤਕ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਦੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ 'ਤੇ
'ਵਾਹਗਾ' ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਅੰਕ ਲਈ
ਸ਼ੁਭ ਇਛਾਵਾਂ

ਆਜ਼ਾਦ ਬੁੱਕ ਡਿਪੂ

ਹਾਲ ਬਾਜ਼ਾਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਫੋਨ : 0183-2292513 • ਮੋਬਾਇਲ : 094631-70369

ਈ-ਮੇਲ : kd_singh180@hotmail.com

ਸ਼ੁਭ ਇਛਾਵਾਂ ਸ਼ਹਿਤ

ਸਾਹਿਤਕ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਦੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ 'ਤੇ
'ਵਾਹਗਾ' ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਅੰਕ ਲਈ
ਸ਼ੁਭ ਇਛਾਵਾਂ

ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਜਗਤ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਆਮਦ

ਸ਼ਿਲਪੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ

ਕਾਲਜ ਰੋਡ, ਪਾਸਟਾਂ, ਕਪੂਰਥਲਾ (ਪੰਜਾਬ) 144408

ਮੋਬਾਇਲ : 98152-36982 • 94176-63620